

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΕΣ 9

Μαρία Γερολυμάτου

**ΑΓΟΡΕΣ, ΕΜΠΟΡΟΙ ΚΑΙ ΕΜΠΟΡΙΟ
ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ
(9ος-12ος αι.)**

ΑΘΗΝΑ 2008

«Ο Χάζαρις πουλῶν τὸ χαβιά[ρι]». Τοιχο-
γραφία του νόθθηκα της μονῆς των Βλα-
χερνῶν στην Ἄρτα (τέλη 13ου αι.), με σκηνές
ἀπὸ τὴ λιτανεία τῆς εικόνας τῆς Παναγίας
Οδηγήτριας στὴν Κωνσταντινούπολη.

(ευγενική παραχώρηση κ. Μυρτάλης Αχεμιάστου-
Ποταμάνου)

ΑΓΟΡΕΣ, ΕΜΠΟΡΟΙ ΚΑΙ ΕΜΠΟΡΙΟ
ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ
(9ος-12ος αι.)

NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION
INSTITUTE FOR BYZANTINE RESEARCH

MONOGRAPHS 9

MARIA GEROLYMATOU

MARKETS, MERCHANTS AND TRADE
IN BYZANTIUM
(9th -12th c.)

ATHENS 2008

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΕΣ 9

ΜΑΡΙΑ ΓΕΡΟΥΜΑΤΟΥ

ΑΓΟΡΕΣ, ΕΜΠΟΡΟΙ ΚΑΙ ΕΜΠΟΡΙΟ
ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ
(9ος-12ος αι.)

ΑΘΗΝΑ 2008

Η έκδοση αυτή χρηματοδοτήθηκε από το έργο με τίτλο «*Βυζαντίον κάοπτρον: Πηγές και μελέτες για τον βυζαντινό κόσμο*» του μέτρου 3.3 του Επιχειρησιακού Προγράμματος Ανταγωνιστικότητα - ΕΠΑΝ, πράξη «Αριστεία σε Ερευνητικά Ινστιτούτα Γ.Γ.Ε.Τ. (2ος Κύκλος)». Το Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης συμμετέχει κατά 75% στις δαπάνες υλοποίησης του ανωτέρω έργου.

ISSN 1106-8949

ISBN 978-960-371-046-2

Ηλεκτρονική επεξεργασία - σελιδοποίηση: ΑΝΘΗ ΓΚΟΡΟΥ

© Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών,
Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών,
Βασιλέως Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα

© The National Hellenic Research Foundation
Institute for Byzantine Research
48, Vassileos Constantinou, 116 35 Athens-GR

Διάθεση: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
Βασιλέως Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα
Τηλεομ.: (210) 72 73 629
Ηλεκτρονική διεύθυνση: bookstore@eie.gr

Distribution: The National Hellenic Research Foundation
48, Vassileos Constantinou, 116 35 Athens
FAX: (+ 30 210) 72 73 629
e-mail: bookstore@eie.gr

*Στον Αποστόλη,
τον Χρήστο και τον Βασίλη-Γεράσιμο*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος (Τ. Γ. Κόλιας)	13
Εισαγωγικό σημείωμα	15
Βραχυγραφίες	17
Εισαγωγή	35
Ιστορικό περίγραμμα	43

Α. ΤΟ ΕΜΠΟΡΙΟ ΚΑΙ Ο ΧΩΡΟΣ: ΟΙ ΑΓΟΡΕΣ

Ι. Η ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ

1. Εισαγωγή	53
2. Η Κωνσταντινούπολη ως ιδιαίτερη οικονομική ζώνη	55
3. Μόνιμη αγορά και περιοδικές αγορές	60
4. Το λιανικό εμπόριο	
α) Τα είδη διατροφής	64
β) Τα είδη ένδυσης και υπόδησης	69
γ) Άλλα είδη ευρείας κατανάλωσης	73
5. Ο ανεφοδιασμός της Κωνσταντινούπολης	
α) Τα σιτηρά	74
β) Το κρασί και το λάδι	77
γ) Το κρέας και τα γαλακτοκομικά προϊόντα	81
δ) Υφάσματα και πρώτες ύλες	83
6. Η Κωνσταντινούπολη και το διεθνές εμπόριο	90
α) 9ος-11ος αι.	91
β) 1082-1204	102
Συμπέρασμα	110

II. Η ΕΠΑΡΧΙΑ

Εισαγωγή	113
Η Μικρά Ασία	
1. Τα βόρεια παράλια της Μικράς Ασίας	117
2. Τα νότια παράλια της Μικράς Ασίας και η Κύπρος	122
3. Τα δυτικά παράλια της Μικράς Ασίας	129
4. Οι ανατολικές επαρχίες	134
Συμπέρασμα	136
Η Κρήτη	138
Η Βαλκανική χερσόνησος	
1. Η νότια Βαλκανική	
α) Από το Δυρράχιο στη Θεσσαλονίκη	141
β) Η Θεσσαλονίκη	144
γ) Η ανατολική Μακεδονία και η Θράκη	149
δ) Η κεντρική και νότια Ελλάδα	152
ε) Η Θήβα	158
στ) Η Κόρινθος	161
ζ) Άλλες αγορές της Πελοποννήσου	167
2. Η βόρεια Βαλκανική	171
Συμπέρασμα	178
Η Χερσόνα	179

B. ΤΟ ΕΜΠΟΡΙΟ ΚΑΙ ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ

1. Το εμπόριο και η διπλωματία της αυτοκρατορίας	187
2. Η κρατική παρέμβαση στο εμπόριο	190
3. Η φορολογία του εμπορίου	
α) Το <i>κομμέρκιον</i> και η <i>δεκατεία</i>	204
β) Προβλήματα σχετικά με το κομμέρκιον	211
γ) Δευτερεύοντες φόροι	215

Γ. ΤΟ ΕΜΠΟΡΙΟ ΚΑΙ ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ

1. Παραγωγοί και μεταπράτες, κερδοσκοπικό και μη κερδοσκοπικό εμπόριο	225
2. Κοινωνικά στερεότυπα και πραγματικότητα	
α) Το ιδεώδες της καλής κοινωνικής θέσης και η περιφρόνηση του κέρδους	228
β) Η πραγματικότητα: η αριστοκρατία και το εμπόριο	231
3. Η οικονομική και κοινωνική θέση των εμπόρων	235
4. Η συγκέντρωση κεφαλαίου	
α) Ο έντοκος δανεισμός	239
β) Η <i>κοινωνία</i>	243
5. Ο χώρος δράσης του βυζαντινού εμπόρου	247
6. Οι ξένοι έμποροι	250

Δ. Η ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΟΥ ΕΜΠΟΡΙΟΥ

1. Μόνιμες, έκτακτες και περιοδικές αγορές	265
2. Η οργάνωση του χώρου στις μόνιμες αγορές	270
3. Καταλύματα	273
4. <i>Έμπορρα-έμπορεϊα</i>	276
Επίλογος	279
Ευρετήριο	285
Χάρτης	

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το εμπόριο και γενικότερα οι οικονομικές δραστηριότητες στο Βυζάντιο έχουν γίνει κατά τις τελευταίες δεκαετίες αντικείμενο ευρείας και, ως έναν βαθμό, συστηματικής μελέτης. Τα γραπτά κείμενα δεν αποτελούν πλέον τη μοναδική πηγή αλλά αξιοποιούνται σε συνδυασμό με τα νομισματικά και λοιπά αρχαιολογικά ευρήματα (μεταξύ άλλων τα μεσαιωνικά νανάγια), γεγονός που επιτρέπει την αναθεώρηση παλαιότερων απόψεων και την εξαγωγή εγκυρότερων πορισμάτων. Η εξέχουσα θέση που κατείχε η Κωνσταντινούπολη στην αυτοκρατορία - και στον μεσαιωνικό κόσμο ευρύτερα -, η εκθαμβωτική λάμψη της και βέβαια το γεγονός ότι οι περισσότεροι σύγχρονοί της συγγραφείς αναφέρονται σε αυτήν κυρίως εμπόδιζαν συχνά τους ερευνητές να εξετάσουν το Βυζάντιο στο σύνολό του, με αποτέλεσμα πολλές από τις έρευνες να περιορίζονται στην πρωτεύουσα και να παραμελείται η μελέτη της περιφέρειας. Με τον τρόπο αυτόν η εικόνα που διαμορφωνόταν για το Βυζάντιο δεν ήταν αντιπροσωπευτική για ολόκληρη την επικράτεια του. Στην παρούσα μελέτη, της κ. Μαρίας Γερολυμάτου, κύριας ερευνήτριας του Ινστιτούτου Βυζαντινών Ερευνών, εξετάζονται οι εμπορικές δραστηριότητες στο Βυζάντιο ισόρροπα, τόσο στην πρωτεύουσα όσο και στην περιφέρεια, και αυτό αποτελεί μία από τις αρετές της. Η συγγραφέας επέλεξε προς εξέταση την περίοδο από τον 9^ο αιώνα ως την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Δυτικούς το 1204, δηλαδή την εποχή της οικονομικής ανόδου. Μεταξύ των διαφόρων επιμέρους ζητημάτων που εξετάζονται, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η έρευνα για τον ρόλο που διαδραμάτιζε το κράτος στην άσκηση εμπορικών δραστηριοτήτων (έλεγχος, φορολογία κλπ.), ένα θέμα που παλαιότερα είχε απασχολήσει επίσης την έρευνα. Πρόκειται για μια αξιόλογη συμβολή στη μελέτη του Βυζαντίου.

Ταξιάρχης Γ. Κόλιας
Διευθυντής IBE / ΕΙΕ

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Η ενασχόλησή μου με το εμπόριο κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο ξεκίνησε πολλά χρόνια πριν ως θέμα διδακτορικής διατριβής, η οποία υποστηρίχθηκε στο Πανεπιστήμιο Paris I - Panthéon - La Sorbonne. Τα χρόνια που ακολούθησαν δεν εγκατέλειψα ποτέ την ιδέα της δημοσίευσης της διατριβής, πλην όμως οι συγκυρίες δεν μου επέτρεψαν να εργασθώ συστηματικά προς αυτή την κατεύθυνση. Όταν οι συνθήκες για να αναλάβω το γχείριμα ήταν πρόσφορες, διαπίστωσα ότι το έργο αυτό, προϊόν των πρώτων μου βημάτων στην έρευνα, δεν με εξέφραζε πλέον. Δεν αρκούσε η βιβλιογραφική ενημέρωση και η επεξεργασία του κειμένου προκειμένου να προχωρήσω στη δημοσίευση. Όπως λέει η λαϊκή παροιμία είχε στο μεταξύ «κυλήσει πολύ νερό στο αυλάκι». Συνειδητοποίησα ότι η μόνη λύση ήταν να γράψω το βιβλίο από την αρχή, πάνω σε νέα βάση, εστιάζοντας σε παραμέτρους του προβλήματος που δεν με είχαν απασχολήσει κατά το παρελθόν. Ανέλαβα λοιπόν αυτό το έργο έχοντας επίγνωση ότι αποτελούσε τη μοναδική θεραπεία του προβλήματος. Επέλεξα μάλιστα την ελληνική και όχι τη γαλλική γλώσσα, στην οποία είχε γραφεί η διδακτορική μου διατριβή, επιθυμώντας να αποστασιοποιηθώ από το αρχικό κείμενο. Έτσι λοιπόν άρχισε η επαναδιαπραγμάτευση του θέματος του βυζαντινού εμπορίου κατά τη μέση περίοδο, καρπός της οποίας είναι ο ανά χείρας τόμος. Ελπίζω ότι ο χρόνος που πέρασε και η εκ νέου επεξεργασία του ζητήματος συνετέλεσαν στη σφαιρικότερη και ουσιαστικότερη προσέγγισή του.

Τη στιγμή αυτή είναι χρέος μου να αναφερθώ στον αείμνηστο Νίκο Οικονομίδη, ο οποίος είχε την ιδέα να ασχοληθώ με αυτό το θέμα και με καθοδήγησε με πολλή σοφία σε όλη τη διάρκεια των μεταπτυχιακών σπουδών μου, καθώς και στα πρώτα μου βήματα στο πεδίο της επιστημονικής έρευνας.

Ευχαριστώ τον διευθυντή του Ινστιτούτου Βυζαντινών Ερευνών καθηγητή κ. Ταξιάρχη Κόλια, ο οποίος είχε το ενδιαφέρον να γράψει τον πρόλογο του βιβλίου και το συμπεριέλαβε στη σειρά Μονογραφίες του Ινστιτούτου, καθώς και τον διευθυντή ερευνών κ. Κρίτωνα Χρυσοχοΐδη, ο οποίος το ενέταξε στα εκδοθέντα από το Πρόγραμμά του βιβλία.

Αυτοί που με βοήθησαν είναι πολλοί. Η κ. Φλωρεντία Ευαγγελιάτου-Νοταρά, καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Αθηνών, διάβασε το έργο σε παλαιότερη μορφή και με τις παρατηρήσεις της συνέβαλε στη βελτίωση ορισμένων σημείων. Ο κ. Δημήτρης Κυρίτσος, λέκτορας του Πανεπιστημίου Κρήτης, διάβασε το βιβλίο και το σχολίασε με τρόπο εποικοδομητικό. Ουσιαστική ήταν επίσης η συνδρομή των συναδέλφων από το Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών. Η κ. Τάνια Γιαγκάκη, δόκιμη ερευνήτρια, ήλεγξε τα σημεία που αναφέρονται στη μαρτυρία της αρχαιολογίας για το εμπόριο, με κατατόπισε βιβλιογραφικά και, πράγμα σημαντικό για έναν ιστορικό, με εξοκείωσε με την προβληματική της βυζαντινής κεραμεικής. Ο κ. Στέλιος Λαμπάκης, διευθυντής ερευνών, διέθεσε τη φιλολογική κατάρτισή του για την επιμέλεια του βιβλίου. Η κ. Άννα Λαμπροπούλου, διευθύντρια ερευνών, διάβασε ορισμένες ενότητες και με τις οξυδερκείς παρεμβάσεις της με βοήθησε να διαμορφώσω αρτιότερη άποψη πάνω σε διάφορα ζητήματα. Ο κ. Σταμάτης Μπουσές μοιράστηκε μαζί μου το άχαρο έργο του ελέγχου του ευρετηρίου. Ο κ. Τάσος Παπαδόγγονας σχεδίασε τον χάρτη δείχνοντας μεγάλη υπομονή στις επάλληλες παρεμβάσεις μου. Τους ευχαριστώ όλους θερμά.

Η επίτιμη διευθύντρια του Βυζαντινού Μουσείου κ. Μυρτάλη Αχεμιάστου-Ποταμιάνου μου παραχώρησε την ψηφιακή φωτογραφία που χρησιμοποίησα για το εξώφυλλο του βιβλίου. Η επιλογή έγινε με κριτήριο τη σημασία της παράστασης, η οποία είναι μοναδική στο είδος της. Η κ. Ειρήνη Λαμπροπούλου επιστράτευσε την ικανότητα και τις γνώσεις της για την επεξεργασία της φωτογραφίας και τη διαμόρφωση του εξωφύλλου. Η κ. Ανθή Γκόρου ανέλαβε την ηλεκτρονική επεξεργασία του κεμμένου εργαζόμενη κάτω από συνθήκες που ήταν πιεστικές. Η κ. Ζαμπέλα Λεοντάρα μερμήνησε για την τελική διαμόρφωση του εξωφύλλου. Η συνδρομή όλων τους ήταν σημαντική και τις ευχαριστώ.

Τελευταίος, αλλά όχι έσχατος, στον κατάλογο αυτών που συνέβαλαν στην προσπάθειά μου είναι ο σύζυγός μου Απόστολος Τόλης. Χωρίς την ενθάρρυνσή του, την ανεξάντλητη υπομονή και την κατανόησή του, η εργασία αυτή, η οποία αποδείχθηκε μακροχρόνια, δεν θα είχε ολοκληρωθεί.

Αθήνα, Μάιος 2008

Μ.Γ.

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

Α. Εγκυκλοπαίδειες - λεξικά - περιοδικά - σειρές

AASS	<i>Acta Sanctorum</i>
<i>Anal. Boll.</i>	<i>Analecta Bollandiana</i>
ΑΔ	Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον
AJA	<i>American Journal of Archaeology</i>
BF	<i>Byzantinische Forschungen</i>
BNJ	<i>Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher</i>
BSA	<i>The Annual of the British School at Athens</i>
Byz	<i>Byzantion</i>
Bsl	<i>Byzantinoslavica</i>
BZ	<i>Byzantinische Zeitschrift</i>
CFHB	<i>Corpus Fontium Historiae Byzantinae</i>
DOP	<i>Dumbarton Oaks Papers</i>
ΕΕΒΣ	Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν
EI	<i>Encyclopédie de l'Islam. Nouvelle édition</i> , τ. 1-11, Leiden - Παρίσι 1975-2005
JGR	<i>Jus Graecoromanum</i> , τ. 1-8, ἐκδ. Ἴ. και Π. Ζέππος, Αθήνα 1931 (φωτ. ανατ. Aalen 1962)
JÖB	<i>Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik</i>
<i>Liddell - Scott - Jones</i>	H. Liddell - R. Scott - H. Jones, <i>A Greek-English Lexicon</i> , Οξφόρδη 1966 (with a rev. supplement)
ODB	A. Kazhdan - Alice-Mary Talbot και συνεργάτες, <i>The Oxford Dictionary of Byzantium</i> , τ. 1-3, Νέα Υόρκη - Οξφόρδη 1991
PG	<i>Patrologiae cursus completus. Series graeca</i> , ἐκδ. J.-P. Migne
REB	<i>Revue des Études Byzantines</i>
RESEE	<i>Revue des Études Sud-Est Européennes</i>
TM	<i>Travaux et Mémoires</i>
VV	<i>Vizantijskij Vremennik</i>

B. Πηγές

- Abou Yousof Ya'koub* Abou Yousof Ya'koub, *Le livre de l'impôt foncier*, μετάφραση και σχολιασμός Ε. Fagnan, Παρίσι 1921.
- Αλεξιάς* *Annae Comnenae Alexias*, έκδ. D. Reinsch - A. Kambylis (CFHB XLI/1), Βερολίνο - Νέα Υόρκη 2001.
- Aristakès de Lastivert* Aristakès de Lastivert, *Récit des malheurs de la nation arménienne*, μετάφραση Μ. Canard (Bibliothèque de Byzantion 5), Βρυξέλλες 1973.
- Ατταλειάτης* *Michaelis Attaliothae Historia*, έκδ. W. Brunnet de Presle - I. Bekker, Βόννη 1853.
- Βασιλικά* *Basilicorum Libri LX. Series A*, έκδ. H.-J. Scheltema - N. van der Wal (συμμετοχή στον τελευταίο τόμο του D. Holwerda), τ. 1-8, Gronigen 1955-1988.
- Βενιαμίν εκ Τουδέλης* *The Itinerary of Benjamin of Tudela. Critical text, tranlation and commentary* by M.-N. Adler, Λονδίνο 1907.
- Βίος Βλασίου εξ Αμορίου* De S. Blasio Amoriensi monacho Constantino- poli, AASS, Nov. 4 (1925), 657-669.
- Βίος Κωνσταντίνου
εξ Ιουδαίων* De S. Constantino quondam iudaeo, monacho in Bithynia, AASS, Nov. 4 (1925), 628-656.
- Βίος Λουκά του Στερωιώτη* Δ. Σοφιανός, *Ό Βίος του όσιού Λουκά του Στερωιώτη*, Αθήνα 1989.
- Βίος Νίκωνος* D. Sullivan, *The life of saint Nikon. Text, translation and commentary*, Brookline, Massachusetts 1987.
- Βίος Λαζάρου Γαλησιώτη* *De Sancto Lazaro monacho in monte Galesio*, AASS Nov. III (1910), 508-588 και 588- 606.
- Constantine Porphyrogenitus,
Three Treatises Constantine Porphyrogenitus, *Three Treatises on Imperial Military Expeditions*, εισ., έκδ., μετ., σχολ. J. Haldon (CFHB XXVIII), Βιέννη 1990.
- DAI* Constantine Porphyrogenitus, *De administrando*

- imperio*, έκδ. G. Moravcsik, μετ. R. Jenkins (CFHB I), Dumbarton Oaks, Washington D.C. 2¹1967.
- De cerimoniis* *De cerimoniis aulae byzantinae*, έκδ. I. Reiske, τ. 1, Βόννη 1829· τ. 2, Βόννη 1830.
- DOSeals*, τ. 1 J. Nesbitt - N. Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, τ. 1. Italy, North of the Balkans, North of the Black Sea, Dumbarton Oaks, Washington D.C. 1991.
- DOSeals*, τ. 2 J. Nesbitt - N. Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, τ. 2. South of the Balkans, the Islands, South of Asia Minor, Dumbarton Oaks, Washington D.C. 1994.
- DOSeals*, τ. 3 J. Nesbitt - N. Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, τ. 3. West, Northwest, and Central Asia Minor and the Orient, Dumbarton Oaks, Washington D.C. 1996.
- DOSeals*, τ. 4 E. Mc Geer - J. Nesbitt - N. Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, τ. 4. The East, Dumbarton Oaks, Washington D.C. 2001.
- DOSeals*, τ. 5 E. Mc Geer - J. Nesbitt - N. Oikonomides(†), *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, τ. 5. The East (continued), Constantinople and Environs, Unknown Locations, Addenda, Uncertain Readings, Dumbarton Oaks, Washington D.C. 2005.
- Edrisi* *La géographie d'Edrisi*, μετ.-σχολ. P.-A. Jaubert, τ. 1, Παρίσι 1836-1838· τ. 2, Παρίσι 1840 (ανατύπωση σε έναν τόμο, Άμστερνταμ 1975).
- Έγγραφα Πάτμου* *Βυζαντινά έγγραφα Πάτμου*. τ. 1. *Αυτόκρατορικά*, έκδ. Έρα Βρανούση· τ. 2. *Δημοσίων λειτουργιών*, έκδ. Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Αθήνα 1980.

- Επαρχικό Βιβλίο* *Das Eparchenbuch Leons des Weisen*, εισ., έκδ., μετ. J. Koder (CFHB XXXIII), Βιέννη 1991.
- Gautier, Pantocrator P. Gautier, *Le typikon du Christ Sauveur Pantocrator*, *REB*, 32, 1974, 1-145.
- Ibn Khurradādhbih* Ibn Khurradādhbih, *Kitāb al-Masālik wa-al-Mamālik (=Liber Viarum et Regnorum)* έκδ. - τμημ. μετ. M. J. de Goeje (Bibliotheca Geographorum Araborum 6), Leiden 1889 (ανατύπωση Λυών 1967).
- Ibn Hauqal* Ibn Hauqal, *Configuration de la terre*, τ. 1-2, μετ. J. H. Kramers - G. Wiet, Παρίσι 1964.
- Καμινιάτης* *Ioannis Caminiatae De expugnatione Thessalonicae*, έκδ. Gertrud Böhlig (CFHB IV), Βερολίνο - Νέα Υόρκη 1974.
- Κεκαυμένος* Κεκαυμένος, *Στρατηγικόν*, έκδ. J.-J. Litavrin, εισ., μετ., σχολ. Δ. Τσουγγαράκης, Αθήνα 31996.
- Κοσμοσώτεια* *Τυπικόν Ἰσαακίου Ἀλεξίου Κομνηνοῦ τῆς μονῆς Θεοτόκου τῆς Κοσμοσώτειρας (1151/1152)*, έκδ. Γ. Παπάζογλου, Κομοτηνή 1994.
- Κίνναμος* *Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, έκδ. A. Meineke, Βόννη 1836.
- Lavra I* *Actes de Lavra*, τ. I, έκδ. P. Lemerle - A. Guillou - N. Svoronos, (Archives de l' Athos V), Παρίσι 1970.
- Λέων Διάκονος* *Leonis diaconi Historia*, έκδ. C. Hase, Βόννη 1828.
- Λέων Συνάδων* Leo metropolitan of Synada and syncellus, *The correspondence*, έκδ., μετ., σχολ. Martha Pollard Vinson (CFHB VIII), Dumbarton Oaks, Washington D. C. 1985.
- Liudprandus, *Relatio* *Liudprandi Cremonensis Relatio de legatione constantinopolitana*, στο: *Liudprandi Cremonensis Opera omnia*, έκδ. P. Chiesa (Corpus Christianorum. Continuatio Medievalis 156), Turnholt 1998, 185-218.
- Lombardo - Morozzo della Rocca, *Nuovi Documenti* A. Lombardo - R. Morozzo della Rocca, *Nuovi documenti del commercio veneto dei sec. XI-XIII*, Βενετία 1953.

- Mas'ūdī* Mas'ūdī, *Les prairies d'or*, έκδ., μετ. C. Barbier de Meynard - A. Pavet de Courteille, Παρίσι 1914.
- Μιχαήλ Χωνιάτης, *Επιστολές* *Michaelis Choniatae Epistulae*, έκδ. Foteini Κολοβου (CFHB XLI), Βερολίνο - Νέα Υόρκη 2001.
- Μιχαήλ Ιταλικός Michel Italikos, *Lettres et discours*, έκδ., μετ. P. Gautier (Archives de l'Orient chrétien 14), Παρίσι 1972.
- MM F. Miklosich - I. Müller, *Acta et diplomata graeca mediae aevi sacra et profana*, τ. 3, Βιέννη 1865· τ. 4, Βιέννη 1871· τ. 6, Βιέννη 1890.
- Morozzo della Rocca - Lombardo, *Documenti* R. Morozzo della Rocca - A. Lombardo, *Documenti del commercio veneziano nei secoli XI-XIII*, τ. 1-2, Τορίνο 1940.
- Müller, *Documenti* G. Müller, *Documenti sulle relazioni delle città Toscane coll'Oriente cristiano e coi Turchi fino all'anno MDXXXI*, Φλωρεντία 1879.
- Muqqadasi Muqqadasi, *La meilleure répartition pour la connaissance des provinces*, τμημ. μετ. και σχολ. A. Miquel, Δαμασκός 1963.
- Νικηφόρος Βρυέννιος *Nicephori Bryennii Historiarum libri quattuor*, έκδ., μετ. P. Gautier (CFHB IX), Βρυξέλλες 1975.
- Νικήτας Χωνιάτης *Nicetae Choniatae Historia* (CFHB XI), έκδ. I.-A. van Dieten, Βερολίνο - Νέα Υόρκη 1975.
- Πείρα *Πείρα Εὑσταθίου τοῦ Ῥωμαίου*, στο: *JGR*, τ. 4, 9-260.
- Prôtaton* *Actes du Prôtaton*, έκδ. Dénise Papachrysanthou (Archives de l'Athos VII), Παρίσι 1975.
- Πτωχοπρόδρομος *Ptochoprodromos*, εισ., έκδ., μετ. H. Eideneier (Neograeca mediae aevi 5), Κολωνία 1991.
- Rechtsbuch Ein unbekanntes Rechtsbuch, έκδ. L. Burgmann - D. Simon, *Fontes Minores*, 1, 1976, 73-101.
- Rosenqvist, *Dossier* J.-O. Rosenqvist, *The Hagiographic Dossier of St Eugenios of Trebizond in Codex Athous Dionysiou 154. A Critical Edition with Introduction, Translation, Commentary and Index* (Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Byzantina Upsaliensia 5), Ουψάλα 1996.

- Russian Chronicle* *The Russian primary chronicle*, έκδ. S. H. Cross - C. P. Scherbowitz-Wetzer, Cambridge Massachusetts 1953.
- Schlumberger, *Sigillographie* G. Schlumberger, *Sigillographie de l'empire byzantin*, Παρίσι 1884.
- Σχόλια Βασιλευσών *Basilicorum libri LX. Series B. Scholia*, έκδ. H.-J. Scheltema - D. Holwerda (συμμετοχή στον τελευταίο τόμο του N. van der Wal), τ. 1-8, Groningen 1953-1983.
- Σκυλίτζης *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum. Editio princeps*, έκδ. I. Thurn (CFHB V), Βερολίνο - Νέα Υόρκη 1973.
- Svoronos, *Les nouvelles* N. Svoronos (édition posthume sortie par P. Gounaridis), *Les nouvelles des empereurs macédoniens concernant la terre et les stratiotes. Introduction - édition - commentaire*, Αθήνα 1994.
- Synaxarium* *Synaxarium ecclesiae constantinopolitanae e codice sirmondiano nunc berlinensi adiectis synaxariis selectis opera et studio. Propylaeum ad acta sanctorum Novembris*, έκδ. H. Delehay, Βρυξέλλες 1902.
- Συνεχιστής Θεοφάνους *Theophanes Continuatus*, έκδ. I. Bekker, Βόννη 1838.
- Tafel - Thomas G. L. F. Tafel - G. M. Thomas, *Urkunden zur älteren Handels - und Staatsgeschichte der Republik Venedig mit besonderer Beziehungen auf Byzanz und die Levante*, τ. 1 (814-1205), Βιέννη 1856 (ανατύπωση Άμοστερνταμ 1964).
- Θεόδωρος Στουδίτης, *Επιστολές* *Theodori Studitae Epistulae*, έκδ. G. Fatouros (CFHB XXXI/1-2), Βερολίνο - Νέα Υόρκη 1992.
- Θεοφάνης *Theophanis Chronographia*, έκδ. C. de Boor, τ. 1-2, Λειψία 1883, 1885.
- Τιμαρίων *Pseudo-Luciano, Timarione*, εισ., έκδ., μετ., σχολ. R. Romano, Napoli 1974.
- Trattati* *I trattati con Bizanzio. 992-1198*, έκδ. M. Pozza - G. Ravegnani (Pacta veneta 4), Βενετία 1993.

- Τζέτζης* *Ioannis Tzetzae Epistulae*, έκδ. P.-A. Leone, Λειψία 1972.
- Zacos* *Byzantine Lead Seals* by G. Zacos compiled and edited by J. Nesbitt, Βέρονη 1984.
- Zacos - Veglery* *Byzantine Lead Seals* by G. Zacos and A. Veglery, τ. 1.1-1.3, Βασιλεία 1972.

Γ. Βιβλιογραφία

- Ahrweiler, *Fonctionnaires* Hélène Ahrweiler, *Fonctionnaires et bureaux maritimes à Byzance*, *REB*, 19, 1961, 239-252 (=της ίδιας, *Études sur les structures administratives et sociales de Byzance*, Λονδίνο 1971, αφ. II).
- Angold, *Byzantine Empire* M. Angold, *The Byzantine Empire, 1025-1204. A Political History*, Λονδίνο - Νέα Υόρκη 1984.
- Arthur, *Apulia* P. Arthur, *Economic expansion in Byzantine Apulia*, στο: *Histoire et culture dans l'Italie byzantine. Acquis et nouvelles recherches*, εκδ. A. Jacob - J.-M. Martin - Ghislaine Noyé, Πώμη 2006, 389-405.
- Asdracha, *Rhodopes* Catherine Asdracha, *La région des Rhodopes aux XIIIe et XIVe siècles. Étude de géographie historique* (Texte und Forschungen zur Byzantinisch-Neugriechischen Philologie 49), Αθήνα 1976.
- Avramea, *Communications* Anna Avramea, *Land and Sea Communications; Fourth-Fifteenth Centuries*, στο: *EHB*, τ. 1, 56-90.
- Άβραμέα, *Θεσσαλία* Άννα Άβραμέα, *Η βυζαντινή Θεσσαλία μέχρι τοῦ 1204. Συμβολή εἰς τὴν ἱστορικὴν γεωγραφίαν*, Αθήνα 1974.
- Balard, *Amalfi* M. Balard, *Amalfi et Byzance (Xe-XIIe siècles)*, *TM*, 6, 1976, 85-95.

- Balard, *Romanie génoise* M. Balard, *La Romanie génoise (XIIe - début du XVe siècle)* (École Française de Rome 235), τ. 1-2, Ρώμη - Γένοβα 1978.
- Barnea, Dinogetia et Noviodunum I. Barnea, Dinogetia et Noviodunum deux villes byzantines du Bas Danube, *RESEE*, 9, 1971, 343-362.
- Barnea, Dobrudjea I. Barnea, La céramique byzantine de Dobrudjea, Xe-XIIe siècles, στο: *Céramique byzantine*, 131-142.
- Bibicou, *Douanes* Héléne Antoniadis-Bibicou, *Recherches sur les douanes à Byzance. L' "octava", le "kommerkion" et les commerciales*, Παρίσι 1963.
- Bouras, Aspects Ch. Bouras, Aspects of the Byzantine City, Eighth - Fifteenth Centuries, στο: *EHB*, τ. 2, 497-528.
- Canard, *H'amdanides* M. Canard, *Histoire de la dynastie des H'amdanides de Jazîra et de Syrie*, Αλγέρι 1951.
- Céramique byzantine* *Recherches sur la céramique byzantine*, εκδ. J.-M. Spieser - V. Deroche (*Bulletin de Correspondance Hellénique*. Supplement 18), Παρίσι 1989.
- Carile, Partitio A. Carile, Partitio terrarum imperii Romanie, *Studi veneziani*, 7, 1965, 125-305.
- Cheynet, Hôrreiarioi J.-C. Cheynet, Un aspect du ravitaillement de Constantinople aux Xe/XIe siècles d'après quelques sceaux d'hôrreiarioi, στο: *SBS*, τ. 6, 1-26.
- Cheynet - Morriison, J.-C. Cheynet - Cécile Morriison, Lieux de
Lieux de trouvaille et circulation des sceaux, στο: *SBS*,
τ. 1, 105-136.
- Centres proto-urbains* *Les centres proto-urbains russes entre Scandinavie, Byzance et Orient* (Réalités byzantines 7), εκδ. M. Kazanski - A. Nersessian - C. Zuckerman, Παρίσι 2000.
- Ciggaar, Description K. Ciggaar, Une description de Constantinople dans le *Tarragonensis* 55, *REB*, 53, 1995, 117-140.
- Constantinople* *Constantinople and its Hinterland*, εκδ. G. Dagron - C. Mango, Aldershot, 1995.
- Dagron, Urban Economy G. Dagron, The Urban Economy, Seventh-Twelfth Centuries, στο: *EHB*, τ. 2, 393-461.

- DAI, Commentary
Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, τ. 2. Commentary by F. Dvornik - R.-J.-H. Jenkins - B. Lewis - G. Moravcsik - D. Obolensky - S. Runciman, Λονδίνο 1962.
- Dimitroukas, *Reisen*
I. Dimitroukas, *Reisen und Verkehr im byzantinischen Reich vom Anfang des 6. Jhr. bis zur Mitte des 11. Jhr.* (Ιστορικές Μονογραφίες 18), τ. 1-2, Αθήνα 1997.
- Dölger, *Regesten*
F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453* τ.1, *Regesten von 565-1025*, Μόναχο 1924 τ. 1.2. (αναθεωρημένος από τον A. Müller με τη συνεργασία του A. Beihammer), *Regesten von 867-1025*, Μόναχο 2003 τ. 2 (αναθεωρημένος από τον P. Wirth), *Regesten von 1025-1204*, Μόναχο 21995.
- Doorninck, Serçe Limani
F. van Doorninck, Jr., The Byzantine ship at Serçe Limani: an example of small-scale maritime commerce with Fatimid Syria in the early eleventh century, στο: *Travel in the Byzantine World*, εκδ. Ruth Macrides, Aldershot 2002, 137-148.
- Doorninck,
The Cargo Amphoras
F. van Doorninck Jr., The Cargo Amphoras on the 7th Century Yassi Ada and the 11th Century Serçe Limani Shipwrecks. Two Examples of a Reuse of Byzantine Amphoras of Transport Jars, στο: *Céramique byzantine*, 247-257.
- Dunn, The Kommerkiarios
A. Dunn, The Kommerkiarios, the Apotheke, the Dromos, the Vardarios and the West, *Byzantine and Modern Greek Studies*, 17, 1993, 3-24.
- Dunn, Thisvi - Kastorion
A. Dunn, The rise and fall of towns, loci of maritime traffic, and silk production: the problem of Thisvi - Kastorion, στο: *Byzantine Style, Religion and Civilization. In Honour of Sir Steven Runciman*, εκδ. Elizabeth Jeffreys, Cambridge 2006, 38-71.
- EHB
The Economic History of Byzantium from the Seventh through the Fifteenth Century, τ. 1-3, εκδ. Angeliki Laiou, Dumbarton Oaks, Washington D.C. 2002.

- Έπικοινωνία *Ἡ ἐπικοινωνία στὸ Βυζάντιο. Πρακτικὰ διεθνοῦς συμποσίου* (Αθήνα 1990), επιμ. Ν. Μοσχονᾶς, Αθήνα 1993.
- Foss, *Ephesus* C. Foss, *Ephesus after Antiquity. A Late antique, Byzantine and Turkish City*, Cambridge 1979.
- Foss, Lycian Coast C. Foss, *The Lycian Coast in the Byzantine Age*, *DOP*, 48, 1994, 1-52 (=του ίδιου, *Cities, Fortresses and Villages of Byzantine Asia Minor*, Aldershot 1996, αρ. II).
- François - Spieser, Pottery Véronique François - J.-M. Spieser, *Pottery and Glass in Byzantium*, στο: *EHB*, τ. 2, 593-609.
- Franklin - Shepard, *Emergence* S. Franklin - J. Shepard, *The Emergence of Rus, 750-1250*, Λονδίνο - Νέα Υόρκη 1996.
- Γερολυμάτου, Ελαιοκομία Μαρία Γερολυμάτου, *Ελαιοκομία: κομνήνεια και παλαιολόγεια χρόνοι*, στο: *Ελιά και λάδι στην ανατολική λεκάνη της Μεσογείας*, επιμ. Η. Αναγνωστάκης - Ευαγγελία Μπαλτά, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς (υπό έκδοση).
- Γερολυμάτου, Έμπορικὴ δραστηριότητα Μαρία Γερολυμάτου, *Έμπορικὴ δραστηριότητα κατὰ τοὺς σκοτεινοὺς αἰῶνες*, στο: *Οι σκοτεινοὶ αἰῶνες τὸν Βυζάντιον (7ος-9ος αι.)*, επιμ. Ελεονώρα Κουντούρα-Γαλάκη (Ινστιτούτο Βυζαντινῶν Ερευνῶν. Διεθνή Συμπόσια 9), Αθήνα 2001, 347-364.
- Γερολυμάτου, Εμπόριο, κοινωνία Μαρία Γερολυμάτου, *Εμπόριο, κοινωνία και αισθήσεις (11ος-12ος αι.)*, στο: *Το Βυζάντιο ὄρμη για ἀλλαγές. Ἐπιλογές, ἐναισθησιές και τρόποι ἐκφρασης ἀπὸ τὸν ἐνδέκατο στὸν δέκατο πέμπτου αἰῶνα*, επιμ. Χριστίνα Ἀγγελίδη (Ινστιτούτο Βυζαντινῶν Ερευνῶν. Διεθνή Συμπόσια 13), Αθήνα 2004, 257-268.
- Γερολυμάτου, Βασιλικά κτήματα Μαρία Γερολυμάτου, *Βασιλικά κτήματα, βασιλικά ἐργοδοσία. Σχετικὰ με τὴν τροφοδοσία και τὸν ἀνεφοδιασμό τὸν Ἱεροῦ Παλατίου (9ος-11ος αι.)*, *Σύμμεικτα*, 17, 2005-2007, 87-110.
- Gérolymatou, Le commerce Maria Gérolymatou, *Le commerce, VIIe-XVe siècle*: στο: *La Bithynie au Moyen Âge*, εκδ. B. Geyer - J. Lefort (*Réalités byzantines* 9), Παρίσι 2003, 485-498.

- Γερολυμάτου, Παρατηρήσεις Μαρία Γερολυμάτου, Παρατηρήσεις για το μικρασιατικό εμπόριο τον 11ο αιώνα, στο: *Η αυτοκρατορία σε κρίση (·). Το Βυζάντιο τον 11ο αι. (1025-1081)*, επιμ. Βασιλική Βλυσίδου (Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών. Διεθνή Συμπόσια 11), Αθήνα 2003, 191-200.
- Goitein, *A Mediterranean Society* S. D. Goitein, *A Mediterranean Society. The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza*, τ. 1. *Economic Foundations*, Berkeley - Los Angeles 1967.
- Goitein, *Letters* S. D. Goitein, *Letters of Medieval Jewish Traders. Translated from the Arabic with Introduction and Notes*, Princeton 1973.
- Guillou, *Profits* A. Guillou, Production and Profits in the byzantine Province of Italy (tenth to eleventh Centuries): an expanding Society, *DOP*, 28, 1974, 91-109 (=του ίδιου, *Culture et société en Italie byzantine (VIe-XIe siècle)* Λονδίνο 1978, σφ. XIII).
- Haldon, *Theory* J. Haldon, Theory and Practice in Tenth-Century Military Administration. Chapters II, 44 and 45 of the *Book of Ceremonies, TM*, 13, 2000, 201-352.
- Harvey, *Expansion* A. Harvey, *Economic Expansion in the Byzantine Empire, 900-1200*, Cambridge 1989.
- Hendy, *Monetary economy* M. Hendy, *Studies in the Byzantine monetary economy, c. 300-1450*, Cambridge 1985.
- Heyd, *Commerce* W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au Moyen Âge*, τ. 1-2 (μετ. από τη γερμανική έκδοση, Λειψία 1885-1886), χωρίς τόπο και χρόνο, φωτοτυπική ανατύπωση Άμστερνταμ 1967.
- Hommes et richesses*, τ. 2 *Hommes et richesses dans l'empire byzantin*, τ. 2, *VIIIe-XVe siècle*, εκδ. Vassiliki Kravari - J. Lefort - Cécile Morrisson (Réalités byzantines 3), Παρίσι 1991.
- Iordanov, *Preslav* I. Iordanov, *Preslav*, στο: *EHB*, τ. 2, 667-671.

- Jacoby, Crete D. Jacoby, Byzantine Crete in the Navigation and Trade Networks of Venice and Genoa, στο: *Oriente e Occidente fra medioevo ed età moderna. Studi in onore di Geo Pitarino*, εκδ. Laura Balletto, τ. 1, Genova 1997, 517-540.
- Jacoby, Egypt D. Jacoby, Byzantine Trade with Egypt from the mid-tenth century to the Fourth Crusade, *Θησαυρόματα*, 30, 2000, 25-77 (=του ίδιου, *Commercial Exchanges Across the Mediterranean. Byzantium, the Crusader Levant, Egypt and Italy*, Aldershot 2005, αφ. I).
- Jacoby, Jews D. Jacoby, The Jews and the Silk Industry of Constantinople, στο: του ίδιου, *Byzantium, Latin Romania and the Mediterranean*, Aldershot 2001, αφ. XI (πρώτη δημοσίευση), 1-20.
- Jacoby, Outsider D. Jacoby, The Byzantine Outsider in Trade (c. 900-c.1350), στο: *Strangers to Themselves. The Byzantine Outsider*, εκδ. D. Smythe (Society for the Promotion of Byzantine Studies. Publications 8), Aldershot 2000, 129-147.
- Jacoby, Privileges D. Jacoby, Italian Privileges and Trade in Byzantium Before the Fourth Crusade. A Reconsideration, *Anuario de estudios medievales*, 24, 1994, 349-368 (=του ίδιου, *Trade, Commodities and Shipping in the Medieval Mediterranean*, Aldershot 1997, αφ. II).
- Jacoby, Silk D. Jacoby, Silk in Western Byzantium, *BZ*, 84/85, 1991-1992, 452-500 (=του ίδιου, *Trade, Commodities and Shipping in the Medieval Mediterranean*, Aldershot, 1997, αφ. VII).
- Jacoby, Silk Economics D. Jacoby, Silk Economics and Cross-Cultural Artistic Interaction. Byzantium, the Muslim World, and the Christian West, *DOP*, 58, 2004, 197-240.
- Janin, Constantinople R. Janin, *Constantinople byzantine. Développement urbain et répertoire topographique*, Παρίσι 21964.

- Καθημερινή ζωή* Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο. Τομές και συνέχειες στην έλληνοιστική παράδοση. Πρακτικά διεθνούς συμποσίου (Αθήνα 1988), επιμ. Χριστίνα Άγγελίδη, Αθήνα 1989.
- Κεραμική της Μεσογείου* 7ο Διεθνές Συνέδριο Μεσοαιωνικής Κεραμικής της Μεσογείου, εκδ. Χ. Μπακιτζής, Αθήνα 2003.
- Κουκουλές, Βυζαντινών βίος* Φ. Κουκουλέ, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τ. 2.1, Αθήνα 1948.
- Laiou, Credit* Angeliki Laiou, God and Mammon. Credit, Trade, Profit and the Canonists, στο: *Το Βυζάντιο κατά τον 12ο αιώνα. Κανονικό δίκαιο, κράτος και κοινωνία*, εκδ. Ν. Οικονομίδης (Διπτύχων Παράφυλλα 3), Αθήνα 1991, 261-300.
- Laiou, Economic Thought* Angeliki Laiou, Economic Thought and Ideology, στο: *EHB*, τ. 3, 1123-1144.
- Laiou, Exchange* Angeliki Laiou, Economic and Noneconomic Exchange, στο: *EHB*, τ. 2, 681-770.
- Laiou, Jahrmarkt* Angeliki Laiou, Händler und Kaufleute auf dem Jahrmarkt, στο: *Fest und Alltag in Byzanz*, εκδ. G. Prinzing - D. Simon, Μόναχο 1990, 53-70.
- Laiou, Monopoly* Angeliki Laiou, Monopoly and Privileged Free Trade in the Eastern Mediterranean (8th-14th century), στο: *Chemins d'Outre-Mer. Études offertes à Michel Balard*, έκδ. D. Coulin - C. Otten-Froux - P. Pagès - D. Valérien (Byzantina Sorbonensia 20), Παρίσι 2004, τ. 2, 511-526.
- Λαΐου, Παραγωγή και κατανάλωση* Άγγελική Λαΐου, Μεταξύ παραγωγής και κατανάλωσης. Εΐχαν οίκονομία οι βυζαντινές πόλεις; *Πρακτικά τής Ακαδημίας Αθηνών*, 81, 2006, 85-120 (περίληψη στα αγγλικά σελ. 120-126).
- Laiou, Traders* Angeliki Laiou, Byzantine Traders and Seafarers, στο: *The Greeks and the Sea*, εκδ. S. Vryonis, New Rochelle, New York 1993, 79-96.
- Lemerle, Onzième siècle* P. Lemerle, *Cinq études sur le onzième siècle byzantin*, Παρίσι 1977.
- Lilie, Handel* R.-J. Lilie, *Handel und Politik zwischen dem byzantinischen Reich und den italienischen Kommunen Venedig, Pisa und Genua in der Epoche der Komnenen und der Angeloi (1081-1204)*, Άμστερνταμ 1984.

- Lilie, *Kreuzfahrerstaaten*
R.-J. Lilie, *Byzanz und die Kreuzfahrerstaaten. Studien zur Politik des byzantinischen Reiches gegenüber den Staaten der Kreuzfahrer in Syrien und Palästina bis zum vierten Kreuzzug (1096-1204)* (Ποικίλα Βυζαντινά 1), Μόναχο 1981.
- Magdalino, *Constantinople médiévale*
P. Magdalino, *Constantinople médiévale. Études sur l'évolution des structures urbaines* (Travaux et Mémoires du Centre de recherche d'histoire et de civilisation de Byzance. Monographies 9), Παρίσι 1996.
- Magdalino, Grain supply
P. Magdalino, The grain supply of Constantinople, ninth - twelfth centuries, στο: *Constantinople*, 35-47.
- Magdalino, Maritime Neighborhoods
P. Magdalino, The Maritime Neighborhoods of Constantinople. Commercial and Residential Functions, Sixth to Twelfth Centuries, *DOP*, 54, 2000, 209-226.
- Magdalino, Medieval Constantinople
P. Magdalino, Medieval Constantinople. Built Environment and Urban Development, στο: *EHB*, τ. 2, 529-537.
- Malamut, *Iles*
Élisabeth Malamut, *Les îles de l'Empire byzantin, VIIIe-XII siècle* (Byzantina Sorbonensia 8), τ. 1-2, Παρίσι 1988.
- Maniatis, Price Formation
G. Maniatis, Price Formation in the Byzantine Economy, Tenth to Fifteenth Centuries, *Byz*, 73, 2003, 401-444.
- Maniatis, Silk Industry
G. Maniatis, Organization, Market Structure, and Modus Operandi of the Private Silk Industry in Tenth Century Byzantium, *DOP*, 53, 1999, 263-332.
- Metcalf, *Coinage*
D. M. Metcalf, *Coinage in South-Eastern Europe, 820-1396*, Λονδίνο 1979.
- Morrisson, Byzantine Money
Cécile Morriison, Byzantine Money. Its Production and Circulation, στο: *EHB*, τ. 3, 909-966.
- Morrisson, Dévaluation
Cécile Morriison, La dévaluation de la monnaie byzantine au XIe siècle. Essai d'interprétation, *TM*, 6, 1976, 3-47 (=της ίδιας, *Monnaie et finances à Byzance. Analyses, techniques*, Aldershot, 1994, αφ. IX).

- Morrisson - Cheynet,
Prices and Wages
Cécile Morriison - J.-C. Cheynet, Prices and Wages in the Byzantine World, στο: *EHB*, τ. 2, 815-878.
- Μπακαρτζής, Τσουκαλολάγghα
X. Μπακαρτζής, *Βυζαντινά τσουκαλολάγghα* (Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου 39), Αθήνα 1989.
- Mundell Mango, Map
Marlia Mundel Mango, The Commercial Map of Constantinople, *DOP*, 54, 2000, 189-207.
- Muthesius, Lopez
Anna Muthesius, The Byzantine silk industry. Lopez and beyond, *Journal of Medieval History*, 19, 1993, 1-67.
- Oberländer-Târnoveanu,
Échanges
E. Oberländer-Târnoveanu, Les échanges dans le monde rural byzantin de l'est des Balkans (VIe-XIe siècle), στο: *Villages*, 381-401.
- Oikonomidès, Boutiques
N. Oikonomidès, Quelques boutiques de Constantinople au Xe s. Prix, loyers, imposition (cod. Patmiacus 171), *DOP*, 26, 1972, 345-362 (=του ίδιου, *Byzantium from the Ninth Century to the Fourth Crusade*, Aldershot 1992, αρ. VIII).
- Oikonomides, Egnatia
N. Oikonomides, The medieval Via Egnatia, στο: *The Via Egnatia under the Ottoman Rule, 1380-1699*, εκδ. Elizabeth Zachariadou, Ρέθυμνο 1996 (=του ίδιου, *Social and economic Life*, αρ. XXIII).
- Oikonomidès, *Fiscalité*
N. Oikonomidès, *Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IXe-XIe s.)* (Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών. Μονογραφίες 2), Αθήνα 1996.
- Oikonomidès,
Le kommerkion d'Abydos
N. Oikonomidès, Le kommerkion d'Abydos, Thessalonique et le commerce bulgare au IXe siècle, στο: *Hommes et richesses*, τ. 2, 241-248.
- Oikonomidès,
Le marchand byzantin
N. Oikonomidès, Le marchand byzantin des provinces (IXe-XIe s.), στο: *Mercati e mercanti nell'alto medioevo: l'area euroasiatica et l'area mediterranea*, Spoleto 1993, 633-660 (συνζήτηση 661-665) (=του ίδιου, *Social and economic Life*, αρ. XII).

- Oikonomidès, *Listes* N. Oikonomidès, *Les listes de présence byzantines des IXe et Xe siècles*, Παρίσι 1971.
- Οικονομίδης, Πόλεις-commercialia N. Οικονομίδης, Πόλεις-commercialia στην Μικρά Ασία του 10ου αιώνα, στο: *Η Βυζαντινή Μικρά Ασία (6ος-12ος αι.)*, επιμ. Σ. Λαμπάκης (Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών. Διεθνή Συμπόσια 6), Αθήνα 1998, 67-72.
- Oikonomides, Role N. Oikonomides, The Role of the Byzantine State in the Economy, στο: *EHB*, τ. 3, 973-1058.
- Oikonomides, Silk Trade N. Oikonomides, Silk Trade and Production in Byzantium from the Sixth to the Ninth Century: the Seals of Kommerkiarioi, *DOP*, 40, 1986, 33-53 (=του ίδιου, *Social and Economic Life*, αφ. VIII).
- Oikonomides, *Social and Economic Life* N. Oikonomides, *Social and economic Life in Byzantium*, εκδ. Elizabeth Zachariadou, Aldershot 2004.
- Ostrogorsky, *Geschichte* G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*, Μόναχο 31963.
- Patlagean, Marchés Évelyne Patlagean, Byzance et les marchés du grand commerce vers 830 - vers 1030. Entre Pirenne et Polanyi, στο: *Mercati et mercanti sull'alto medioevo: l'area euroasiatica et l'area mediterranea*, Spoleto 1993, 587-629 (συζήτηση σελ. 631-632).
- Πέννα, Βυζάντιο και λαοί Βάσω Πέννα, Το Βυζάντιο και λαοί της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης: η νομοματική μαρτυρία (8ος-11ος αι. μΧ.), *Ιστοριογεωγραφικά*, 3, 1991, 51-92.
- Pertusi, Venezia e Bisanzio A. Pertusi, Venezia e Bisanzio nel secolo XI, στο: *Venezia del mille*, Φλωρεντία 1965, 117-160 (=του ίδιου, *Saggi veneto-bizantini* [Civiltà veneziana 37], Φλωρεντία 1990, 67-107).
- Rašev - Dinčev - Borissov, Le village byzantin R. Rašev - V. Dinčev - B. Borissov, Le village byzantin sur le territoire de la Bulgarie contemporaine, στο: *Villages*, 351-362.
- Reinert, Muslim Presence S. Reinert, The Muslim Presence in Constantinople, 9th-15th Centuries. Some Preliminary Observations, στο: *Studies on the*

- Internal Diaspora of the Byzantine Empire, εκδ. H  l  ne Ahrweiler - Angeliki Laiou, Dumbarton Oaks, Washington D.C. 1998, 125-150.
- Ροδολάκης, Νόμος Ροδίων
 Γ. Ροδολάκης, *Από το Νόμο Ροδίων στο 53ο Βιβλίο των Βασιλικών. Συμβολή στη μελέτη του βυζαντινού ναυτικού δικαίου* (Ακαδημία Αθηνών. Έπετηρίς του κέντρου έρευνας τής ιστορίας του έλληνικού δικαίου, τ. 40. Παράρτημα 8), Αθήνα 2007.
- Rouillard, Taxes
 Germaine Rouillard, Les taxes maritimes et commerciales d'après des actes de Patmos et de Lavra, στο: *Mélanges Charles Diehl*, τ. 1, Παρίσι 1930, 277-289.
- Rougé, Recherches
 J. Rougé, *Recherches sur les structures du commerce maritime en Méditerranée sous l'empire romain*, Παρίσι 1966.
- Sanders, Chronologies
 G. Sanders, New Relative and Absolute Chronologies for 9th to 13th Century Glazed Wares at Corinth. Methodology and Social Conclusions, στο: *Byzanz als Raum. Zu Methoden und Inhalten der historischen Geographie des   stlichen Mittelmeerraumes*, εκδ. K. Belke - F. Hild - J. Koder - P. Soustal, Βιέννη 2000, 153-173.
- Sanders, Recent Developments
 G. Sanders, Recent Developments in the Chronology of Byzantine Corinth, στο: *Corinth. Results of excavations conducted by the American School of Classical Studies at Athens*, τ. XX. *Corinth, the Centenary, 1896-1996*, εκδ. C. Williams II - Nancy Bookidis, χ.τ. 2003, 385-399.
- SBS
Studies in Byzantine Sigillography, εκδ. N. Oikonomides, τ. 1, Washington D.C. 1987· τ. 2, Washington D.C. 1990· τ. 3, Washington D.C. 1993· τ. 4, Washington D.C. 1995· τ. 6, Washington D.C. 1999.
- Schreiner, Organisation
 P. Schreiner, Die Organisation byzantinischer Kaufleute und Handwerker, στο: *Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und*

- frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa. Teil VI. Organisationsformen der Kaufmannsvereinigungen in der Spätantike und im frühen Mittelalter*, εκδ. H. Jankuhn - E. Ebel, Göttingen 1989, 44-60.
- Shepard, Aleppo J. Shepard, Constantine VII, Caucasian Openings, and the Road to Aleppo, στο: *Eastern Approaches to Byzantium*, εκδ. A. Eastmond (Society for the Promotion of Byzantine Studies. Publications 9), Aldershot 2001, 19-40.
- Shepard, Constantinople-gateway J. Shepard, Constantinople-gateway to the north. The Russians, στο: *Constantinople*, 243-260.
- Shepard, Russian Steppe-frontier J. Shepard, The Russian Steppe-frontier and the Black Sea Zone, *Ἀρχαῖον Πόντου*, 35, 1978, 218-237.
- Smyris, *La fortune* K. Smyrlis, *La fortune des grands monastères byzantins (fin du Xe-milieu du XIVe siècle)* (Centre de recherches d'histoire et de civilisation de Byzance. Monographies 21), Παρίσι 2006.
- Sorlin, Traités Irène Sorlin, Les traités de Byzance avec la Russie au Xe siècle, *Cahiers du monde russe et soviétique*, 2, 1961, 313-360 και 447-475.
- Stephenson, *Balkan Frontier* P. Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900-1204*, Cambridge 2000.
- Teall, Grain Supply J. Teall, The Grain Supply of the Byzantine Empire, *DOP*, 13, 1959, 87-139.
- TIB, Hellas und Thessalia* *Tabula Imperii Byzantini*, τ. 1. J. Koder - F. Hild (με τη συνεργασία του P. Soustal), *Hellas und Thessalia*, Βιέννη 1976.
- Travel* *Travel in the Byzantine World*, εκδ. Ruth Makrides (Society for the Promotion of Byzantine Studies. Publications 10), Aldershot 2002.
- Vasiliev, *Arabes* A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, τ. 1-3, Βουξέλλες 1935-1968.
- Villages* *Les Villages dans l'Empire byzantin, IVe-XVe siècle*, εκδ. J. Lefort - Cécile Morrisson - J.-P. Sodini (Réalités byzantines 11), Παρίσι 2005.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το βυζαντινό εμπόριο απασχόλησε συστηματικά την έρευνα σχετικά πρόσφατα. Το ενδιαφέρον των βυζαντινολόγων στράφηκε αρχικά σε γεγονότα της πολιτικής και στρατιωτικής ιστορίας ή σε ζητήματα όπως οι θεσμοί και η διοίκηση του βυζαντινού κράτους, ή η αγροτική κοινωνία. Οι λίγες φορές που το εμπόριο προσείλκυσε την προσοχή τους ήταν σε συνάρτηση με γεγονότα που άφησαν ίχνη στις πηγές, όπως οι πόλεμοι ή οι εντυπωσιακές παραχωρήσεις οικονομικής φύσεως που κατά καιρούς έγιναν προς υπηκόους άλλων κρατών, ιδιαίτερα προς τους Ιταλούς. Έτσι, το βυζαντινό εμπόριο απασχόλησε τους σύγχρονους ιστορικούς στο μέτρο που είχε απασχολήσει τους βυζαντινούς ιστορικούς και χρονογράφους, δηλαδή περιστασιακά και σε συνάρτηση με γεγονότα της επίσημης ιστορίας¹. Πολεμικές συρράξεις με αφορμή το εμπόριο² ή διακρατικές συνθήκες που μεταξύ των διατάξεών τους περιελάμβαναν ρυθμίσεις για το εμπόριο, όπως ήταν π.χ. οι ρωσο-βυζαντινές συνθήκες του 10ου αι., ή, τέλος, τα προνόμια που παραχωρήθηκαν κατά τα τέλη του 11ου και τον 12ο αι. στις ιταλικές ναυτικές δημοκρατίες³ προσείλκυσαν αρκετά νωρίς την προσοχή των ειδικών. Παράλληλα, επίσημα κείμενα με ρυθμιστικές διατάξεις σχετικά με το εμπόριο απασχόλησαν επίσης τους επιστήμονες. Η χαρακτηριστικότερη περίπτωση είναι το Επαρχικό Βιβλίο του Λέοντος ΣΤ΄ του Σοφού. Η έκδοση αυτής της πηγής στα τέλη του 19ου αι. τροφοδότησε τη συγγραφή μιας σειράς μελετών

---

1. Ostrogorsky, *Geschichte*, 212-213, 215, 286-287, 303, 311. Με τον ίδιο τρόπο αντιμετωπίζει το ζήτημα ο Δ. Ζακωθινός, *Βυζαντινή Ιστορία, 324-1071*, Αθήνα 2¹⁹⁷⁷, 210-211, 267. Εκτενέστερα ασχολείται με το θέμα η Αικατερίνη Χριστοφίλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*, τ. Α', Θεσσαλονίκη 2¹⁹⁹²· τ. Β'/1, Θεσσαλονίκη 2¹⁹⁹³· τ. Β'/2, Θεσσαλονίκη 2¹⁹⁹⁷· τ. Γ'/1, Αθήνα 2001, σποραδικά.

2. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα είναι ο βυζαντινο-βουλγαρικός πόλεμος του 894, ο οποίος απασχόλησε ήδη τους προπολεμικούς ιστορικούς (G. Bratianu, *Le commerce bulgare dans l'empire byzantin et le monopole de l'empereur Léon VI à Thessalonique*, *Bulletin de l'institut d'histoire bulgare*, 16-17 (Mélanges Peter Nikov), 1939, 30-36).

3. Η πιο αναλυτική μελέτη είναι αυτή του Lilie, *Handel*. Πρόσφατα αντιμετώπισε το ζήτημα με κριτική ματιά ο Jacoby, *Privileges*.

με αντικείμενο τη συντεχνιακή οργάνωση στην Κωνσταντινούπολη τον 10ο αι.⁴ Αποτέλεσμα ήταν ότι για πολλά χρόνια οι ιστορικοί ασχολήθηκαν αποκλειστικά με το εμπόριο στην Κωνσταντινούπολη, αγνοώντας παντελώς την επαρχία και δημιουργώντας την παραπλανητική εντύπωση ότι στο Βυζάντιο το εμπόριο βρισκόταν υπό τον ασφυκτικό έλεγχο του κράτους⁵.

Πέρα όμως από την αλληλεξάρτηση του εμπορίου και της πολιτικής, το βυζαντινό εμπόριο δεν απασχόλησε *per se* τους ιστορικούς μέχρι σχετικά πρόσφατα. Εξαιρέση στον κανόνα αυτό ήταν ο W. Heyd, ο οποίος 120 περίπου χρόνια πριν έθεσε ως στόχο τη μελέτη του εμπορίου στην Ανατολή από τον 6ο αι. έως την εποχή των Ανακαλύψεων⁶. Στη μεγαλεπήβολη σύνθεσή του ο Heyd συμπεριέλαβε το Βυζάντιο μελετώντας τις εμπορικές σχέσεις που αυτό ανέπτυξε με τα άλλα κράτη της ανατολικής Μεσογείου και της Ευρασίας. Φυσικά, όπως είναι αναμενόμενο, ασχολήθηκε αποκλειστικά με αυτό που θα ονομάζαμε διεθνές ή μεγάλο εμπόριο. Στον τομέα αυτό το έργο του αποδείχθηκε πρωτοποριακό, καθώς πέτυχε να παρουσιάσει το βυζαντινό εμπόριο ως μια συνιστώσα του διεθνούς εμπορίου κατά τον Μεσαίωνα. Από τους νεότερους ιστορικούς, πρέπει να αναφερθεί ο R. Lopez. Ο τελευταίος κατέληξε στο απαισιόδοξο συμπέρασμα ότι παρά την ευελξία που επέδειξαν οι Βυζαντινοί προκειμένου να αντιμετωπίσουν την πρόκληση των μεταβατικών αιώνων (7ος-8ος αι.), τελικά παρατηρήθηκε μια οπισθοδρόμηση με αποτέλεσμα το εμπόριο να συρρικνωθεί και η οικονομική και πολιτική δύναμη να περιέλθει στα χέρια μιας αριστοκρατίας που ήταν πρόθυμη να επενδύσει στο εμπόριο⁷. Τελικά, σύμφωνα με τον Lopez, το εμπόριο ήταν για το Βυζάντιο μια χαμένη ευκαιρία, την οποία δεν κατάφερε να εκμεταλλευθεί και αυτός ήταν ο λόγος που δεν μπόρεσε αργότερα να αντέξει στον δυτικό ανταγωνισμό.

Στροφή του ερευνητικού ενδιαφέροντος σημειώθηκε κατά τη δεκαετία του 1980, όταν μελέτες με αντικείμενο τη βυζαντινή οικονομία ασχολήθηκαν περισσότερο ή λιγότερο διεξοδικά με το εμπόριο⁸, αξιοποιώντας δεδομένα που μέχρι τότε δεν είχαν χρησιμοποιήσει οι ιστορικοί, όπως τα νομίσματα ή τα

4. Από τις παλαιές μελέτες με αντικείμενο το Επαρχικό Βιβλίο περιορίζομαι να αναφέρω τη μονογραφία του Ά. Χριστοφλοπούλου, *Τὸ Ἐπαρχικὸν Βιβλίον Λέοντος τοῦ Σοφοῦ καὶ αἱ συντεχνία ἐν Βυζαντίῳ*, Αθήνα 1935 (ανατύπωση Θεσσαλονίκη 2000).

5. Ostrogorsky, *Geschichte*, 210-211.

6. Heyd, *Commerce*.

7. R. Lopez, *The Role of Trade in the Economic Readjustment of the Seventh Century*, *DOP*, 13, 1959, 69-85 (=του ίδιου, *Byzantium and the World around it: Economic and Institutional Relations*, Λονδίνο 1978, σφ. X).

8. Hendy, *Monetary economy* Harvey, *Expansion*.

αρχαιολογικά κατάλοιπα. Για πρώτη φορά τότε το εμπόριο άρχισε να αντιμετωπίζεται ως φαινόμενο της μακράς διάρκειας. Την ίδια εποχή ετέθησαν και άλλα συναφή προβλήματα, όπως ο βαθμός εκχρηματισμού της βυζαντινής οικονομίας⁹ ή η αλληλεπίδραση υπαίθρου και πόλης¹⁰. Η ουσιαστικότερη όμως πρόοδος στη μελέτη του θέματος συντελέστηκε κατά τη δεκαετία του 1990, όταν δημοσιεύθηκαν σημαντικές μελέτες με αντικείμενο δομές του εμπορίου, όπως τα πανηγύρια¹¹, τους τρόπους χρηματοδότησής του¹², τη δραστηριότητα του βυζαντινού εμπόρου¹³, ιδιαίτερα αυτού της επαρχίας¹⁴. Την ίδια περίοδο δημοσιεύθηκαν συλλογικά έργα, τα οποία είτε αντιμετωπίζουν το βυζαντινό εμπόριο των μέσων χρόνων ως μια συνιστώσα του ευρωπαϊκού εμπορίου κατά την ίδια χρονική περίοδο¹⁵, είτε το συσχετίζουν άμεσα με το δυτικοευρωπαϊκό εμπόριο¹⁶. Επιστέγασμα αυτής της στροφής του ερευνητικού ενδιαφέροντος ήταν η έκδοση το 2002 του μνημειώδους έργου *The Economic History of Byzantium*¹⁷, το οποίο περιλαμβάνει εξαιρετικές συνθέσεις για το βυζαντινό εμπόριο κατά τη μεσοβυζαντινή και την υστεροβυζαντινή περίοδο καθώς και για άλλες συναφείς παραμέτρους του προβλήματος.

Αφήνοντας τους λεγόμενους «σκοτεινούς αιώνες», οι οποίοι θέτουν διαφορετικής φύσεως προβλήματα που έχουν γίνει αντικείμενο διαπραγμάτευσης σε άλλες εργασίες¹⁸, το *terminus post quem* της παρούσας μελέτης είναι οι αρχές του 9ου αι., εποχή κατά την οποία κάνουν την εμφάνισή τους τα πρώτα σημάδια ανάκαμψης της βυζαντινής οικονομίας¹⁹. Το *terminus ante quem* είναι οι αρχές

9. Hendy, *Monetary economy*, 297-304. Για την αντίθετη άποψη, βλ. Ν. Οικονομίδης, Σε ποιο βαθμό ήταν εκχρηματισμένη η μεσοβυζαντινή οικονομία; στο: *Ροδωνιά. Τιμή στον Μ. Μανουσάκη*, έκδ. Χρυσά Μολτέζου - Θ. Δετοράκης - Χ. Χαράλαμπάκης, τ. 2, Ρέθυμνο 1994, 363-370 (=του ίδιου, *Social and Economic Life*, αρ. XIV).

10. Harvey, *Expansion*, 198-243.

11. Laiou, *Jahrmarkt*.

12. Laiou, *Credit*.

13. Laiou, *Traders*.

14. Οικονομίδης, *Le marchand byzantin*.

15. Βλ. π.χ. τον τόμο *Mercati e mercanti nell'alto medioevo: l'area euroasiatica et l'area mediterranea*, τ. 1-2, Spoleto 1993.

16. M. McCormick, *Origins of the European Economy. Communications and Commerce, A.D. 300-900*, Cambridge 2003.

17. Πρόσφατα κυκλοφόρησε η ελληνική έκδοση του έργου (*Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου από τον 7ο έως τον 15ο αι.*, τ. 1-3, γεν. εποπτεία Άγγελικη Λαΐου, Αθήνα 2006). Οι παραπομπές στον παρόντα τόμο είναι στην αγγλική έκδοση, επειδή η μελέτη αυτή είχε ολοκληρωθεί προτού κυκλοφορήσει η ελληνική έκδοση.

18. Laiou, *Exchange*, 697-713· Γερολυμάτου, Έμπορική δραστηριότητα.

19. Laiou, *Exchange*, 713.

του 13ου και ο διαμελισμός της αυτοκρατορίας από τους σταυροφόρους. Στη διάρκεια των τεσσάρων αυτών αιώνων παρακολουθούμε ένα crescendo του εμπορίου, το οποίο διακόπηκε απότομα με την άλωση του 1204. Η οργάνωση του υλικού δίνει έμφαση στη γεωγραφία. Η αγορά της Κωνσταντινούπολης καταλαμβάνει σημαντική θέση, πράγμα λογικό τόσο εξ αιτίας της σπουδαιότητάς της, όσο και του γεγονότος ότι ο μεγάλος όγκος των πληροφοριών, ιδιαίτερα των γραπτών πηγών, αφορά στην Κωνσταντινούπολη. Η επιβίωση παλαιών αγορών, η ανάδυση νέων και η ανάπτυξη εμπορικών δικτύων αποτέλεσαν αντικείμενο ιδιαίτερου ενδιαφέροντος. Ο ρόλος του κράτους είναι ένα από τα κρισιμότερα ερωτήματα για όποιον θέλει να μελετήσει το βυζαντινό εμπόριο. Ο έλεγχος της διακίνησης συγκεκριμένων προϊόντων, η άσκηση διπλωματίας μέσω του εμπορίου, ο ανεφοδιασμός των μεγάλων αστικών κέντρων και τέλος η φορολογία ήταν μερικές από τις πλευρές του εμπορίου στις οποίες το κράτος είχε άμεση εμπλοκή. Ο ανθρώπινος παράγοντας, ο έμπορος, είναι το άλλο μεγάλο ζητούμενο. Ας διευκρινισθεί εξ αρχής ότι ως έμπορος νοείται εδώ ο άνθρωπος που αγοράζει με σκοπό να μεταπωλήσει και όχι οποιοσδήποτε, φυσικό ή νομικό πρόσωπο, έχει ένα πλεόνασμα παραγωγής που το διαθέτει προς πώληση στην αγορά. Εν τούτοις, δεν θα μπορούσε κανείς να διαμορφώσει μια ολοκληρωμένη εικόνα για το εμπόριο στο Βυζάντιο αν δεν λάβει υπ' όψιν του την κατηγορία εκείνη των ανθρώπων που πωλούσαν είδη τα οποία παρήγαν ή κατασκεύαζαν οι ίδιοι και η οποία ήταν πολυπληθής. Ο χώρος και ο τρόπος δράσης του βυζαντινού εμπόρου, τα μέσα χρηματοδότησης που είχε στη διάθεσή του, η θέση του στο κοινωνικό σύνολο καθώς και η δράση των ξένων εμπόρων στη βυζαντινή επικράτεια είναι μερικά από τα ερωτήματα που τίθενται. Τέλος, εξετάζονται ορισμένες από τις υποστηρικτικές δομές του εμπορίου (μόνιμες και έκτακτες αγορές, πανηγύρια, καταλύματα, *εμπόρια*).

Για την προσέγγιση του θέματος χρησιμοποιήθηκαν γραπτά και αρχαιολογικά τεκμήρια. Είναι σίγουρα κοινολογία να επαναλάβω ότι οι βυζαντινοί ιστορικοί και χρονογράφοι ενδιαφέρονταν λίγο για ζητήματα όπως το εμπόριο και ακόμη λιγότερο για την επαρχία. Λίγες είναι επίσης οι περιπτώσεις στις οποίες μπορούμε να αντλήσουμε ψήγματα πληροφοριών από τα αριολογικά κείμενα. Επομένως, οι απαντήσεις που μπορούμε να πάρουμε από τις γραπτές πηγές για τα ερωτήματα τα οποία θέτουμε είναι συνήθως ελλιπείς ή, συχνότερα, ανύπαρκτες. Από την άλλη μεριά, είναι αδύνατο να αγνοήσουμε βασικά κείμενα όπως το *Επαρχικό Βιβλίο*, τα οποία, αν και είναι καλά μελετημένα²⁰, προσφέρουν

20. Ο ερευνητής μπορεί να βρει την πλουσιότερη βιβλιογραφία γύρω από το *Επαρχικό Βιβλίο* στη μελέτη του G. Maniatis, *The Domain of Private Guilds in the Byzantine Economy, Tenth to Fifteenth Centuries*, *DOP*, 55, 2001, 339-369.

το βασικό υλικό για την εξέταση μιας από τις συνιστώσες του θέματός μας. Πρέπει ωστόσο να μη λησμονούμε ότι πρόκειται για ένα κείμενο που αποδίδει τη νομική πραγματικότητα μιας δεδομένης χρονικής στιγμής²¹. Έμμεσα βέβαια προκύπτουν στοιχεία για την καθημερινή πρακτική. Λιγοστό είναι επίσης το αρχαιολογικό υλικό αυτής της περιόδου που προσφέρει πληροφορίες για το συγκεκριμένο θέμα. Προέρχεται σχεδόν αποκλειστικά από ιδιωτικά βενετικά δικαιοπρακτικά έγγραφα και έχει ήδη γίνει μια πρώτη απόπειρα αξιοποίησής του²².

Οι πενιχρές πληροφορίες που μπορούμε να αντλήσουμε από τα πάσης φύσεως γραπτά κείμενα οδηγούν στην αναζήτηση τεκμηρίων σε άλλου τύπου πηγές. Τα νομίσματα είναι εύλογα τα πρώτα που έρχονται στη σκέψη. Βεβαίως, η κυκλοφορία του νομίσματος δεν συνδέεται αποκλειστικά με το εμπόριο, αλλά εξαρτάται από πολλούς άλλους παράγοντες. Δεν παύει ωστόσο να αποτελεί μία σοβαρή ένδειξη για την ανάπτυξη του εμπορίου. Ο κρίσιμος δείκτης για την ανάκαμψη της οικονομίας που συντελείται στα πρώτα χρόνια του 9ου αι. είναι τα νομίσματα²³. Την εποχή αυτή τα επαρχιακά νομισματοκοπεία έχουν εκλείψει. Η σχεδόν αποκλειστική κυριαρχία του νομισματοκοπείου της Κωνσταντινούπολης²⁴ καθιστά ακόμη δυσκολότερη τη διαλεύκανση του ζητήματος της κυκλοφορίας του νομίσματος και συνεπώς την ανίχνευση πιθανών εμπορικών δικτύων. Τον 12ο αι. διακρίνονται δύο ζώνες νομισματικής κυκλοφορίας. Στην Ανατολή (συμπεριλαμβανομένης της Θράκης) επικρατούν οι κοπές της Κωνσταντινούπολης, ενώ στη Δύση το νομισματοκοπείο της Θεσσαλονίκης²⁵. Χωρίς να παραγνωρίζουμε τον κεντρικό ρόλο του κράτους στην κυκλοφορία του νομίσματος, θα μπορούσαμε ίσως να διακρίνουμε δύο μεγάλες περιφέρειες δράσης των εμπορών, υπόθεση που όπως θα φανεί τεκμηριώνεται εν μέρει από τα έγγραφα. Εκτός από τα νομίσματα, οι σφραγίδες κρατικών υπαλλήλων που συνδέονταν με το εμπόριο, όπως οι κοιμηρικήριοι, μπορούν επίσης να προσφέρουν πολύτιμη βοήθεια για τη μελέτη των εμπορικών δικτύων²⁶.

Πολύ ουσιαστική είναι επίσης η συμβολή της αρχαιολογίας. Η μετάθεση του κέντρου του ενδιαφέροντος στις επαρχιακές αγορές και το τοπικό εμπόριο

---

21. Ο πυρήνας του κειμένου χρονολογείται το 912 (*Επαρχικό Βιβλίο*, 31-32). Στη μορφή που σώζεται σήμερα περιέχει προσθήκες που χρονολογούνται γύρω στα έτη 1000-1028 (*Επαρχικό Βιβλίο*, 37-39).

22. Lillie, *Handel*.

23. Morrisson, *Byzantine Money*, 958-959.

24. Morrisson, *Byzantine Money*, 913-914.

25. Morrisson, *Byzantine Money*, 935-936.

26. Βλ. τον προβληματισμό που αναπτύσσουν οι Cheynet - Morrisson, *Lieux de trouvaille*, 111-112.

απαιτεί την αξιοποίηση των δεδομένων που προσφέρει αυτή η επιστήμη. Τα ναυάγια²⁷ αποτελούν μια ένδειξη για τα είδη που παρουσίαζαν ενδιαφέρον εμπορευματοποίησης. Δεν είναι ωστόσο πάντα εύκολος ο προσδιορισμός του λιμάνιού φόρτωσης, ενώ είναι ακόμη πιο δύσκολο να καθορισθεί το λιμάνι προορισμού²⁸. Συνεπώς, τα συμπεράσματα που μπορούν να εξαχθούν προς την κατεύθυνση της διαλεύκανσης εμπορικών δικτύων είναι λιγοστά. Τα τελευταία χρόνια τόσο η ανασκαφική όσο και η επιφανειακή έρευνα έχουν σημειώσει αξιόλογη πρόοδο, προσκρούουν ωστόσο σε διάφορα εμπόδια. Η ανάπτυξη των σημερινών αστικών κέντρων καθιστά συχνά ανέφικτη την ανασκαφή μεσαιωνικών οικισμών, οι οποίοι καλύπτονται από τη σύγχρονη δόμηση. Συνεπώς, με λίγες εξαιρέσεις, είναι πολύ δύσκολη η εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με τη μορφή που είχαν τα εργαστήρια ή, πολύ περισσότερο, με την οργάνωση του χώρου της αγοράς²⁹.

Πρόσφατη είναι η προσπάθεια αξιοποίησης των δεδομένων της μεσοβυζαντινής κεραμικής, εφυαλωμένης και μη, προκειμένου να εξαχθούν συμπεράσματα σχετικά με τη διακίνηση και την εμπορευματοποίηση των αγροτικών προϊόντων και των βιοτεχνικών ειδών. Οι τυπολογικές ομοιότητες, αν και σίγουρα αποτελούν ένα κριτήριο για τον προσδιορισμό του τόπου προέλευσης ενός αντικειμένου, δεν είναι εν τούτοις ασφαλής μέθοδος εξαγωγής συμπερασμάτων. Στις περισσότερες περιπτώσεις είναι άγνωστο το κέντρο ή τα κέντρα παραγωγής ενός ορισμένου τύπου κεραμικής. Η ευρεία διάδοση ωστόσο συγκεκριμένων τύπων αγγείων σε σαφώς ορισμένες γεωγραφικές ζώνες υποδηλώνει εμπόριο και διάδοση μέσα από συγκεκριμένα εμπορικά δίκτυα, τα οποία βέβαια μένει να διερευνηθούν. Η ανάλυση της σύστασης του πηλού αποτελεί την πιο αξιόπιστη μέθοδο προσδιορισμού της προέλευσης ενός αντικειμένου, δυστυχώς όμως η τεχνική αυτή δεν έχει εφαρμοσθεί ακόμη παρά σε ελάχιστες περιπτώσεις³⁰. Όσον αφορά στη μη εφυαλωμένη κεραμική, υπάρχει

27. Εισαγωγικά για το θέμα, βλ. F. van Doorninck, Jr., *Byzantine Shipwrecks*, στο: *EHB*, τ. 2, 899-905.

28. Π.χ. το ναυάγιο στο Bozburun, στα νοτιοδυτικά παράλια της Μικράς Ασίας, στο οποίο βρέθηκαν αμφορείς με προέλευση την Κριμαία (F. Hocker, *Bozburun Byzantine Shipwreck Excavation: The Final Campaign*, 1998, *International Nautical Archeology Quarterly*, 25/4, 1998, 3-13) δεν συνεπάγεται υποχρεωτικά την ύπαρξη ενός εμπορικού δικτύου μεταξύ της Κριμαίας και της νοτιοδυτικής Μικράς Ασίας, δεδομένου ότι οι αμφορείς που βρέθηκαν μπορεί να ήταν σε δεύτερη χρήση.

29. Βλ. τη σύνθεση που επιχειρεί ο Bouras, *Aspects*, 512-519.

30. Βλ. το πρωτοποριακό πρόγραμμα των A. H. S. Megaw - R. E. Jones, *Byzantine and Allied Pottery. A Contribution by Chemical Analysis to the Problem of Origin and Distribution*, *BSA*, 78, 1983, 235-263· των ίδιων, *Spectrographical Analysis of Byzantine and Allied Pottery*, *JÖB*, 32/3, 1982, 577-585. Η έρευνα συνεχίζεται με την αξιοποίηση νέων τεχνολογικών μεθόδων και τον εμπλουτισμό της διαθέσιμης κεραμικής (Pamela Armstrong - Helen Hatcher, *Byzantine and Allied Pottery*, Phase

επίσης το πρόβλημα της δεύτερης χρήσης των αμφορέων³¹. Γενικά, οι μελέτες πάνω στη μεσοβυζαντινή κεραμική είναι σε εξέλιξη, ωστόσο οι πρώτες ενδείξεις μάς προϊδεάζουν ότι η πρόοδος στον τομέα αυτό μάς επιφυλάσσει πολλές εκπλήξεις.

Είναι ίσως περίεργο ότι μια δραστηριότητα τόσο στενά συνυφασμένη με τον δημόσιο και τον ιδιωτικό βίο, στην οποία είχε άμεση ή έμμεση εμπλοκή ένας μεγάλος αριθμός ανθρώπων (κρατικοί υπάλληλοι, έμποροι, βιοτέχνες, αγρότες) απασχόλησε τόσο λίγο τους συγχρόνους. Η αιτία έγκειται ακριβώς στο γεγονός ότι για τους Βυζαντινούς το εμπόριο ήταν ένα ζήτημα καθημερινό και αυτονόητο. Άλλωστε οι γραπτές πηγές που έχουμε στη διάθεσή μας προέρχονται από ανθρώπους η σχέση των οποίων με το εμπόριο ήταν αυτή που έχει ένας απλός ιδιώτης καταναλωτής με αυτή την πλευρά της οικονομικής ζωής. Η μόνη περίπτωση στην οποία θα μπορούσε να προσελκύσει το ενδιαφέρον τους ήταν να συνδεθεί με ένα εξαιρετικό γεγονός, όπως ήταν π.χ. ένας πόλεμος ή με κάποια μεταρρύθμιση που επηρέαζε τον συνηθισμένο τρόπο εξέλιξης αυτής της καθημερινότητας και έμμεσα τους ίδιους. Αυτές οι εξαιρέσεις ωστόσο επιτρέπουν να διαβλέψουμε τι συνέβαινε κατά κανόνα και να προσεγγίσουμε την καθημερινή πρακτική. Την εικόνα αυτή έρχονται να συμπληρώσουν τα όποιες μορφής υλικά κατάλοιπα βοηθώντας μας να αποκαταστήσουμε ορισμένα τμήματα του puzzle. Ελπίζω ότι η μελέτη αυτή θα συνεισφέρει προς αυτή την κατεύθυνση.

2: Past Work on Materials Analysis and Future Prospects, στο: *Material Analysis of Byzantine Pottery*, εκδ. H. Maguire, Dumbarton Oaks, Washington D.C. 1997, 1-8).

31. Doorninck Jr., *The Cargo Amphoras*, 247-257.

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΕΡΙΓΡΑΜΜΑ*

Τα πρώτα δείγματα ανάκαμψης της βυζαντινής οικονομίας μετά την περίοδο των «σκοτεινών αιώνων» εμφανίζονται στις αρχές του 9ου αι. Η λήψη μέτρων, συχνά δημαγωγικών, υπέρ της εμπορικής δραστηριότητας, όπως ήταν η προσωρινή κατάργηση του κοιμερκίου στα τελωνεία της Αβύδου και του Ιερού¹ και η χρηματοδότηση με κρατικά κεφάλαια των ναυκλήρων της πρωτεύουσας² δίνουν την εικόνα μιας οικονομίας σε ανάπτυξη. Η μεγάλη αύξηση της νομισματικής παραγωγής που σημειώνεται στα χρόνια του Θεοφίλου, έπειτα από μια μακρά περίοδο δραματικής κάμψης³, είχε θετικό αντίκτυπο στην αγροτική οικονομία και συνεπώς στο εμπόριο. Το φαινόμενο διαπιστώνεται αρχικά στη νότια Βαλκανική και αργότερα στη Μικρά Ασία⁴. Την ίδια περίοδο, τα αρχαιολογικά τεκμήρια μαρτυρούν αξιόλογη εμπορική δραστηριότητα μεταξύ της Κωνσταντινούπολης και της επαρχίας⁵.

Στο πεδίο της πολιτικής ιστορίας, η αρχή του 9ου αι. σημαδεύθηκε από το τέλος της δυναστείας των Ισαύρων, την ανακίνηση για δεύτερη φορά του ζητήματος της λατρείας των εικόνων και από την έκρηξη ενός νέου βυζαντινο-βουλγαρικού πολέμου⁶, ο οποίος έληξε με βαρεία ήττα των Βυζαντινών. Η Δεβελτός, συνοριακή αγορά η οποία στη διάρκεια του 9ου και στις αρχές του 10ου αι. εξυπηρετούσε τις ανάγκες του βυζαντινο-βουλγαρικού εμπορίου, και η Αγκιάλος, στη δυτική ακτή του Ευξείνου Πόντου, παραδόθηκαν στους

---

*Στην ενότητα αυτή δεν αποσκοπώ να παρουσιάσω λεπτομερώς τα γεγονότα της περιόδου, αλλά να εστιάσω μόνο στα σημεία εκείνα που είχαν άμεση συσχέτιση με το εμπόριο.

1. *Θεοφάνης*, 475.15-17.

2. *Θεοφάνης*, 487.17-19. Αναλυτικά για το μέτρο, βλ. παρακάτω σελ. 241.

3. Η βιβλιογραφία για το θέμα είναι ιδιαίτερα πλούσια. Βλ. πρόσφατα Morrisson, *Byzantine Money*, 954-958, όπου συγκεντρώνονται τα διαθέσιμα αριθμητικά δεδομένα σχετικά με τα νομίσματα της περιόδου που έχουν βρεθεί στη Μικρά Ασία και την κάτω Ιταλία και Σικελία.

4. Morrisson, *Byzantine Money*, 958-960.

5. Sanders, *Recent Developments*, 390.

6. P. Niavis, *The Reign of the byzantine Emperor Nicephorus I (802-811)* (Ιστορικές Μονογραφίες 3), Αθήνα 1987, 221-254.

Βουλγάρους την άνοιξη του 812. Ο πόλεμος έληξε οριστικά με τη συνθήκη που συνήφθη το 815-816 μεταξύ του Βούλγαρου ηγεμόνα Ομουράτγ και του Λέοντος Ε΄. Οι βυζαντινο-βουλγαρικές εμπορικές σχέσεις αποκαταστάθηκαν με επίκεντρο τη Δεβελτό, η οποία επανήλθε στον βυζαντινό έλεγχο διατηρώντας ωστόσο ένα ιδιότυπο καθεστώς, καθώς ανήκε κατά το ένα ήμισυ στους Βυζαντινούς και κατά το άλλο στους Βουλγάρους⁸. Στη Μικρά Ασία, παρά το γεγονός ότι οι συγκρούσεις Βυζαντινών και Αράβων εξακολούθησαν με αμείωτη ένταση ολόκληρο τον 9ο αι.⁹, οι εμπορικές σχέσεις του Βυζαντίου με το χαλιφάτο γνώρισαν περίοδο άνθησης. Σε επιστολή του προς τον χαλίφη al-Ma'mun ο αυτοκράτορας Θεόφιλος προτείνει ανακωχή επικαλούμενος μεταξύ άλλων τα αμοιβαία οφέλη από την ανάπτυξη του διακρατικού εμπορίου¹⁰. Η κατάληψη ωστόσο της Κρήτης από τους Άραβες γύρω στο 824¹¹, δυσχέρανε σοβαρά την επικοινωνία στο Αιγαίο, χωρίς ωστόσο το εμπόριο να διακοπεί εντελώς. Υπάρχουν μαρτυρίες για περιορισμένης κλίμακας εμπορική δραστηριότητα κατά μήκος των ακτών της Μικράς Ασίας ή της ανατολικής Ελλάδας¹². Το τέλος του 9ου αι. σηματοδεύθηκε από την έκρηξη ενός νέου πολέμου με το βουλγαρικό κράτος, με αφορμή τη μεταφορά της έδρας του βυζαντινο-βουλγαρικού εμπορίου από την Κωνσταντινούπολη στη Θεσσαλονίκη¹³. Οι εχθροπραξίες σταμάτησαν γρήγορα, γεγονός που υποδηλώνει τη σημασία που είχαν οι διμερείς εμπορικές συναλλαγές, ιδιαίτερα για τους Βουλγάρους.

Την ίδια περίοδο, οι ανάγκες σε χρήμα μιας διαρκώς αναπτυσσόμενης οικονομίας εμφανίζονται αυξημένες. Αυτό αποκαλύπτουν δύο Νεαρές του Λέοντος ΣΤ΄ του Σοφού με τις οποίες ο αυτοκράτορας όριζε ότι όλα τα γνήσια χρυσά νομίσματα προηγούμενων αυτοκρατόρων μπορούσαν να κυκλοφορούν ελεύθερα διατηρώντας την αξία τους. Ο αυτοκράτορας μάλιστα σημειώνει ότι η πολιτική των προκατόχων του, οι οποίοι απαγόρευαν την κυκλοφορία κοπών παλαιότερων αυτοκρατόρων, είχε οδηγήσει σε έλλειψη του χρυσού νομίσματος με

7. *Συνεχιστής Θεοφάνους*, 31.10-12. Για τη χρονολογία της συνθήκης, βλ. W. Treadgold, *The Bulgars' Treaty with the Byzantines in 816*, *Rivista di studi Byzantini e Slavi*, 4, 1984, 213-220, ο οποίος προτείνει με πειστικά επιχειρήματα το έτος 816.

8. *DOSeals*, τ. 1, σφ. 76.

9. Ορόσημα σε αυτή τη σύγκρουση ήταν η καταστροφή του Αμορίου και της Σωζόπετρας, γενετειρών του Θεοφίλου και του χαλίφη αντίστοιχα (*Συνεχιστής Θεοφάνους*, 124.7-12, 129.11-131.22).

10. Vasiliev, *Arabes*, τ. 1, 289-290.

11. V. Christides, *The conquest of Crete by the Arabs (ca. 824). A turning point in the struggle between Byzantium and Islam*, Αθήνα 1984. Η Malamut, *Iles*, τ. 1, 72-77 υποστηρίζει ότι η απόβαση των Αράβων στην Κρήτη έγινε μετά το 825/826.

12. Βλ. παρακάτω σελ. 129, 154.

13. *Συνεχιστής Θεοφάνους*, 357.12-19.

αρνητικές συνέπειες για το εμπόριο: *καὶ γὰρ τὸ τῶν ἐμπόρων πλῆθος καὶ τοὺς ἄλλως ἐκ χειρῶν βιοῦντας καὶ ὄλως τὸ γεωργικὸν γένος εἰς μεγάλην ἀπορίας ἀνάγκην συνελάνθει, οὐκ ἔχοντων ἐτέρωθεν ἐρανίζεσθαι τὴν τῶν πραγμάτων εὐπορίαν, ἐκεῖνης καταλυθείσης τῆς ἀφορμῆς ἢ τῶς αὐτοῖς συνατελαμβάνετο*¹⁴. Στο ίδιο πνεῦμα κινεῖται και η Νεαρά αρ. 51, η οποία αφορά στη διάθεση των νομισματικών θησαυρῶν και αποκαλύπτει την ίδια ανάγκη για αύξηση της νομισματικής κυκλοφορίας¹⁵. Σε μια οικονομία στην οποία τα διαθέσιμα αποθέματα χρυσού ήταν συγκεκρωμένα, οι δύο Νεαρές απηχούν την ανάγκη να αυξηθεί η κυκλοφορία του χρυσού νομίσματος, ώστε να εξυπηρετηθούν καλύτερα οι συναλλαγές. Ο 10ος αι. χαρακτηρίζεται επίσης από την τάση ρύθμισης διαφόρων πτυχῶν του εμπορίου. Πρώτα-πρώτα, έχουμε τη σύνταξη του Επαρχικού Βιβλίου, μιας συλλογῆς διατάξεων που αποσκοπούσε στην οργάνωση της δραστηριότητας ορισμένων από τις σημαντικότερες συντεχνίες της πρωτεύουσας¹⁶. Η ίδια τάση χαρακτηρίζει τις διεθνείς εμπορικές σχέσεις του Βυζαντίου, όπως φαίνεται π.χ. από τις συνθήκες που συνομολογήθηκαν με το νεοσύστατο κράτος του Κιέβου στην αρχή και λίγο πριν από τα μέσα του 10ου αιώνα¹⁷, καθώς και από τις συνθήκες με τους Φατιμίδες στα τέλη του 10ου και τις αρχές του 11ου αι.¹⁸

Λίγο μετά τα μέσα του 10ου αι. ευδοχώθηκε η πολιτική ανάκτησης του ελέγχου των θαλασσῶν, η οποία είχε αρχίσει στα χρόνια του Βασιλείου Α'¹⁹. Επιτεύγματα αυτής της πολιτικής ήταν η ανακατάληψη της Κρήτης το 961²⁰ και της Κύπρου το 965²¹. Τα δύο γεγονότα θεωρούνται δικαιολογημένα καταλυτικής σημασίας για την ασφάλεια των θαλασσιῶν επικοινωνιῶν και συνεπώς για την ανάπτυξη του εμπορίου. Ο ιστορικός Λέων Διάκονος γράφει επιγραμματικά ότι η επικράτηση του επαναστάτη Βάρδα Σκληροῦ στη θάλασσα, λίγα χρόνια

14. P. Noailles - A. Dain, *Les nouvelles de Léon VI le Sage*, Παρίσι 1944, αρ. 52.13-16. Πρόσοφατα για τις Νεαρές, βλ. Σ. Τρωιάνος, *Οι Νεαρές Λέοντος ΣΤ' του Σοφού. Προλεγόμενα, κείμενο, απόδοση στη νεοελληνική, ευρετήριο και επίμετρο*, Αθήνα 2007. Ειδικότερα για τη Νεαρά αρ. 52, βλ. Τρωιάνος, *Νεαρές*, 182-185.

15. *Les nouvelles de Léon VI*, αρ. 51 (=Τρωιάνος, *Νεαρές*, 180-182).

16. Βλ. παρακάτω σελ. 53-55.

17. Βλ. Sorlin, *Traités*.

18. Reinert, *Muslim Presence*, 137, 139.

19. Βασιλική Βλυσίδου, *Έξωτερική πολιτική και έσωτερικές αντιδράσεις τὴν ἐποχὴ τοῦ Βασιλείου Α': Έρευνες γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ τῶν ἀντιπολιτευτικῶν τάσεων στὰ χρόνια 867-886* (Ιστορικές Μονογραφίες 8), Αθήνα 1991, 53-81.

20. *Λέων Διάκονος*, 24-29· *Σκλιτζής*, 249.24-250.43.

21. *Σκλιτζής*, 270.45-48.

αργότερα, έβλαπτε σοβαρά τα συμφέροντα των εμπόρων: *θαλασσοκρατῶν* (ο Σκληρός) *μεγάλα τούς εμπόρους έσάνετο*²². Η διασύνδεση απροσοκπτων θαλασσιών μεταφορών και εμπορίου είναι περισσότερο από σαφής.

Στην ξηρά, κατά το δεύτερο μισό του 10ου αι. το Βυζάντιο διεξήγε πόλεμο ανακατάκτησης της Μεσοποταμίας, της Κιλικίας και της βόρειας Συρίας²³. Συνέπεια αυτών των εξελίξεων ήταν η ενσωμάτωση στην αυτοκρατορία κάστρων όπως η Μελιτηνή και η Θεοδοσιούπολη, τα οποία βρισκονταν πάνω στους δρόμους των καραβιων. Οι επιτυχίες αυτές συνεπάγονταν μεταξύ άλλων αυξημένα έσοδα για τα κρατικά ταμεία από τους τελωνειακούς σταθμούς που εγκαταστάθηκαν στα νεοπροσαρτηθέντα κάστρα. Η ανακατάληψη της Αντιόχειας και η συνακόλουθη εγκαθίδρυση βυζαντινής επικυριαρχίας στο Χαλέπι, το οποίο βρισκόταν πάνω στον δρόμο των καραβιων που ταξίδευαν από τον Περσικό κόλπο προς τις ακτές της ανατολικής Μεσογείου, ήταν επίσης σημαντικές εξελίξεις για το εμπόριο.

Στη Βαλκανική χερσόνησο τη βυζαντινο-βουλγαρική σύγκρουση του τέλους του 9ου και του πρώτου τεταρτου του 10ου αι. διαδέχθηκε περίοδος ειρήνης που διήρκεσε μέχρι το 976 περίπου. Η ρωσική εισβολή στη Βουλγαρία γύρω στο 967, αποτέλεσμα ενός ατυχούς διπλωματικού χειρισμού του Νικηφόρου Φωκά, άνοιξε για το Βυζάντιο ένα σοβαρότατο μέτωπο στη Βαλκανική, το οποίο απορρόφησε σχεδόν αποκλειστικά την ενεργητικότητα του Βασιλείου Β' κατά τη διάρκεια της μακράς βασιλείας του (976-1025)²⁴. Στην πρώτη φάση του ο βυζαντινο-βουλγαρικός πόλεμος έπληξε κυρίως τον ελλαδικό χώρο²⁵ με σημαντικές σίγουρα επιπτώσεις στην οικονομία και ειδικότερα στο εμπόριο, ενώ στη δεύτερη φάση η σύγκρουση μεταφέρθηκε βορειότερα²⁶. Τα αρχαιολογικά δεδομένα πιστοποιούν την κρίση που έζησε ολόκληρη η βόρεια Βαλκανική αυτή την περίοδο. Τα νομισματικά ευρήματα από το Pernik, σχυρό στα νότια της Σερδικής, δείχνουν σημαντική πτώση της νομισματικής κυκλοφορίας κατά τα έτη 976-1025, αντίθετα

22. *Λέων Διάκονος*, 170.15.

23. Vasiliev, *Arabes*, τ. 2.1, 260-311. Βλ. επίσης Canard, *H' amdanides* για τις στρατιωτικές επιχειρήσεις στο νότιο και νοτιοανατολικό σύνορο κατά τη διάρκεια των ετών 934-976. Για μια διαφορετική προσέγγιση, σύμφωνα με την οποία ο πόλεμος της ανάκτησης δεν ήταν παρά το ύστατο μέτρο μιας πολιτικής που στόχευε απλώς στην αποσόβηση του διαρκούς κινδύνου των αραβικών επιδρομών, βλ. Shepard, Aleppo, 19-40.

24. Stephenson, *Balkan Frontier*, 58-75.

25. *Σκυλίτζης*, 341.13-342.51· πρβλ. *Κεκανμένος*, 215-217.

26. *Σκυλίτζης*, 343 κ.ε. Είναι πολύ χαρακτηριστική η διατύπωση του ιστορικού (*Σκυλίτζης*, 348.9-10): *ό δε βασιλείς ουδέποτε καθ' έκαστον ένναντὸν εἰσὼν ἐν Βουλγαρία καὶ τὰ ἐν ποσὶ κείρων τε καὶ δηῶν*.

με ό,τι συμβαίνει την προηγούμενη περίοδο και ειδικότερα κατά τη βασιλεία του Ιωάννη Α΄ Τομισσά (969-976)²⁷. Συνέπεια του πολέμου και των εισβολών των Πετσενέγων που ακολούθησαν τις επόμενες δεκαετίες ήταν η δραματική συρρίκνωση του δικτύου των χωριών στα βόρεια του Αίμου²⁸, με άμεσες συνέπειες για το εμπόριο.

Στα μέσα του 11ου αι. τα εδαφικά όρια της αυτοκρατορίας έφθαναν στον Νότο μέχρι την Αίγυπτο και στον Βορρά μέχρι τον Δούναβη, ενώ στην Ανατολή η προσάρτηση της Αρμενίας το 1045²⁹ οδήγησε στη μεγαλύτερη εδαφική έκταση που είχε το Βυζάντιο από την εποχή του Ιουστινιανού Α΄. Το τέλος των πολέμων και η εδαφική επέκταση είχαν θετικές συνέπειες στην οικονομία. Κατά τη βασιλεία του Μιχαήλ Δ΄ (1034-1041) και των διαδόχων του παρατηρείται σημαντική αύξηση της ζήτησης για χρήμα, εξέλιξη η οποία απεικονίζεται αφ' ενός στην υποτίμηση του νομίσματος, ούτως ώστε να καταστεί δυνατή η κοπή μεγαλύτερου αριθμού νομισμάτων³⁰, αφ' ετέρου στην αύξηση των επιτοκίων δανεισμού³¹. Έκφραση της οικονομικής ανάπτυξης ήταν η αύξηση της πολιτικής και κοινωνικής δύναμης των βιοτεχνών και των εμπόρων³², οι οποίοι, χωρίς να διεκδικούν συμμετοχή στην εξουσία, εμφανίσθηκαν να είναι σε θέση να επηρεάσουν τις πολιτικές εξελίξεις. Ωστόσο, η ειρήνη που χαίρεται με μεγάλο ενθουσιασμό οι σύγχρονοι και η συνακόλουθη ευημερία όπως και οι κοινωνικές αλλαγές αποδείχθηκαν εφήμερες και εύθραυστες³³. Η εμφάνιση των Τούρκων κατέληξε σε ταχεία απώλεια των ανατολικών επαρχιών του βυζαντινού κράτους –το Άνι χάθηκε το 1064, λίγα χρόνια μετά την προσάρτησή του. Το ίδιο συνέβη με μεγάλο τμήμα της Μικράς Ασίας –η Καισάρεια της Καππαδοκίας χάθηκε το 1067– ενώ στα τέλη της δεκαετίας του 1070 οι Τούρκοι έφθασαν μέχρι τα περίχωρα της Κωνσταντινούπολης³⁴. Τα παραπάνω γεγονότα ανέτρεψαν το

27. Iordana Iouroukova, Numismaticij i sfragisticij pametnsi (867-1195/1203), στο: *Pernik*, τ. 2, εκδ. Βουλγαρική Ακαδημία Επιστημών, Σόφια 1983, 102-167 (περίληψη στα γαλλικά σελ. 167-170).

28. Rašev - Dinčev - Borisov, *Le village byzantin*, 357.

29. Για την προσάρτηση της Αρμενίας, βλ. *Aristakès de Lastivert*, 43-45· προβλ. *Σκολιάζης*, 435-436.

30. Morrisson, *Dévaluation*, 3-47 και ιδιαίτερα 24-30· HENDY, *Monetary economy*, 509-510.

31. Βλ. παρακάτω σελ. 240.

32. Lemerle, *Onzième siècle*, 287-293.

33. Ο Lemerle, *Onzième siècle*, 267-272 κάνει πολύ εύστοχα λόγο για την «αυταπάτη της διαρκούς ειρήνης».

34. Για μια εκτενή αφήγηση της μάχης του Μαντζικέρτ και της συνακόλουθης κατάρρευσης της Μικράς Ασίας, βλ. S. Vryonis, Jr., *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley-Los Angeles-Λονδίνο 1971, 96-103.

κλίμα ευφορίας και είχαν ως συνέπεια την αναδίπλωση του κράτους και της κοινωνίας. Στη Βαλκανική χερσόνησο η διάβαση του Δούναβη από τους Πετσενέγους ακύρωσε εν μέρει το έργο του Βασιλείου Β³⁵. Όπως ήδη ειπώθηκε, τον 11ο και τον 12ο αι. η ζώνη στα βόρεια του Αίμου ερημώθηκε. Ο πληθυσμός αναγκάστηκε να συρρικνωθεί στα φρούρια κατά μήκος του Δούναβη και της δυτικής ακτής του Ευξείνου Πόντου³⁶. Αντίθετα, τα νότια Βαλκάνια γνώρισαν μια περίοδο μεγάλης ανάπτυξης, η οποία συνεχίστηκε ολόκληρο τον 12ο αι.³⁷ Οι εδαφικές απώλειες και η πολιτική αστάθεια που χαρακτηρίζουν το τρίτο τέταρτο του 11ου αι. είχαν ως συνέπεια τη ραγδαία νομοματική υποτίμηση – κατά τη βασιλεία του Νικηφόρου Γ' (1078-1081) το χρυσό νόμισμα ζύγιζε μόλις 8 καράτια– η οποία δεν ήταν πλέον ένα μέτρο αντιμετώπισης της διαρκώς και αυξανόμενης ζήτησης χρήματος, αλλά δείκτης οικονομικής κρίσης³⁸.

Η προσπάθεια ανασύνταξης του κράτους από τον Αλέξιο Α' Κομνηνό (1081-1118) είχε ορισμένα θετικά αποτελέσματα, τα οποία αξιοποίησαν και διεύρυναν οι διάδοχοί του Ιωάννης Β' και Μανουήλ Α'. Οι Κομνηνοί αγωνίσθηκαν να επαναφέρουν τη Μικρά Ασία υπό τη βυζαντινή κυριαρχία και να οργανώσουν την άμυνά της. Τα αποτελέσματα που πέτυχαν αποδείχθηκαν εφήμερα³⁹. Το Βυζάντιο κατάφερε πάντως να διατηρήσει τον έλεγχο της δυτικής Μικράς Ασίας, μιας περιοχής η οποία, δεδομένων των πλουτοπαραγωγικών πηγών της, δεν ήταν αδιάφορη για την οικονομία. Ωστόσο, οι όποιες προσπάθειες ανασυγκρότησης της Μικράς Ασίας ακυρώθηκαν μετά την ήττα στο Μυριοκέφαλο το 1176⁴⁰. Εκτός από το μέτωπο της Μικράς Ασίας, ένα σημαντικό τμήμα της δραστηριότητας των Κομνηνών απορροφήθηκε στη βόρεια Βαλκανική, όπου προσπάθησαν να αναχατίσουν τις επεκτατικές τάσεις της Ουγγαρίας προς την οικονομικά ενδιαφέρονσα Δαλματία⁴¹ και τις αποσχιστικές τάσεις του Σέρβου ζουπάνου Στεφάνου Νεμάνια⁴². Οι νίκες που κατήγαγαν σε αυτό το μέτωπο ήταν προσωρινές. Στα τέλη του 12ου αι. ο Στέφανος Νεμάνια είχε

35. Σουλτίζης, 455 κ.ε.: *Ατταλειάτης*, 83 κ.ε. Βλ. επίσης Stephenson, *Balkan Frontier*, 80-83, 89 κ.ε. Για τον τρόπο πρόσληψης των γεγονότων από τους βυζαντινούς ιστορικούς και χρονολογράφους, βλ. Élisabeth Malamut, *L'image byzantine des Petchénègues*, *BZ*, 88, 1995, 117 κ.ε.

36. Rašev - Dinčev - Borissov, *Le village byzantin*, 357.

37. Βλ. π.χ. τις περιπτώσεις της Κορίνθου και της Θήβας.

38. Morrisson, *Dévaluation*, 20-24.

39. Angold, *Byzantine Empire*, 155-158, 190-193, 256-257.

40. Vryonis, *Decline*, 123-126.

41. Stephenson, *Balkan Frontier*, 194-210.

42. Stephenson, *Balkan Frontier*, 224 κ.ε.

ανεξαρτητοποιηθεί, η Ουγγαρία είχε επεκταθεί μέχρι τα παράλια της Αδριατικής, ενώ το 1185 ανεξαρτητοποιήθηκε η Βουλγαρία.

Η σημαντικότερη βέβαια εξέλιξη της περιόδου που συνδέεται με το εμπόριο ήταν η παραχώρηση στα τέλη του 11ου και τον 12ο αι. εξαιρετικών προνομίων στις ιταλικές πόλεις Βενετία, Πίζα και Γένουα⁴³. Σκοπός αυτής της πολιτικής ήταν η εξασφάλιση είτε της βοήθειας των ναυτικών αυτών δημοκρατιών για την αντιμετώπιση σοβαρών εξωτερικών κινδύνων, είτε της ουδετερότητάς τους στον ανταγωνισμό που έφερε αντιμετώπιτο το Βυζάντιο με τον Γερμανό αυτοκράτορα και τους Νορμανδούς. Τα προνόμια είχαν πολλαπλές συνέπειες. Αφ' ενός κατάργησαν *de jure*, με ελάχιστες εξαιρέσεις, κάθε είδους απαγόρευση ή περιορισμό που ίσχυε κατά το παρελθόν όσον αφορά στη δραστηριότητα των ξένων εμπόρων στο Βυζάντιο. Αφ' ετέρου έδωσαν στους δυτικούς εμπόρους σημαντικότερα κίνητρα για ανάμειξη στο βυζαντινό εμπόριο με την ολοκληρωτική κατάργηση ή τη δραστηκή μείωση των φόρων που επιβάρυναν τις εμπορικές συναλλαγές.

Τις παραμονές της Δ' σταυροφορίας η συνοχή του βυζαντινού κράτους παρουσίαζε σοβαρά ρήγματα. Οι ενδείξεις ότι ο έλεγχος της κεντρικής εξουσίας σε περιοχές έξω από την Κωνσταντινούπολη μειωνόταν πλήθαιναν συνεχώς⁴⁴. Αποσχιστικές τάσεις, υλοκινούμενες από μέλη της τοπικής αριστοκρατίας ή των μεγάλων οικογενειών της αυτοκρατορίας έκαναν την εμφάνισή τους στις μικρασιατικές και στις βαλκανικές επαρχίες, στην Κρήτη, την Κύπρο και την Ρόδο⁴⁵. Το εμπόριο είχε περιέλθει σε σημαντικό βαθμό στα χέρια των ξένων, την παρουσία των οποίων εκμεταλλεύθηκαν οι πλούσιοι γαιοκτήμονες για να επιτύχουν καλύτερες δυνατότητες διάθεσης του πλεονάσματος της αγροτικής παραγωγής τους. Στην πρωτεύουσα διοικούσε η δυναστεία των Αγγέλων, η οποία σπαρασσόταν από ενδοοικογενειακούς ανταγωνισμούς που τελικά έδωσαν στους σταυροφόρους το πρόσχημα επέμβασης στη Βασιλεύουσα⁴⁶. Τα αποτελέσματα ήταν ολέθρια. Η πρωτεύουσα γνώρισε μια πρωτοφανή ληλασία⁴⁷ και περιήλθε για πενήντα επτά έτη κάτω από ξένη κυριαρχία, το κράτος διαλύθηκε και στα εδάφη

43. Lilie, *Handel*, σποραδικά.

44. Angold, *Byzantine Empire*, 275-278.

45. N. Oikonomidès, *La décomposition de l'empire byzantin à la veille de 1204 et les origines de l'empire de Nicée: à propos de la "Partitio Romanie"*, *Πρακτικά του 15ου Διεθνούς Συνεδρίου Βυζαντινών Σπουδών*, τ. I/1, Αθήνα 1981, 17-21 (= του ίδιου, *Byzantium from the Ninth Century to the Fourth Crusade*, Aldershot 1992, σφ. XX).

46. Angold, *Byzantine Empire*, 290-295.

47. T. F. Madden, *The Fires of the Fourth Crusade in Constantinople, 1203-1204: A Damage Assesment*, *BZ*, 84-85, 1991-1992, 72-93.

του δημιουργήθηκε ένα πλήθος μεγαλύτερων ή μικρότερων ηγεμονιών και κρατιδίων, υπό βυζαντινούς ή δυτικούς ηγεμόνες που ανταγωνίζονταν μεταξύ τους προκειμένου να επιζατήσουν. Η ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τον Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο το 1261 ήταν η απαρχή της επανίδρυσης ενός κράτους με κέντρο την Κωνσταντινούπολη, το οποίο όμως δεν είχε πολλά κοινά σημεία με το κράτος της μεσοβυζαντινής περιόδου.

A. ΤΟ ΕΜΠΟΡΙΟ ΚΑΙ Ο ΧΩΡΟΣ
ΟΙ ΑΓΟΡΕΣ

Ι. Η ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ

1. Εισαγωγή

Η Κωνσταντινούπολη είχε σημαντικές ιδιαιτερότητες σε σχέση με τις επαρχιακές πόλεις, ακόμη και τις σπουδαιότερες από αυτές. Ο πληθυσμός της ήταν μεγαλύτερος από αυτόν άλλων αστικών κέντρων. Σύμφωνα με τους πιο ρεαλιστικούς υπολογισμούς, ο πληθυσμός της πρωτεύουσας δεν υπερέβαινε τις 400.000 ακόμη και κατά την περίοδο της βασιλείας του Ιουστινιανού Α' και αυτής των Κομνηνών, οπότε η Κωνσταντινούπολη γνώρισε τη μεγαλύτερη ακμή της. Ο αριθμός αυτός, στον οποίο συμπεριλαμβάνονταν οι ξένοι που παρεπιδημούσαν στην πρωτεύουσα, ήταν πολύ μικρότερος σε περιόδους όπως ο 7ος και ο 8ος αι.¹ Εν τούτοις, είναι αναμφισβήτητο ότι η Κωνσταντινούπολη ήταν η σημαντικότερη πόλη της αυτοκρατορίας. Συνεπώς, οι ανάγκες σε είδη διατροφής, βιοτεχνικά είδη αλλά και πρώτες ύλες για τη στήριξη της βιοτεχνικής παραγωγής² ήταν ιδιαίτερα αυξημένες. Τις ανάγκες αυτές κάλυπτε κυρίως η επαρχία.

Η μελέτη του εμπορίου στην πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας στηρίζεται αναγκαστικά, σε μεγάλο βαθμό, στο Επαρχικό Βιβλίο. Το πρώτο ερώτημα που ανακύπτει είναι αν το κείμενο αυτό περιλαμβάνει όλες τις συντεχνίες που λειτουργούσαν στην Κωνσταντινούπολη τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή. Είναι αλήθεια ότι, εκτός από τις συντεχνίες των εμπόρων που αναφέρονται στο Επαρχικό Βιβλίο, υπήρχαν και άλλα επαγγέλματα, τα οποία δεν εμφανίζονται σε αυτό. Για παράδειγμα, δεν γνωρίζουμε αν οι γουναράδες³, οι αγναφάριοι (κατασκευαστές χονδρών υφασμάτων)⁴ ή οι υποδηματοποιοί ήταν οργανωμένοι σε συντεχνιακή βάση. Στο Επαρχικό Βιβλίο δεν γίνεται επίσης καμία αναφορά σε όσους πωλούσαν μάλλινα και βαμβακερά υφάσματα, καθώς και άλλα παράγωγα των πρώτων αυτών υλών (π.χ. τάπητες), ενώ απουσιάζουν εντελώς όσοι

---

1. D. Jacoby, *La population de Constantinople à l'époque byzantine: un problème de démographie urbaine*, *Byz*, 31, 1961, 107-108 (= του ίδιου, *Société et démographie à Byzance et en Romanie latine*, Λονδίνο 1975, σφ. Ι). Πρόκειται για τη σοβαρότερη μελέτη που έχει γίνει πάνω σε αυτό το ζήτημα. Τους ίδιους αριθμούς προτείνει και ο Magdalino, *Medieval Constantinople*, 531, 535.

2. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 6.5, 9.1, 11.3, 12.6, 13.4, 15.6, 16.3, 19.1.

3. *Συνεχιστής Θεοφάνους*, 420.16.

4. Haldon, *Theory*, 231.177.

πωλούσαν νωπά τρόφιμα (φρούτα, λαχανικά, αυγά, γάλα⁵). Από την άλλη μεριά, η πηγή αυτή μνημονεύει εν τάχει ορισμένες συντεχνίες, όπως αυτή των μαλακαταρίων (επεξεργάζονταν δέρματα για την κατασκευή υποδημάτων), χωρίς όμως να ασχολείται με αυτές. Προφανώς λοιπόν υπήρχαν περισσότερες συντεχνίες από αυτές που περιλαμβάνονται στο Επαρχικό Βιβλίο. Το κρέατος ενδιαφέρθηκε ωστόσο να προσδιορίσει το πλαίσιο οργάνωσης της δραστηριότητας μόνο εκείνων των συντεχνιών που διακινούσαν είδη με αυξημένη οικονομική, πολιτική και κοινωνική σημασία⁶, καθώς και εκείνων που παρείχαν υπηρεσίες που σχετίζονταν είτε με το χρήμα⁷, δηλαδή τους τραπεζίτες (αργυρομοιβούς) και τους αργυροπράτες (εμπόρους πολυτίμων μετάλλων και λίθων, αλλά και τραπεζίτες με τη σύγχρονη σημασία, αφού χορηγούσαν δάνεια⁸), είτε με την εγκυρότητα των συναλλαγών, δηλαδή τους ταβουλλαρίους (συμβολαιογράφους).

Μπορούμε να υποθέσουμε με σχετική ασφάλεια ότι συντεχνίες λειτουργούσαν στην Κωνσταντινούπολη πολύ πριν από την έκδοση του Επαρχικού Βιβλίου και ότι συνέχισαν να λειτουργούν και αργότερα. Η συντεχνιακή οργάνωση των επαγγελματιών ήταν γνωστή στον ρωμαϊκό κόσμο, με τη διαφορά ότι τότε η ένταξη σε συντεχνία αποτελούσε ένα είδος κληρονομικής υποχρέωσης⁹. Πιθανώς ατόνησε κατά τη διάρκεια των «σκοτεινών αιώνων», ως

5. Ο Ιωάννης Τζέτζης (*Τζέτζης*, αρ. 57, σελ. 81.16-23) αναφέρεται σε πλανόδιους πωλητές νωπών φρούτων και ο Πτωχοπρόδρομος (*Πτωχοπρόδρομος*, 127.176-177) σε πλανόδιο γαλάτα που πωλούσε ξινόγαλο.

6. G. Maniatis, *The Guild System in Byzantium and Medieval Western Europe. A Comparative Analysis of Organizational Structures, Regulatory Mechanisms and Behavioral Patterns*, Byz., 76, 2006, 536· ο ίδιος, *The Domain of Private Guilds in the Byzantine Economy, Tenth to Fifteenth Centuries*, *DOP*, 55, 2001, 344-345, 348 υποστηρίζει ότι ορισμένοι από τους επαγγελματίες που δεν περιλαμβάνονται στο Επαρχικό Βιβλίο είχαν συστήσει με δική τους πρωτοβουλία επαγγελματικές ενώσεις –τα *σωματεία* του Επαρχικού Βιβλίου (*Επαρχικό Βιβλίο*, σελ. 72.2). Είναι ωστόσο σαφές ότι ο όρος *σωματείων* δεν χρησιμοποιείται στο Επαρχικό Βιβλίο με σημασία διαφορετική από αυτή του όρου *σύστημα*. Στην ίδια λογική νανείται η άποψη ότι υπήρχαν συντεχνίες που δεν υπάγονταν στην αρμοδιότητα του επάρχου και για αυτό τον λόγο δεν συμπεριλήφθηκαν στο Επαρχικό Βιβλίο (Schreiner, *Organisation*, 52 και σημ. 34α). Ωστόσο, από τη διάταξη του Επαρχικού Βιβλίου (κεφ. 14.1) σύμφωνα με την οποία οι *μαλακατάριοι*, που δεν αποτελούν ιδιαίτερο κεφάλαιο του Επαρχικού Βιβλίου, είχαν τον δικό τους *προστάτη* που οριζόταν από τον έπαρχο προκύπτει ότι όλο το συντεχνιακό σύστημα λειτουργούσε υπό την επίβλεψη του επάρχου.

7. Dagron, *Urban Economy*, 433-436.

8. Το κεφάλαιο 2 του Επαρχικού Βιβλίου δεν ασχολείται με την πιστοδοτική δραστηριότητα των αργυροπράτων, διότι αυτή ρυθμιζόταν από τη νομοθεσία, πλην όμως αυτό προκύπτει από άλλες πηγές (Dagron, *Urban Economy*, 437-438). Βλ. επίσης παρακάτω σελ. 240.

9. Ostrogorsky, *Geschichte*, 211· Schreiner, *Organisation*, 56.

συνέπεια της κάμψης που γνώρισε η οικονομία, χωρίς όμως να καταργηθεί¹⁰. Δεν γνωρίζουμε αν το Επαρχικό Βιβλίο αποτελεί κωδικοποίηση παλαιότερων διατάξεων ή ένα σύνολο κανόνων που θεσπίστηκαν τότε για πρώτη φορά. Το πιθανότερο είναι ότι ορισμένες από αυτές προϋπήρχαν. Γνωρίζουμε επίσης από έμμεση αναφορά ότι το κείμενο αυτό ήταν σε ισχύ τουλάχιστον μέχρι τα τέλη του 11ου αι.¹¹, πιθανότατα με ορισμένες προσθαφαιρέσεις κεφαλαίων, ή τροποποίηση διατάξεων. Είναι επίσης λογικό να υποθέσουμε ότι μέσα στο περιβάλλον της οικονομικής ανάπτυξης που χαρακτηρίζει τον 12ο αι. ο αυστηρός διαχωρισμός μεταξύ Κωνσταντινούπολης και επαρχίας, όπως αυτός διαγράφεται μέσα από το Επαρχικό Βιβλίο¹², έγινε λιγότερο έντονος. Δεν αποκλείεται επίσης οι ρυθμίσεις που αφορούσαν στον τρόπο απόκτησης ορισμένων εμπορευμάτων καθώς και στις προϋποθέσεις εισδοχής σε μια συντεχνία να έγιναν με τον καιρό λιγότερο αυστηρές και γενικότερα να επήλθε κάποια χαλάρωση όσον αφορά στον τρόπο εφαρμογής των διατάξεων. Θεωρώ λοιπόν ότι ένα γενικό ρυθμιστικό πλαίσιο εφαρμοζόταν μέχρι τον 12ο αι.¹³ και ότι οι συντεχνίες τις κοινήνεις περιόδου αποτελούσαν τους διαύλους μέσω των οποίων το κράτος εξακολουθούσε να ασκεί μια μορφή ελέγχου, τουλάχιστον σε ό,τι αφορούσε στην πάταξη κερδοσκοπικών φαινομένων στο εμπόριο βασικών ειδών¹⁴.

2. Η Κωνσταντινούπολη ως ιδιαίτερη οικονομική ζώνη

Παρά τη στενή οικονομική αλληλεξάρτηση της πρωτεύουσας και της επαρχίας, στη σκέψη των Βυζαντινών, αλλά και στην πραγματικότητα, η Κωνσταντινούπολη ήταν σαφώς διαφοροποιημένη από την υπόλοιπη επικράτεια. Η ιδιότητα του αζραιοφώνος Κωνσταντινουπολίτη, την οποία επικαλείται για τον εαυτό του ο Θεόδωρος Βαλααμίων, χαρακτηρίζει μια κλειστή ομάδα, τα κριτήρια ένταξης στην οποία δεν είναι ιδιαίτερα σαφή¹⁵. Από οικονομικής πλευράς η

10. Dagron, *Urban Economy*, 405-407. Υπέρ της άτοψης σχετικά με την ύπαρξη συντεχνιών κατά τη διάρκεια των «σκοτεινών αιώνων» τάσσεται επίσης ο Schreiner, *Organisation*, 46-48.

11. *Επαρχικό Βιβλίο*, σελ. 39.

12. Βλ. παρακάτω σελ. 56-57.

13. Dagron, *Urban Economy*, 418.

14. *Τζέτζης*, αρ. 57, σελ. 81.20-24.

15. Βλ. σχετικά P. Magdalino, *Constantinople and the Outside World*, στο: *Strangers to Themselves. The Byzantine Outsider*, εκδ. D. Smythe (Society for the Promotion of Byzantine Studies. Publications 8), Aldershot 2000, 149-162· του ίδιου, *Constantinople and the Ξεω χώρα in the Time of Balsamon*, στο: *Το Βυζάντιο κατά τον 12ο αιώνα. Κανονικό δίκαιο, κράτος και κοινωνία*, εκδ. Ν. Οικονομίδης (Διπτύχων Παράφυλλα 3), Αθήνα 1991, 179-197.

πρωτεύουσα αποτελούσε αυτόνομη περιφέρεια με δικό της καθεστώς και θεσμικό πλαίσιο οργάνωσης της αγοράς, η οποία διέφερε όχι μόνο από το εξωτερικό, αλλά και από την υπόλοιπη αυτοκρατορία¹⁶. Σχηματικά θα μπορούσε κάποιος να φαντασθεί την Κωνσταντινούπολη ως το επίκεντρο μιας σειράς ομόκεντρων κύκλων, ο πρώτος από τους οποίους κάλυπτε την ίδια την πρωτεύουσα και την ενδοχώρα της, ο δεύτερος τη βυζαντινή επικράτεια και ο τρίτος τους λαούς που διατηρούσαν οικονομικές συναλλαγές με το Βυζάντιο. Τα οικονομικά σύνορα της Κωνσταντινούπολης ορίζονταν από την Άβυδο και το Ιερό. Στα δύο αυτά σημεία γινόταν ο έλεγχος της κυκλοφορίας απόμων και αγαθών από/προς το Αιγαίο πέλαγος προς/από την Κωνσταντινούπολη και από/προς τον Εύξεινο Πόντο προς/από την Κωνσταντινούπολη αντίστοιχα¹⁷. Στα μέσα του 11ου αι. οι Αθωνίτες μοναχοί που επιθυμούσαν να εμπορευματοποιήσουν το περίσσειμα του οίνου τους δεν είχαν δικαίωμα να ταξιδεύσουν πέρα από τη θρακική Αίνο¹⁸, η οποία ήταν το τελευταίο λιμάνι για τους πλέοντες κατά μήκος των βορείων παραλίων του Αιγαίου με κατεύθυνση την Κωνσταντινούπολη πριν από την είσοδο στην οικονομική ζώνη της πρωτεύουσας. Η απαγόρευση αυτή αποκαλύπτει τη μέριμνα του αυτοκράτορα να μείνει η Κωνσταντινούπολη μακριά από τη σφαίρα δραστηριοποίησης των Αθωνιτών, ενώ αναδεικνύει ταυτόχρονα το ιδιαίτερο οικονομικό καθεστώς της πρωτεύουσας.

Στο Επαρχικό Βιβλίο χρησιμοποιούνται οι όροι *έξωτικοί*, *έξωθεν έρχόμενοι* και *έξωθεν έπιδημοῦντες* για τους εμπόρους που έρχονταν στην πρωτεύουσα από περιοχές έξω από την Κωνσταντινούπολη¹⁹, χωρίς ωστόσο να προσδιορίζεται η προέλευσή τους. Η έλλειψη ενδιαφέροντος την οποία επιδεικνύει ο συντάκτης του Επαρχικού Βιβλίου για το συγκεκριμένο ζήτημα δείχνει ότι στην πραγματικότητα αυτό δεν είχε ιδιαίτερη σημασία για το κράτος. Ο ξένος έμπορος, είτε αυτός ήταν υπήκοος της αυτοκρατορίας είτε όχι, αντιμετωπιζόταν με καχυποψία από τους Κωνσταντινουπολίτες²⁰. Φαίνεται πάντως ότι οι παραπάνω όροι χαρακτηρίζαν κυρίως όσους έρχονταν από την επαρχία. Ανάλογη πρέπει να ήταν η σημασία του όρου *extranei* (*έξωτικοί*), με τον οποίο χαρακτηρίζονται σε λατινικό έγγραφο του

16. Βλ. τις σχετικές παρατηρήσεις του Ν. Οικονομίδης, *The Economic Region of Constantinople: From Directed Economy to Free Economy, and the Role of the Italians*, στο: *Europa medievale e mondo bizantino*, εκδ. G. Arnaldi - G. Cavallo, Ρώμη 1997, 222-224.

17. Ahrweiler, *Fonctionnaires*, 240-243, 246-247.

18. *Πρώτατον*, αφ. 8.66-67· πρβλ. Διονυσία Παπαχρυσάνθου, *Ο άθωνικός μοναχισμός*, Αθήνα 1992, 277.

19. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 6.5, 6.9, 8.7, 8.8.

20. Jacoby, *Outsider*, 133-134.

992 –μετάφραση ενός απολεσθέντος βυζαντινού χρυσοβούλλου– οι Βενετοί υπήκοοι της αυτοκρατορίας²¹. Αντίθετα, οι ξένοι έμποροι που δεν ήταν υπήκοοι της αυτοκρατορίας δηλώνονται συνήθως με τους όρους *έθνη* και *έθνικοί*²², με την επιφύλαξη ότι οι δύο όροι ενδέχεται να δηλώνουν αποκλειστικά τους μη χριστιανούς ξένους εμπόρους. Το διαφορετικό περιεχόμενο των όρων *έξωτικοί* και *έθνικοί* αποδεικνύεται από την παράθεσή τους σε διάταξη που απαγορεύει στους σηριακίους να πωλήσουν δούλους εξειδικευμένους στην κατασκευή μεταξωτών ενδυμάτων σε *έξωτικούς* και σε *έθνικούς*²³.

Παρά τη διαφοροποίηση αυτή στο επίπεδο της ορολογίας, η στάση του κράτους απέναντι στους εμπόρους που έρχονταν στην Κωνσταντινούπολη από την επαρχία δεν διέφερε πολύ από αυτή που τηρούσε απέναντι σε όσους έρχονταν από το εξωτερικό. Η διάρκεια παραμονής τους στην Κωνσταντινούπολη ήταν ίδια. Τον 10ο αι. τόσο οι Τραπεζούντιοι, όσο και οι Σύριοι έμποροι που έρχονταν στην πρωτεύουσα είχαν στη διάθεσή τους τρεις μήνες για να διεκπεραιώσουν τις συναλλαγές τους²⁴. Παράλληλα, η ίδια διαδικασία όσον αφορά στον τρόπο ανεφοδιασμού των Κωνσταντινουπολιτών εμπόρων εφαρμόζοταν τόσο για τους εμπόρους που έρχονταν από την επαρχία, όσο και για αυτούς που έρχονταν από το εξωτερικό²⁵: και οι δύο ήταν υποχρεωμένοι να αποθέσουν το εμπόρεμά τους στα *μιτάτα* και να παραμείνουν εκεί αναμένοντας τους πελάτες να έλθουν να τους συναντήσουν. Αντίθετα, διαφορετική ήταν η αντιμετώπιση των ανθρώπων που έρχονταν από γειτονικές της Κωνσταντινούπολης περιοχές, οι οποίες προφανώς βρισκονταν εντός της οικονομικής ζώνης της πρωτεύουσας²⁶.

Η ιδιαιτερότητα της Κωνσταντινούπολης ως οικονομικής ζώνης απόλυτα διακριτής από την υπόλοιπη αυτοκρατορία διαγράφεται ανάγλυφα μέσα από μια σειρά ειδικών ρυθμίσεων. Η πρωτεύουσα είχε διαφορετικό φορολογικό καθεστώς από την υπόλοιπη επικράτεια²⁷. Η Άβυδος και το Ιερό δεν όριζαν μόνο τα γεωγραφικά σύνορα της ζώνης της πρωτεύουσας, αλλά κυρίως τους δύο

21. J. Koder, Das Sigillion von 992 eine «ausenpolitische» Urkunde?, *Bsl*, 52, 1991, 40-44.

22. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 2.4, 4.4, 8.5, 8.7, 9.6.

23. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 8.7.

24. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 5.5, 10.2.

25. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 6.5.

26. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 15.4.

27. Το χρυσοβούλλο που απέλυσε το 1169 ο Μανουήλ Α' υπέρ της Γένουας προέβλεπε διαφορετικό φορολογικό συντελεστή για τα εμπορεύματα τα οποία οι Γενουάτες εισήγαγαν στην Κωνσταντινούπολη από αυτά τα οποία εισήγαγαν στην υπόλοιπη αυτοκρατορία (*ΜΜ*, τ. 3, αρ. 5, σελ. 35).

τελωνειακούς σταθμούς της, όπου φορολογούνταν όχι μόνο τα εμπορεύματα με προέλευση εδάφη εκτός βυζαντινής επικράτειας, αλλά και αυτά που προέρχονταν από τη βυζαντινή επαρχία²⁸. Είδαμε ότι η αναφορά της Αίνου στο τυπικό του Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου για τον Άθω δεν είναι τυχαία. Στα τέλη του 11ου αι. ο ηγούμενος της μονής του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στην Πάτιο έδινε οδηγίες ώστε το πλοίο που θα μετέφερε στην Κωνσταντινούπολη το πλεόνασμα της παραγωγής του μοναστηριού να παραμείνει στην Άβυδο, όπου οι μοναχοί θα έκαναν όλες τις συναλλαγές τους, και να μην πλεύσει μέχρι την Κωνσταντινούπολη²⁹. Οι λόγοι αυτής της επιλογής είναι προφανείς. Εάν το πλοίο δεν έπλεε μακρύτερα από την Άβυδο, θα απαλλασσόταν από την καταβολή των σχετικών φόρων, ενώ θα γλιτώνε από τις χρονοβόρες διαδικασίες ελέγχου του φορτίου του³⁰. Το ίδιο κείμενο δείχνει την τάση των εμπόρων, από τον 11ο αι. και μετά, να αποφεύγουν την αγορά της πρωτεύουσας και να επιδιώκουν τη διεκπεραίωση των συναλλαγών τους σε μικρές, γειτονικές της Κωνσταντινούπολης αγορές. Το καθεστώς αυτό συνέφερε όχι μόνο τους πωλητές αλλά και τους αγοραστές, οι οποίοι μπορούσαν να αγοράσουν σε τιμές χαμηλότερες από αυτές τις οποίες θα έπρεπε να πληρώσουν για το ίδιο είδος στην πρωτεύουσα.

Η απαγόρευση εξαγωγής από την Κωνσταντινούπολη ειδών διατροφής αποσκοπούσε στην αποφυγή δημιουργίας συνθηκών ένδειας και συνεπώς κοινωνικής αναταραχής³¹. Περισσότερο εύγλωττες είναι μια σειρά από διατάξεις που αφορούσαν στο εμπόριο βιοτεχνικών ειδών και πρώτων υλών. Μία από αυτές ήταν η απαγόρευση πώλησης, τον 10ο αι. τουλάχιστον, ακατέργαστου μεταξιού και ορισμένων μεταξωτών ενδυμάτων³² σε άτομα τα οποία θα μπορούσαν να τα

28. Θεόδωρος Στουδίτης, *Επιστολές*, τ. 1, αρ. 7.45-55. Βλ. αναλυτικά παρακάτω σελ. 209.

29. *MM*, τ. 6, αρ. 42, σελ. 146.

30. Το 992 το χρυσόβουλλο που απέλυσε ο Βασίλειος Β' και ο Κωνσταντίνος Η' υπέρ της Βενετίας όριζε ότι οι κρατικοί υπάλληλοι δεν είχαν δικαίωμα να καθυστερήσουν ένα βενετικό πλοίο στην Άβυδο περισσότερο από τρεις ημέρες (*Trattati*, αρ. 1, σελ. 23). Η ρήτρα αποτελεί ένδειξη ότι η κρατική γραφειοκρατία στο τελωνείο της Αβύδου (και φυσικά του Ιερού) μπορούσε να δημιουργήσει σοβαρές καθυστερήσεις στους εμπόρους.

31. Το *Επαρχικό Βιβλίο* επιτρέπει την ταξίχευση μόνο της ποσότητας εκείνης των ψαριών που δεν είχαν διατεθεί στην αγορά της πρωτεύουσας (*Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 17.2).

32. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 8.9: θέσπιση αυστηρών ποινών για τους σηριακίους οι οποίοι είχαν στα *κλισταρεΐα* ενδύματα που δεν είχαν σφραγισθεί από τον έπαρχο. Για τη σημασία του όρου *κλισταρεΐα*, βλ. J. Koder, "Problemwörter" im Eparchikon Bibliion, στο: *Lexicographica Byzantina. Beiträge zur byzantinischen Lexikographie*, εκδ. W. Hörandner - E. Trapp (Byzantina Vindobonensia 20), Βιέννη 1991, 195-196.

εξαγάγουν από την πρωτεύουσα. Ως τέτοιοι θεωρούνταν οι έμποροι της επαρχίας και οι Εβραίοι³³. Η διάταξη σχετικά με τους Εβραίους δεν απέρρεε από κανένα φανερό ή λανθάνοντα «αντισιμιτισμό», αλλά από την πρακτική διαπίστωση ότι οι Εβραίοι εμπλέκονταν στην παραγωγή και τη διακίνηση πολυτελών υφασμάτων και ενδυμάτων³⁴. Η εξήγηση αυτής της απαγόρευσης έγκειται κατά την άποψή μου στις περιορισμένες διαθέσιμες ποσότητες της πρώτης ύλης αυτή την περίοδο και στον συνακόλουθο ανταγωνισμό μεταξύ της Κωνσταντινούπολης και της επαρχίας για την προμήθειά της. Το συγκεκριμένο νομοθετικό πλαίσιο αφήνει να διαφανούν σαφώς τόσο το ειδικό προνομιακό καθεστώς της πρωτεύουσας, όσο και η αδυναμία του κράτους να εφαρμόσει ανάλογο έλεγχο στην επαρχία.

Στην προσπάθεια υπαρπαγής πρώτων υλών οι επαρχιώτες έμποροι είχαν συνεργούς τους Κωνσταντινουπολίτες συναδέλφους τους, οι οποίοι κερδοσκοπούσαν μεταπωλώντας πρώτες ύλες, κυρίως μετάξι, ενέργεια που καταδικάζεται στο Επαρχικό Βιβλίο³⁵. Ωστόσο, αν εξαιρέσουμε το εμπόριο του μεταξιού και των μεταφορικών και καματηρών ζώων, το οποίο ήταν κατά περίεργο τρόπο υποκειμένο σε περιορισμούς³⁶, δεν υπάρχουν ενδείξεις ότι το κράτος παρεμπόδιζε τη μετακίνηση των Κωνσταντινουπολιτών εμπόρων εκτός της πρωτεύουσας. Αντιθέτως, ορισμένες συντεχνίες ενθαρρύνονταν να μεταβούν εκτός της πρωτεύουσας για να αγοράσουν τα αγαθά που εμπορεύονταν σε χαμηλότερες τιμές, ώστε το όποιο κέρδος προέκυπτε να αποβεί υπέρ του καταναλωτή³⁷.

33. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 6.16.

34. Βλ. σχετικά D. Jacoby, *Les juifs de Byzance: une communauté marginalisée*, στο: *Οι περιθωριακοί στο Βυζάντιο*, επιμ. Χρύσα Μαυτζού, Αθήνα 1993, 135-137· του ίδιου, *Jews*, 3-5. Στη μελέτη αυτή (Jews, 5-7) ο Jacoby υποστηρίζει ότι η απαγόρευση που επιβλήθηκε στους Βενετούς με το χρυσόβουλλο του 992 να μεταφέρουν κατά την αναχώρησή τους από την Κωνσταντινούπολη εμπορεύματα που ανήκαν σε Εβραίους ή σε εμπόρους από το Αμάρι, το Μπάρι και το θέμα Λογγοβαρδίας οφειλόταν στην επιθυμία του κράτους να ελέγξει την παρανομη διακίνηση μεταξωτών που γινόταν από αυτές τις ομάδες. Δεν πρέπει ωστόσο να παραβλέπουμε το γεγονός ότι το κίνητρο ήταν επίσης δημοσιονομικό. Το κατ' αποκοπήν τέλος των δεκαπέντε χρυσών νομισμάτων που κατέβαλλαν τα βενετικά πλοία κατά την έξοδό τους από το λιμάνι της Αβύδου, ανεξαφτίτως της αξίας των εμπορευμάτων που μετέφεραν, ήταν ιδιαίτερα δελεαστικό για τους άλλους εμπόρους, οι οποίοι φορολογούνταν *ad valorem* και συνεπώς είχαν συμφέρον να ταξιδεύσουν με βενετικό πλοίο.

35. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 6.16.

36. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 6.12, 21.8.

37. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 15.3.

3. Μόνιμη αγορά και περιοδικές αγορές

Οι εμποροβιοτέχνες ασκούσαν το επάγγελμά τους σε εργαστήρια, που λειτουργούσαν σε καθημερινή βάση, με εξαίρεση τις ημέρες των δεσποτικών γιορτών και τις Κυριακές³⁸. Συχνά τα εργαστήρια ήταν ιδιοκτησία κρατικών αξιωματούχων ή πηλούχων για τους οποίους η τοποθέτηση κεφαλαίων σε ακίνητα ήταν η αποδοτικότερη μορφή επένδυσης³⁹. Τον 10ο αι. τα μέλη κάθε συντεχνίας ασκούσαν το επάγγελμά τους σε συγκεκριμένο σημείο της πρωτεύουσας, φαινόμενο που παρατηρείται και σε άλλες μεσαιωνικές κοινωνίες⁴⁰. Το καθεστώς αυτό επιβαλλόταν από το κράτος ούτως ώστε να είναι εφικτός ο έλεγχος της δραστηριότητας κάθε συντεχνίας. Για τον ίδιο λόγο απαγορευόταν αυστηρά στα μέλη των συντεχνιών να εργάζονται σε τόπους άλλους από αυτούς που όριζε ο νόμος και ιδιαίτερα στο σπίτι⁴¹. Βασικό μέλημα ήταν επίσης η δημιουργία συνθηκών ασφαλούς λειτουργίας και κυρίως ο περιορισμός του κινδύνου πυρκαγιάς⁴² καθώς και η πάταξη του αθέμιτου ανταγωνισμού. Εξαίρεση αποτελούσε το εμπόριο των σαλδαμαριών (παντοπώλες), οι οποίοι επιτρεπόταν να διατηρούν εργαστήρια σε όλες τις γειτονιές της πρωτεύουσας⁴³.

Τον 10ο αι. τα περισσότερα από τα συντεχνιακά οργανωμένα επαγγέλματα ασκούσαν κατά μήκος της Μέσης, και συγκεκριμένα στο τμήμα εκείνο μεταξύ του Μιλίου και του forum του Θεοδοσίου, καθώς και στις πλατείες, οι οποίες διαμορφώνονταν κατά μήκος της Μέσης⁴⁴. Κριτήριο για την επιλογή του τόπου άσκησης κάθε επαγγέλματος ήταν αφ' ενός μεν οι ιδιαιτερότητες του

38. G. Dagron, *Jamais le dimanche*, στο: *Εὐψυχία. Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler* (Byzantina Sorbonensia 16), Παρίσι 1998, τ. 1, 171-172.

39. Oikonomidès, *Boutiques*, 348-353.

40. *The Cambridge History of Islam*, τ. 2. *The Further Islamic Lands, Islamic Society and Civilization*, εκδ. P. M. Holt - Ann Lambton - B. Lewis, Cambridge 1970, 522.

41. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 2.11, 5.2, 11.1, 21.3.

42. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 11.1, 12.3, 18.3· πρβλ. *Συννεχιστής Θεοφάνους*, 420.13-16. Ο φόβος πρόκλησης πυρκαγιών από τους φούρνους των αρτοποιιών είναι έκδηλος στους Νόμους του Ιουλιανού του Ασκαλωνίτη (Catherine Saliou, *Le traité d'urbanisme de Julien d'Ascalon (VIe siècle)* [Travaux et Mémoires du Centre de recherche d'histoire et de civilisation de Byzance. Monographies 8], Παρίσι 1996, § 4.1-3).

43. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 13.1.

44. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 2.11, 5.2, 10.1, 11.1, 15.5, 16.2, 21.3· πρβλ. Janin, *Constantinople*, 88· Magdalino, *Medieval Constantinople*, 534.

ανεφοδιασμού των εμπόρων, αφ' ετέρου δε το είδος της δραστηριότητας και ο βαθμός «ευγένειάς» της. Έτσι, παρατηρεί κανείς ότι τα εργαστήρια των μυρμηκών βρίσκονταν κοντά στα ανάκτορα, στο τμήμα μεταξύ της Χαλκής και του Μιλίου⁴⁵, αυτά των γουναράδων και των κηρουλαρίων στο forum του Κωνσταντίνου⁴⁶, των αρτοποιών πιθανώς στο τμήμα της Μέσης μεταξύ του forum του Κωνσταντίνου και του forum του Θεοδοσίου⁴⁷, ενώ οι μακελλάριοι και οι χοιρέμποροι ήταν συγκεντρωμένοι στο περισσότερο απομακρυσμένο forum του Ταύρου (Θεοδοσίου)⁴⁸.

Δεν είναι γνωστό αν αυτή η χωροταξική διευθέτηση παρέμεινε αμετάβλητη ολόκληρο τον 10ο και τον 11ο αι. Δεν γνωρίζουμε επίσης τίποτα για επαγγέλματα που πιθανώς ήταν συγκεντρωμένα σε άλλους δρόμους της πρωτεύουσας⁴⁹. Έχουμε την πληροφορία ότι τον 12ο αι. υπήρχαν μυρμηκικά εργαστήρια στην αγορά του Λεωμακέλλου, στον Κεράτιο, όπου, όπως θα δούμε παρακάτω, βρίσκονταν αυτή την εποχή οι εγκαταστάσεις των Ιταλών εμπόρων⁵⁰. Την ίδια εποχή μπορούσε κανείς να βρει αρτοποιεία σε σημεία διαφορετικά από αυτά που θα τα συναντούσε, θεωρητικά, τον 10ο αι.⁵¹ Είναι λογικό ότι η ανάπτυξη που γνώρισε η περιοχή γύρω από τον Κεράτιο, συνέπεια της εγκατάστασης των Ιταλών, οδήγησε στην εμφάνιση εργαστηρίων που θα κάλυπταν τις καθημερινές ανάγκες όσων ζούσαν και εργάζονταν εκεί. Είναι επίσης πιθανό ότι με τη σχετική απελευθέρωση του εμπορίου έπαυσε να έχει νόημα η αυστηρότητα αναφορικά με τον καθορισμό του τόπου άσκησης του εμπορίου, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι έπαυσε η τάση συγκέντρωσης ομάδων επιτηδευματιών σε ορισμένο σημείο. Επιπλέον, η οικονομική ανάπτυξη είχε ως συνέπεια την ανάγκη νέας χωροθέτησης του κέντρου των εμπορικών δραστηριοτήτων. Το συγκρότημα του Ιερού Παλατίου και της Αγίας Σοφίας όπου κατέληγε η Μέση έπαυσε να είναι η αυτοκρατορική κατοικία. Η τελευταία μεταφέρθηκε από τον Αλέξιο Α' στις Βλαχέρες, στο βόρειο άκρο του Κεράτιου⁵². Η εξέλιξη αυτή είχε πιθανώς

45. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 10.1.

46. *Συνεχιστής Θεοφάνους*, 420.15-16.

47. *Σκιλιάτζης*, 276.13-14· πρβλ. C. Mango, *Le développement urbain de Constantinople, IVe-VIIe siècles* (Centre de recherche d'histoire et de civilisation de Byzance. Monographies 2), Παρίσι 1985, 57.

48. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 15.5, 16.2.

49. Για μια προσπάθεια αποκατάστασης του οδικού δικτύου της Κωνσταντινούπολης, βλ. A. Berger, *Streets and Public Spaces in Constantinople*, *DOP*, 54, 2000, 161-172.

50. *Τζέτζης*, αρ. 58, σελ. 85.20-22. Για τη θέση της αγοράς του Λεωμακέλλου, βλ. A. Berger, *Zur Topographie der Ufergegend am Goldenen Horn in der byzantinischen Zeit*, *Istanbuler Mitteilungen*, 45, 1995, 152-155.

51. Müller, *Documenti*, αρ. 34, σελ. 47, 48 (=MM, τ. 3, αρ. 3, σελ. 19, 20).

52. Magdalino, *Medieval Constantinople*, 533.

ορισμένες συνέπειες όσον αφορά στην εγκατάσταση των εργαστηρίων. Δεδομένου ότι το νοτιότερο τμήμα του Κεράτιου είχε καταληφθεί από τις εμπορικές εγκαταστάσεις των Ιταλών⁵³, οι βυζαντινοί συνάδελφοί τους προσανατολίσθηκαν ενδεχομένως στο βορειότερο τμήμα του Κεράτιου. Δεν αποκλείεται επίσης το ενδεχόμενο διάφορες ομάδες επαγγελματιών να ήταν εγκατεστημένες στο εσωτερικό των ξένων συνοικιών όπου τον 12ο αι. λειτουργούσαν μόνιμες αγορές⁵⁴. Τα χρυσόβουλλα με τα οποία οι αυτοκράτορες παραχώρησαν κατά καιρούς προνόμια στις ιταλικές ναυτικές πόλεις αναφέρονται μεταξύ άλλων σε *ἐμβόλους* στο εσωτερικό των εγκαταστάσεων των Ιταλών εμπόρων⁵⁵.

Εκτός από τις μόνιμες αγορές, στην Κωνσταντινούπολη λειτουργούσαν περιοδικές αγορές, οι οποίες, υποθέτω, ότι οργανώνονταν εκ περιτροπής στις *ὄρεγῶνες* της πρωτεύουσας, καθώς και στην κεντρική οδική αρτηρία της Κωνσταντινούπολης, τη Μέση. Μια τέτοια περίπτωση περιοδικής αγοράς ήταν αυτή που γινόταν, τον 15ο αι. τουλάχιστον, κάθε Τρίτη, κατά τη διάρκεια της λιτανείας της εικόνας της Παναγίας της Οδηγήτριας⁵⁶. Αυτές οι περιοδικές αγορές προσέφεραν στους πραγματευτές, καθώς και σε όσους δεν ήταν εξ επαγγέλματος έμποροι τη δυνατότητα να πωλήσουν την παραγωγή τους, ενώ παράλληλα αποτελούσαν μια καλή ευκαιρία για ορισμένες κατηγορίες εμπόρων να προμηθευθούν χονδρικά τα είδη που διακινούσαν⁵⁷. Προκαλεί εντύπωση το γεγονός ότι στη διάρκειά τους επιτρεπόταν ακόμη και η πώληση τιμαλφών⁵⁸, ένδειξη τόσο του εύρους των συναλλαγών που πραγματοποιούνταν σε αυτές, όσο και του γεγονότος ότι διεξάγονταν υπό τον κρατικό έλεγχο. Κάτοικοι της πρωτεύουσας, χωρικοί από γειτονικές περιοχές της Θράκης ή από την ασιατική ακτή του Βοσπόρου⁵⁹ είχαν τη δυνατότητα να πωλήσουν *ἐν ἡμέρᾳ ἄθροισμῶ τοῦ φόρου, ἐν ταῖς τεταγμέναις ἡμέραις τοῦ φόρου* προϊόντα οικοτεχνίας⁶⁰

53. Βλ. παρακάτω σελ. 103, 105, 107.

54. Το ίδιο συνέβαινε κατά τους παλαιολόγειους χρόνους. Βλ. σχετικά Κ.-P. Matschke, *The Late Byzantine Urban Economy*, στο: *EHB*, τ. 2, 471.

55. Magdalino, *Maritime Neighborhoods*, 223.

56. A. Vasiliev, *Pero Tafur, a Spanish Traveler of the fifteenth Century and his Visit to Constantinople, Trebizonde and Italy*, *Byz.*, 7, 1932, 106-107.

57. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 9.2.

58. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 2.3.

59. *Τζέτζης*, αρ. 57, σελ. 81.27-30. Η αφήγησή του για γυναίκες που ταλαιπωρούνταν τρεγυρώνοντας στην πόλη μαζί με τα παιδιά τους προκειμένου να πωλήσουν λίγα φρούτα είναι ιδιαίτερα γλαφυρή.

60. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 9.7.

ή κτηνοτροφικά και αγροτικά προϊόντα, τα οποία παρήγαν οι ίδιοι⁶¹. Μια τοιχογραφία από τον νότιο τοίχο της μονής των Βλαχερνών στην Άρτα (τέλη 13ου αι. περίπου) αποτελεί ένα *unicum* από την άποψη ότι απεικονίζει πλανόδιους εμπόρους που πωλούσαν την πρωτότυπη τους κατά τη διάρκεια της λιτανείας της εικόνας της Οδηγήτριας στην Κωνσταντινούπολη. Έτσι, βλέπουμε τον Χάζαρο που πωλεί χαβιάρι σε κάποιο πελάτη κρατώντας ζυγό ακριβείας, τη λαχανοπώλισσα, ενώ εικονίζονται καλάθια με φρούτα⁶².

Οι πλανόδιοι έμποροι δραστηριοποιούνταν σε ορισμένες περιπτώσεις παράλληλα με την αντίστοιχη συντεχνία εμπόρων, με αρκετούς όμως περιορισμούς: μπορούσαν να πωλήσουν τα είδη που ήθελαν μόνο σε συγκεκριμένες ημέρες, ενώ απαγορευόταν να τα διαθέτουν μέσα σε εργαστήρια ή να τα εκθέτουν σε πάγκους μπροστά από εργαστήρια. Με αυτόν τον τρόπο διασφαλιζόταν ότι οι διακινούμενες ποσότητες ήταν μικρές και συνεπώς ούτε αυτοί ασκούσαν αθέμιτο ανταγωνισμό στους συντεχνιακά οργανωμένους εμπόρους, ούτε το κράτος έχανε εισοδήματα από τη συγκεκριμένη δραστηριότητα. Χαρακτηριστικότερο γνωστό παράδειγμα αυτής της συνύπαρξης αποτελούσαν, τον 10ο αι. τουλάχιστον, οι έμποροι λινών (οθωνιοπράτες), οι οποίοι ασχολούνταν με την εμπορία λινών από την επαρχία και το εξωτερικό⁶³, ενώ παράλληλα υπήρχαν πλανόδιοι που πωλούσαν λινά προϊόντα οικιακής, προφανώς λιγότερο καλής ποιότητας από αυτά που διακινούσαν οι οθωνιοπράτες⁶⁴. Περισσότερο από δύο αιώνες αργότερα ο λεγόμενος Πτωχοπρόδρομος αναφέρεται σε πλανόδιους εμπόρους που τριγυρούσαν στις γειτονιές της Βασιλεύουσας διαλαλώντας τις *βηλαρικές κεντοῦκλες* τους, ένα είδος χονδρών υφασμάτων που πιθανώς χρησιμοποιούνταν ως σκεπάσματα⁶⁵.

61. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 15.4. Βλ. επίσης J. Koder, *Fresh vegetables for the capital*, στο: *Constantinople*, 51-53.

62. Myrtili Achimastou Potamianou, *The byzantine wall paintings of Vlacherna Monastery (Area of Arta)*, στο: *Πρακτικά του 15ου Διεθνούς Συνεδρίου Βυζαντινών Σπουδών* (Αθήνα, Σεπτέμβριος 1976), τ. Π/Α. Αρχαιολογία και τέχνη, Αθήνα 1981, 1-14, εικ. 14, 17.

63. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 9.1.

64. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 9.7.

65. *Πτωχοπρόδρομος*, 128.190-191. Για τον όρο *κεντούκλα*, βλ. Ε. Κριαρά, *Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής γραμματικής, 1100-1669*, τ. 8, Θεσσαλονίκη 1982, λήμμα *κεντούκλα*. Υπάρχει επίσης ο όρος *κέντουκλον*, ο οποίος δηλώνει ένα χονδρό ύφασμα που χρησιμοποιείτο ως αμυντικό όπλο για την προστασία τόσο του στρατιώτη, όσο και, σε ορισμένες περιπτώσεις, του αλόγου (T. Kolias, *Byzantinische Waffen. Ein Beitrag zur byzantinischen Waffenkunde von den Anfängen bis zur lateinischen Eroberung* [Byzantina Vindobonensia 17], Βιέννη 1988, 54-55).

4. Το λιανικό εμπόριο

α) Τα είδη διατροφής⁶⁶

Τα δημητριακά κατείχαν εξέχουσα θέση στη διατροφή του μεσαιωνικού ανθρώπου⁶⁷. Υπήρχαν μάλιστα διάφοροι τύποι ψωμιού, ανάλογα με την περιεκτικότητά τους σε σιτάρι και άλλα δημητριακά, ή σε πίτουρο⁶⁸. Στην Κωνσταντινούπολη οι ανάγκες σε ψωμί καλύπτονταν από τους αροτοποιούς (*μάγκιπες*). Είναι πιθανό ότι στις πιο απομακρυσμένες περιοχές της πρωτεύουσας, όπου υπήρχε περισσότερος ελεύθερος χώρος, υπήρχε η δυνατότητα ιδιώτες να παρασκευάσουν μόνοι τους το δικό τους ψωμί. Κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο δεν υφίστατο οργανωμένο από το κράτος εμπόριο σιτηρών, ούτε λειτουργούσαν τα δημόσια αροποικεία της πρώιμης βυζαντινής περιόδου⁶⁹. Οι μάγκιπες αναλάμβαναν την προμήθεια των αλεύρων και στη συνέχεια το ζύμωμα και το ψήσιμο του ψωμιού⁷⁰. Η τιμή του ψωμιού καθοριζόταν από τον έπαρχο. Σταθερή βάση υπολογισμού ήταν το χρυσό νόμισμα. Αυτό που μεταβαλλόταν κάθε φορά ήταν η ποσότητα που μπορούσε να αγοράσει κάποιος με ένα νόμισμα⁷¹. Από τον 9ο μέχρι τον 11ο αι., υπό φυσιολογικές συνθήκες, με ένα νόμισμα μπορούσε να αγοράσει κάποιος 7-8 μοδίους σιταριού και 12 μοδίους κριθαριού⁷². Στις αρχές του 10ου αι. το καθαρό κέρδος των αροποικών ανερχόταν στο ποσοστό του 4,16%⁷³. Δεν διαθέτουμε συγκριτικά στοιχεία για τους δύο επόμενους αιώνες.

66. Για μια συνοπτική παρουσίαση, βλ. J. Koder, Επαγγέλματα σχετικά με τον επισιτισμό στο Επαρχικό Βιβλίο, στο: *Καθημερινή ζωή*, 363-371.

67. Dagron, *Urban Economy*, 446· πρβλ. Teall, Grain Supply, 98-100· M. Kaplan, *Les hommes et la terre à Byzance du VIe au XIe siècle. Propriété et exploitation du sol* (Byzantina Sorbonensia 10), Παρίσι 1992, 28-30.

68. E. Kislinger, L'alimentazione a Bisanzio, *Rivista di Bizantinistica*, 1/1, 1991 (= *Rivista di studi bizantini et slavi*, 6), 70· Dagron, *Urban Economy*, 446.

69. Dagron, *Urban Economy*, 454. Για την τροφοδοσία των πόλεων της πρωτοβυζαντινής περιόδου, βλ. J. Durliat, *De la ville antique à la ville byzantine. Le problème des subsistances* (Collection de l'École Française de Rome 136), Ρώμη 1990.

70. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 18.1.

71. Dagron, *Urban Economy*, 455.

72. *Συλλογή*, 278.70-76· πρβλ. Morriison - Cheynet, Prices and Wages, 822-823.

73. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 18.5. Το μετωκό κέρδος τους ήταν 20,8%, το μεγαλύτερο όμως μέρος κάλυπτε το κόστος λειτουργίας της επιχείρησης.

Τα ψάρια και το κρέας αποτελούσαν την κυριότερη πηγή πρόσληψης πρωτεϊνών. Το ψάρι μάλιστα ήταν για τους Κωνσταντινουπολίτες περισσότερο προσιτό από το κρέας, ενώ μπορούσε να αποτελέσει λύση σε περίπτωση έλλειψης τροφίμων⁷⁴. Η γεωγραφική θέση της Κωνσταντινούπολης ευνοεί την αλιεία, η οποία γινόταν με διάφορες μεθόδους⁷⁵. Οι καταναλωτές είχαν τη δυνατότητα να επιλέξουν μεταξύ μιας μεγάλης ποικιλίας ψαριών⁷⁶. Εκτός από τα ψάρια που αλιεύονταν στα νερά του Βοσπόρου ή στη θάλασσα της Προποντίδας, στην πρωτεύουσα μπορούσε να βρει κανείς ψάρια αλιευμένα στις εκβολές του ποταμού Ντον (το περίφημο *βερζίκιον* του Κωνσταντίνου Ζ')⁷⁷, το οποίο εισήγαγαν στην Κωνσταντινούπολη οι Χερσωνίτες και οι Χάζαροι⁷⁸. Παράλληλα, κυκλοφορούσαν παράγωγα του ψαριού όπως το χαβιάρι, ορισμένες μάλιστα ποικιλίες του οποίου δεν πρέπει να ήταν ιδιαίτερα ακριβές⁷⁹. Καλύτερης ποιότητας ήταν αυτό του Ντον και της Κασπίας, το οποίο εισαγόταν από τους Χαζάρους⁸⁰.

Οι ιχθυοπράτες αγόραζαν τα ψάρια στις ιχθυόσκαλες, δημόσιους χώρους που από τον 11ο αι. άρχισαν να περιέχονται στην κυριότητα φυσικών ή νομικών προσώπων όπως η Εκκλησία⁸¹. Στη συνέχεια τα μεταπωλούσαν στις λεγόμενες Μέγιστες Καμάρες⁸². Παράλληλα, υπήρχε η δυνατότητα ταξίτευσης των ψαριών

74. Dagron, *Urban Economy*, 439.

75. Βλ. αναλυτικά G. Dagron, *Poissons, pêcheurs et poissonniers de Constantinople*, στο: *Constantinople*, 60-63. Για τη σχετική νομοθεσία, βλ. του ίδιου, *Lawful Society and Legitimate Power: Έννομος πολιτεία, έννομος άρχη*, στο: *Law and Society in Byzantium, Ninth-Twelfth Centuries*, εκδ. Angeliki Laiou - D. Simon, Dumbarton Oaks, Washington D.C. 1994, 47-49. Για την επιβίωση της νομοθεσίας του Λέοντος ΣΤ', βλ. Τριώνιος, *Νεαρές*, ό.π. σελ. 45 σημ. 14, 549-563.

76. Τα πτωχοπρόδρομικά ποιήματα προσφέρουν πλούσιο υλικό για τα ψάρια που πωλούνταν στην αγορά της πρωτεύουσας (*Πτωχοπρόδρομος*, 144.92, 145.105-107, 148-150.178-189, 205-209). Βλ. επίσης Dagron, *Poissons*, 58-59· G. Maniatis, *The Organization Setup and Functioning of the Fish Market in Tenth-Century Constantinople*, *DOP*, 54, 2000, 29-30.

77. *DAI*, κεφ. 42.86-89· πρβλ. *Πτωχοπρόδρομος*, 150.209. Για την ετυμολογία της λέξης, βλ. D. Georgacas, *Ichthyological Terms for the Sturgeon and Etymology of the International Terms Botargo, Caviar and Congeries (A Linguistic, Philological, and Culture-Historical Study)* (Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών 43), Αθήνα 1978, 122-129.

78. *Ioannis Tzetzae Historiae*, εκδ. P.-A. Leone, Napoli 1968, XIII.84-88.

79. Στη σάτιρα των ηγουμένων ο Πτωχοπρόδρομος βάζει τον ηγούμενο να εκφράζεται υποτιμητικά για τον μοναχό που δεν κατάφερε ποτέ να αγοράσει ούτε ένα τετάρι χαβιάρι (*Πτωχοπρόδρομος*, 144.93· πρβλ. 151.240, 157.325). Βλ. επίσης Georgacas, *Ichthyological Terms*, 200).

80. Georgacas, *Ichthyological Terms*, 242. Βλ. επίσης παραπάνω σελ. 63.

81. *Ατταλειάτης*, 277.24-278.18.

82. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 17.1. Ο Dagron, *Urban Economy*, 458 υποθέτει ότι τα ψάρια πωλούνταν στον Κεράτιο, ενδεχομένως κοντά στο Νεώριο. Η Mundell Mango, *Map*, 200 διατυπώνει

που δεν πωλούνταν άμεσα⁸³. Αν και δεν απαγορευόταν ρητά στους αλιείς να πωλούν οι ίδιοι τα ψάρια τους⁸⁴, το κράτος επιθυμούσε τη διάκριση του αλιέα από τον ιχθυοπράτη⁸⁵, θέλοντας ίσως να εξασφαλίσει την είσπραξη του τέλους αλιείας, της λεγόμενης *άλιεντικής*⁸⁶, η οποία μπορούσε να εξασφαλισθεί μόνο μέσω της συντεχνίας των ιχθυοπρατών. Το περιθώριο κέρδους των ιχθυοπρατών, όπως και των αρτοποιών, καθώς και των άλλων εμπόρων που πωλούσαν είδη διατροφής, καθοριζόταν από το κράτος⁸⁷. Το Επαρχικό Βιβλίο ορίζει ότι το κέρδος των *προστατών* των ιχθυοπρατών ανερχόταν σε ένα μιλιάρισιο για κάθε νόμισμα, ποσοστό δηλαδή 8,33%⁸⁸, ενώ σε άλλο σημείο αναφέρει ότι το ποσοστό κέρδους τόσο των ιχθυοπρατών όσο και των *προστατών* τους ήταν δύο φόλλεις για κάθε νόμισμα, δηλαδή 0,7%⁸⁹. Θεωρώ ότι το 8,33% ήταν το ποσοστό κέρδους των *προστατών* όχι επί της είσπραξης των ιχθυοπρατών, αλλά επί του κέρδους τους, ενώ το 0,7% το ποσοστό κέρδους τους όταν λειτουργούσαν ως απλοί ιχθυοπράτες. Όσον αφορά στο εξαιρετικά χαμηλό ποσοστό κέρδους των ιχθυοπρατών, μάλλον ήταν αποτέλεσμα του γεγονότος ότι τα λειτουργικά τους έξοδα ήταν περιορισμένα (απουσία υπαλλήλων, ενοικίου κτλ.)⁹⁰.

την υπόθεση ότι τα ψάρια πωλούνταν στο ίδιο σημείο όπου οι μακελλάριοι και οι χειρέμποροι πωλούσαν το κρέας, δηλαδή στο Στρατήγιο και στο forum του Θεοδοσίου. Ο Maniatis, Fish Market, 21-22 ερμηνεύοντας τη διάταξη 17.3 του Επαρχικού Βιβλίου, η οποία απαγορεύει στους ιχθυοπράτες να ανεβάνουν στις *εποχές* και στα αλιευτικά σκάφη για να αγοράσουν τα ψάρια *ώς αν μη κατακερματίζοιτο η διάπρασις*, υποθέτει ότι οι αλιείς δεν πωλούσαν απ' ευθείας στους ιχθυοπράτες, αλλά σε ενδιαιμέτους εμπόρους, οι οποίοι με τη σειρά τους μεταπωλούσαν τα ψάρια στους ιχθυοπράτες. Θεωρώ ότι η άποψη αυτή δεν ευσταθεί, διότι η φράση *ώς αν μη κατακερματίζοιτο η διάπρασις* αναφέρεται στη βούληση του κράτους η αγοραπωλησία να διεξάγεται σε ένα συγκεκριμένο σημείο, ώστε να είναι εφικτός ο έλεγχος.

83. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 17.2.

84. *Τζέτζης*, αρ. 57, σελ. 81.17-26.

85. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 17.3.

86. Dagron, Poissons, 61, 70.

87. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 17.4.

88. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 17.1.

89. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 17.3. Ο J. Koder στην έκδοση του Επαρχικού Βιβλίου διορθώνει τη γραφή *φόλλεις* της χειρόγραφης παράδοσης σε *κεράτια* (1 μιλιάρσιο ισοδυναμούσε με δύο κεράτια), προκειμένου να δώσει λύση στο πρόβλημα.

90. Η προσπάθεια επίλυσης του προβλήματος έχει οδηγήσει στη διατύπωση διαφόρων υποθέσεων. Βλ. σχετικά Ελευθερία Παπαγιάννη, Μοναχοί και μαύρη αγορά στο Βυζάντιο. Παρατηρήσεις σε προβλήματα του Επαρχικού Βιβλίου, *Βυζαντιακά*, 8, 1988, 69-70· Dagron, Poissons, 71. Ο Α. Χριστοφίλοπουλος (Α. Χριστοφίλοπούλου, *Τὸ Ἐπαρχικὸν Βιβλίον Λέοντος ΣΤ΄ τοῦ Σοφοῦ καὶ αἱ συντεχνίαι ἐν Βυζαντίῳ*, Θεσσαλονίκη 2000, 62 σημ. 2) διορθώνει το *αἰτόν* (δηλ. τον προστατεύοντα) *ἐναποκερδαίνειν μιλιάρσιον ἐν* της χειρόγραφης παράδοσης σε *αὐτόν* (δηλ. τους ιχθυοπράτες) *ἐναποκερδαίνειν*. Τη διόρθωση αποδέχεται επίσης ο Maniatis, Fish Market, 25-27, ο

Η κατανάλωση κρέατος δεν ήταν ίσως τόσο περιορισμένη στο Βυζάντιο, όσο γενικά πιστεύεται⁹¹. Οι Βυζαντινοί κατανάλωναν κρέας αμνών, προβάτων και χοιρινών. Το βοδινό κρέας δεν πρέπει να είχε ιδιαίτερα μεγάλη κατανάλωση, δεδομένου ότι το βόδι ήταν ένα ζώο πολύτιμο, αφού ήταν απαραίτητο στις αγροτικές εργασίες⁹². Τα ζώα σφάζονταν και στη συνέχεια πωλούνταν σε ανοικτούς χώρους σε κεντρικά σημεία της πόλης⁹³, τα μεν χοιρινά από τους χοιρεμπόρους⁹⁴, τα δε πρόβατα και τα αρνιά από τους μακελλαριούς⁹⁵. Δεδομένων των δυσκολιών συντήρησης του φρέσκου κρέατος, καθώς και του γεγονότος ότι η σφαγή των ζώων γινόταν σε ορισμένες εποχές του χρόνου, κυρίως πριν από τις Αλόκριες και αμέσως μετά το Πάσχα⁹⁶, ιδιαίτερα διαδεδομένη ήταν η κατανάλωση παστού ή καπνιστού χοιρινού κρέατος⁹⁷. Όπως συνέβαινε και με άλλα είδη διατροφής, το νόμισμα ήταν η σταθερή βάση υπολογισμού της τιμής

οποίος προσθέτει ότι το 0,7% που εισέπρατταν οι ιχθυοπράτες σύμφωνα με τη διάταξη 17.3 του Επαρχικού Βιβλίου δεν ήταν στην πραγματικότητα το περιθώριο κέρδους των ιχθυοπρατών λιανικής, αλλά των χονδρεμπόρων ιχθυοπρατών. Κατά τον ίδιο, οι *προστάται* των ιχθυοπρατών ήταν κρατικοί υπάλληλοι και συνεπώς αμείβονταν από το κράτος, οπότε το 0,7% αντιπροσώπευε απλώς ένα είδος πρόσθετης αποζημίωσης για την άσκηση μιας επίπονης και σίγουρα όχι ευχάριστης δραστηριότητας.

91. Την άποψη για την περιορισμένη θέση του κρέατος στη διαίτα των Βυζαντινών υποστηρίζουν οι A. Kazhdan - G. Constable, *People and Power in Byzantium. An Introduction to Modern Byzantine Studies*, Dumbarton Oaks, Washington D.C. 1982, 55. Για μια διαφορετική προσέγγιση, βλ. Kislinger, *L'alimentazione*, ό.π. σμμ. 68, 68-69.

92. Για την αντίθετη άποψη, βλ. O. Schmitt, *Zur Fleischversorgung Konstantinopels*, *JÖB*, 54, 2004, 139-141, ο οποίος υποθέτει την ύπαρξη ιδιαίτερης συντεχνίας εμπόρων βοοειδών που, για άγνωστους λόγους, δεν συμπεριλήφθηκε στο Επαρχικό Βιβλίο (Schmitt, *Fleischversorgung*, 138-139).

93. Στο forum του Ταύρου και στο Στρατήγιο (*Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 15.2, 15.5). Η Mundell Mango, Mar, 199-200 εκφράζει την υπόθεση ότι τα ζώα δεν σφάζονταν σε ανοικτό χώρο αλλά σε παρασείμενα κτήρια. Ο E. Kislinger σε σεμιναριακή συνάντηση που πραγματοποιήθηκε στο Πανεπιστήμιο Αθηνών στις 7/12/2006 υποστήριξε ότι ο τόπος αγοραπωλησίας και ο τόπος σφαγής των ζώων δεν συνέπιπταν και διατύπωσε την υπόθεση ότι τα ζώα σφάζονταν σε σφαγεία που βρίσκονταν στη νότια ακτή του Κεράτιου. Σε αυτή την περίπτωση είναι κάπως δύσκολο να δεχθούμε ότι στη συνέχεια το κρέας μεταφερόταν αλλού προς πώληση. Η απέχθεια που γεννά στον σύγχρονο άνθρωπο η ιδέα των ανοικτών σφαγείων δεν ίσχυε υποχρεωτικά για παλαιότερες εποχές, ακόμα και τις πλέον πρόσφατες. Στην Αθήνα, στα τέλη του 19ου α., η σφαγή των ζώων σε κεντρικές οδούς και σε δημόσια θέα προκάλούσε τον αποτροπιασμό του συγγραφέα Εμμανουήλ Ροΐδη. Όσον αφορά στο Βυζάντιο, γνωρίζω μία αναφορά σε οργανωμένα σφαγεία στη Σπάρτη (*Διαθήκη τοῦ ὁσίου Νίκωνος* στο: Ο. Λαμφιδίου, *Ὁ ἕκ Γιόντον ὁσίου Νίκων ὁ Μετανοεῖτε (κείμενα-σχόλια)*, Αθήνα 1982, 251.14-15). Δεν είναι όμως σαφές αν επρόκειτο για ανοικτό ή κλειστό χώρο.

94. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 16.2.

95. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 15.1, 15.5. Για τον υπολογισμό του κέρδους, βλ. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 15.2.

96. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 15.5.

97. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 16.5.

πώλησης και αυτό που ποίκιλλε ήταν ο αριθμός των προβάτων που μπορούσε να αγοράσει κανείς με ένα νόμισμα⁹⁸.

Το κρασί ήταν το άλλο σημαντικό αγαθό η εμπορία του οποίου απασχολεί ένα ιδιαίτερο κεφάλαιο του Επαρχικού Βιβλίου. Η βασική μονάδα μέτρησης όγκου ήταν το θαλάσσιο μέτρο, που ισοδυναμούσε με 30 λογαρικές λίτρες (περίπου δηλαδή 10,25 λίτρα), καθώς και οι υποδιαρέσεις του, όπως η μίνα (mena), που ισοδυναμούσε με τρεις λογαρικές λίτρες⁹⁹. Σύγχρονες μάλιστα έρευνες σχετικά με τη χωρητικότητα των αγγείων μεταφοράς έδειξαν ότι συνήθως αυτή ήταν πολλαπλάσια σταθερών μονάδων μέτρησης όγκου, ούτως ώστε να διευκολύνονται τόσο οι έμποροι στις συναλλαγές, όσο και το κράτος στην είσπραξη των φόρων¹⁰⁰. Η μεγάλη σημασία του οινεμπορίου απεικονίζεται στο γεγονός ότι τα Βασιλικά ασχολούνται σε ιδιαίτερο τίτλο τους με το θέμα αυτό¹⁰¹. Οι καταναλωτές προμηθεύονταν κρασί στα καπλήια, τα οποία ήταν ταυτόχρονα τόπος πώλησης και τόπος κατανάλωσης και όπου πιθανώς προσφερόταν και φαγητό. Η τιμή του είδους διαμορφωνόταν κάθε φορά που υπήρχε άφιξη φορτίου κρασιού, κατόπιν συμφωνίας των καπλήων με τον έπαρχο και αφού οι ενδιαφερόμενοι λάμβαναν υπ' όψιν τους την ποσότητα και την ποιότητα του κρασιού¹⁰². Είναι βέβαια πιθανό ότι πολλοί από τους οίνους εισαγωγής που διακινούνταν οι κάπηλοι και θεωρούνταν υψηλής ποιότητας δεν υπέκειντο σε διατίμηση¹⁰³.

98. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 15.5. Ο υπολογισμός της τιμής πώλησης των αρνιών γινόταν με βάση την *έκατοστή*. Για τις διάφορες ερμηνείες που έχουν προταθεί σχετικά με τη σημασία του όρου *έκατοστή*, βλ. Dagron, *Urban Economy*, 457 σημ. 368, ο οποίος δέχεται ότι η *έκατοστή* ήταν το ποσοστό επί τοις εκατό των αρνιών που μπορούσαν να αγοραστούν με ένα νόμισμα. Βλ. επίσης τη μετάφραση που δίνει ο J. Koder σε αυτό το χωρίο. Ο G. Mickwitz, *Die Kartellfunktionen der Zünfte und ihre Bedeutung bei der Entstehung des Zunftwesens. Eine Studie in spätantiker und mittelalterlicher Wirtschaftsgeschichte*, Helsinki 1936, 213-214 σημ. 3 διατυπώνει την υπόθεση ότι ο όρος *έκατοστή* σημαίνει εκατό νομίσματα. Προτείνει την ερμηνεία ότι η διάταξη αφορούσε στην αγορά από κοινού από όλα τα μέλη της συντεχνίας των μαζελλαρίων, με μια διαδικασία ανάλογη με αυτή που εφαρμόζαν οι μεταξοπράτες και οι πραινδιπράτες (βλ. σχετικά παρακάτω σελ. 87). Η άποψη αυτή δεν μπορεί να γίνει δεκτή για τους μαζελλαρίους, δεδομένου ότι δεν συνέτρεχαν στην περίπτωση τους οι ίδιοι λόγοι που οδηγούσαν τους μεταξοπράτες και τους πραινδιπράτες να λειτουργούν ως κοινοπραξία.

99. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 19.1. Για τις μονάδες μέτρησης, βλ. E. Schilbach, *Byzantinische Metrologie*, Μόναχο 1970, 112, 114.

100. F. van Doorninck, *The Piriform Amphoras from the 11th-Century Shipwreck at Serçe Limani: Sophisticated Containers for Byzantine Commerce in Wine*, *Graeco-arabica*, 6, 1995, 183-185, 187-188.

101. *Βασιλικά*, 53.7.

102. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 19.1, 19.4. Ο τρόπος διαμόρφωσης της τιμής του κρασιού ήταν ο ίδιος με αυτόν βάσει του οποίου διαμορφωνόταν η τιμή του ψωμιού. Σταθερή παράμετρος ήταν το νόμισμα. Αυτό το οποίο *άλλαζε* ήταν η ποσότητα που αγοράζε κάποιος με ένα νόμισμα.

103. Dagron, *Urban Economy*, 459-460.

Ωστόσο, η τιμή του κρασιού διαμορφωνόταν ελεύθερα στη χονδρική, όπως δείχνει η διάταξη των Βασιλικών σύμφωνα με την οποία *οί οίνέμποροι ως αν συμφωνήσωσι πωράσκουσιν ουδέεις γάρ αναγκάζεται πωλεῖν ἀπαρεσκόμενος τῷ μέτρῳ ἢ τῷ τιμήματι*¹⁰⁴. Βεβαίως, οι τιμές χονδρικής καθόριζαν σε σημαντικό βαθμό τις τιμές λιανικής που συμφωνούνταν μεταξύ καπλήλων και ελάρχου. Οι συμφωνίες αγοραπωλησίας οίνου «έκλειναν» συνήθως πριν από την εποχή του τρύγου και τη ζύμωση του κρασιού. Έτσι μόνο μπορούν να γίνουν κατανοητές οι διατάξεις εκείνες σχετικά με το ποιος θα επιβαρυνόταν τη ζημιά σε περίπτωση που το κρασί γινόταν ξίδι ή σχετικά με τη χρονική στιγμή που ο οινέμπορος είχε το δικαίωμα να μεταγγίσει το κρασί στα αγγεία, στα οποία επρόκειτο να το παραδώσει στον αγοραστή¹⁰⁵. Σύμφωνα πάντα με τα Βασιλικά, σε συγκεκριμένη χρονική στιγμή, που οριζόταν από το συμφωνητικό, ο αγοραστής έπρεπε να δοκιμάσει το κρασί. Αν ο πωλητής δεν επέτρεπε να ολοκληρωθεί η διαδικασία αυτή στην ώρα της, έφερε ακέραη την ευθύνη αν το κρασί ξίνιζε, είτε αυτό συνέβαινε πριν, είτε μετά την παράδοση¹⁰⁶.

Σημαντικό ρόλο στο λιανικό εμπόριο ειδών διατροφής διαδραμάτιζαν οι σαλδαμάριοι, το αντίστοιχο των παντοπωλών των προηγούμενων δεκαετιών. Ο όρος σαλδαμάριος αποτελεί παραφθορά του λατινικού *salgamarius*, ο οποίος ετυμολογείται από το *salgama* (λαχανικά που διατηρούνται μέσα σε άλμη)¹⁰⁷. Στα είδη που διακινούσαν περιλαμβάνονταν το τουρσί, το παστό κρέας και τα παστά ψάρια, αλλά και το μέλι, το βούτυρο και το λάδι. Ουσιαστικά δηλαδή επρόκειτο για είδη που μπορούν να διατηρηθούν για μακρύ χρονικό διάστημα. Ο νόμος επέτρεπε στους σαλδαμαρίους το υψηλό ποσοστό κέρδους του 16,6%¹⁰⁸, το οποίο όμως ήταν μεικτό και στο οποίο συμπεριλαμβάνονταν οι σημαντικές ζημιές που πάθαιναν από την αποθήκευση ειδών που δεν κατάφεραν τελικά να διαθέσουν.

β) Τα είδη ένδυσης και υπόδησης

Τα καθημερινά ενδύματα των Βυζαντινών κατασκευάζονταν από μαλλί, βαμβάκι και λινάρι. Προκαλεί εντύπωση το γεγονός ότι στο Επαρχικό Βιβλίο εκτός από τους οθωνιοπράτες, οι οποίοι ασχολούνταν με το εμπόριο λινών εισαγωγής, δεν αναφέρεται ομάδα επαγγελματιών που να ασχολείται με τη

104. Βασιλικά, 53.7.1.

105. Βασιλικά, 53.7.4.

106. Βασιλικά, 53.7.8.

107. P. Glare, *Oxford Latin Dictionary*, Οξφόρδη 4^η1984, λήμμα *salgama*.

108. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 15. 5.

διακίνηση αυτών των υφασμάτων, για τα οποία γνωρίζουμε από άλλες πηγές ότι κυκλοφορούσαν στην αγορά της πρωτεύουσας¹⁰⁹. Το γεγονός οφείλεται προφανώς στην έλλειψη κρατικού ενδιαφέροντος για τα συγκεκριμένα επαγγέλματα. Παράλληλα, είναι πολύ πιθανό ότι βαμβακερά και μάλλινα υφάσματα και ενδύματα παράγονταν σε οικογενειακή βάση, όπως άλλωστε συνέβαινε με τα λινά¹¹⁰, καθώς και σε μοναστήρια¹¹¹. Ένα τμήμα αυτής της παραγωγής, σίγουρα μικρό, έβγαινε έξω από τα όρια του *οίκου* και διοχετευόταν στην αγορά. Οι οθωνιοπράτες προμήθευαν επίσης στους βεστιοπράτες, εμπόρους μεταξωτών ενδυμάτων, λινά υφάσματα, τα οποία οι τελευταίοι ίσως χρησιμοποιούσαν για την εσωτερική επένδυση των μεταξωτών που εμπορεύονταν: *πρὸς τὸ χορηγῆσθαι παρ' αὐτῶν τοῖς βεστιοπράταις λόγῳ ἐνδυμάτων τῶν βαμβακίνων χιτῶνων*¹¹². Ιδιαίτερα διαδεδομένη πρέπει να ήταν η χρήση συμμεικτων υφασμάτων που είχαν ως πρώτη ύλη λινάρι και βαμβάκι, βαμβάκι και μαλλί ή μαλλί και μετάξι και για τα οποία δεν γνωρίζουμε ποιο ακριβώς τα διακινούσαν. Το πιθανότερο είναι ότι την εμπορία τους αναλάμβαναν είτε έμποροι που δεν αναφέρονται στο Επαρχικό Βιβλίο, είτε οι ίδιες οι συντεχνίες των βεστιοπράτων και των οθωνιοπράτων στην περίπτωση των πολυτιμότερων από αυτά. Η ανάμιξη πρώτων υλών όπως το μετάξι με άλλες λιγότερο πολύτιμες, όπως το μαλλί ή το βαμβάκι, είναι μια εξέλιξη που διαπιστώνεται κυρίως από τον 11ο αι. και εξής, όταν η οικονομική ανάπτυξη καλλιέργησε σε όλο και ευρύτερες κοινωνικές ομάδες την επιθυμία να αποκτήσουν πρόσβαση σε είδη πολυτελείας¹¹³. Χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιου υφάσματος ήταν η *αίγειομέταξα*, η οποία κατά πάσα πιθανότητα ήταν προϊόν σύνθεσης από αίγιο μαλλί και μετάξι, ή, λιγότερο πιθανό, από αίγιο μαλλί τόσο λεπτό ώστε να μοιάζει με μετάξι¹¹⁴.

109. Haldon, *Theory*, 235.242.

110. Βλ. παραπάνω σελ. 63. Βλ. επίσης Vita sancti Nicephori episcopi Milesii, *An. Boll.* 14, 1895, § 5, σελ. 138. Το χωρίο πιθανώς επαναλαμβάνει έναν αγοραφικτό τόπο, ταυτόχρονα όμως δείχνει μια νοοτροπία.

111. Haldon, *Theory*, 229.175-176.

112. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 9.1. Βλ. σχετικά Μάρθα Γρηγορίου-Ιωαννίδου, Μια παρατήρηση στο Επαρχικό Βιβλίο για τους βεστιοπράτες, *Βυζαντιακά*, 13, 1993, 25-35.

113. Γερολυμάτου, Εμπόριο, κοινωνία, 264. Η πρακτική της ανάμιξης του μεταξίου με άλλες πρώτες ύλες απαντά επίσης κατά τη ρωμαϊκή περίοδο και στο Ιολάμ και πήγαζε από την επιθυμία μείωσης του κόστους του υφάσματος και του ενδύματος. Για τον ίδιο σκοπό εφαρμόζονταν και άλλες μέθοδοι, όπως η χρησιμοποίηση νήματος δεύτερης ποιότητας ή η βαφή των μεταξωτών με ουσίες λιγότερο διαφανείς (Jacoby, *Silk Economics*, 208-212, 216-217).

114. *Πτωχοτρόδος*, 144.87. Για τον όρο *αίγειομέταξα*, βλ. Έ. Κριαρά, *Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής γραμματικής*, 1100-1669, τ. 1, Θεσσαλονίκη 1968, λήμμα *αίγειομέταξα*.

Αντίθετα, το εμπόριο των μεταξωτών υφασμάτων και ενδυμάτων απασχολεί πολύ περισσότερο τη σκέψη της κρατικής εξουσίας. Οι βεστιοπράτες και οι πρανδιοπράτες ήταν οι δύο συντεχνίες που εμπορεύονταν μεταξωτά. Οι βεστιοπράτες πωλούσαν μεταξωτά που είχαν κατασκευασθεί από τους σηρικαριούς¹¹⁵. Με την εισδοχή τους στην ομώνυμη συντεχνία κατέβαλλαν το ποσό των έξι χρυσών νομισμάτων στο ταμείο της συντεχνίας, ενώ όφειλαν να προσκομίσουν την αγαθή μαρτυρία πέντε αξιόπιστων μαρτύρων¹¹⁶. Αυτές οι δικλείδες ασφαλείας σκοπό είχαν τη διασφάλιση αφ' ενός ότι οι βεστιοπράτες είχαν την απαιτούμενη οικονομική άνεση για την εμπλοκή τους σε αυτή τη δραστηριότητα και αφ' ετέρου ότι ήταν έντιμοι και δεν επρόκειτο να διαπράξουν κάποιο από τα αδικήματα που σχετίζονταν με το εμπόριο των μεταξωτών¹¹⁷. Φαίνεται ότι στις αρχές του 10ου αι. το επάγγελμα ήταν «κλειστό». Έτσι εξηγείται το γεγονός ότι αρχικά οι βεστιοπράτες δεν αποκτούσαν δικό τους εργαστήριο αλλά απλώς ένα είδος μεταφερόμενου ερμαρίου, το οποίο περιείχε τα είδη που εμπορεύονταν: *ιστών* (ο βεστιοπράτης) *καὶ ἀρμάριον*¹¹⁸. Αυτό συνεπαγόταν φυσικά ότι ο κύκλος των εργασιών τους ήταν αναγκαστικά περιορισμένος. Όταν αποκτούσαν το δικό τους βεστιοπρατικό εργαστήριο –προφανώς όταν κάποιος βεστιοπράτης αποχωρούσε από το επάγγελμα– κατέβαλλαν δέκα χρυσά νομίσματα στο ταμείο της συντεχνίας¹¹⁹. Η διαδικασία αυτή υποδηλώνει ότι το κράτος ελιθιμούσε να ελέγξει αποτελεσματικά τη διακίνηση των μεταξωτών ενδυμάτων και να προστατεύσει από την αναλόφρευκτη υποβάθμιση που συνεπαγόταν η ανεξέλεγκτη διάδοσή του ένα επάγγελμα που ήταν από τα πιο «αριστοκρατικά». Θεωρώ πολύ πιθανό ότι με την οικονομική ανάπτυξη του 11ου και κυρίως του 12ου αι. το επάγγελμα έπαυσε να είναι προστατευόμενο.

Εκτός από τους βεστιοπράτες, η άλλη συντεχνία που είχε άμεση σχέση με το καταναλωτικό κοινό ήταν οι πρανδιοπράτες. Αντικείμενο εργασίας των τελευταίων ήταν η πώληση μεταξωτών υφασμάτων και ενδυμάτων που

115. Για τη σχετική με τα μεταξωτά υφάσματα και ενδύματα ορολογία (*Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 8.1), βλ. Muthesius, Lopez, 47-54. Έχει διατυπωθεί η υπόθεση ότι οι συντεχνίες που αναφέρονται στο *Επαρχικό Βιβλίο* κατασκευάζαν και διακινούσαν μόνο μεταξωτά μεσαίας και υψηλής ποιότητας και ότι μεταξωτά χαμηλής ποιότητας ή μικρά τεμάχια παράγονταν πιθανώς και από ιδιώτες σε οικογενειακή βάση και ότι δεν υπέκειντο στον κρατικό έλεγχο (Jacoby, *Silk Economics*, 206). Το *Επαρχικό Βιβλίο* (κεφ. 4.2) προέβλεπε τη δυνατότητα των βεστιοπρατών να προμηθεύονται μεταξωτά από *ἀρχοντικά πρόσωπα*, τους υποχρέωνε όμως να δηλώνουν στον έπαρχο τα τεμάχια εκείνα η αξία των οποίων υπερέβαινε τα δέκα χρυσά νομίσματα.

116. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 4.5. Γενικά για τους βεστιοπράτες, βλ. Muthesius, Lopez, 36-37.

117. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 4.1, 4.2, 4.3, 4.4, 4.8.

118. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 4.5.

119. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 4.6.

εισάγονταν από τη Συρία¹²⁰. Η συναφής δραστηριότητα προς αυτή των βεσποπκρατών καθιστούσε επιτακτική την επιβολή αυστηρών διαχωριστικών ορίων μεταξύ των δύο συντεχνιών¹²¹. Στην αγορά της πρωτεύουσας κυκλοφορούσαν επίσης μεταξωτά με προέλευση την κεντρική Ασία, τα οποία εισάγονταν από την Τραπεζούντα ή μέσω Χαζαρίας¹²². Δεν πιστεύω ότι τα εισαγόμενα μεταξωτά λειτουργούσαν ως υποκατάστατα των εγχωρίων και ότι οι τιμές τους ήταν περισσότερο προσιτές, όπως έχει υποστηριχθεί¹²³. Το πιθανότερο είναι ότι ήταν εξ ίσου υψηλής ποιότητας με τα βυζαντινά και ότι ο ρόλος τους δεν ήταν να λειτουργήσουν ως υποκατάστατα των βυζαντινών, αλλά να διατεθούν παράλληλα με αυτά σε μια ελεύθερη αγορά, η οποία επιζητούσε την ποιικιλία. Άλλωστε, την ίδια περίπου εποχή που συντάχθηκε το Επαρχικό Βιβλίο, ο Λέων ΣΤ΄ εξέδωσε Νεαρά με την οποία επέτρεπε τη χρήση μικρών τεμαχίων πορφύρας από ιδιώτες, απόφαση που υποδηλώνει την ύπαρξη μιας ευημερούσας αγοράς που ήταν διατεθειμένη να πληρώσει προκειμένου να αποκτήσει είδη που συνέβαλλαν στην προβολή της¹²⁴.

Σημαντικό εξάρτημα της ένδυσης ήταν τα υποδήματα. Φαίνεται μάλιστα ότι το επάγγελμα του υποδηματοποιού ήταν αρκετά επικερδές¹²⁵. Το *σέκρετον του εϊδικού* προμήθευσε το 949 τον στόλο που ετομαζόταν να αποπλεύσει για την Κρήτη με εκατοντάδες δερμάτινα υποδήματα, τα οποία κατά πάσα πιθανότητα είχε αγοράσει στην ελεύθερη αγορά¹²⁶. Σημαντική θέση στις αποθήκες του *εϊδικού* κατείχαν επίσης τα *διφθέρια*, λεπτά κατεργασμένα δέρματα, και τα *βόεια βυρσάρια*¹²⁷, χονδρότερα δέρματα, τα οποία το *εϊδικόν* προμηθευόταν στην

120. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 5.1, 5.4. Βλ. επίσης Βρονένιος, 299.1-6.

121. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 5.1.

122. H.-W. Haussig, *Der Seidenhandel über den Chazaren mit Byzanz und Skandinavien*, στο: *Les pays du nord et Byzance (Scandinavie et Byzance)* (Acta Universitatis Upsaliensis. Nova series 19), εκδ. R. Zetler, Ουψάλα 1981, 189-191· J. Ferluga, *Der byzantinische Handel nach dem Norden im 9. und 10. Jahrhundert*, στο: *Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa*, Teil IV, εκδ. K. Düvel - N. Jankahn - H. Siems - D. Timpe, Göttingen 1987, 639-640 (=του ίδιου, *Untersuchungen zur byzantinischen Provinzverwaltung (VI-XIII Jahrhundert)*, Άμστερνταμ 1992, 154-155). Μάλιστα, ο Haussig, *Seidenhandel*, 190 συσχετίζει τα εισαγόμενα από την κεντρική Ασία μεταξωτά με το *τζιτζάκιον* που αναφέρει ο Κωνσταντίνος Ζ', ένα ένδυμα που φορούσαν οι αυτοκράτορες σε συγκεκριμένες περιστάσεις. Για τον όρο *τζιτζάκιον*, βλ. G. Moravčik, *Byzantinoturcica*, τ. 2 (Berliner Byzantinistische Arbeiten 11), Βερολίνο 1958, 313-314.

123. Maniatis, *Silk Industry*, 325-326.

124. Γερολυμάτου, *Εμπόριο, κοινωνία*, 258.

125. *Πτωχοπρόδρομος*, 124.145-146.

126. Haldon, *Theory*, 235.252-254.

127. Haldon, *Theory*, 231.184-185,191.

αγορά. Δεν είναι γνωστό ποιοι διακινούσαν τα παραπάνω είδη. Το Επαρχικό Βιβλίο αναφέρει μόνο τη συντεχνία των λωροτόμων, η οποία κατασείαζε χαλινούς αποκλειστικά για λογαριασμό του κράτους εκτελώντας τις παραγγελίες που έπαιρνε από τον έπαρχο¹²⁸, τους μαλακαταρίους, οι οποίοι εργάζονταν μαζί με τους λωροτόμους και επεξεργάζονταν δέρματα που προοριζόνταν για την κατασκευή υποδημάτων, και τους βυρσοδέφες, οι οποίοι επεξεργάζονταν χονδρότερα δέρματα¹²⁹ και ήταν ενδεχομένως οι προμηθευτές του *ειδιμοῦ*.

γ) Άλλα είδη ευρείας κατανάλωσης

Εκτός από τα είδη διατροφής και τα είδη ένδυσης και υπόδησης, το εμπόριο του σαπουνιού και του κεριού ήταν ιδιαίτερης σημασίας για την καθημερινή ζωή. Το εμπόριο του σαπουνιού αποτελεί μια από τις πιο ενδιαφέρουσες περιπτώσεις εμπορίου ειδών πρώτης ανάγκης που απαντούν στο Επαρχικό Βιβλίο. Ένα μέρος από το σαπούνι που καταναλωνόταν στην Κωνσταντινούπολη εισαγόταν από την επαρχία¹³⁰, παράλληλα όμως σαπούνι παραγόταν σε τοπικά εργαστήρια, το πλαίσιο λειτουργίας των οποίων ρυθμιζόταν λεπτομερώς από τον νόμο¹³¹. Επειδή οι πρώτες ύλες για την παρασκευή του σαπουνιού μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για εγγληματικό σκοπό (*πρός ἐναντίωσιν καὶ ἐπήρειάν τινος*), το κράτος είχε προβλέψει βαρύτερες ποινές για όσους έκαναν αθέμιτη χρήση αυτών των υλικών¹³². Παράλληλα, απαγορευόταν αυστηρά η διακίνηση εκείνου του τύπου του σαπουνιού που ονομαζόταν *γαλλικός*, προφανώς διότι προοριζόταν για ιατρική χρήση¹³³. Άλλο είδος ευρείας κατανάλωσης ήταν το κεριό, το οποίο εισαγόταν είτε από την επαρχία, είτε από τον Βορρά της ανατολικής Ευρώπης (το τελευταίο πιθανώς ήταν καλύτερης ποιότητας)¹³⁴. Το κεριό σχετίζεται

128. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 14.1.

129. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 14.2.

130. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 12.6.

131. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 12. 2' πρβλ. Κουκουλές, *Βυζαντινών βίος*, τ. 2, 211-212.

132. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 12.7.

133. Μια πρόχειρη έρευνα στον *Thesaurus linguae graecae* έδειξε ότι ο όρος *γαλλικός* (*σάπων*) απαντά σε ιατρικούς συγγραφέις (Γαληνός, Διοσκορίδης). Ο Πλίνιος ο πρεσβύτερος σημειώνει ότι οι Γαλάτες χρησιμοποιούσαν για τον αποχρωματισμό των μαλλιών το *sapo*, το οποίο παρασκευαζόταν από ζωικό λίπος και στάχτη (Pline l'Ancien, *Histoire naturelle*, έκδ. - μετ. Α. Ernout, Παρίσι 1962, 27.191). Ο όρος *sapo* απαντά επίσης σε πατύρους και δηλώνει μια ουσία καθαρισμού (*ODB*, τ. 3, 630).

134. Στο *Επαρχικό Βιβλίο* (*Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 11.3) γίνεται γενικά λόγος για τον *έξωθεν έρχόμενον κηρόν*. Γνωρίζουμε ωστόσο ότι το κεριό ήταν από τα κύρια είδη που εμπορεύονταν οι Ρωσ. Βλ. σχετικά παρακάτω σελ. 98, 174.

με το μέλι, είδος που εισήγγαν στο Βυζάντιο οι Ρως, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν υπήρχε βυζαντινή παραγωγή. Το κράτος είχε υιοθετήσει σειρά μέτρων που αποσκοπούσαν στην παρεμπόδιση της νοθείας του κεριού είτε με ζωικό λίπος, είτε με κεριό ήδη χρησιμοποιημένο, είτε με το ίζημα του λαδιού¹³⁵.

5. Ο ανεφοδιασμός της Κωνσταντινούπολης¹³⁶

α) Τα σιτηρά

Μετά την αραβική κατάκτηση της Αιγύπτου και την πληθυσμιακή συρρίκνωση που γνώρισε η Κωνσταντινούπολη κατά «σκοτεινούς αιώνες», το σύστημα ανεφοδιασμού της πρωτεύουσας σε σιτηρά άλλαξε. Ο θεσμός της αποπαραγωγής καταργήθηκε και το εμπόριο των σιτηρών πέρασε σε χέρια ιδιωτών. Η Κωνσταντινούπολη στράφηκε για τον ανεφοδιασμό της σε κοντινές αγορές και κυρίως στις γειτονικές Βιθυνία και Θράκη¹³⁷. Ένα πυκνό σύστημα μικρών τοπικών αγορών (*έμποριών*) στη βόρεια και νότια ακτή της θάλασσας της Προποντίδας καθώς και στη νότια ακτή του κόλπου της Νικομήδειας¹³⁸ εξυπλήθησε με ικανοποιητικό τρόπο τον ανεφοδιασμό της πρωτεύουσας τουλάχιστον μέχρι τον 11ο αι. Τα σημαντικότερα σημεία συγκέντρωσης και εξαγωγής σιτηρών ήταν οι Πύλες¹³⁹, η Κίος¹⁴⁰, η Πάνορμος¹⁴¹ και, ίσως, μια ζώνη

135. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 11.4, 11.6.

136. Για ορισμένα γενικά προβλήματα σχετικά με τον ανεφοδιασμό της πρωτεύουσας σε είδη διατροφής, βλ. J. Koder, *Maritime trade and the food supply for Constantinople in the middle ages*, στο: *Travel*, 109-124.

137. Teall, *Grain Supply*, 125· Harvey, *Expansion*, 208-209· Hendy, *Monetary economy*, 562. Τα Θαύματα του αγίου Δημητρίου αναφέρουν την επίθεση, γύρω στο 678, Σλάβων εναντίον πλοιαρίων που μετέφεραν στην Κωνσταντινούπολη σιτηρά από τις γύρω από τον Ελληνισποντο περιοχές και τα νησιά της Προποντίδας (P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des Miracles de saint Démétrius*, τ. 1. *Le texte*, Παρίσι 1979, 220.7-11).

138. Βλ. αναφορές σε Gérolymatou, *Le commerce*, 487-488. Βλ. επίσης *DOSeals*, τ. 3, αρ. 83.2.

139. Théodore Daphnopatès, *Correspondance*, έκδ. - μετ. J. Darrouzès - L. G. Westerink, Παρίσι 1978, αρ. 37, σελ. 209-211.49-52: *ὁ δὲ (οἶτος) ταῖς ἀποθήκας ἤδη ταμεινόμενος, σιτῶνες ἐπὶ τούτοις ἀναπεταννύμενοι, ταμίαι τε καὶ πριτάνεις γηθοσύνη τοὺς καρποὺς ἐκδεχόμενοι καὶ τῆς Διμήτρος ὥραίοις μεγαλοφρονούντες φιλοτιμήμασι*. Η αναφορά σε ταμίαις και πριτάνεις αποτελεί μια ένδειξη ότι επρόκειτο για σιτάρι που συγκεντρωνόταν σε κρατικές αποθήκες. Δεν πρέπει να λησμονούμε ότι οι Πύλες ήταν το σημείο κατάληξης του δρόμου που συνέδεε τη βορειοδυτική με τη νοτιοανατολική Μικρά Ασία, τον οποίο ακολουθοῦσε ο στρατός προκειμένου να φθάσει στο νοτιοανατολικό σύνορο. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο είναι θεμιτός ο συσχετισμός των ταμιῶν που αναφέρονται στην επιστολή του Δαφνοπάτη με τους ταμίαις τοῦ οἴτου που ήταν υπεύθυνοι για τον

κατά μήκος του Σαγαράιου στο θέμα Οπιμμάτων, κοντά στην Κωνσταντινούπολη¹⁴². Στον κατάλογο αυτών των θέσεων μπορεί να προστεθεί το Λοπάδιο, όπου τον 11ο αι. λειτουργούσε αγορά σιτηρών¹⁴³. Η γεωγραφική του θέση, όπως και αυτή της γειτονικής Απολλωνιάδας, ευνοούσε τη μεταφορά εμπορευμάτων μέχρι τη θάλασσα της Προποντίδας μέσω του ποταμού Ρύνδακου, ο οποίος είναι πλωτός¹⁴⁴.

Ο άλλος «σιτοβολώνας» της Κωνσταντινούπολης αυτή την περίοδο ήταν η Θράκη. Όπως συνέβαινε και με τη Βιθυνία, οι πολίχνες της θρακικής ακτής της Προποντίδας αποτελούσαν σημεία συγκέντρωσης των σιτηρών που παράγονταν στην περιοχή. Η Ηράκλεια ήταν τον 10ο-11ο αι. έδρα ενός ωρειαρίου¹⁴⁵, ενώ η περιοχή της Ραιδεστού, γνωστή από τις μεταρρυθμίσεις που εφάρμοσε ο παραδυναστεύων Νιζηφορίτζης επί Μιχαήλ Ζ' (1071-1078)¹⁴⁶, ήταν σημαντικό σιτοπαραγωγικό κέντρο. Επίσης, η πεδιάδα του Έβρου ήταν κατάλληλη για την καλλιέργεια των δημητριακών¹⁴⁷. Η ύπαρξη πολυάριθμων βασιλικών *επισκέψεων*

ανεφοδιασμό του στρατού (T. Kolias, *Eßgewohnheiten und Verpflegung im byzantinischen Heer*, στο: *Byzantium. Festschrift für Herbert Hunger zum 70. Geburtstag*, εκδ. W. Hörandner - J. Koder - O. Kresten - E. Trapp, Βιέννη 1984, 199).

140. J.-C. Cheynet, *L'époque byzantine*, στο: *La Bithynie au Moyen Âge*, εκδ. B. Geyer - J. Lefort (Réalités byzantines 9), Παρίσι 2003, 336.

141. *Zacos*, αρ. 634.

142. *DOSeals*, τ. 3, αρ. 79.1 και 79.2. Η σφραγίδα αρ. 79.1 προέρχεται από το ίδιο βουλωτήριο από το οποίο προέρχεται και η σφραγίδα που δημοσίευσε ο V. Laurent, *La collection C. Orghidan*, (Bibliothèque byzantine. Documents 1), Παρίσι 1952, αρ. 11, την οποία ο εκδότης είχε αποδώσει σε έναν ωρειάριο *των αγίων ἐφεμάτων Κίου*. Οι J. Nesbitt - N. Oikonomides προτείνουν την ανάγνωση *του αγίου Έψεβίου* (δηλ. Εύσεβιου), στηριζόμενοι στο γεγονός ότι ο προσδιορισμός *των αγίων ἐφεμάτων* δεν μαρτυρείται αλλού και εν πολλοίς δεν έχει νόημα, ενώ αντίθετα σώζεται άλλη μία σφραγίδα ενός ωρειαρίου του αγίου Ευσεβίου. Τον 10ο αι. είναι γνωστή μονή της Θεοτόκου στην τοποθεσία τα Ευσεβίου. Παρ' όλα αυτά θεωρώ ότι και αυτή η υπόθεση είναι αρκετά επισφαλής.

143. Σώζεται η σφραγίδα ενός ωρειαρίου Λοπαδίου (Cheynet, *L'époque byzantine*, 337), ενώ γνωρίζουμε ότι στην περιοχή υπήρχαν βασιλικές *επισκέψεις* (Carile, *Partitio*, 219.56). Για τις *επισκέψεις*, βλ. F. Dölger, *Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung besonders des 10. und 11. Jh.*, Λειψία - Βερολίνο 1927 (ανατύπωση Hildesheim 1960), 151-152. Ο Βίος του οσίου Λαζάρου του Γαλησώτη αναφέρεται στην παρουσία ενός ναυαγίου στο Λοπάδιο (*Βίος Λαζάρου Γαλησώτη*, § 94, σελ. 537).

144. Βλ. αναφορές σε Gérolymatou, *Le commerce*, 488 σημ. 33-35.

145. *DOSeals*, τ. 1, αρ. 53.2· πρβλ. Cheynet, *Hörreiarior*, 12.

146. Βλ. παρακάτω σελ. 198-201.

147. Βλ. τη σφραγίδα ενός ωρειαρίου Φίλιππουπόλεως στο: *Zacos*, αρ. 206. Το τυπικό του Γρηγορίου Πακουριανού για τη μονή του Βακονο (1083) δίνει μια ιδέα για τις εκτεταμένες γαίες όπου καλλιεργούνταν σιτηρά (Lemerle, *Onzième siècle*, 180-181). Είναι επίσης πιθανό ότι το Διδυμότειχο

στην ανατολική Θράκη (Αρκαδιούπολη, Τζουρουλόν, Μεσσήνη, Χοιροβάχχοι)¹⁴⁸ και ιδιαίτερα στη θρακική χερσόνησο, οι οποίες μαρτυρούνται στα τέλη του 12ου και στις αρχές του 13ου αι.¹⁴⁹, δείχνει ότι στην περιοχή καλλιεργούνταν συστηματικά σιτηρά. Παραμένει ανοικτό το ερώτημα αν οι εύφορες γαίες της δυτικής Μικράς Ασίας, όπου αρκετές κωνσταντινουπολίτικες μονές διέθεταν ακίνητη περιουσία και όπου επίσης υπήρχαν βασιλικές *έπισκέψεις*¹⁵⁰, συνεισέφεραν στον ανεφοδιασμό της πρωτεύουσας. Τέλος, είναι μάλλον απίθανο να εισάγονταν σιτηρά από την κάτω Ιταλία¹⁵¹.

Υπάρχει ένα σοβαρό κενό στην πληροφόρησή μας όσον αφορά στον τόπο και τον τρόπο διάθεσης του σιταριού στην Κωνσταντινούπολη. Το μόνο βέβαιο είναι ότι κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο το εμπόριο των σιτηρών βρισκόταν στα χέρια της ιδιωτικής πρωτοβουλίας¹⁵². Οι παραγωγοί, τόσο οι μικροκαλλιεργητές, όσο και οι μεγάλοι γαιοκτήμονες, λαϊκοί και εκκλησιαστικοί, πωλούσαν συνήθως το πλεόνασμα της παραγωγής τους σε (χονδρ)εμπόρους¹⁵³ –και ενδεχομένως σε ένα μικρό ποσοστό απ' ευθείας στους καταναλωτές– οι οποίοι το μετέφεραν για να το πωλήσουν στην Κωνσταντινούπολη¹⁵⁴. Συχνά οι μεγάλοι γαιοκτήμονες διέθεταν δικά τους πλοία για τη μεταφορά της παραγωγής τους στην αγορά, συνηθέστερα αυτή της πρωτεύουσας, όπου μπορούσαν να τη διαθέσουν σε πιο συμφέρουσα για αυτούς τιμή¹⁵⁵. Γνωρίζουμε ελάχιστα πράγματα σχετικά με τα ωρεία της Κωνσταντινούπολης κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο¹⁵⁶. Το σιτάρι

και η Αδριανούπολη, έδρες κοιμηριακών τον 9ο αι., ήταν αγορές σιτηρών (*Zacos - Veglery*, τ. 1.2, αρ. 1438 και 2103 αντίστοιχα).

148. *Trattati*, αρ. 11, σελ. 131.

149. Carile, *Partitio*, σελ. 218.32,35,38, σελ. 219.39,42-43, σελ. 220.73,75,78-79,84.

150. Carile, *Partitio*, 218.23-24.

151. Την άποψη σχετικά με την περιστασιακή εξαγωγή σιτηρών από την κάτω Ιταλία αυτή την περίοδο υιοθετεί ο Guillou, *Profits*, 91, διακρινίζοντας όμως ότι αυτό δεν σημαίνει ότι υπήρχε επάρκεια του είδους και συνεπώς συστηματικό εμπόριο.

152. Βλ. παρακάτω σελ. 198.

153. Βλ. π.χ. *Edrisi*, τ. 2, 298, ο οποίος αναφέρεται σε εμπόρους οι οποίοι ταξιδεύοντας για την Κωνσταντινούπολη σταματούσαν στο Ρήγιο της Θράκης για να αγοράσουν σιτάρι.

154. Τις διάφορες δυνατότητες που υπήρχαν μελετά, σε καθαρά θεωρητική βάση λόγω έλλειψης στοιχείων, ο G. Maniatis, *The Wheat Market in Byzantium, 900-1200. Organization, Marketing and Pricing Strategies*, *Bsl*, 62, 2004, 103-124.

155. Για την εμπορευματοποίηση της παραγωγής των μοναστηριών, βλ. Smyrlis, *La fortune*, 223-225. Για την εμπορευματοποίηση της παραγωγής των κοσμικών γαιοκτημόνων, βλ. το παράδειγμα του σεβαστοκράτορα Ισαακίου Κομνηνού, γιου του Αλεξίου Α' (*Κοσμοσώτεια*, 96-97.1269-1271).

156. Ο Mango, *Développement*, ό.π. σημ. 47, 55 συνδυάζοντας τις αναφορές των πηγών της μεσοβυζαντινής περιόδου στη λεγόμενη *Λαμία* με ένα κείμενο των μέσων του 7ου αι. σύμφωνα με το οποίο στη *Λαμία* υπήρχε ένα ωρείο, υποθέτει ότι κατά τη μέση περίοδο το μοναδικό δημόσιο ωρείο

επωλείτο πιθανώς κοντά στο λεγόμενο λιμάνι του Ιουλιανού, στην Προποντιδα, το μοναδικό εν χρήσει λιμάνι της πρωτεύουσας κατά τη διάρκεια των «σκοτεινών αιώνων»¹⁵⁷.

Σε περιπτώσεις σιτοδείας σιτηρά μεταφέρονταν από μακρινότερες επαρχίες. Κατά τη διάρκεια της στάσης του Βάρδα Φωκά εναντίον του Βασιλείου Β', ο αυτοκράτορας προσπάθησε να μεταφέρει σιτηρά από την Παφλαγονία στην Κωνσταντινούπολη¹⁵⁸, ενώ το 1041 ο Ιωάννης ο Ορφανοτρόφος αντιμετώπισε τη σιτοδεία που έπληξε την Κωνσταντινούπολη αγοράζοντας σιτηρά στα θέματα Ελλάδος και Πελοποννήσου¹⁵⁹. Οι περιπτώσεις όμως αυτές παραμένουν εξαιρετικές και δείχνουν ότι μέχρι τον 11ο αι. τουλάχιστον οι ανάγκες της πρωτεύουσας σε σιτηρά αντιμετωπιζονταν επαρκώς με εισαγωγές από την ευρωπαϊκή και την ασιατική ενδοχώρα της. Η κατάσταση άλλαξε τον 12ο αι., όταν η παραγωγή της Θράκης και της Βιθυνίας δεν επαρκούσε πλέον για την κάλυψη των αναγκών της πρωτεύουσας, ο πληθυσμός της οποίας στις αρχές του 13ου αι. ανερχόταν σε 400.000 περίπου¹⁶⁰. Η Κωνσταντινούπολη εισήγε αυτή την περίοδο σιτηρά, μεταξύ άλλων, από τη Θεσσαλία και τη Μακεδονία¹⁶¹. Η παρουσία μάλιστα δυτικών εμπόρων στον Αλμιρό συσχετίζεται κατά πάσα πιθανότητα με το εμπόριο των σιτηρών και με τις εκτεταμένες βασιλικές *έπισκοψεις* που βρισκονταν στην περιοχή¹⁶².

β) Το κρασί και το λάδι

Τα άλλα δύο κύρια προϊόντα που συμπληρώνουν το τρίπτυχο του εμπορίου ειδών διατροφής είναι το κρασί και δευτερευόντως το λάδι. Το Επαρχικό Βιβλίο αναφέρεται στην εισαγωγή κρασιού στην Κωνσταντινούπολη και ρυθμίζει τον

της Κωνσταντινούπολης ήταν το ωρείο της *Λαμίας*, κοντά στο λιμάνι του Ιουλιανού. Αυτό βέβαια δεν συνεπάγεται υποχρεωτικά ότι το συγκεκριμένο ωρείο εξυπηρετούσε τις ιδιωτικές συναλλαγές. Πιθανώς χρησίμευε για την αποθήρευση του κρατικού σιταριού.

157. Magdalino, *Maritime Neighborhoods*, 214-217.

158. Rosenqvist, *Dossier*, 250-252, 101-107. Σώζεται η σφραγίδα ενός ωρειαρίου Αμισού, η οποία χρονολογείται τον 11ο αι. (Cheynet, *Hörreiaroi*, 13-14).

159. *Σκυλίτζης*, 400, 47-49.

160. Magdalino, *Medieval Constantinople*, 535.

161. Μιχαήλ. Χωνιάτης, *Επιστολές*, αφ. 50, 61-62. Για την καλλιέργεια σιτηρών στη Μακεδονία, βλ. J. Lefort - J.-M. Martin, *L'organisation de l'espace rural: Macédoine et Italie du sud (Xe-XIIIe siècle)*, στο: *Hommes et richesses*, τ. 2, 17-18.

162. Βλ. παρακάτω σελ. 156.

τρόπο καθορισμού της τιμής διάθεσής του¹⁶³. Η μελέτη της μεσοβυζαντινής κεραμικής, η οποία μπορεί να προσφέρει πολύτιμη βοήθεια στην προσπάθεια διαλεύκανσης των δικτύων ανεφοδιασμού της πρωτεύουσας, δεν έχει παρουσιάσει μέχρι σήμερα ανάλογα αποτελέσματα με αυτά που έχει δώσει η μελέτη της κεραμικής της ρωμαϊκής ή της πρωτοβυζαντινής περιόδου¹⁶⁴. Δεν θα πρέπει επίσης να λησμονούμε το πρόβλημα της επαναχρησιμοποίησης των αμφορέων¹⁶⁵, το οποίο περιπλέκει τα πράγματα και δεν επιτρέπει να συνδέσει κανείς αυτόματα αμφορείς που ανευρέθησαν σε ορισμένο σημείο με συγκεκριμένα εμπορικά δίκτυα. Θα πρέπει λοιπόν, προς το παρόν τουλάχιστον, ο ερευνητής να αρχισθεί στις οποραδικές αναφορές των γραπτών πηγών.

Όπως συνέβαινε και με τα σιτηρά, η Κωνσταντινούπολη στηριζόταν μέχρι ενός σημείου στην ενδοχώρα της για τον ανεφοδιασμό της σε κρασί. Είναι πιθανό ότι η Βιθυνία εξήγγε προς την Κωνσταντινούπολη κρασί υψηλής ποιότητας. Τον 10ο αι. οι ανώτεροι αξιωματικοί που συνόδευαν τον αυτοκράτορα σε εκστρατεία κατανάλωναν κρασί από την περιοχή της Νίκαιας¹⁶⁶, ενώ τον 13ο αι. το κρασί που παραγόταν στην περιοχή της Τρίγλειας –ή απλώς εξάγοταν από το λιμάνι της Τρίγλειας– ήταν γνωστό εκτός των ορίων του βυζαντινού κράτους¹⁶⁷. Το ίδιο ίσως συνέβαινε και παλαιότερα. Η αμπελοκαλλιέργεια ήταν επίσης ιδιαίτερα διαδεδομένη στη θρακική χερσόνησο. Το εμπόριο των Κοιλών, κοντά στη Μάδυτο, ήταν ένα από τα σημεία όπου εισπραττόταν τον 12ο αι. η *δεκατεία τῶν οἰναρίων*, ο φόρος δηλαδή που επιβαλλόταν το εμπόριο του κρασιού¹⁶⁸. Πιθανώς στα Κοίλα συγκεντρωνόταν ένα μέρος του κρασιού που παραγόταν στη θρακική χερσόνησο και προοριζόταν για εξαγωγή είτε στην Κωνσταντινούπολη, είτε στη Μικρά Ασία και στην Ευρώπη. Η γεωγραφική θέση των Κοιλών στην είσοδο των Στενών,

163. Βλ. παραπάνω σελ. 68.

164. Ενδεικτικά αναφέρω τις μελέτες του A. Tchernia, *Le vin de l'Italie romaine. Essai d'histoire économique d'après les amphores* (Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome 261), Ρώμη 1986 και του J. Riley, *The Coarse Pottery from Berenice*, στο: *Excavations at Sidi Khrebish Benghazi (Berenice)*, τ. II, εκδ. A. Loyd (Libya Antiqua. Supplementum V.2), Tripoli 1979, 91-467.

165. Doorninck, *The Cargo Amphoras*.

166. Constantine Porphyrogenitus, *Three Treatises*, 132.599-602. Ο Θεόδωρος Δαφνοπάτης εκθειάζει σε επιστολή του το κόκκινο κρασί που συγκεντρωνόταν στις Πύλες (*Théodore Daphnopatès*, ό.π. σημ. 139, αρ. 37, σελ. 209.5-45).

167. Gérolymatou, *Le commerce*, 491-492. Η μελέτη οστράκων αμφορέων που έχουν βρεθεί στο έδαφος του κράτους του Κιέβου δείχνει ότι αυτά προέρχονταν κυρίως από τα νότια παράλια του Ευξείνου Πόντου και από τη νότια ακτή της θάλασσας της Προποντίδας (T. Noonan - R. Kovalev, *Wine and Oil for All the Rus'*. The Importation of Byzantine Wine and Olive Oil to Kievan Rus', στο: *Byzantium and the North. Acta Byzantina Fennica*, 9, 1997-1998 [Ελσίνκι 1999], 119).

168. Gautier, *Pantocrator*, 119.1485-1486. Για τη *δεκατεία τῶν οἰναρίων*, βλ. παραπάνω σελ. 210-211.

απέναντι από την Άβυδο, ευνοούσε την ανάληψη αυτού του ρόλου, ενώ ταυτόχρονα προσέφερε το πλεονέκτημα της αποσυμφόρησης του τελωνείου της Αβύδου. Εκτός από τη θρακική χερσόνησο, τα ευρωπαϊκά παράλια της θάλασσας της Προποντίδας προσέφεραν κατάλληλες συνθήκες για την αμπελοκαλλιέργεια. Γνωρίζουμε ότι τον 12ο αι., πιθανότατα όμως πολύ νωρίτερα, η περιοχή της Γάνου ανεφοδιάζε την Κωνσταντινούπολη με κρασί υψηλής ποιότητας, γλυκό, το οποίο θεωρείτο εφάμιλλο με το κρητικό και το σαμώτικο¹⁶⁹. Η πληροφορία πρέπει να συσχετισθεί με τα αρχαιολογικά τεκμήρια, τα οποία δείχνουν ότι στην περιοχή λειτουργούσαν ήδη τον 10ο αι. εργαστήρια παραγωγής αμφορέων¹⁷⁰. Δείγματα της παραγωγής αυτών των εργαστηρίων έχουν βρεθεί στο ναυάγιο του *Serge Limani* στο νοτιοανατολικό Αιγαίο¹⁷¹ όπως και στην κάτω Ιταλία, συγκεκριμένα στο Οτράντο¹⁷², και δείχνουν την ευρεία εμπορευματοποίηση του κρασιού της περιοχής.

Η ανατολική Μακεδονία ήταν φημισμένη από την Αρχαιότητα για τα κρασιά της¹⁷³. Από τα τυπικά του Αγίου Όρους, καθώς και από άλλα μοναστηριακά έγγραφα είναι σαφές ότι από τα μέσα του 11ου αι. οι μεγάλες μονές του Άθω, οι οποίες είχαν πλοία, μετέφεραν το πλεόνασμα του κρασιού τους στην Κωνσταντινούπολη για να το πωλήσουν¹⁷⁴. Στα τέλη του 12ου αι. η δραστηριότητα αυτή είχε λάβει τέτοιες διαστάσεις ώστε το δημόσιο, το οποίο έχανε σημαντικά έσοδα εξ αιτίας των φοροαπαλλαγών που είχαν παραχωρηθεί στις μονές, προσπάθησε, χωρίς επιτυχία, να ανακτήσει μέρος αυτών των εσόδων¹⁷⁵. Θεωρώ ωστόσο ότι οι μεγάλες αθωνικές μονές δεν λειτουργούσαν

169. *Πτωχοπρόδρομος*, 157.332.

170. Nergis Günsenin, *Le vin de Ganos: Les amphores et la mer*, στο: *Εὐνυχία. Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*, ό.π. σμμ. 38, 281-285 της ίδιας, *Medieval trade in the Sea of Marmara: the evidence of shipwrecks*, στο: *Travel*, 127-129.

171. Βλ. παρακάτω σελ. 127, 128.

172. Arthur, *Apulia*, 400.

173. F. Salviat, *Vignes et vins anciens de Maronée à Mendè*, στο: *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη. Πόλις και χώρα στην αρχαία Μακεδονία και Θράκη*, εκδ. Υπουργείο Πολιτισμού - École Française d'Athènes, Θεσσαλονίκη 1990, 470-475· Εὐτυχία Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, 'Αγροτικές ἐγκαταστάσεις παραγωγῆς κρασιού στην περιοχή τῶν Φιλίππων (4ος-6ος αἰ. μ.Χ.), στο: *Structures rurales et sociétés antiques*, εκδ. P. Doukellis - Lina Mendoni, Παρίσι 1994, 463-467. Για την αμπελοκαλλιέργεια στη Χαλκιδική κατά τη βυζαντινή περίοδο με βάση τα έγγραφα του Αγίου Όρους, βλ. I. Πατάγγελος, 'Αμπελος και οίνος στην μεσαιωνική Χαλκιδική', στο: *Ιστορία του ελληνικού κρασιού*, εκδ. Πολιτιστικό και Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1992, 219-255.

174. *Prôtaton*, αρ. 8.57-67.

175. *Lavra I*, αρ. 67, 68· προβλ. P. Lemerle, *Note sur l'administration byzantine à la veille de la IVe croisade d'après deux documents inédits des archives de Lavra*, *REB*, 19, 1961, 258-272 (= του ίδιου, *Le monde de Byzance. Histoire et institutions*, Λονδίνο 1978, αρ. XXIV).

μόνο ως παραγωγοί που πωλούσαν το πλεόνασμά τους σε κρασί. Είναι πολύ πιθανό ότι, παρά τη σχετική ρητή απαγόρευση, επιδίωξαν σε κερδοσκοπικό εμπόριο έχοντας τη δυνατότητα να αγοράσουν κρασί στα ενδιάμεσα λιμάνια στο ταξίδι τους προς την Κωνσταντινούπολη και να το πωλήσουν στην πρωτεύουσα απαλλασσόμενες από κάθε φόρο¹⁷⁶.

Εύλογο είναι το ερώτημα τι συνέβη στο Βυζάντιο με φημισμένους οίνους της Αρχαιότητας, όπως ο Λέσβιος και ο Χίος¹⁷⁷. Οι σχετικές αναφορές των συγγραφέων του 12ου αι.¹⁷⁸ είναι άραγε απλή επίδειξη αρχαιογνωσίας, ή αποτελούν αξιόπιστες μαρτυρίες σχετικά με τη διακίνησή τους κατά τη βυζαντινή περίοδο; Το ερώτημα είναι δύσκολο να απαντηθεί. Φαίνεται ωστόσο ότι ορισμένοι από αυτούς τους οίνους καταναλώνονταν και σε μεταγενέστερες περιόδους. Ειδικά για τον Χίο υπάρχουν οίγυρες μαρτυρίες ότι τον 12ο αι. εξακολουθούσε να εμπορευματοποιείται και να χάρει μεγάλης εκτίμησης¹⁷⁹, όπως άλλωστε συνέβαινε με το κρητικό και το σαμώτικο κρασί¹⁸⁰. Στην πρωτεύουσα πωλούνταν ωστόσο διάφορα άλλα κρασιά, για τα οποία δεν γνωρίζουμε τίποτα. Το παράπονο του Πτωχοπρόδρομου για το *νεροκοπημένο* κρασί της Βάρνας που ήταν αναγκασιόμηνος να καταναλώνει¹⁸¹ αποκαλύπτει ένα παράλληλο εμπόριο κρασιών χαμηλής ποιότητας, τα οποία όμως λόγω της τιμής τους κατείχαν πιθανώς μεγαλύτερο μερίδιο της αγοράς.

Όσον αφορά στο λάδι, η σημασία του για το εμπόριο ήταν πιο περιορισμένη από ό,τι γενικά λέγεται. Η πληροφορία του Συνεχιστή του Θεοφάνους ότι η εισροή μεγάλης ποσότητας λαδιού στην αγορά της Κωνσταντινούπολης μετά τη

176. Μαρία Γερολυμάτου, Εμπόριο οίνου από τη Μακεδονία και τη Θράκη προς την Κωνσταντινούπολη κατά τους 10ο-12ο αι., στο: *Τέχνη και τεχνική στα αμπέλια και τους οινεώνας της Β. Ελλάδας*, εκδ. Πολιτιστικό και Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 2002, 107-114 και ιδιαίτερα 110.

177. Σταυρούλα Κουράκου-Δραγάνα, Ισμαρικός και Πράμιος: φιλολογική και οινολογική διερεύνηση των ομηρικών οίνων, στο: *Τέχνη και τεχνική*, 36-77, ιδιαίτερα 70-74. Τον 1ο αι. π.Χ. στη Ρώμη τα κρασιά της Λέσβου και της Χίου θεωρούνταν ιδιαίτερα υψηλής ποιότητας, σε αντίθεση με αυτό της Ρόδου, το οποίο αποτελούσε αντικείμενο μαζικής εμπορευματοποίησης (Tchernia, *Vin*, ό.π. σμ. 164, 100-107).

178. Μιχαήλ Χωνιάτης, *Επιστολές*, αρ. 50.62-63· *Μιχαήλ Ιταλός*, αρ. 1, σελ. 62.21-23. Βλ. επίσης Ή. Αναγνωστάκη, *Οίνος ό βυζαντινός· Ή άμπελος και ό οίνος στη βυζαντινή ποίηση και ύμνογραφία*, Αθήνα 1995, 70.

179. *Πτωχοπρόδρομος*, 148.181, 160.395. Για τις σχετικές αναφορές, βλ. αναλυτικότερα Μαρία Γερολυμάτου, Εισαγωγές κρασιών στην Κωνσταντινούπολη από τα μέσα του 14ου μέχρι τα μέσα του 15ου αι., στο: *Μονεμβάσιος Οίνος - Μονοβασ(ι)ά - Malvasia* (Οίνον Ιστορώ 5), επιμ. Η. Αναγνωστάκης, Αθήνα 2008, 53.

180. *Πτωχοπρόδρομος*, 157.332.

181. *Πτωχοπρόδρομος*, 89.313-314.

νίκη του Νικίτα Ωρορύφα στα νερά της Σικελίας επί αραβικού εμπορικού στόλου που μετέφερε λάδι, υποδηλώνει ότι κανονικά το λάδι δεν ήταν από τα είδη ευρείας κατανάλωσης. Άλλωστε η τιμή του ήταν πάντοτε σημαντικά υψηλότερη από την αντίστοιχη του κρασιού¹⁸², άλλη ένδειξη ότι το λάδι δεν ήταν είδος καθημερινής χρήσης, όπως ίσως θα περιέμενε κανείς σε μια μεσογειακή κοινωνία. Ως προς τους τόπους που ανεφοδίαζαν την πρωτεύουσα στο είδος αυτό, ελάχιστα πράγματα είναι γνωστά. Η περιοχή της Νίκαιας ήταν ελαιοπαραγωγός¹⁸³ και εξήγγε ίσως λάδι στην Κωνσταντινούπολη. Υπάρχουν μαρτυρίες για ελαιοκαλλιέργεια στη δυτική Μικρά Ασία κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο, είναι όμως πολύ αμφίβολο αν επρόκειτο για συστηματική ελαιοκομία κερδοσκοπικού χαρακτήρα, όπως συμβαίνει κυρίως από τον 13ο αι.¹⁸⁴ Η αναφορά σε έγγραφο του 1051 σε μεταφορά λαδιού από την Απουλία στην Κωνσταντινούπολη δεν θεωρείται ότι απηχεί μια συνηθισμένη κατάσταση, δεδομένου ότι η ελαιοκομία στην περιοχή δεν είχε προσλάβει ακόμη διαστάσεις κερδοσκοπικής δραστηριότητας¹⁸⁵. Ο μόνος τόπος για τον οποίο μπορούμε να υποθέσουμε με σχετική βεβαιότητα ότι εξήγγε λάδι στην πρωτεύουσα αυτή την περίοδο ήταν η νότια Πελοπόννησος¹⁸⁶ και ιδιαίτερα η περιοχή της Μάνης, για την οποία ο Κωνσταντίνος Ζ' σημειώνει ότι παρήγε πλούσιες ποσότητες λαδιού, οι οποίες εξασφάλιζαν στον εγχώριο πληθυσμό τα προς το ζην¹⁸⁷.

γ) Το κρέας και τα γαλακτοκομικά προϊόντα

Σε αντίθεση με τα σιτηρά, το λάδι και το κρασί, για την εμπορευματοποίηση των οποίων βασικό πρόβλημα ήταν η μεταφορά τους, το εμπόριο των ζώων, παρά τις ιδιαιτερότητές του, δεν παρουσίαζε ανάλογες δυσκολίες, δεδομένου ότι τα κοπάδια μπορούν να ταξιδεύσουν σε μεγάλες αποστάσεις, χωρίς να απαιτούνται ιδιαίτερα έξοδα¹⁸⁸. Η κεντρική Μικρά Ασία ήταν η κατ' εξοχήν περιοχή

182. *Συνεχιστής Θεοφάνους*, 304.23-305.3. Βλ. επίσης Morrisson - Cheynet, *Prices and Wages*, 838.

183. Constantine Porphyrogenitus, *Three Treatises*, 132.599-602.

184. Γερολυμάτου, *Ελαιοκομία*.

185. J.-M. Martin, *La Pouille du VIe au XIIe siècle* (Collection de l'Ecole Française de Rome 179), Ρώμη 1993, 441-442· πρβλ. Guillou, *Profits*, 91.

186. Morozzo della Rocca - Lombardo, *Documenti*, τ. 1, σφ. 65 (1135)· Lombardo - Morozzo della Rocca, *Nuovi documenti*, σφ. 9 (1150).

187. *DAI*, κρφ. 50.76-78.

188. Για μια σύνθεση των παραμέτρων του ζητήματος, βλ. T. G. Kolias, *Versorgung des byzantinischen Marktes mit Tieren und Tierprodukten*, στο: *Πρακτικά του διεθνούς συμποσίου*

ανάπτυξης της κτηνοτροφίας¹⁸⁹, ενώ αξιολογή πρέπει να ήταν η συμμετοχή της Θράκης στον ανεφοδιασμό της πρωτεύουσας σε κρέας¹⁹⁰. Οι ζωέμποροι αγόραζαν τα κοπάδια στα πανηγύρια της επαρχίας και στη συνέχεια τα οδηγούσαν μέσω της Βιθυνίας στην Κωνσταντινούπολη¹⁹¹. Δεδομένου ότι, σύμφωνα με πληροφορία του Επαρχικού Βιβλίου, τα πρόβατα πωλούνταν στο Στρατήγιο και τα χοιρινά στο forum του Θεοδοσίου, έχει εκφρασθεί η υπόθεση ότι τα ζώα έφθαναν στο λιμάνι του Προσφορίου, στον Κεράτιο, και στο λιμάνι του Ιουλιανού, στην Προποντίδα, αντίστοιχα¹⁹². Το κράτος προέτρεπε τους μακελλαριούς να μεταβαίνουν οι ίδιοι πέρα από τον Σαγγάριο, ούτως ώστε να περιορίζεται η παρεμβολή μεσαζόντων μεταξύ των μακελλαρίων και των προβατεμπόρων και έτσι να επιτυγχάνεται χαμηλότερη τιμή του είδους στην αγορά¹⁹³. Η Κωνσταντινούπολη εισήγε επίσης ζώα από την ενδοχώρα της, τα οποία εμπορεύονταν οι χωρικοί που τα εξέτρεφαν. Υφίσταντο μάλιστα τον έντονο ανταγωνισμό των προβατεμπόρων που προσπαθούσαν να τους εμποδίσουν να εισέλθουν στην πρωτεύουσα επιδιώκοντας να διατηρήσουν το μονοπώλιο ανεφοδιασμού της αγοράς¹⁹⁴.

Στενά συνδεδεμένο με το εμπόριο των ζώων είναι το εμπόριο των κτηνοτροφικών ειδών, όπως το μαλλί, το τυρί και το βούτυρο. Φυσικά για το γάλα δεν μπορεί να γίνει λόγος, αφού πρόκειται για εξαιρετικά ευπαθές προϊόν. Είναι πιθανό ότι οι γιγνεείς χρησιμοποιούσαν το μαλλί στις περιοχές του κεντρικού μικρασιατικού οροπεδίου, όπου ήταν διαδεδομένη η κτηνοτροφία, για την κατασκευή ενδυμάτων, ταπήτων, σκελασμάτων κτλ., τα οποία στη συνέχεια προωθούσαν στην αγορά. Δεν διαθέτουμε στοιχεία σχετικά με την κατανάλωση γαλακτοκομικών προϊόντων στην Κωνσταντινούπολη. Μόλις τον 12ο αι.

Handelswege und Verkehrswege. Aspekte der Warenversorgung im östlichen Mittelmeerraum (4. bis 15. Jahrhundert), Βιέννη, 19-22 Οκτωβρίου 2005, υπό έκδοση.

189. *Tabula Imperii Byzantini*, τ. 7. K. Belke - N. Mersich, *Phrygien und Pisidien*, Βιέννη 1990, 64. Βλ. τη γλαφυρή περιγραφή της ζωοπανηγύρης στα Ευχάτα από τον Ιωάννη Μαυρόποδα (Ioannes Maurogropus, *Opera omnia*, έκδ. P. de Lagarde, Göttingen 1882 [ανατύπωση Άμστερνταμ 1974], 135).

190. Koliass, *Versorgung*.

191. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 15.3. Στα τέλη του 10ου αι. ο μητροπολίτης Συνάδων Λέων διαμαρτυρόταν για το γεγονός ότι αναμένοντας στις Πύλες για να διαπεραωθεί στην Κωνσταντινούπολη ήταν αναγκασμένος να συνωστισθεί με πλήθος κοπαδιών (*Λέων Συνάδων*, σφ. 54.28-34).

192. Mundell Mango, *Map*, 199.

193. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 15.3. Δεν απαγορευόταν ωστόσο οι μακελλάριοι να αγοράζουν τα ζώα στο Στρατήγιο (*Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 15.1). Βλ. επίσης Gérolymatou, *Le commerce*, 489.

194. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 15.4. Βλ. επίσης τις παρατηρήσεις του Henty, *Monetary economy*, 563-564.

μαρτυρείται εισαγωγή στην πρωτεύουσα από Βενετούς εμπόρους τυριού από την Κρήτη¹⁹⁵ και τυριού βλάχικου¹⁹⁶ με πιθανή προέλευση τη νότια Πίνδο¹⁹⁷.

Το εμπόριο των μεταφορικών και καματηρών ζώων (αλόγων, όνων, ημιόνων) ήταν το αντικείμενο εργασίας των μελών της συντεχνίας των *βόθρων*¹⁹⁸, οι οποίοι ασκούσαν τη δραστηριότητά τους στο forum του Αμαστριανού¹⁹⁹. Η ιδιαιτερότητά τους σε σχέση με τους άλλους επαγγελματίες του Επαρχικού Βιβλίου έγκειτο στο γεγονός ότι ήταν ουσιαστικά εμπειρογνώμονες που πιστοποιούσαν την καλή κατάσταση του ζώου. Για αυτή την υπηρεσία αμείβονταν με ένα κεράτιο από τον πωλητή και τον αγοραστή²⁰⁰. Ο νόμος τούς καθιστούσε υπεύθυνους για κάθε ελάττωμα που τυχόν παρουσίαζε το ζώο πριν από την παρέλευση διαστήματος έξι μηνών από την αγορά του. Ιδιαίτερα ευνοϊκές ήταν οι διατάξεις του νόμου στην περίπτωση στην οποία ο αγοραστής ήταν στρατιώτης²⁰¹.

δ) Υφάσματα και πρώτες ύλες

Το μετάξι αποτελούσε στο Βυζάντιο μια καλή μορφή επένδυσης δεδομένου ότι επρόκειτο για είδος που διατηρούσε πάντα την αξία του. Επιπλέον, είναι ελαφρύ και συνεπώς η μεταφορά του ήταν σχετικά εύκολη, ενώ η εμπορευματοποίησή του παρουσίαζε ιδιαίτερο οικονομικό ενδιαφέρον. Το Επαρχικό Βιβλίο αφιερώνει πέντε κεφάλαια στα σχετικά με το μετάξι και τα παράγωγά του επαγγέλματα. Δεν θα ασχοληθώ εδώ εκτενώς με τη διερεύνηση της φύσης της δραστηριότητας των συντεχνιών αυτών²⁰². Θα περιορισθώ να

195. *Πτωχοπρόδρομος*, 145.121-122. Βλ. επίσης Jacoby, Crete, 527.

196. *Πτωχοπρόδρομος*, 150.210-211· *Μιχαήλ Ιταλικός*, σφ. 42, σελ. 238.12.

197. *TIB, Hellas und Thessalia*, 40-41. Το χρυσόβουλλο του 1198 υπέρ της Βενετίας αναφέρεται στην provincia Valachie (*Trattati*, σφ. 11, σελ. 130).

198. Για τον όρο *βόθρος*, ο οποίος σημαίνει όρνυγμα, καθώς και για τον τρόπο με τον οποίο κατέληξε να δηλώνει μια συγκεκριμένη επαγγελματική ομάδα, βλ. Τ. Γ. Κόλια - Μαρίας Χρόνη-Βακαλοπούλου, *Τὸ ἐπάγγελμα καὶ ἡ ὀνομασία τῶν βόθρων στὸ Ἐπαρχικὸν Βιβλίον τοῦ Λέοντος ΣΤ΄*, *ΕΕΒΣ*, 52, 2004-2006, 379-390.

199. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 21.3, 21.8.

200. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 21.1, 21.4, 21.5.

201. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 21.6. Η εξαιρετική σημασία του αλόγου απεικονίζεται ανάγλυφα στις διατάξεις των στρατιωτικών νόμων που αντιμετώπιζαν την απώλεια ενός αλόγου ως σοβαρότερο αδίκημα από την απώλεια ενός όπλου. Βλ. σχετικά Kolias, *Versorgung*.

202. Η βιβλιογραφία γύρω από αυτό το ζήτημα καθώς και για διάφορα ειδικότερα θέματα είναι ιδιαίτερα πλούσια. Η πιο αναλυτική μελέτη είναι του Maniatis, *Silk Industry*, όπου αναγράφονται όλα τα παλαιότερα δημοσιεύματα.

αναφέρει ότι οι μεταξοπράτες αγόραζαν το εισαγόμενο ακατέργαστο μετάξι²⁰³ και το μεταπλούσαν στους σηρικαρίους²⁰⁴, προκειμένου αυτοί να το βύψουν και να υφάνουν μεταξωτά υφάσματα²⁰⁵ και στη συνέχεια να κατασκευάσουν ενδύματα²⁰⁶, τα οποία πλούσαν στους βεσιποπράτες που με τη σειρά τους τα διέθεταν στην αγορά²⁰⁷. Μεταξύ των μεταξοπρατών και των σηρικαρίων παρεμβάλλονταν οι καταρτάριοι, αποστολή των οποίων ήταν η επεξεργασία του μεταξίου²⁰⁸. Το Επαρχικό Βιβλίο περιγράφει με λεπτομέρειες τη διαδικασία

203. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 6.5, 6.8. Δεν είναι σαφές αν στην Κωνσταντινούπολη εισάγονταν συμπεσιμένα κουκούλια μεταξοσκώληκα ή αν το μετάξι είχε ήδη εκτυλιχθεί. Αν και φαίνεται ότι δεν ήταν άγνωστη και η πρώτη πρακτική (Maniatis, *Silk Industry*, 266-267), θεωρώ πιθανότερη, για τεχνικούς λόγους, τη δεύτερη εκδοχή. Πρώτον, αν καθυστερήσει η εκτύλιξη του νήματος ο μεταξοσκώληκας εξελίσσεται σε χρυσάλιδα και διατερνά το κουκούλι καταστρέφοντάς το. Το πρόβλημα αυτό μπορούσε βέβαια να αντιμετωπισθεί αν θερμαινόταν τα κουκούλια ώστε να σκοτωθεί ο μεταξοσκώληκας (Muthesius, Lopez, 33, 34). Δεύτερον, τα κουκούλια, ακόμη και συμπεσιμένα, καταλαμβάνουν περισσότερο χώρο από το μετάξι, το οποίο έχει εκτυλιχθεί από τα κουκούλια. Η Muthesius, Lopez, 39 υποθέτει ότι από γειτονικές της Κωνσταντινούπολης περιοχές εισάγονταν κουκούλια, ενώ από μακρινότερες εκτυλιγμένο μετάξι.

204. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 8.8.

205. Για τις βαφές που χρησιμοποιούνταν στα υφάσματα, βλ. Παρή Κολαμαρά, Η χρήση των φυτών για την παρασκευή βαφικών υλών κατά την πρώιμη και μέση βυζαντινή περίοδο, στο: *Φαρμακευτικά και αρωματικά φυτά*, εκδ. Πολιτιστικό και Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 2001, 132-137.

206. Βλ. τις σφραγίδες ενός Αναστασίου σηρικοπράτη (*Zacos - Veglery*, τ. 1.2, αρ. 3076, την οποία επαναδημοσιεύει ο V. Laurent, *Le corpus des sceaux de l'empire byzantin*, τ. 2, *L'administration centrale*, Παρίσι 1981, αρ. 656: δεύτερο μισό 8ου αι.) και ενός *όλοσηρικοπράτη* (*Zacos - Veglery*, τ. 1.2, αρ. 1706, την οποία επίσης επαναδημοσιεύει ο Laurent, *L'administration centrale*, αρ. 657). Οι G. Zacos - A. Veglery θεωρούν ότι ο ολοσηρικοπράτης ήταν κρατικός υπάλληλος, ο οποίος ήταν υπεύθυνος για την περιφρούρηση του μονοπωλιακού δικαιώματος του κράτους να προμηθεύεται ορισμένες κατηγορίες ολομέταξων υφασμάτων και ενδυμάτων, ενώ ταυτίζουν τον σηρικοπράτη με τον μεταξοπράτη. Θεωρώ ότι ο σηρικοπράτης είναι ο βεσιποπράτης. Όσον αφορά στον όρο ολοσηρικοπράτης, δηλώνει μάλλον τον έμπορο που εμπορευόταν ολομέταξα ενδύματα. Άλλωστε οι δύο σφραγίδες χρονολογούνται δύο αιώνες νωρίτερα από το Επαρχικό Βιβλίο και δεν αποσπείνεται να υπήρξε μια εξέλιξη όσον αφορά στην ορολογία. Η Muthesius, Lopez, 14-15, 35 πιστεύει ότι η συνθετότητα της εργασίας των σηρικαρίων επέβαλλε καταμερισμό της εργασίας τους. Έτσι οι σηρικαρίοι, όπως υποστηρίζει, ήταν απλώς οι ιδιοκτήτες των επιχειρήσεων παραγωγής μεταξωτών υφασμάτων και ενδυμάτων, ενώ οι σηρικοπράτες αναλάμβαναν την πώλησή τους.

207. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 4.1, 8.6. Βλ. τη σφραγίδα ενός βεσιποπράτη στο: *Zacos - Veglery*, τ. 1.2, αρ. 1838 (επαναδημοσίευση από τον Laurent, *L'administration centrale*, αρ. 659).

208. Στο σημείο αυτό υπάρχει ασάφεια όσον αφορά στη σχέση μεταξοπρατών, καταρταρίων και σηρικαρίων. Από το Επαρχικό Βιβλίο προκύπτει ότι οι μεταξοπράτες δεν είχαν δικαίωμα να επεξεργασθούν οι ίδιοι ή οι υπάλληλοί τους το μετάξι (κεφ. 6.13, 6.14), το οποίο πλούσαν ακατέργαστο (κεφ. 6.13) στους σηρικαρίους (κεφ. 8.8). Από άλλη διάταξη όμως φαίνεται ότι οι καταρτάριοι επεξεργάζονταν μετάξι (κεφ. 7.1) για λογαριασμό των μεταξοπρατών (κεφ. 7.4). Η

αγοράς από τους μεταξοπράτες του εισαγόμενου μεταξιού, αλλά δεν προσφέρει πληροφορίες σχετικά με την προέλευση του πολύτιμου εμπορεύματος. Η διατύπωση στο συγκεκριμένο σημείο είναι εντελώς γενικόλογη: *οί από τῶν ἔξωθεν μετὰ μετάξης ἐρχόμενοι*²⁰⁹. Ο λόγος είναι προφανής. Το κράτος δεν ενδιαφερόταν για την προέλευση του είδους, αλλά για τη ρύθμιση του πλαισίου εντός του οποίου γινόταν η διακίνησή του. Κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο το Βυζάντιο δεν φαίνεται να εισήγε μετάξι από το Ισλάμ, παρ' ότι μέχρι τις αρχές του 10ου αι. οι εγχωρίως παραγόμενες ποσότητες δεν πρέπει να ήταν μεγάλες²¹⁰. Αντίθετα, από τις χώρες του Ισλάμ, εισάγονταν μεταξωτά υφάσματα και ενδύματα, ενώ βέβαια συνέβαινε και το αντίστροφο²¹¹. Το Επαρχικό Βιβλίο αναφέρεται στα *ἐκ Συρίας ἐξερχόμενα ἐσθήματα, ὁποῖα δ' ἂν εἴεν, καὶ τὰ ἀπὸ Σελευκείας καὶ ἀλλαγθέν εισερχόμενα χαρέρια*²¹², ενώ οι πραγματείες σχετικά με τις προετοιμασίες που έπρεπε να γίνουν πριν από την αναχώρηση του αυτοκράτορα σε εκστρατεία αναφέρονται στην προμήθεια *ἡματίων λωρωτῶν μεταξωτῶν* από την Αίγυπτο²¹³. Ωστόσο είναι βέβαιο ότι αρκετά από τα μεταξωτά που κυκλοφορούσαν στο Βυζάντιο με αραβικά ονόματα δεν ήταν στην πραγματικότητα μεταξωτά εισαγωγής, αλλά απλώς απομιμούνταν ισλαμικά διακοσμητικά σχέδια ή τεχνικές ύφανσης²¹⁴. Επίσης, είναι πολύ πιθανό ότι μέχρι τον 9ο αι. στην Κωνσταντινούπολη εισάγονταν μεταξωτά από την κεντρική Ασία μέσω ενός βορείου δρόμου, ο οποίος κατέληγε στη Σουγδαία, στην ανατολική ακτή της Κριμαίας²¹⁵.

αντίφαση αυτή έχει ερμηνευθεί ποικιλοτρόπως. Ο Dagron, *Urban Economy*, 439-440 υποστηρίζει ότι είτε χρησιμοποιούνταν στην παραγωγή μεταξωτών υφασμάτων δύο τύποι μεταξιού (ένας επεξεργασμένος και ένας ακατέργαστος), είτε η επεξεργασία του μεταξιού γινόταν άλλοτε από τους καταρταρίους και άλλοτε από τους σερικαρίους. Ο Maniatis, *Silk Industry*, 274-275, υποθέτει ότι αυτό που απαγορευόταν αυστηρά στους μεταξοπράτες ήταν να επεξεργασθούν οι ίδιοι, ή υπάλληλοί τους, το μετάξι και όχι να το πωλήσουν κατεργασμένο.

209. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 6.9.

210. Βλ. παραπάνω σελ. 59.

211. Jacoby, *Silk Economics*, 225.

212. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 5.1.

213. Constantine Porphyrogenitus, *Three Treatises*, 112.287-291. Από άλλες πηγές γνωρίζουμε ότι ο *δρογγαρίος τοῦ πλώμιου* στην εκστρατεία για την ανακατάληψη της Κρήτης το 949 πήγε μαζί του από το *ειδικόν* διάφορα είδη *ἡματίων*, μεταξύ των οποίων 100 *ἡμάτια λωρωτὰ Αἰγύπτια* και 100 *ἡμάτια κονκουλάρικα* (Haldon, *Theory*, 235.240-241). Για τον όρο *κονκουλάρικον*, ο οποίος δηλώνει ένα μεταξωτό δεύτερης ποιότητας, βλ. Jacoby, *Silk Economics*, 208.

214. Jacoby, *Silk Economics*, 220-222.

215. E. de la Vaissière, *Saint André chez les Sogdiens, en Crimée*, στο: *La Crimée entre Byzance et le khaganat khazar*, εκδ. C. Zuckerman (Centre de recherche d'histoire et de civilisation de Byzance. Monographies 25), Παρίσι 2006, 179-180.

Ουσιαστικά επρόκειτο για τη διακλάδωση του διηπειρωτικού δρόμου μέσω του οποίου τα μεταξωτά της Κίνας και της Σογδιανής κατέληγαν στη βορειοανατολική Ευρώπη και τη Σκανδιναβία²¹⁶.

Οι γραπτές πηγές δεν δίνουν απάντηση στο κρίσιμο ερώτημα της προέλευσης του μεταξίου. Η σύνδεση των κομμερτσιαρίων του 7ου-8ου αι. με το εμπόριο του μεταξίου θα μπορούσε να αποτελέσει μια πηγή πληροφόρησης²¹⁷. Σύμφωνα με αυτή τη θεωρία, τον 7ο αι. η σηροτροφία ήταν διαδεδομένη σε όλη σχεδόν τη Μικρά Ασία, με έμφαση στις παράκτιες περιοχές και την Καππαδοκία. Σταδιακά, πάντα σύμφωνα με την ίδια υπόθεση, η σηροτροφία διαδόθηκε στην Κρήτη, στη νότια Ελλάδα και στα νησιά του Αιγαίου Πελάγους. Τον 8ο αι. διαπιστώνεται μετατόπιση του κέντρου βάρους της παραγωγής από τη Μικρά Ασία στα Βαλκάνια, με τελική κατάληξη την εξαφάνιση των κομμερτσιαρίων των μικρασιατικών επαρχιών, εξ αιτίας της ασταθούς στρατιωτικής κατάστασης στη Μικρά Ασία αυτή την περίοδο λόγω των αραβικών επιδρομών. Ωστόσο, αρκετές επιφυλάξεις υφίστανται όσον αφορά στη σύνδεση των κομμερτσιαρίων με το μετάξι. Πρώτα-πρώτα, το ψυχρό κλίμα περιοχών όπως η Καππαδοκία δεν ευνοεί τη σηροτροφία²¹⁸. Επειτα, η ίδια ανασφάλεια που επικρατούσε στη Μικρά Ασία τον 8ο αι. δυσχέραινε την ανάπτυξη της σηροτροφίας στα Βαλκάνια, δεδομένου ότι η Θράκη έγινε πεδίο των βυζαντινο-βουλγαρικών συγκρούσεων. Θεωρώ επομένως ότι δεν είναι φρόνιμο να συνδέσουμε τους κομμερτσιαρίους αυτής της εποχής με το εμπόριο του μεταξίου.

Αυτές οι επιφυλάξεις μάς αναγκάζουν να περιορισθούμε σε απλές εικασίες σχετικά με την προέλευση της πρώτης ύλης μέχρι τον 11ο αι. Η ενδοχώρα της Κωνσταντινούπολης θα μπορούσε, σε θεωρητικό επίπεδο τουλάχιστον, να παίξει αυτόν τον ρόλο²¹⁹. Γνωρίζουμε επίσης ότι στην Κύπρο παραγόταν μετάξι, το οποίο εξαγόταν στη Συρία²²⁰. Δεν αποκλείεται οι εξαγωγές αυτές να γίνονταν και προς την κατεύθυνση της πρωτεύουσας. Στην ανατολική Μακεδονία η καλλιέργεια της μουριάς μαρτυρείται αρκετά συχνά, αλλά οι αναφερόμενοι αριθμοί δένδρων είναι μικροί²²¹, ώστε να μη μπορεί να υποστηρίξει κάποιος ότι έχουμε να κάνουμε με συστηματική σηροτροφία. Γενικά, πάντως, έχω την αίσθηση ότι οι παραγόμενες ποσότητες μεταξίου στο Βυζάντιο ήταν μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 10ου αι. μάλλον περιορισμένες. Αυτό υποδηλώνει η

216. Haussig, *Seidenhandel*, ό.π. σμμ. 122, 189.

217. Oikonomides, *Silk Trade*.

218. Jacoby, *Silk*, 453.

219. Για την υπόθεση σχετικά με τη σηροτροφία στη Βιθυνία, βλ. Patlagean, *Marchés*, 600-601.

220. *Ibn Hauqal*, τ. 1, 199.

221. Lefort - Martin, *Espace rural*, ό.π. σμμ. 161, 19.

μέριμνα που επιδεικνύει ο συντάκτης του Επαρχικού Βιβλίου ώστε το μετάξι που εισαγόταν στην Κωνσταντινούπολη να μην επανεξάγεται στην επαρχία²²². Ωστόσο, στο δεύτερο μισό του 10ου τα πράγματα είχαν αλλάξει, όπως δείχνει το γεγονός ότι η συνθήκη του Χαλεπίου (970) επέτρεπε την εξαγωγή ακατέργαστου μεταξιού από το Βυζάντιο προς το ομώνυμο εμιράτο²²³. Αυτό σημαίνει ότι δεν υπήρχε πλέον η ίδια πίεση όπως κατά το παρελθόν για την προμήθεια της πρώτης ύλης. Δεν αποκλείεται επίσης τον 11ο αι. μια ποσότητα μεταξιού να εισαγόταν από τη νότια Ιταλία και συγκεκριμένα την Καλαβρία, όπου, τουλάχιστον στην περιοχή του Ρηγίου, ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη η σηροτροφία, με σαφώς κερδοσκοπικό χαρακτήρα²²⁴. Το κυριότερο όμως είναι ότι η διάδοση της σηροτροφίας στη βόρεια Πελοπόννησο²²⁵ και στην κεντρική Ελλάδα, ιδίως στην περιοχή της Θήβας²²⁶ και στους Σταγούς της Θεσσαλίας²²⁷, συνέτειναν στην εξάλειψη του ανταγωνισμού μεταξύ επαρχίας και πρωτεύουσας για την προμήθεια της πρώτης ύλης.

Τον 10ο αι. το εισαγόμενο μετάξι συγκεντρωνόταν στα *μιτᾶτα*²²⁸. Οι μεταξοπράτες ενεργούσαν συλλογικά. Συγκέντρωναν χρήματα στο ταμείο της συντεχνίας και στη συνέχεια προέβαιναν στην αγορά της πρώτης ύλης. Το εμπόρευμα επιμεριζόταν ανάλογα με το ποσό που είχε προκαταβάλει ο κάθε μεταξοπράτης. Οι ατομικές συμφωνίες μεταξύ μεταξοπρατών και εισαγωγέων απαγορευόνταν αυστηρά²²⁹. Με αυτόν τον τρόπο αφ' ενός ενισχυόταν η διαπραγματευτική δύναμη των μεταξοπρατών και ήταν δυνατή η επίτευξη καλύτερων τιμών²³⁰, αφ' ετέρου μειωνόταν ο κίνδυνος διαρροής της πολύτιμης

222. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 6.12, 6.13, 6.16.

223. Canard, *H' amdanides*, 835.

224. A. Guillou, *Le brébion de la métropole byzantine de Région (vers 1050)* (Corpus des actes grecs 4), Βατικανό 1974, ιδιαίτερα 154· πρβλ. του ίδιου, *Profits*, 92-95.

225. Βλ. σχετικά παρακάτω σελ. 165, 170.

226. Βλ. σχετικά παρακάτω σελ. 159-160.

227. J. Lefort, *The Rural Economy, Seventh-Twelfth Centuries*, στο: *EHB*, τ. 1, 249.

228. Ο όρος *μιτᾶτον* δηλώνει κατ' αρχήν το κατάλυμα όπου διέμεναν οι στρατιωτικοί (με την ευρεία έννοια) όταν ταξίδευαν και κατά συνέπεια αντιπροσώπευε ένα είδος έμμεσης φορολογίας (Οικονομίδες, *Fiscalité*, 91-92). Δηλώνει επίσης τα αυτοκρατορικά κέντρα εκτροφής ζώων, τα οποία εξυπηρετούσαν τις ανάγκες του στρατού (Constantine Porphyrogenitus, *Three Treatises*, 184). Στο Επαρχικό Βιβλίο ο όρος *μιτᾶτον* δηλώνει το κατάλυμα των εμπόρων που έρχονταν στην Κωνσταντινούπολη και τον χώρο όπου διεκπεραιώνονταν οι συναλλαγές.

229. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 6.8.

230. Muthesius, Lopez, 34, 36· Oikonomides, *Silk Trade*, 49. Βλ. τις επιφυλάξεις του Maniatis, *Silk Industry*, 304-305.

πρώτης ύλης προς άγνωστες κατευθύνσεις. Είναι δύσκολο να φαντασθούμε ότι αυτός ο τρόπος λειτουργίας παρέμεινε अपαράλλακτος κατά τη διάρκεια των επομένων αιώνων, ιδίως του 12ου, όταν πλέον εξέλιπαν οι λόγοι που τον είχαν επιβάλει κατά το παρελθόν. Το πιθανότερο είναι ότι τα όποια στεγανά μεταξύ πρωτεύουσας και επαρχίας καταργήθηκαν και ότι υπήρχε πλέον ελεύθερη διακίνηση πρώτων υλών και υφασμάτων. Με βεβαιότητα η Κόρινθος και η Θήβα ανεφοδίαζαν με μεταξωτά την αγορά της πρωτεύουσας²³¹. Το ίδιο ενδεχομένως συνέβαινε και με μικρότερα κέντρα παραγωγής, όπως π.χ. η Πάτρα²³², η Θεσσαλονίκη²³³, η Άνδρος²³⁴, ή, γύρω στα τέλη του 12ου αι. η Αθήνα²³⁵. Ο Βενιαμίν εκ Τουδέλης γράφει ότι στην Κωνσταντινούπολη υπήρχε μεγάλος αριθμός αποθηκών, όπου, συγκεντρώνονταν πορφυρά μεταξωτά ενδύματα κεντημένα με χρυσό, τα οποία έστελνε η επαρχία στην πρωτεύουσα²³⁶. Έχει διατυπωθεί επίσης η υπόθεση ότι μεταξύ των Εβραίων που μετανάστευσαν τον 11ο αι. στο Βυζάντιο από την επικράτεια των Φατιμιδών υπήρχαν εργάτες του μεταξίου, οι οποίοι στήριζαν την παραγωγή στην πρωτεύουσα σε μια περίοδο που υπήρχε διαρκώς αυξανόμενη ζήτηση²³⁷. Πράγματι ο Βενιαμίν εκ Τουδέλης αναφέρει ότι στο Πέραν ζούσε ένας σημαντικός αριθμός Εβραίων εργατών μετάξης καθώς και πλούσιοι έμποροι για τους οποίους θα μπορούσαμε να εικάσουμε ότι ασχολούνταν με το εμπόριο των μεταξωτών²³⁸.

Όσον αφορά στην προέλευση των λινών και των βαμβακερών υφασμάτων, διαθέτουμε λίγες πληροφορίες σχετικά με τα λινά. Εκτός από αυτά που κατασκευάζονταν σε οικογενειακές ή μικρές βιοτεχνικές μονάδες στην Κωνσταντινούπολη και τα περίχωρά της, το Επαρχικό Βιβλίο αναφέρεται σε λινά που έφθιθαν στην πρωτεύουσα από την ανατολική Μακεδονία και συγκεκριμένα από περιοχές κοντά στον Στρυμόνα²³⁹, από τα νότια παράλια του Ευξείνου

231. Μιχαήλ Χωνιάτης, *Επιστολές*, αρ. 50.63-64.

232. Βλ. παρακάτω σελ. 169-170.

233. Βλ. παρακάτω σελ. 148.

234. Jacoby, Silk, 460-462. Βλ. επίσης Ά. Όρλάνδου, Βυζαντινά μνημεία τής Άνδρου, *Άρχείον τών Βυζαντινών Μνημείων τής Ελλάδος*, τ. 8, 1955-1956, 6 σημ. 2-4 (η παραπομπή μου είναι γνωστή από τη μελέτη του Bouras, Aspects, 515 σημ. 210).

235. Jacoby, Silk, 481.

236. Βενιαμίν εκ Τουδέλης, 13.

237. Jacoby, Jews, 17.

238. Βενιαμίν εκ Τουδέλης, 14.

239. Για την καλλιέργεια του λιναριού στην ανατολική Μακεδονία, βλ. Lefort - Martin, Espace rural, ό.π. σημ. 161, 20.

Πόντου και ειδικότερα την Κερασούντα, καθώς και από τη Βουλγαρία²⁴⁰. Είναι επίσης πιθανό ότι λινά εισάγονταν από την Αίγυπτο²⁴¹, η οικονομία της οποίας στηρίχθηκε στην παραγωγή πρώτων υλών για την υφαντουργία μέχρι τους νεότερους χρόνους. Αυτά τα δεδομένα πιθανώς δεν άλλαξαν τους επόμενους αιώνες, αν και δεν υπάρχουν σχετικές μαρτυρίες. Δεν αποκλείεται μεταξύ των προϊόντων που οι Ιταλοί εξήγαγαν από την Αίγυπτο στο Βυζάντιο να ήταν το λινάρι. Το νέο στοιχείο είναι ότι τον 12ο αι. η Πελοπόννησος ήταν μεταξύ των περιοχών που τροφοδοτούσαν τη βιοτεχνία της πρωτεύουσας με λινάρι. Τα βενετικά έγγραφα αναφέρονται σε εξαγωγή του συγκεκριμένου προϊόντος από το λιμάνι της Κορίνθου²⁴². Το ζήτημα είναι ότι το εμπόριο των λινών και των βαμβακερών, επειδή ακριβώς ήταν εμπόριο καθημερινών υφασμάτων, άφησε ελάχιστα ίχνη στις πηγές. Αντίθετα το εμπόριο των μεταξωτών, το οποίο προκαλούσε το ενδιαφέρον Βυζαντινών και ξένων λόγω της ιδιάζουσας οικονομικής και πολιτικής σημασίας του, απασχόλησε σε μεγάλο βαθμό τη σκέψη των συγχρόνων. Αυτό ωστόσο δεν θα πρέπει να οδηγήσει σε παραπλανητικά συμπεράσματα σχετικά με την ποσοτική σχέση τους στην καθημερινή ζωή.

---

240. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 9.1.

241. Για τη σημασία του λιναριού στην οικονομία της μεσαιωνικής Αιγύπτου, βλ. G. Frantz-Murphy, A New Interpretation of the Economic History of Medieval Egypt. The Role of Textile Industry. A. H. 254-567/ 868-1171, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 24, 1981, 274-297.

242. Morozzo della Rocca - Lombardo, *Documenti*, τ. 1, αφ. 68 (1136).

6. Η Κωνσταντινούπολη και το διεθνές εμπόριο

Η Κωνσταντινούπολη δεν ήταν μεγάλη αγορά μόνο επειδή, για τα μεσαιωνικά δεδομένα, είχε μεγάλο πληθυσμό και συνεπώς αυξημένες ανάγκες σε είδη διατροφής και πρώτες ύλες. Ήταν επίσης για τον λόγο ότι λειτουργούσε ως τόπος παραγωγής, συγκέντρωσης και επανεξαγωγής προϊόντων. Βρισκόταν σε κομβικό σημείο, στο οποίο διασταυρώνονταν οι θαλάσσιες οδοί επικοινωνίας που συνέδεαν τον Εύξεινο Πόντο με το Αιγαίο πέλαγος και τη Μεσόγειο, πλεονέκτημα που της παρείχε τη δυνατότητα να ελέγχει την κυκλοφορία ανθρώπων και αγαθών. Μέχρι τα μέσα περίπου του 11ου αι. ένα μεγάλο τμήμα του ασιατικού εμπορίου κατέληγε στα νοτιοανατολικά παράλια του Ευξείνου Πόντου και από εκεί στην Κωνσταντινούπολη²⁴³. Στον Εύξεινο Πόντο εκβάλλουν επίσης τα ποτάμια μέσω των οποίων γινόταν μεταφορά εμπορευμάτων από τη βόρεια και την κεντρική Ευρώπη προς τη Μεσόγειο. Η Κωνσταντινούπολη ήταν ο υποχρεωτικός ενδιάμεσος σταθμός όλων αυτών των εμπορικών δικτύων. Η υποβάθμιση τον 11ο αι. του χερσαίου δρόμου που οδηγούσε από την κεντρική Ασία στην Τραπεζούντα²⁴⁴ και από εκεί στην Κωνσταντινούπολη αντισταθμίσθηκε από την αναβάθμιση του θαλάσσιου δρόμου που συνέδεε τη βυζαντινή πρωτεύουσα με τη νοτιοανατολική Μεσόγειο. Η εξέλιξη αυτή έφερε τη βυζαντινή πρωτεύουσα στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος των ιταλικών ναυτικών πόλεων.

Η ευνοϊκή γεωπολιτική θέση της Κωνσταντινούπολης εξασφάλισε στο βυζαντινό κράτος σημαντικά εισοδήματα από την είσπραξη δασμών. Η διατήρηση αυτού του πλεονεκτήματος ήταν εν μέρει εξαρτώμενη από τον αποκλειστικό έλεγχο της ναυσιπλοΐας στον Εύξεινο Πόντο²⁴⁵. Μέχρι το 1204 ούτε η Βενετία, ούτε η Πίζα απέκτησαν δικαίωμα ναυσιπλοΐας σε αυτή τη θαλάσσια περιοχή. Η παντελής απουσία από τα χρυσόβουλλα του 1082 και του 1198 υπέρ της Βενετίας των λμμανιών του Ευξείνου Πόντου καθώς και του τελωνείου του Ιερού αποδεικνύει τη σταθερή θέληση του βυζαντινού κράτους να αποκλείσει τη δημοκρατία του Αγίου Μάρκου από αυτές τις αγορές²⁴⁶. Σοβαρές επιφυλάξεις

243. Heyd, *Commerce*, τ. 1, 44-45.

244. Βλ. παρακάτω σελ. 125.

245. Lilie, *Handel*, 138-144.

246. Η παρουσία Βενετών εμπόρων στο Κίεβο το 1185 (M. E. Martin, *The First Venetians in the Black Sea, Άρχειον Πόντου*, 35, 1979, 111-122) δεν αποδεικνύει ότι αυτοί είχαν φθάσει εκεί μέσω Βυζαντίου.

υπήρχαν επίσης για την ανάμειξη της Γένουας στο εμπόριο του Ευξείνου Πόντου. Το χρυσόβουλλο του Μανουήλ Α' υπέρ της Γένουας (1169) επέτρεπε στα γενουατικά πλοία *πραγματεύεσθαι ἐν πάσαις ταῖς ὄπουδῆποτε χώραις τῆς βασιλείας μου ἄνευ τῆς Ρωσίας καὶ τῶν Ματράχων, εἰ μὴ ἴσως ῥητῶς ἔστιν, ὅτε καὶ τοῦτο ἐκχωρηθῆ τούτοις παρὰ τῆς βασιλείας μου*²⁴⁷. Το όνομα Ματράχα είναι η βυζαντινή παραφθορά του τύπου Tamatarcha, Τριουτοροκάν, θέση στην ανατολική ακτή του Κιμμερίου Βοσπόρου, απέναντι από τον Βόσπορο (Κερτζς). Η Ρωσία εντοπίζεται πιθανώς κοντά στον Βόσπορο²⁴⁸. Η ιδιαίτερη αναφορά στις δύο αυτές θέσεις προβληματίζει, δεδομένου ότι είναι λίγο δύσκολο να δεχθούμε ότι επιτρεπόταν στους Γενουάτες η πρόσβαση στις υπόλοιπες αγορές του Ευξείνου Πόντου. Πιθανώς ήταν γνωστό το ειδικότερο ενδιαφέρον της Γένουας για τα δύο λιμάνια, το οποίο επέβαλλε τη ρητή αναφορά τους στο χρυσόβουλλο του 1169. Θεωρητικά βέβαια δεν μπορεί να αποκλεισθεί το ενδεχόμενο ότι το Βυζάντιο, πιστό στις αρχές του, παραχώρησε στη Γένοβα ένα δικαίωμα το οποίο δεν είχε παραχωρήσει στη Βενετία και την Πίζα αποσκοπώντας στη δημιουργία διενέξεων μεταξύ τους. Ωστόσο, η γενική εντύπωση που διαμορφώνουμε είναι ότι η απαγόρευση της ναυσιπλοΐας στον Ευξείνο Πόντο, η αιτία της οποίας εντοπίζεται στην επιθυμία του αυτοκράτορα να διατηρήσει τον μονοπωλιακό έλεγχο ενός τμήματος του βυζαντινού εμπορίου και να προστατεύσει την κομβική θέση της Κωνσταντινούπολης, είχε καθολική ισχύ²⁴⁹.

α) Η περίοδος 9ος-11ος αι.

Παρά την ευνοϊκή γεωγραφική της θέση, η βυζαντινή πρωτεύουσα δεν ήταν πριν από τις αρχές του 10ου αι. ιδιαίτερα σημαντική αγορά, ούτε είχε την

247. *MM*, τ. 3, αρ. 5, σελ. 35.

248. Βλ. τη σχετική επιχειρηματολογία του Α. Soloviev, *Domination byzantine ou russe au nord de la Mer Noire à l'époque des Comnènes?*, στο: *Akten des XI. Internationalen Byzantinistenkongresses*, Μόναχο 1960, 573 (= του ίδιου, *Byzance et la formation de l'État russe*, Λονδίνο 1979, αρ. VII)· πρβλ. Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Ἡ ἐν τῇ Ταυρωκῇ χειρσνήσῃ πόλις Σουγδαία*, Αθήνα 1965, 16-17.

249. Από τις νεότερες απόψεις που έχουν εκφρασθεί, βλ. *Lilie, Handel* 139-142 και *Laiou, Monopoly*, 521, σύμφωνα με την οποία η απαγόρευση υπαγορεύθηκε από την επιθυμία του βυζαντινού κράτους να διατηρήσει το μονοπώλιο του εμπορίου σιτηρών στον Ευξείνο Πόντο. Ωστόσο δεν υπάρχουν σαφείς μαρτυρίες ότι το Βυζάντιο εισήγε αυτή την περίοδο σιτηρά από τα παράλια του Ευξείνου Πόντου. Από τις παλαιότερες απόψεις, βλ. ενδεικτικά *Heyd, Commerce*, τ. 1, 207· *G. I. Bratianu, Recherches sur le commerce génois dans la Mer Noire au XIIIe siècle*, Παρίσι 1929, 50· *Soloviev, Domination*, 573.

κοσμοπολίτικη φυσιογνωμία που τη χαρακτηρίζει τον 12ο αι. Η διεθνής οικονομική και πολιτική συγκυρία δεν προσέφερε τις κατάλληλες προϋποθέσεις για μια τέτοια εξέλιξη. Ο 9ος αι. συνιστά μια τομή από αυτή την άποψη. Κατά τις πρώτες δεκαετίες του παρατηρείται εντατικοποίηση των εμπορικών σχέσεων της Κωνσταντινούπολης με το Ισλάμ. Βεβαίως, το βυζαντινό εμπόριο με το χαλιφάτο δεν είχε διακοπεί κατά την περίοδο της οξείας στρατιωτικής αντιπαράθεσης μεταξύ των δύο κρατών τον 7ο και τον 8ο αι.: βυζαντινοί έμποροι ταξίδευαν στη Συρία, κέντρο της εξουσίας των Ομεϊαδών, ενώ συνέβαινε και το αντίστροφο²⁵⁰. Η μεταφορά από τους Αββασίδες του κέντρου βάρους του χαλιφάτου από τη Δαμασκό στη Βαγδάτη (μέσα 8ου αι.) συνετέλεσε στην αναβάθμιση της εμπορικής οδού που ξεκινούσε από το Shiraf, στον μυχό του Περσικού κόλπου, όπου έφθαναν τα εμπορεύματα από την Άπω Ανατολή²⁵¹, και με ενδιάμεσους σταθμούς το Καλλίνικον (Raqqa) και το Χαλέπι κατέληγε στα λιμάνια της Συρίας. Εκεί τα εμπορεύματα φορτώνονταν σε πλοία με προορισμό την Κωνσταντινούπολη²⁵². Στην προώθηση των διμερών εμπορικών σχέσεων συνέβαλε καθοριστικά η αλλαγή της πολιτικής των Αββασιδών όσον αφορά στον προσανατολισμό των σχέσεων των δύο κρατών²⁵³.

Το ενδιαφέρον των ερευνητών έχουν μονοπωλήσει σε μεγάλο βαθμό οι μυστηριώδεις Εβραίοι Ραδανίτες, υπήκοοι του φραγκικού κράτους²⁵⁴. Οι τελευταίοι εμφανίζονται σε αραβική πηγή του 9ου αι. ως οι βασικοί ενδιάμεσοι στο εμπόριο μεταξύ των νοτιοανατολικών ακτών της Μεσογείου και του Βυζαντίου αυτή την περίοδο. Σύμφωνα με αυτή, οι Ραδανίτες επιστρέφοντας στη Δύση από την Άπω Ανατολή επιβιβάζονταν στο Πηλούσιον της Αιγύπτου (al-Farama) με προορισμό είτε το φραγκικό βασίλειο, είτε την Κωνσταντινούπολη, όπου πωλούσαν τα πολυτελή είδη που μετέφεραν, κυρίως μπαχαρικά και

250. *Abou Yousof Ya'koub*, 204, 209-210· πρβλ. H. Gibb, *Arab-Byzantine Relations under the Umayyad Caliphate*, *DOP*, 12, 1958, 230.

251. Ο έλεγχος του εμπορίου του Περσικού κόλπου ήταν από την πρωτοβυζαντινή ήδη περίοδο ζωτικής σημασίας για τις δυνάμεις που είχαν υπό τον έλεγχό τους την περιοχή (Valeria Fiorani Piacentini, *Merchants, Merchandise and Military Power in the Persian Gulf (Sūriyān/Shahriyāj-Strāf)* (Memorie della Accademia dei Lincei. Classe di scienze morali, storiche e filologiche. Serie IX, τ. 3/2), Ρώμη 1992· πρβλ. Heyd, *Commerce*, τ. 1, 5-6. Ο πλούτος του Shiraf τονίζεται σε πολλές αραβικές πηγές. Ενδεικτικά, βλ. *Ibn Hauqal*, τ. 2, 277, 284-285.

252. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 5· Heyd, *Commerce*, τ. 1, 43.

253. P. von Sivers, *Taxes and Trade in the Abbasid Thughur, 750-962/133-351*, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 25/1, 1982, 73, 82 κ.ε.

254. Κριτική παρουσίαση της πλούσιας βιβλιογραφίας γύρω από τους Ραδανίτες γίνεται στο λήμμα Rādhaniyya, *Et*, τ. 8, 376-380 (C. Pellat).

αρωματικές ουσίες²⁵⁵. Η πληροφορία είναι εντυπωσιακή, θα πρέπει όμως να είμαστε επιφυλακτικοί ως προς την πραγματική σημασία της. Κατά την άποψή μου, υποδηλώνει ότι το εμπόριο μεταξύ βυζαντινού και ισλαμικού κόσμου βρισκόταν αυτή την περίοδο κυρίως στα χέρια ενδιαμέσων εμπόρων και ότι οι Εβραίοι κατείχαν εξέχουσα θέση σε αυτό. Στα τέλη του 9ου αι. ο έλεγχος περιήλθε σε μεγάλο βαθμό στα χέρια Σύρων εμπόρων.

Γύρω στα μέσα του 9ου αι., η Κωνσταντινούπολη ήταν επίσης το σημείο κατάληξης του δρόμου που μέσω Τραπεζούντας συνέδεε την κεντρική Ασία με τη Μεσόγειο²⁵⁶. Η μεταφορά των εμπορευμάτων από την Τραπεζούντα στην Κωνσταντινούπολη εξασφαλιζόταν από βυζαντινούς εμπόρους. Αντίθετα, οι Σύροι έμποροι ταξίδευαν οι ίδιοι μέχρι την Κωνσταντινούπολη όπου είχαν δικαίωμα παραμονής, στις αρχές τουλάχιστον του 10ου αι., έως και τρεις μήνες, προκειμένου να διαθέσουν τα εμπορεύματά τους και να προμηθευθούν άλλα είδη. Διέμεναν σε *μιτάτον*, όπου διεκπεραιώναν τις συναλλαγές τους υπό τον έλεγχο του κράτους²⁵⁷. Δεν είναι γνωστή η θέση του *μιτάτον*. Ο P. Magdalino υποθέτει ότι βρισκόταν στο ίδιο σημείο όπου βρισκόταν το *μιτάτον* των μουσουλμάνων στα τέλη του 12ου αι., δηλ. στο Πέραμα²⁵⁸. Σε περίπτωση που δεν κατόρθωναν να διαθέσουν το εμπόρευσμά τους μέσα στο διάστημα των τριών μηνών που όριζε ο νόμος, ενημέρωναν σχετικά τον έπαρχο, ο οποίος φρόντιζε να τακτοποιήσει το ζήτημα, αγοράζοντας, ίσως, για λογαριασμό του κράτους τα εναπομείναντα εμπορεύματα ή επιστρέφοντας, εκδοχή πιθανότερη, το κομμέρσιο που είχε καταβληθεί κατά την εισαγωγή τους²⁵⁹.

Η ανάπτυξη που γνώρισαν οι εμπορικές σχέσεις με το χαλιφάτο αυτή την περίοδο είχε ως αποτέλεσμα την εγκατάσταση Σύρων εμπόρων στην πρωτεύουσα. Πιθανώς αυτό συνέβη γύρω στα τέλη του 9ου με αρχές του 10ου αι., στα πλαίσια διμερών συμφωνιών²⁶⁰. Μετά την παρέλευση δέκα ετών οι Σύροι εξομοιώνονταν όσον αφορά στην οικονομική αντιμετώπισή τους με τους

255. *Ibn Khurradādhbih*, 114-115.

256. Heyd, *Commerce*, τ. 1, 44-45.

257. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 5.2, 5.5.

258. Magdalino, *Maritime Neighborhoods*, 220-221. Για το *μιτάτον* των μουσουλμάνων, βλ. *Νωήτας Χωνιάτης*, 553.3-4.

259. Στη συνθήκη του 1169 με τη Γένουα ο αυτοκράτορας παρείχε εγγυήσεις, όσον αφορά στα εμπορεύματα τα οποία οι Γενουάτες δεν κατόρθωναν να διαθέσουν, ότι το ζήτημα θα τακτοποιείτο με τον ίδιο τρόπο *καθώς ἔθος ἐστὶ γίνεσθαι καὶ ἐπὶ τοῖς λοιποῖς Λατίνοις τοῖς κομμερκενομένοις* (MM, τ. 3, αφ. 5, σελ. 36). Ο τρόπος αυτός δεν προσδιορίζεται, πιθανότατα όμως συνίστατο στην επιστροφή του κομμερζίου.

260. Reinert, *Muslim Presence*, 134-135.

βυζαντινούς εμπόρους και συμμετείχαν επί ίσους όροις στην αγορά εισαγομένων ειδών από τη Συρία²⁶¹. Η ευνοϊκή αυτή μεταχείριση σε σχέση με τους υπηκόους άλλων κρατών οδηγεί στη διατύπωση της υπόθεσης ότι ίσως επρόκειτο, αρχικά τουλάχιστον, για χριστιανούς εμπόρους υπηκόους του χαλιφάτου. Η εγκατάσταση ξένων εμπόρων στην Κωνσταντινούπολη ήδη από αυτή την περίοδο φωτίζει μια ανεπαρκώς γνωστή πλευρά του οικονομικού και κοινωνικού βίου στη βυζαντινή αυτοκρατορία. Το φαινόμενο αυτό, το οποίο πήρε μεγάλες διαστάσεις τον 12ο αι. με τη μαζική είσοδο των Ιταλών στο Βυζάντιο, δεν ήταν άγνωστο κατά τους προηγούμενους αιώνες. Η παρουσία υπηκόων του Φατιμίδη ηγεμόνα της Συρίας και της Αιγύπτου στην Κωνσταντινούπολη από τα τέλη του 10ου αι. μέχρι το 1071 περίπου τεμηριώνεται από διάφορες πηγές, παρά τις σύντομες περιόδους έντασης που γνώριζαν οι σχέσεις των δύο κρατών στα τέλη του 10ου καθώς και κατά τη δεύτερη δεκαετία του 11ου αι.²⁶²

Στα τέλη του 9ου αι. τεμηριώνεται η παρουσία, όχι ωστόσο η εγκατάσταση, Βουλγάρων εμπόρων στην Κωνσταντινούπολη. Το πιθανότερο είναι ότι κατά τον 8ο αι. όπως και κατά το μεγαλύτερο μέρος του 9ου οι βυζαντινο-βουλγαρικές συναλλαγές περιορίζονταν σε συγκεκριμένες αγορές – αρχικά στη Μεσημβρία και στη συνέχεια στη Δεβελτό– πάνω στο βυζαντινο-βουλγαρικό σύνορο²⁶³. Το δικαίωμα πρόσβασης των Βουλγάρων στην Κωνσταντινούπολη ήταν, πιθανώς, συνέπεια του εκχριστιανισμού της Βουλγαρίας και της στενότερης σύνδεσής της με την αυτοκρατορία²⁶⁴. Οι Βούλγαροι εισήγαν στην Κωνσταντινούπολη μέλι και λινά υφάσματα, ενώ εξήγαν από αυτή βιοτεχνικά είδη πολυτελείας, κυρίως μεταξωτά ενδύματα βυζαντινής και ισλαμικής προέλευσης²⁶⁵, καθώς και πολυτελή κεραμικά από λευκό πηλό²⁶⁶. Διέμεναν σε *μιτῶτον*, όπου πραγματοποιούσαν τις συναλλαγές τους με τους Κωνσταντινουπολίτες εμπόρους, όπως ακριβώς και οι Σύροι²⁶⁷. Τα συμφέροντα μάλιστα που συνδέονταν με τη μετάβαση των Βουλγάρων εμπόρων στην Κωνσταντινούπολη ήταν τόσο σημαντικά, ώστε η

261. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 5.2.

262. Reinert, *Muslim Presence*, 137-140.

263. Βλ. παρακάτω σελ. 151-152.

264. Για τον εκχριστιανισμό της Βουλγαρίας, βλ. τις επιστολές του πατριάρχη Φωτίου προς τον τσάρο Βόρι. Για τις αναφορές, βλ. Πασμίνια Μουσσιέδου, *Το Βυζάντιο και οι βόρειοι γείτονές του τον 10ο αιώνα* (Ιστορικές Μονογραφίες 15), Αθήνα 1995, 92-98.

265. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 9.6.

266. Jordanov, *Preslav*, 669.

267. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 9.1, 9.6. Η υπόθεση του S. Runciman, *History of the First Bulgarian Empire*, Λονδίνο 1930, 144 ότι το *μιτῶτον* βρισκόταν στο προάστιο του Αγίου Μάμαντος είναι αυθαίρετη και στηρίζεται μόνο στο γεγονός ότι εκεί διέμεναν οι Ρως έμποροι που έρχονταν στην Κωνσταντινούπολη, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

απόφαση των Βυζαντινών να μεταφέρουν την έδρα του βυζαντινο-βουλγαρικού εμπορίου από την Κωνσταντινούπολη στη Θεσσαλονίκη αποτέλεσε την αφορμή έκρηξης ένοπλης σύρραξης μεταξύ των δύο κρατών²⁶⁸. Η διαφορά στο επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης του βυζαντινού και του βουλγαρικού κράτους δημιουργούσε πρακτικά προβλήματα στις μεταξύ τους συναλλαγές, δεδομένου ότι η βουλγαρική οικονομία δεν ήταν εκχρηματισμένη²⁶⁹. Η έλλειψη εξοικείωσης των Βουλγάρων με τις εγχρήματες συναλλαγές οδήγησε στην καθιέρωση ανταλλαγών σε είδος. Οι οθωνιοπράτες και οι σαλδαμάριοι έδιναν στους Βουλγάρους σε αντάλλαγμα για τα λινά και το μέλι που αυτοί τους προμήθειαν μεταξωτά ενδύματα, τα οποία τους εξασφάλιζαν οι σηρικάριοι. Οι τελευταίοι αμείβονταν για τη μεσολάβησή τους με ένα κεράτιο για κάθε νόμισμα²⁷⁰, ποσοστό δηλαδή 4,16%.

Η παρουσία ξένων εμπορών στη βυζαντινή πρωτεύουσα έγινε εντονότερη τον 10ο αι. Μεταξύ αυτών ήταν οι Ρως, με τους οποίους το Βυζάντιο υπέγραψε σειρά συνθηκών που ρύθμιζαν διάφορα θέματα, όπως το διμερές εμπόριο²⁷¹. Ανάλογα ζητήματα θίγονταν στις συνθήκες μεταξύ Βυζαντίου και Φατιμιδών του 10ου και των αρχών του 11ου αι.²⁷² Οι Ρως δεν ενδιαφέρθηκαν για την Κωνσταντινούπολη, ή ενδεχομένως δεν είχαν δυνατότητα πρόσβασης σε αυτή, πριν από τα τέλη του 9ου αι. Είναι αλήθεια ότι σύμφωνα με δυτική πηγή γύρω στο 839 μια ομάδα Ρως είχε μεταβεί στη βυζαντινή πρωτεύουσα. Η επικρατούσα σήμερα άποψη είναι ότι είχαν έλθει από τον Βορρά της σημερινής Ρωσίας και όχι από το Κίεβο, το οποίο αποτέλεσε τον πυρήνα του κράτους των Ρως πολλές

268. *Συνεχιστής Θεοφάνους*, 357.12-19. Για το θέμα αυτό, βλ. αναλυτικά παρακάτω σελ. 144-146.

269. Βλ. πρόσφατα Oberländer-Târnoveanu, *Échanges*, 387. Από την παλαιότερη βιβλιογραφία, βλ. Metcalf, *Coinage*, 23-25· Πέννα, *Βυζάντιο και λαοί*, 54. Στις αρχές του 11ου αι., μετά την κατάλυση του πρώτου βουλγαρικού κράτους, ο Βασίλειος Β΄ όρισε ότι οι Βούλγαροι θα κατέβαλλαν τους φόρους τους σε είδος και όχι σε χρήμα, διότι μέχρι τότε ήταν συνηθισμένοι σε αυτή την πρακτική. Η μετατροπή από τον Ιωάννη τον Ορφανοτρόφο του φόρου σε είδος σε φόρο σε χρήμα έγινε αφορμή να επαναστατήσουν οι Βούλγαροι (*Σκυλίτζης*, 412.67-76).

270. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 9.6.

271. Οι συνθήκες παραδίδονται από το Παλαιό Ρωσικό Χρονικό. Βλ. σχετικά το παλαιό αλλά βασικό άρθρο της Sorlin, Traité. Πιο πρόσφατα, και ειδικότερα όσον αφορά στη μελέτη των συνθηκών από διπλωματικής άποψης, βλ. Jana Malingoudi, *Die russisch-byzantinischen Verträge des 10. Jahrhunderts*, Θεσσαλονίκη 1994. Η ίδια ασχολείται σε άλλες εργασίες της με νομικά ζητήματα που προκύπτουν από τις συνθήκες (Jana Malingoudi, *Die russisch-byzantinischen Verträge des 10. Jhds. aus rechtshistorischer Sicht. Ein erster Deutungsversuch*, *Bsl*, 58, 1997, 233-250· της ίδιας, *Der rechtshistorische Hintergrund einiger Verordnungen aus den russisch-byzantinischen Verträgen des 10. Jhds.*, *Bsl*, 59, 1998, 52-64).

272. Reinert, *Muslim Presence*, 137-140.

δεκαετίες αργότερα²⁷³. Δεν είναι γνωστή ούτε η ιδιότητα με την οποία είχαν έλθει, ούτε ο σκοπός του ταξιδιού, δεν αποκλείεται ωστόσο να ήταν έμποροι. Το περιστατικό αυτό είναι μεμονωμένο και το πιθανότερο είναι ότι, όπως συνέβαινε και με το βυζαντινο-βουλγαρικό εμπόριο την ίδια περίοδο, οι όποιες συναλλαγές με τους Ρως πραγματοποιούνταν σε συνοριακές αγορές, όπως η Χερσόνα²⁷⁴. Δεν αποκλείεται επίσης ένα μέρος των προϊόντων του Βορρά να έφθανε στο Βυζάντιο από τις αγορές του χαλιφάτου, τις οποίες οι Ρως επισκέπτονταν συστηματικά από τις πρώτες ήδη δεκαετίες του 9ου αι.²⁷⁵ Σύμφωνα με μια παράδοση, όταν ο χαλίφης al-Mamun ζήτησε να πληροφορηθεί τι θα ήταν εξαιρετικό δώρο για τον αυτοκράτορα Θεόφιλο, έλαβε την απάντηση ότι οι γούνες κατείχαν την πρώτη θέση μεταξύ των ειδών πολυτελείας στο Βυζάντιο. Το ανέκδοτο υποδηλώνει ότι την εποχή αυτή το συγκεκριμένο είδος ήταν μάλλον σπάνιο στη βυζαντινή πρωτεύουσα σε σχέση με ό,τι συνέβαινε στη Βαγδάτη²⁷⁶.

Η ανάπτυξη εμπορικών επαφών των Ρως με την Κωνσταντινούπολη γέννησε την ανάγκη δημιουργίας ενός νομικού πλαισίου που να ρυθμίζει τις

273. Μεταξύ των μελών της πρεσβείας που έστειλε ο αυτοκράτορας Θεόφιλος στον Λουδοβίκο τον Ευσεβή (T. Lounghis, *Les ambassades byzantines en Occident depuis la fondation des états barbares jusqu'aux Croisades (407-1096)*, Αθήνα 1980, 167-168) υπήρχαν και μερικοί Ρως, οι οποίοι δεν είχαν καταφέρει να επιστρέψουν στον τόπο τους από τον δρόμο που είχαν χρησιμοποιήσει για να φθάσουν στην Κωνσταντινούπολη, επειδή αυτός είχε γίνει στο μεταξύ επικίνδυνος. Για την προέλευση της πρεσβείας και όλη αυτή την υπόθεση, βλ. Franklin - Shepard, *Emergence*, 29-41.

274. Shepard, *Constantinople-gateway*, 244-246.

275. Οι απαρχές του ισλαμικού εμπορίου με τη βορειοανατολική Ευρώπη μέσω του κράτους των Χαζάρων τοποθετούνται γύρω στο 800. Οι Ρως κατέβαιναν τον ποταμό Ντον από τον οποίο περνούσαν στον Βόλγα για να φθάσουν στο Ιτλ, πρωτεύουσα των Χαζάρων. Στο Ιτλ τα εμπορεύματά τους φορτώνονταν σε πλοία και μεταφέρονταν στη νότια όχθη της Κασπίας θάλασσας και στη συνέχεια στη Βαγδάτη και σε άλλες σημαντικές αγορές της Ασίας. Το εμπόριο των Ρως με το Ισλάμ απέκτησε ιδιαίτερο οικονομικό ενδιαφέρον το δεύτερο μισό του 9ου αι., εποχή κατά την οποία αυξήθηκε η σημασία του κράτους των Χαζάρων (*Ibn Khurradādhbih*, 115-116 al-Istakhri (στο: D. M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars* [Princeton Oriental Studies 16], Princeton - New Jersey 1954), 93- *Mas'ādi*, τ. 1, § 448- *Ibn Hauqal*, τ. 2, 380, 382-383). Από τη βιβλιογραφία, βλ. T. Noonan, *Why Dirhams first reached Russia: The Role of the Arab-Khazar Relations in the Development of the earliest Islamic Trade with Eastern Europe*, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 4, 1984, 151-282 του ίδιου, *When did Rus/Rus' Merchants first visit Khazaria and Baghdad*, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 7, 1987-1991, 213-219. Τον 10ο αι. το εμπόριο της βορειοανατολικής Ευρώπης προσανατολίστηκε στις κεντροασιατικές αγορές του Ισλάμ (T. Noonan, *The Impact of the Islamic Trade upon Urbanization in the Rus' Lands: the Tenth and Early Eleventh Centuries*, στο: *Centres proto-urbains*, 380-381). Στην εξέχουσα θέση των Ρως στο ευρασιατικό εμπόριο τον 10ο αι. αναφέρεται επίσης ο Κωνσταντίνος Ζ' Πορφυρογέννητος (*DAI*, κεφ. 42.78-80).

276. M. Hamidullah, *Nouveaux documents sur les rapports de l'Europe avec l'Orient musulman au Moyen Âge*, *Arabica*, 7/3, 1960, 285.

λεπτομέρειες της παραμονής των Ρως στη βυζαντινή πρωτεύουσα και, κυρίως, να εξασφαλίζει ότι η ρωσική παρουσία δεν θα έθετε σε κίνδυνο την ασφάλεια της Βασιλεύουσας. Τα θέματα αυτά αντιμετωπίζονται σε μια σειρά συνθηκών μεταξύ των δύο κρατών. Η πρώτη από αυτές χρονολογείται συμβατικά το έτος 907²⁷⁷ και θεωρείται ως μια προκαταρκτική μορφή της περισσότερο ολοκληρωμένης συνθήκης του 911²⁷⁸. Απαγορεύει την παραμονή των Ρως εντός της πρωτεύουσας και ορίζει ως τόπο διαμονής τους το προάστειο του Αγίου Μάμαντος, σημείο στο οποίο αποβιβάζονταν όσοι έφθαναν στην Κωνσταντινούπολη από τον Εύξεινο Πόντο²⁷⁹. Ορίζει ότι η διάρκεια παραμονής των Ρως στην Κωνσταντινούπολη δεν μπορούσε να υπερβεί τους έξι μήνες. Το Βυζάντιο αναλάμβανε να τους εξασφαλίσει τα απαραίτητα τρόφιμα για αυτό το διάστημα. Δεδομένου του γεγονότος ότι οι Ρως πραγματοποιούσαν το ταξίδι τους στις αρχές του καλοκαιριού²⁸⁰, γίνεται αντιληπτό ότι η βυζαντινή διοίκηση επιθυμούσε να έχουν εγκαταλείψει την πρωτεύουσα μέχρι τα τέλη του φθινοπώρου. Μάλιστα δεσμειόταν να τους χορηγήσει όλα τα απαραίτητα για το ταξίδι της επιστροφής. Οι Ρως μπορούσαν να εισέλθουν στην Κωνσταντινούπολη από μία μόνο είσοδο σε ομάδες των πενήντα ατόμων, υπό την αυστηρή επίβλεψη υπαλλήλων της αυτοκρατορικής διοίκησης²⁸¹. Οι διατάξεις αυτές επανέρχονται στη συνθήκη του 944 με την παροχή προσθέτων εγγυήσεων από τον ηγεμόνα του Κιέβου Ιγोर, ο οποίος αναλάμβανε προσωπικά την ευθύνη για τη συμπεριφορά των υπηκόων του. Έτσι, ενώ μέχρι το 944 οι Ρως που ταξίδευαν στην Κωνσταντινούπολη έφεραν απλώς επίσημες σφραγίδες που πιστοποιούσαν την ιδιότητά τους, η συνθήκη του 944 προέβλεπε ότι ο ηγεμόνας του Κιέβου όφειλε να ενημερώνει με έγγραφό του λεπτομερώς για τους υπηκόους του που θα μετέβαιναν στην Κωνσταντινούπολη, καθώς και για τον αριθμό των μονοξύλων με τα οποία θα ταξίδευαν, ούτως ώστε να ελαχιστοποιείται ο κίνδυνος παρείσφυσης εγκληματιών στοιχείων μεταξύ των ταξιδιωτών²⁸². Η διάταξη

277. Αυτή είναι η εσωτερική χρονολογία της συνθήκης, η οποία δεν γίνεται ωστόσο δεκτή από τους ερευνητές που προτείνουν ένα ευρύτερο χρονολογικό πλαίσιο μεταξύ των ετών 886 και 911 (Sorlin, *Traités*, 341-342, 345). Για το ζήτημα της συνθήκης, βλ. *Russian Chronicle*, 64-65.

278. Sorlin, *Traités*, 343-345. Άλλοι ερευνητές προχωρούν ακόμη περισσότερο θεωρώντας ότι οι όροι της συνθήκης του 907 αποτελούν στην πραγματικότητα όρους της συνθήκης του 911 (D. Obolensky, *The byzantine Commonwealth*, Λονδίνο 1971, 244-246).

279. Shepard, *Constantinople-gateway*, 253. Για το προάστειο του αγίου Μάμαντος, βλ. Janin, *Constantinople*, 236-237, 473-474.

280. *DAI*, κεφ. 9.19-24.

281. *Russian Chronicle*, 65.

282. *Russian Chronicle*, 75.

θυμίζει ανάλογα μέτρα που ίσχυαν μέχρι τις αρχές τουλάχιστον του 9ου αι. για τους Βουλγάρους που εμπορεύονταν στη βυζαντινή επικράτεια²⁸³.

Είναι ενδιαφέρον ότι οι Ρως εξαιρούνταν από την καταβολή φόρων²⁸⁴, στοιχείο που υποδηλώνει, κατά την άποψή μου, αφ' ενός ότι το εμπόριο μαζί τους δεν παρουσίαζε ιδιαίτερο οικονομικό ενδιαφέρον και κατά συνέπεια η απαλλαγή από φόρους δεν συνεπαγόταν σημαντική απώλεια εσόδων, αφ' ετέρου ότι το Βυζάντιο επιθυμούσε την αποφυγή προστριβών που θα μπορούσαν να εκτραπούν σε επίθεση εναντίον της πρωτεύουσας. Δεν υπάρχουν σαφείς μαρτυρίες για τα προϊόντα που οι Ρως εισήγαν στην Κωνσταντινούπολη, έμμεσα όμως προκύπτει ότι ήταν τα ίδια με αυτά που εξήγαν την ίδια περίοδο στη Χαζαρία και το χαλιφάτο: γούνες από τα δάση της βορειοανατολικής Ευρώπης, δέρματα κάστορα, κεριά και μέλι από τα δάση που εκτείνονταν δυτικά και ανατολικά του μέσου Δνείπερου, καθώς και δούλους, τους οποίους οι Ρως αιχμαλώτιζαν μεταξύ των Σλάβων²⁸⁵. Η συνεχής ροή αυτών των αγαθών προς το Βυζάντιο και βεβαίως προς το χαλιφάτο ήταν ζωτικής σημασίας για τους ηγεμόνες του Κιέβου. Η επίσκεψη της Όλγας στη βυζαντινή αυλή γύρω στο 954-957 συνοδευόμενη από μεγάλο αριθμό εμπόρων²⁸⁶ αποδεικνύει το ζωηρό ενδιαφέρον του Κιέβου για το εμπόριο με το Βυζάντιο. Παράλληλα, η προσπάθειά της να εξασφαλίσει, με τη μορφή της εισπραχίας ενός φόρου υποτέλειας από τα σλαβικά φύλα, σε σταθερή βάση τον ανεφοδιασμό των Ρως με τα παραπάνω είδη μαρτυρεί για τη σημασία τους για την οικονομική επιβίωση του κράτους του Κιέβου²⁸⁷. Οι σχέσεις του Κιέβου με την Κωνσταντινούπολη εξακολούθησαν σταθερά τον 11ο αι.²⁸⁸ με το εμπόριο των δούλων να καταλαμβάνει κυρίαρχη θέση²⁸⁹.

Από τις ρυθμίσεις των συνθηκών καθίσταται σαφές ότι το βυζαντινό ενδιαφέρον περιοριζόταν ουσιαστικά στην προστασία της πρωτεύουσας από ενδεχόμενη ληηλασία της από τους Ρως –διευκρινίζεται μάλιστα ότι οι βυζαντινές

283. *Θεοφάνης*, 497.24-26.

284. *Russian Chronicle*, 65.

285. *Russian Chronicle*, 68, 75, 77· πρβλ. *Ibn Khurradādhbih*, 153-155 (παραπομπή που αντλήω από τον O. Pritsak, *At the Dawn of Christianity in Rus'*; *East Meets West*, *Harvard Ukrainian Studies*, 12-13, 1988-1989, 88).

286. *De cerimoniis*, τ. 2, 594-595.

287. Franklin - Shepard, *Emergence*, 133-135.

288. Η ρωσική επίθεση του 1043 εναντίον της Κωνσταντινούπολης είχε ως αφορμή τον θάνατο ενός Ρως εμπόρου κατά τη διάρκεια συμπλοκής (*Σκυλίτζης*, 430.38-41).

289. T. Noonan, *The Flourishing of Kiev's International and Domestic Trade, ca. 1100-ca. 1200*, στο: *Ukrainian Economic History. Interpretative Essays*, εκδ. I. S. Koropeckyi, Cambridge Massachusetts 21994, 113-114.

δεσμεύσεις ίσχυαν μόνο για όσους Ρως έρχονταν με εμπορεύματα— ενώ απουσίαζε παντελώς κάθε σκέψη γύρω από την οικονομική σημασία της παρουσίας τους στην πρωτεύουσα. Το γεγονός αυτό δεν είναι τυχαίο. Παρά την περί του αντιθέτου εντύπωση που μπορεί να σχηματίσει κάποιος από τις συνθήκες, το εμπόριο μεταξύ Κωνσταντινούπολης και Κιέβου δεν απέκτησε οικονομική σημασία πριν από το δεύτερο μισό του 10ου αι.²⁹⁰ Αυτό τουλάχιστον υποδηλώνουν τα νομισματικά ευρήματα που έχουν έλθει στο φως στην περιοχή του μέσου και κάτω Δνειτέρου. Συγκεκριμένα, έχουν βρεθεί μόνο δύο βυζαντινά νομίσματα του τέλους του 9ου και των αρχών του 10ου αι. —ένα του Βασιλείου Α΄ και ένα του Λέοντος ΣΤ΄. Η συντριπτική πλειοψηφία των τυχαίων νομισματικών ευρημάτων που βρέθηκαν στο Κίεβο είναι ανώνυμοι φόλλεις του τέλους του 10ου και των αρχών του 11ου αι.²⁹¹ Η απουσία νομισμάτων του τέλους του 9ου και των αρχών του 10ου αι. είναι ίσως δικαιολογημένη αν λάβουμε υπ΄ όψιν μας ότι σύμφωνα με σύγχρονες απόψεις το Κίεβο άρχισε να αποκτά σημασία μόλις γύρω στο 900²⁹². Δεν ερμηνεύει όμως την απουσία νομισμάτων από το δεύτερο μέχρι και το τρίτο τέταρτο του 10ου αι. Βέβαια, δεν αποκλείεται αρχικά το εμπόριο μεταξύ Βυζαντίου και Κιέβου να είχε κυρίως τη μορφή ανταλλαγών σε είδος, όπως συνέβαινε με τους Βουλγάρους, και σταδιακά να εκχρηματίσθηκε. Κάτι τέτοιο ίσως λανθάνει στη διατύπωση του Επαρχικού Βιβλίου *εάν διά έθνών τυχόν Βουλγάρων η και λοιπών εισέλθη πραγματεία λινών η μέλιτος*²⁹³. Μετά το 975 χρονολογούνται τα πρώτα μιλιαρίσια, τα οποία έχουν βρεθεί σε θησαυρούς μαζί με ισλαμικά dirham²⁹⁴. Η παρουσία τους έχει ιδιαίτερη σημασία δεδομένου ότι οι Ρως ήταν περισσότερο εξοικειωμένοι με τη χρήση του αργυρού νομίσματος παρά με του χρυσού —το dirham ήταν ασημένιο νόμισμα. Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι ο αριθμός των μιλιαρίσιων που έχουν ανευρεθεί σε ρωσικές θέσεις είναι πολύ μικρός σε σχέση με τον αριθμό των dirham, γεγονός που υποδηλώνει πόσο

290. Shepard, Constantinople-gateway, 258-259.

291. J. Callmer, The Archeology of Kiev ca. AD. 500-1000. A Survey, στο: *Les pays du nord et Byzance*, ό.π. σμ. 122, 46-47· Shepard, Russian Steppe-Frontier, 226-227· Morrisson, Byzantine Money, 964.

292. C. Zuckerman, On the Date of the Khazars' Conversion to Judaism and the Chronology of the Kings of the Rus Oleg and Igor, *REB*, 53, 1995, 269· Franklin - Shepard, *Emergence*, 107. Ο Zuckerman μεταθέτει την επικράτηση του Oleg στο Κίεβο κατά μισό περίπου αιώνα από την παραδοσιακή χρονολόγηση τοποθετώντας την γύρω στο 920-930 (Zuckerman, On the Date, 259-270 του ίδιου, Deux étapes de la formation de l'ancien État russe, στο: *Centres proto-urbains*, 117-118).

293. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 9.6.

294. T. Noonan, The Circulation of Byzantine Coins in Kievan Rus', *Byzantine Studies-Études byzantines*, 7, 1980, 144-145, 150-151.

περιορισμένος ήταν ο όγκος των ρωσικών συναλλαγών με το Βυζάντιο σε σχέση με τις αντίστοιχες με τον ισλαμικό κόσμο.

Στις αρχές του 10ου αι. ένα αγιολογικό κείμενο καταγράφει την παρουσία δυτικών εμπόρων, χωρίς άλλο προσδιορισμό, στην Κωνσταντινούπολη (*έμπορείας ένκα επιδεδημηκότων*)²⁹⁵. Τα συμφέροντα των Ιταλών εντοπίζονταν αυτή την περίοδο κυρίως στα λιμάνια της νοτιοανατολικής Μεσογείου, όπου μετέφεραν ναυπηγική ξυλεία²⁹⁶, και λιγότερο στην Κωνσταντινούπολη. Κυρίαρχη θέση μεταξύ των ιταλικών ναυτικών πόλεων κατείχε μέχρι τον 11ο αι. το Αμάλφι²⁹⁷. Αμαλφιτανοί έμποροι επισκέπτονταν την Κωνσταντινούπολη, όπου πιθανώς εισήγαν είδη πολυτελείας που προμηθεύονταν στα λιμάνια του Ισλάμ και από όπου εξήγαν κυρίως μεταξωτά. Λίγο μετά τα μέσα του 11ου αι. ο ηγούμενος του Monte Cassino αγόρασε στο Αμάλφι *τριβλάττια* για να τα χαρίσει στον αυτοκράτορα Ερρίκο Δ'²⁹⁸. Γνωρίζουμε ότι στις αρχές του 10ου αι. απαγορευόταν αυστηρά στους σερικακίους να βράφουν *διβλάττια* και *τριβλάττια* ενδύματα²⁹⁹. Θα πρέπει λοιπόν να θεωρήσουμε ότι τα είδη αυτά είχαν εξαχθεί λαθραία από τους Αμαλφιτανούς, εκτός και αν είχε ήδη επέλθει χαλάρωση των περιορισμών που αφορούσαν στο εμπόριο των πολυτελών μεταξωτών. Έναν αιώνα νωρίτερα ο γνωστός επίσκοπος Λιουτπράνδος σάρακαζε τη βυζαντινή διοίκηση, η οποία δήμιευσε τα πολυτελή μεταξωτά που είχε προμηθευθεί στην Κωνσταντινούπολη για ιδιωτική χρήση, λέγοντας ότι ήταν κοινό μυστικό πως οι Βενετοί και οι Αμαλφιτανοί εξήγαν λαθραία στην Ιταλία τα απαγορευμένα είδη³⁰⁰. Εκτός από υφάσματα, η Κωνσταντινούπολη εξήγε προς τη νότια Ιταλία πολυτελή ζερραμικά σκεύη από λευκό πηλό και κρασί από την ευρωπαϊκή παραλία της Προποντίδας (Γάνος)³⁰¹.

295. *Βίος Λουκά του Στυλίτη*, στο: H. Delehay, *Les saints stylites* (Subsidia Hagiographica 14), Βρυξέλλες 1923, § 25.8-10, σελ. 221.

296. Βλ. τις σχετικές απαγορεύσεις που επέβαλαν στους Βενετούς ο Λέων Ε' ο Αρμένιος (*Tafel-Thomas*, τ. 1, αρ. 3) και ο Ιωάννης Α' Τομισσής (*Tafel-Thomas*, τ. 1, αρ. 14), όσον αφορά στη μεταφορά ξυλείας και όπλων στα λιμάνια που βρίσκονταν υπό μουσουλμανικό έλεγχο. Ο θρύλος για τη μεταφορά του λειψάνου του εναγγελιστή Μάρκου από την Αλεξάνδρεια στη Βενετία γύρω στο 829 είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτικός από αυτή την άποψη για τις σχέσεις της Γαλινοτάτης με το Ισλάμ (F. Thiriet, *La Romanie vénitienne. Le développement et l'exploitation du domaine colonial vénitien (XIIIe-XVe siècles)*, Παρίσι 21975, 33 σημ. 4). Βλ. επίσης Balard, Amalfi, 90.

297. A. Citarella, *The Relations of Amalfi with the Arab World Before the Crusades*, *Speculum*, 42, 1967, 302: πρβλ. Jacoby, *Egypt*, 47-48.

298. Heyd, *Commerce*, τ. 1, 107.

299. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 8.4.

300. Liudprandus, *Relatio*, 211-212.868-873.899-903.

301. Arthur, *Apulia*, 400.

Οι Αμαλφιτανοί προιγήθησαν των Βενετών στην ανάπτυξη εμπορικών σχέσεων με την Κωνσταντινούπολη. Το δηρτικό σχόλιο του Λιουτπράνδου έρχεται να προστεθεί σε μια σειρά μαρτυριών που δείχνουν ότι στα μέσα του 10ου αι. ήταν στέρεα εγκατεστημένοι στη βυζαντινή πρωτεύουσα. Η παρουσία τους έγινε δυναμικότερη γύρω στα μέσα του 11ου αι.³⁰² Είναι χαρακτηριστικό ότι, ενώ οι Βενετοί δεν διέθεταν μόνιμη εγκατάσταση στην Κωνσταντινούπολη πριν από το 1082, οι έμποροι από το Αμάφι διατηρούσαν εργαστήρια στην πρωτεύουσα, για τα οποία κατέβαλλαν ετήσιο τέλος τρία χρυσά νομίσματα³⁰³. Επιφανή μέλη της παροικίας τους είχαν αποκτήσει μεγάλο πλούτο, ενώ είχαν τιμηθεί με βυζαντινούς τίτλους³⁰⁴. Εν τούτοις, η υπόθεση ότι είχαν λάβει ειδικά προνόμια³⁰⁵ δεν βρίσκει έρεισμα στις πηγές. Οι Αμαλφιτανοί επένδυσαν κυρίως στο εμπόριο μεταξύ Βυζαντίου και Αιγύπτου σε μια περίοδο στην οποία ούτε η Βενετία, ούτε η Πίζα, ούτε η Γένοβα δεν είχαν εμπλακεί ακόμη σε αυτό³⁰⁶. Η παρουσία τους στην Κωνσταντινούπολη είναι τεκμηριωμένη μέχρι τα τέλη τουλάχιστον του 12ου αι., όταν στο χρυσόβουλλο του Ισααζίου Β' Αγγέλου υπέρ της Πίζας γίνεται αναφορά στα *δίκαια τὰ δωρηθέντα τοῖς Ἀμαλφηνοῖς* καθώς και στη σκάλα των Αμαλφιτανών, η οποία βρισκόταν στα όρια της εγκατάστασης των Πιζατών³⁰⁷. Είναι βέβαιο ωστόσο ότι αυτή την περίοδο οι Αμαλφιτανοί είχαν υποσκελισθεί τόσο από τους Βενετούς, όσο και από τους Γενουάτες και τους Πιζάτες.

Όσον αφορά στις άλλες τρεις ιταλικές ναυτικές δημοκρατίες, μόνο η Βενετία ανέπτυξε συστηματικές εμπορικές σχέσεις με την Κωνσταντινούπολη πριν από τον 12ο αι.³⁰⁸ Ένα ανέκδοτο από τον Βίο του δυτικού αγίου Πιράλδου, ο οποίος έζησε γύρω στα μέσα του 10ου αι., υποδηλώνει εξοικείωση των Βενετών με την αγορά της Κωνσταντινούπολης. Λέγεται ότι ο άγιος παραπονέθηκε σε Βενετούς εμπόρους που συνάντησε στην Παβία για την υψηλή τιμή ενός μεταξωτού μανδύα

302. Balard, Amalfi, 87-89.

303. *Αλεξιάς*, 178-179.30-32. *Trattati*, αρ. 2, σελ. 103. Το χρυσόβουλλο του 1082 υπέρ της Βενετίας όριζε ότι το τέλος αυτό θα καταβαλλόταν στο εξής στην εκκλησία του Αγίου Μάρκου. Για τα τέλη που κατέβαλλαν τα εργαστήρια στην Κωνσταντινούπολη, βλ. Oikonomides, Boutiques, 345-346, 353-355. Στην παρουσία αυτή την εποχή στην Κωνσταντινούπολη εμπόρων από το Αμάφι αναφέρεται επίσης ανώνυμη λατινική πηγή (Ciggaar, Description, 119.22. Για τη χρονολόγηση, βλ. Ciggaar, Description, 128-131).

304. Balard, Amalfi, 86.

305. Citarella, Amalfi, 112. Την ίδια άποψη φαίνεται να υιοθετεί και ο Balard, Amalfi, 85.

306. Jacoby, Egypt, 47-49.

307. Müller, *Documenti*, αρ. 34, σελ. 47, 48 (=MM, τ. 3, αρ. 3, σελ. 18, 22). Ο Magdalino, *Constantinople médiévale*, 86 υποστηρίζει ότι η σκάλα αυτή ήταν ιδιοκτησία της Πίζας.

308. Οι εμπορικές σχέσεις της Βενετίας με την Κωνσταντινούπολη χρονολογούνται τουλάχιστον από τις αρχές του 9ου αι. (Jacoby, Egypt, 51).

που είχε αγοράσει στη Ρώμη. Ωστόσο, οι Βενετοί τον διαβεβαίωσαν ότι θα είχε πληρώσει πολύ περισσότερα για το ίδιο είδος στην Κωνσταντινούπολη³⁰⁹. Το 992 χρονολογείται το πρώτο γνωστό επίσημο έγγραφο που αναφέρεται στη δράση Βενετών εμπόρων στην Κωνσταντινούπολη³¹⁰. Πρόκειται για το χρυσόβουλλο με το οποίο οι αυτοκράτορες Βασίλειος Β΄ και Κωνσταντίνος Η΄ επανέφεραν παλαιότερο τελωνειακό καθεστώς που διείπε τις εισαγωγές και τις εξαγωγές εμπορευμάτων στη βυζαντινή πρωτεύουσα από Βενετούς εμπόρους³¹¹. Από τα λιγοστά σωζόμενα ιδιωτικά έγγραφα που χρονολογούνται πριν από το χρυσόβουλλο του 1082 προκύπτει ότι οι Βενετοί επιδίδονταν κατά τις πρώτες δεκαετίες του 11ου αι., σε μικρή σίγουρα κλίμακα, στο εμπόριο ειδών διατροφής³¹² και βιοτεχνικών ειδών, κυρίως υφασμάτων³¹³.

β) Η περίοδος 1082-1204

Η μεγάλη αλλαγή όσον αφορά στη θέση της Κωνσταντινούπολης στο διεθνές εμπόριο συντελέστηκε στα τέλη του 11ου και κυρίως στη διάρκεια του 12ου αι. Ο πολυπολιτισμικός χαρακτήρας που απέκτησε η πρωτεύουσα αναδεικνύεται από το σχόλιο ενός ανώνυμου επισκέπτη σύμφωνα με τον οποίο η Κωνσταντινούπολη ήταν μια πόλη όπου μπορούσε κανείς να συναντήσει ανθρώπους διαφορετικών θρησκειών που μιλούσαν διαφορετικές γλώσσες³¹⁴. Η περίοδος σηματοδοτήθηκε από την παραχώρηση μιας σειράς προνομίων στις ιταλικές ναυτικές πόλεις. Ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός, με χρυσόβουλλο που παραχώρησε στη Βενετία το 1082³¹⁵ προκειμένου να εξασφαλίσει τη βενετική υποστήριξη απέναντι

309. *Patrologiae cursus completus. Series latina*, τ. 133, στήλη 658.

310. Dölger, *Regesten*, τ. 1,2, σφ. 781.

311. Βλ. παρακάτω σελ. 205-206. Για το κείμενο, βλ. Pertusi, *Venezia e Bisanzio*, 123-128.

312. Morozzo della Rocca - Lombardo, *Documenti*, τ. 1, σφ. 2. Το έγγραφο χρονολογείται από τους εκδότες με βάση την ινδικαίωνα το έτος 1022 και αναφέρεται στην πώληση τυριού. Δεδομένου ότι γνωρίζουμε από μεταγενέστερες πηγές ότι οι Βενετοί ασχολούνταν μεταξύ άλλων με το εμπόριο τυριού από την Κρήτη και τη Θεσσαλία στην Κωνσταντινούπολη είναι πιθανό ότι ήδη από τις αρχές του 11ου αι. ορισμένοι είχαν εισδύσει στο εσωτερικό εμπόριο του βυζαντινού κράτους.

313. Morozzo della Rocca - Lombardo, *Documenti*, τ. 1, σφ. 7. Το έγγραφο χρονολογείται, με βάση την ινδικαίωνα, το έτος 1031 και αναφέρεται στην πώληση τεσσάρων υφασμάτων.

314. Ciggaar, *Description*, 119.18-20.

315. Η χρονολογία του χρυσόβουλλου έχει αμφισβητηθεί, χωρίς εν τούτοις πειστικά επιχειρήματα. Συγκεκριμένα, έχει προταθεί το έτος 1084 (M. E. Martin, *The Chrysobull of Alexius I Comnenus to the Venetians and the Early Venetian Quarter in Constantinople*, *Bsl*, 39, 1978, 19-22), καθώς και το έτος 1092 (A. Tuilier, *La date exacte du chrysobulle d'Alexis Ier Comnène en faveur*

στη νορμανδική απειλή, προέβη σε μια σειρά από εντυπωσιακές παραχωρήσεις στη δημοκρατία του Αγίου Μάρκου³¹⁶. Ο αυτοκράτορας δεαμεύθηκε ότι θα ικανοποιούσε όλα τα αιτήματα των Βενετών, υπό την προϋπόθεση ότι δεν θα ήταν επιζήμια για τα βυζαντινά συμφέροντα: *ὅποσα τῶν θελημάτων αὐτῶν μὴ ἐπιφαλῆ εἶεν, ἀποπληρωθήσονται διὰ χρυσοβούλλων λόγων ἐμπεδωθέντα*³¹⁷. Ποιες παραχωρήσεις θεωρούνταν επιζήμιες; Προφανώς, αυτές που θα μπορούσαν να θέσουν σε κίνδυνο την ασφάλεια του κράτους.

Το χρυσοβούλλο προέβλεπε πλήρη απαλλαγή από κάθε μορφή τέλους (*κομμερκίου, πάκτου, ξυλοκαλάμου, λμεινιατικοῦ, πορτεατικοῦ, κανισκίου, ἐξαφόλλεως και ἀρχοντικίου*), όχι μόνο στην Κωνσταντινούπολη, αλλά σε όλη τη βυζαντινή επικράτεια: *τὸ δὲ μείζον, τὴν ἐμπορίαν αὐτοῖς ἀζήμιον ἐποίησεν ἐν πάσαις ταῖς ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν Ῥωμαίων χώραις, ὥστε ἀνέτως ἐμπορεύεσθαι καὶ κατὰ τὸ αὐτοῖς βουλητὸν μίτη μὴν ὑπὲρ κομμερκίου ἢ ἐτέρας τινος εἰσπράξεως τῷ δημοσίῳ εἰκομιζομένης παρέχειν ἄχρι καὶ ὀβόλου ἑνός, ἀλλ' ἔξω πάσης εἶναι ῥωμαϊκῆς ἐξουσίας*³¹⁸. Επιπλέον, ο αυτοκράτορας παραχωρούσε στους Βενετούς εργαστήρια με πρόσοψη στην κεντρική αρτηρία του Περάματος³¹⁹, και συγκεκριμένα στο τμήμα μεταξύ της παλαιάς εβραϊκής σκάλας³²⁰ και της λεγόμενης Βίγλας, στον νότιο τομέα του Κεράτιου³²¹. Εκτός των τειχῶν της Κωνσταντινούπολης παραχωρήθηκαν στους Βενετούς τρεις σκάλες για τη

---

des Vénitiens et son contexte historique, *Rivista di studi bizantini e neoellenici*, 4, 1967, 28-38). Η υπόθεση σχετικά με το έτος 1092 στηρίζεται στο γεγονός ότι ένα από τα αντίγραφα της λατινικής μορφής του χρυσοβούλλου δίνει το έτος 1092. Σχετικά με την εφημερίδα αυτού του σφάλματος, βλ. D. Jacoby, The chrysobull of Alexius I Comnenus to the Venetians: the date and debate, *Journal of Medieval History*, 28, 2002, 199-204.

316. Dölger, *Regesten*, τ. 2, σφ. 1081.

317. *Αλεξιάς*, 123.85-86.

318. *Αλεξιάς*, 179.36-40. Το ελληνικό κείμενο του χρυσοβούλλου δεν έχει σωθεί. Το περιεχόμενο του είναι γνωστό από τη λατινική μορφή του (*Trattati*, σφ. 2, σελ. 35-45).

319. Το Πέραμα ώφειλε την ονομασία του στο γεγονός ότι κοντά στη λεγόμενη πύλη του Περάματος βρισκόταν το σημείο από το οποίο μπορούσε κανείς να διαπεραωθεί στην απέναντι ακτή, στον Γαλατά (H. Brown, The Venetians and the Venetian Quarter to the Close of the Twelfth Century, *Journal of Hellenic Studies*, 40, 1920, 68-88). Στα επόμενα χρόνια το Πέραμα έγινε στη συλλογική συνείδηση των κατοίκων της πρωτεύουσας το κέντρο της βενετικής δραστηριότητας (*Πτωχοπρόδρομος*, 145.120-122).

320. Την εποχή των Κομνηνών δεν υπάρχουν μαρτυρίες για ύπαρξη εβραϊκής συνοικίας στο σημείο αυτό. Αντίθετα, από άλλες πηγές πληροφορούμαστε ότι οι Εβραίοι ήταν εγκατεστημένοι στο Πέραν. Βλ. D. Jacoby, Les quartiers juifs de Constantinople, *Byz*, 37, 1967, 171-172 (=του ίδιου, *Société et démographie à Byzance et en Roumanie latine*, Λονδίνο 1975, σφ. II).

321. *Αλεξιάς*, 178-179.25-40· *Trattati*, σφ. 2, σελ. 39. Για τη βενετική εγκατάσταση, βλ. D. Jacoby, The Venetian Quarter of Constantinople from 1082 to 1261. Topographical Considerations, στο:

φορτοεκφόρτωση των εμπορευμάτων τους³²². Οι παραχωρήσεις αυτές αποτέλεσαν τον πυρήνα της βενετικής εγκατάστασης στην Κωνσταντινούπολη, στην οποία προστέθηκε μια τέταρτη σκάλα στα χρόνια του Μανουήλ Α΄ (1148)³²³. Το ενδιαφέρον των Βενετών για το συγκεκριμένο σημείο του Κεράτιου έχει ερμηνευθεί από ορισμένους ως αποτέλεσμα της εμπορικής συνεργασίας τους με τους μουσουλμάνους, το *μιπ̄ατον* των οποίων βρισκόταν στο Πέραμα, τουλάχιστον στα τέλη του 12ου αι.³²⁴ Το πιθανότερο είναι ότι δεν επέλεξαν οι Βενετοί την τοποθεσία, αλλά ότι ο αυτοκράτορας έδωσε την άδεια να εγκαταστήσουν τις επιχειρήσεις τους σε μια περιοχή που, παρά την όποια ανάπτυξη παρουσίαζε, δεν αποτελούσε αυτή την εποχή επίκεντρο της οικονομικής δραστηριότητας των βυζαντινών εμπόρων.

Τα ακίνητα όπως και όλα τα κινητά περιουσιακά στοιχεία των Βενετών στη βυζαντινή επικράτεια δεσμεύθηκαν τον Μάρτιο του 1171, μετά το συντονισμένο πλήγμα του Μανουήλ Α΄ εναντίον τους³²⁵, επεστράφησαν όμως από τον Ισαάκιο Β΄ το 1187³²⁶. Ο τελευταίος μάλιστα παραχώρησε στους Βενετούς δύο χρόνια αργότερα τις εγκαταστάσεις των Φράγκων και Γερμανών εμπόρων, οι

Novum Millenium. Studies on Byzantine History and Culture dedicated to Paul Speck, εκδ. Claudia Sode - S. Takacs, Aldershot 2001, 154-156 (=τον ίδιο, *Commercial Exchanges Across the Mediterranean. Byzantium, the Crusader Levant, Egypt and Italy*, Aldershot 2005, αρ. III). Ο ίδιος, *Venetian Quarter*, 158 υποστηρίζει ότι στην πραγματικότητα μόλις το 1148 η Βενετία απέκτησε όλη την περιοχή μεταξύ της εβραϊκής σκάλας και της Βίγλας και ότι, όταν η Άννα Κομνηνή γράφει ότι παραχωρήθηκε στους Βενετούς όλη η έκταση μεταξύ της Βίγλας και της παλαιάς εβραϊκής σκάλας, αναφέρεται στην κατάσταση που διαμορφώθηκε στα χρόνια του Μανουήλ Α΄. Για την ανάπτυξη που γνώρισε το τόπο τμήμα του Κεράτιου αυτή την περίοδο, τα πρώτα δείγματα της οποίας είχαν αρχίσει να διαφαίνονται τον 10ο αι., βλ. Magdalino, *Maritime Neighborhoods*, 220-221· τον ίδιο, *Medieval Constantinople*, 533. Στον αντίποδα αυτής της θέσης, ο E. Kislinger, σε ανακοίνωσή του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών στις 7/12/2006, υποστήριξε ότι αυτό το τμήμα του Κεράτιου ήταν υποβαθμισμένο μέχρι την εγκατάσταση των Ιταλών, αφού εκεί βρίσκονταν, κατά την άποψή του, τα σφαγεία της βυζαντινής πρωτεύουσας και συνεπώς η παραχώρησή του έγινε από τον Αλέξιο Α΄ στους Βενετούς δεν ήταν στην πραγματικότητα τόσο αξιοζήλευτη.

322. Ειδικά για τις σκάλες, βλ. Chryssa Maltezou, *Il quartiere veneziano di Constantinopoli (Scali marittimi)*, *Θησαυρισματα*, 15, 1978, 30-61 και ιδιαίτερα 34-41.

323. Για τον περιορισμό της βενετικής συννοίας, βλ. *Trattati*, αρ. 5, σελ. 72-74· Jacoby, *The Venetian Quarter*, 156-157. Δεν είναι σαφής η νομική κατάσταση των ακινήτων που παραχωρήθηκαν στη Βενετία, δηλαδή αν η Γαλινοτάτη απέκτησε την κυριότητα ή απλώς τη νομή τους. Ο όρος που χρησιμοποιείται από την Άννα Κομνηνή -*έδωρήσατο*- για να περιγράψει την παραχώρησή παραπέμπει τόσο σε κυριότητα, όσο και σε δωρεά υπό όρους.

324. Βλ. παραπάνω σημ. 258.

325. *Νισήτας Χωνιάτης*, 171-172.60-78.

326. *Trattati*, αρ. 7, σελ. 88-89.

οποίες απέφεραν εισοδήματα της τάξης των 50 λιτρών χρυσού ετησίως³²⁷. Αποτέλεσμα των εκτεταμένων παροχών προς τη Βενετία αλλά και της γενικότερης ενίσχυσης του εμπορίου στη Μεσόγειο κατά τον 12ο αι., ήταν η εγκατάσταση στην Κωνσταντινούπολη μεγάλου αριθμού ξένων, κυρίως Βενετών. Η συρροή των Βενετών στη βυζαντινή πρωτεύουσα ήταν τέτοια ώστε ένας σύγχρονος να παραπονεθεί ότι μετοίκησαν από τη γη τους στην Κωνσταντινούπολη *κατά σμήνη και φατριάς* συμπεριφερόμενοι σε όλα ως Βυζαντινοί και επιδεικνύοντας αλαζονεία στις σχέσεις τους όχι μόνο με τους απλούς ανθρώπους αλλά και με την ίδια την αυτοκρατορική διοίκηση³²⁸.

Μετά τη Βενετία, άλλες δύο ιταλικές πόλεις διεκδίκησαν και έλαβαν πρόνομα στη βυζαντινή επικράτεια. Το 1111 η Πίζα, οι υπήκοοι της οποίας επισκέπτονταν από παλαιότερα την Κωνσταντινούπολη³²⁹, έδωσε όρκο πίστης στον αυτοκράτορα, ο οποίος σε αντάλλαγμα της παραχώρησε μείωση του κομμερκίου στο 4% για τα εμπορεύματα που οι Πιζάτες εισήγαγαν στην αυτοκρατορία. Επιπλέον, ο Αλέξιος Α΄ παραχώρησε στην Πίζα μία ναυτική σκάλα στην Κωνσταντινούπολη, ένα *κατατόπιον* για την αποθήρευση των εμπορευμάτων των Πιζατών και τη διεκπεραίωση των συναλλαγών τους, όπως και οικήματα για τη διαμονή των εμπόρων³³⁰. Ουσιαστικά δηλαδή, ο αυτοκράτορας παραχώρησε στην Πίζα δική της εγκατάσταση, στα ανατολικά αυτής των Βενετών³³¹, η οποία ήταν σίγουρα λιγότερο εκτεταμένη, στο μέλλον θα αποτελούσε όμως ένα καλό εφαλτήριο για τους Πιζάτες εμπόρους. Η εγκατάσταση αυτή γνώρισε πολλές εναλλαγές της τύχης. Κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Μανουήλ Α΄ μεταφέρθηκε στο Πέραν, συνεπεία της έντασης που δημιουργήθηκε στις σχέσεις της Πίζας με την αυτοκρατορία³³². Το 1170 με νέο χρυσόβουλλο η Πίζα

327. *Trattati*, αφ. 9, σελ. 107-108. Για τη θέση αυτών των εγκαταστάσεων, βλ. Magdalino, *Constantinople médiévale*, 80 και Jacoby, *The Venetian Quarter, 158-159*, ο οποίος έχει διαφορετική από τον προηγούμενο άποψη.

328. *Νεκήτας Χωνιάτης*, 171.47-55.

329. Catherine Froux-Otten, *Les Pisans en Orient de la première croisade à 1406*, Thèse de Doctorat Troisième Cycle (Université de Paris I-Sorbonne), τ. 1, Παρίσι 1981, 46-47.

330. Dölger, *Regesten*, τ. 2, αφ. 1255. Το χρυσόβουλλο του Αλεξίου Α΄ παραδίδεται από το πολύ μεταγενέστερο χρυσόβουλλο (1192) του Ισακίου Β΄ (Müller, *Documenti*, αφ. 34, σελ. 43-45 = *MM*, τ. 3, αφ. 3, σελ. 9-13). Για το ιστορικό πλαίσιο του χρυσοβούλλου του 1111, βλ. Lilie, *Kreuzfahrerstaaten*, 79-80 του ίδιου, *Handel*, 73.

331. Magdalino, *Constantinople médiévale*, 79, 81-82.

332. Müller, *Documenti*, αφ. 34, σελ. 45 (= *MM*, τ. 3, αφ. 3, σελ. 14): πρβλ. Lilie, *Handel*, 428. Η ένταση συνδέεται πιθανότατα με τη συμμαχία που συνήψε η Πίζα το 1162 με τον Γερμανό αυτοκράτορα, τα συμφέροντα του οποίου συγκρούονταν με αυτά του βυζαντινού αυτοκράτορα (Lilie, *Kreuzfahrerstaaten*, 167 του ίδιου, *Handel*, 426-429).

επανετίθησε την παλαιά της εγκατάσταση³³³. Τότε πιθανώς προστέθηκαν και νέες παραχωρήσεις³³⁴. Ωστόσο, μετά την άνοδο στον θρόνο του Ανδρονίκου Α' οι Πιζάτες υπέστησαν νέες διώξεις³³⁵. Αυτό δείχνει το αίτημα που υπέβαλαν το 1192 στον Ισαάκιο Β' να τους καταβληθούν τα καθυστερούμενα *σολέμνια* οκτώ ετών καθώς και το κομμέριο 10%, το οποίο εισέπρατταν όλα αυτά τα χρόνια οι άνθρωποι της αυτοκρατορικής διοίκησης³³⁶. Η τύχη γύρισε ακόμη μια φορά υπέρ της Πίζας, όταν ο Ισαάκιος Β' επανέφερε το 1192 σε ισχύ τις παλαιές παραχωρήσεις του Αλεξίου Α', προσθέτοντας νέες, οι οποίες περιελάμβαναν την επέκταση της μείωσης του κομμερζίου στο 4% στις αγοραπωλησίες που γίνονταν εντός της βυζαντινής επικράτειας³³⁷.

Η Γένοια ήταν η τρίτη ιταλική ναυτική δημοκρατία που απέκτησε εμπορικά προνόμια στο Βυζάντιο³³⁸. Μέχρι τα μέσα του 12ου αι. η Γένοια ήταν σταθερά προσανατολισμένη στις αγορές της Συρίας και της Αιγύπτου, ενώ το ενδιαφέρον της για τη βυζαντινή πρωτεύουσα φαίνεται ότι ήταν σχετικά περιορισμένο. Το 1155 βυζαντινή αντιπροσωπεία που μετέβη στη Γένοια υποσχέθηκε την παραχώρηση μιας εμπορικής εγκατάστασης στην Κωνσταντινούπολη, η οποία θα περιελάμβανε έναν έμβολο και μία σάλα, καθώς και τη μείωση του κομμερζίου από 10% σε 4%³³⁹. Η σχετική υπόσχεση υλοποιήθηκε μόλις το 1160³⁴⁰, δεν είναι ωστόσο σαφές σε ποιες περιπτώσεις ίσχυε η μείωση του κομμερζίου. Το πιθανότερο είναι ότι η ευεργετική ρύθμιση είχε ισχύ μόνο για την εισαγωγή

333. Dölger, *Regesten*, τ. 2, αρ. 1499· Müller, *Documenti*, αρ. 34, σελ. 45 (=MM, τ. 3, αρ. 3, σελ. 13-15). Εκτός από την ινδικιάνα, το χρυσόβουλλο δεν φέρει άλλη εσωτερική χρονολογία. Ο F. Dölger το χρονολόγησε αρχικά το 1155. Νεότερες απόψεις ωστόσο υποστηρίζουν ότι η επιστροφή των Πιζατών στην εγκατάστασή τους πρέπει να τοποθετηθεί το 1170 (Lilie, *Kreuzfahrerstaaten*, 135κ.ε· P. Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180*, Cambridge 1993, 66-72).

334. Müller, *Documenti*, αρ. 34, σελ. 42 (=MM, τ. 3, αρ. 3, σελ. 6).

335. Müller, *Documenti*, αρ. 34, σελ. 40-41 (=MM, τ. 3, αρ. 3, σελ. 3-4). Η εκδίωξη των Πιζατών από την πρωτεύουσα από τον Ανδρόνικο Α' συνάγεται έμμεσα από την αποκατάστασή τους στην παλαιά τους εγκατάσταση από τον Ισαάκο Β'. Βλ. επίσης την πληροφορία του Νικήτα Χωνιάτη ότι ο Ανδρόνικος ενθάρρυνε το πλήθος στην Κωνσταντινούπολη να εξοντώσει τους Πιζάτες και τους Γενουάτες που βρίσκονταν στην πρωτεύουσα (*Νεώτατος Χωνιάτης*, 250-251.21-44).

336. Müller, *Documenti*, αρ. 34, σελ. 41 (=MM, τ. 3, αρ. 3, σελ. 6).

337. Dölger, *Regesten*, τ. 2, αρ. 1607· Müller, *Documenti*, αρ. 34, σελ. 46 (=MM, τ. 3, αρ. 3, σελ. 7, 17).

338. Βλ. Balard, *Romanie génoise*, τ. 1, 20-22 για τους λόγους αυτής της καθυστέρησης· πρβλ. Lilie, *Kreuzfahrerstaaten*, 165-166.

339. Dölger, *Regesten*, τ. 2, αρ. 1402· πρβλ. Lilie, *Handel*, 84-87· Balard, *Romanie génoise*, τ. 1, 22-24.

340. Για τις ευνοϊκές συνθήκες που δημιουργήθηκαν τότε για την προσέγγιση μεταξύ Βυζαντίου και Γένοιας, βλ. Balard, *Romanie génoise*, τ. 1, 24-25.

εμπορευμάτων στην Κωνσταντινούπολη³⁴¹. Η νέα εγκατάσταση υπήρξε βραχύβια και οι Γενουάτες αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν την Κωνσταντινούπολη³⁴². Το 1169 ο Μανουήλ Α΄ παραχώρησε στη Γένοια μια εμπορική εγκατάσταση έξω από την Κωνσταντινούπολη, στη θέση Οργου, ορίζοντας ότι το κομμέριο για τις εισαγωγές εμπορευμάτων στην πρωτεύουσα θα ανερχόταν στο ύψος του 4%³⁴³. Ένα χρόνο αργότερα, κατόπιν διαβημάτων διαμαρτυρίας στον αυτοκράτορα, η Γένοια βελτίωσε σημαντικά τη θέση της πετυχαίνοντας την παραχώρηση μιας εγκατάστασης εντός της πρωτεύουσας, στο λεγόμενο Κωπάριον, στο ανατολικό άκρο του Κεράτιου³⁴⁴. Όπως συνέβη και με την Πίζα, ο Ανδρόνικος Α΄ έδιωξε τους Γενουάτες από την πρωτεύουσα³⁴⁵, ενώ κατάργησε το ευνοϊκό φορολογικό καθεστώς των γενοατικών εισαγωγών, κατάσταση την οποία δεν έσπευσε να διορθώσει ο Ισαάκιος Β΄, μετά την επιστροφή των Γενουατών στην Κωνσταντινούπολη³⁴⁶. Το 1192 οι σχέσεις της Γένοιας με το Βυζάντιο αναθεριμάνθηκαν με την παραχώρηση ενός νέου χρυσοβούλλου³⁴⁷. Οι Γενουάτες πέτυχαν επέκταση των εγκαταστάσεών τους στην πρωτεύουσα με την παραχώρηση μιας δεύτερης σκάλας και οικημάτων (*τὰ ἐκατέρωθεν τοῦ παλαιοῦ ἐμβόλου αὐτῶν συναπτόμενα οἰκήματα*)³⁴⁸. Παράλληλα, προσπάθησαν να επιτύχουν, χωρίς αποτέλεσμα, περαιτέρω μείωση του κομμερίου από 4% σε 2%³⁴⁹. Κατόρθωσαν ωστόσο η μείωση του κομμερίου για τις γενοατικές εισαγωγές να ισχύσει σε όλη τη βυζαντινή επικράτεια και όχι μόνο στην

341. Αυτό τουλάχιστον προέβλεπε το χρυσόβουλλο του 1169 (Dölger, *Regesten*, τ. 2, αρ. 1488· *MM*, τ. 3, αρ. 5, σελ. 33). Αντίθετα ο Jacoby, *Privileges*, 359 υποστηρίζει ότι η πρώτη συμφωνία του Μανουήλ Α΄ με τη Γένοια προέβλεπε μείωση του κομμερίου στο 4% για τις εισαγωγές σε όλη την αυτοκρατορία, όπως ίσχυε για την Πίζα, και ότι το 1169 ο Μανουήλ περιορίσε την ισχύ της ρύθμισης στην Κωνσταντινούπολη.

342. Για τους λόγους, βλ. Bratianu, *Recherches*, ό.π. σημ. 249, 62-64· Balard, *Romanie génoise*, τ. 1, 25-26.

343. Για το χρυσόβουλλο, βλ. Lilie, *Handel*, 87-90· Balard, *Romanie génoise*, τ. 1, 28-29· G. W. Day, *Genoese Involvement with Byzantium. 1155-1204. A Diplomatic and Prosopographical Study*, Διδασκαρική διατριβή (University of Illinois at Urbana-Champaign, 1978), Ann Arbor, Michigan 1978, 20-22.

344. Balard, *Romanie génoise*, τ. 1, 29. Ειδικά για το Κωπάριον, βλ. σελ. 179-182. Για τον όρο *κωπάριον*, βλ. σχετικό σχόλιο του P. Schreiner, *Texte zur spätbyzantinischen Finanz- und Wirtschaftsgeschichte in Handschriften der Biblioteca Vaticana* (Studi e testi 344), Βατικανό 1991, 60-61.

345. *MM*, τ. 3, αρ. 5, σελ. 25.

346. *MM*, τ. 3, αρ. 5, σελ. 27.

347. Dölger, *Regesten*, τ. 2, αρ. 1609. Για τις συνθήκες υπό τις οποίες επιτεύχθηκε προοέγηση, βλ. Day, *Genoese Involvement*, 63-66.

348. *MM*, τ. 3, αρ. 5, σελ. 31-32.

349. *MM*, τ. 3, αρ. 5, σελ. 27.

Κωνσταντινούπολη³⁵⁰. Δεν είναι γνωστό ποιο φορολογικό καθεστώς διέπτε τις εξαγωγές³⁵¹.

Η καταλυτική παρουσία των Ιταλών στην Κωνσταντινούπολη τον 12ο αι. δεν σημαίνει ότι ήταν οι μοναδικοί ξένοι που την επισκέπτονταν ή που εγκαθίσταντο σε αυτή. Ήδη στα τέλη του 11ου αι. ανώνυμη λατινική πηγή αναφερόταν σε εγκαταστάσεις Αρμενίων, Λογγοβάρδων, Άγγλων, Φράγκων και Τούρκων στην Κωνσταντινούπολη, παράλληλα με τις παλαιές εγκαταστάσεις των Σύρων και των Αμαλφιτανών³⁵². Άνθρωποι από τα τέσσερα σημεία του ορίζοντα, οι οποίοι δεν ήταν πάντα έμποροι με την ανστηρή σημασία του όρου –π.χ. οι Άγγλοι και οι Φράγκοι ήταν τον 11ο αι. μισθοφόροι οργανωμένοι σε δικά τους «εθνικά» τάγματα³⁵³, οι οποίοι ασχολούνταν περιστασιακά με το εμπόριο– αναζητούσαν στην Κωνσταντινούπολη ευκαιρίες πλουτισμού. Το φαινόμενο έγινε εντονότερο τον 12ο αι. Η μουσουλμανική παρουσία υπήρξε συνεχής, παρά τις περιόδους έντασης που σημειώθηκαν στις σχέσεις των Βυζαντινών με τους Φατιμίδες στα τέλη του 10ου και στις αρχές του 11ου αι., οι οποίες είχαν ορισμένες φορές ως επακόλουθο την προσωρινή διακοπή του απ' ευθείας εμπορίου μεταξύ των δύο κρατών³⁵⁴. Το αίτημα του Saladin να επιτραπεί η ανέγερση δεύτερου τζαμιού στην Κωνσταντινούπολη, στα εγκαίνια του οποίου παρέστησαν πολλοί έμποροι –υποθέτω μουσουλμάνοι– που έτυχε να παρευριστούν στην πρωτεύουσα, υποδηλώνει ισχυρή αριθμητικά μουσουλμανική παρουσία³⁵⁵. Το νέο τζαμί βρισκόταν στο Πέραμα και γύρω από αυτό οργανώθηκε η οικονομική δραστηριότητα των μουσουλμάνων της Κωνσταντινούπολης³⁵⁶. Γνωρίζουμε επίσης ότι οι Γερμανοί και οι Φράγκοι διέθεταν δικές τους εγκαταστάσεις στην πρωτεύουσα στα τέλη του 12ου αι.³⁵⁷ Είναι πολύ πιθανό ότι αυτές είχαν παραχωρηθεί παλαιότερα και ότι συνδέονταν με απαιτήσεις του Γάλλου και

350. *MM*, τ. 3, αφ. 5, σελ. 33.

351. O Jacoby, *Privileges*, 362 θεωρεί ότι οι εξαγωγές φορολογούνταν κανονικά με 10%.

352. Ciggaar, *Description*, 119.20-23: *hic Greci habitant, illic Armenii, hic vicum Siri incolunt, ast illum Longobardi, Angli qui et Garengi dicuntur alio degunt loco ... Franci ... proprias habent in eadem urbe mansiones.*

353. Oikonomidès, *Fiscalité*, 267-269. Βλ. επίσης K. Ciggaar, *L'émigration anglaise à Byzance après 1066. Un nouveau texte latin sur les Varangues à Constantinople*, *REB*, 32, 1974, 301-342. Σύμφωνα με αυτό το κείμενο, ο αυτοκράτορας παραχώρησε στους Άγγλους που μετανάστευσαν στο Βυζάντιο *locum mansionis in urbe regia* (Ciggaar, *L'émigration*, 322.64-66).

354. Reinert, *Muslim Presence*, 136-140.

355. Reinert, *Muslim Presence*, 140-143.

356. *Νισήτας Χωνιάτης*, 553.3-5.

357. Βλ. παραπάνω σελ. 104-105.

Γερμανού ηγεμόνα την εποχή της Β' σταυροφορίας³⁵⁸. Οι Ρως, εκτός από δούλους και γουναρικά, εισήγαγαν στην Κωνσταντινούπολη βιοτεχνικά είδη³⁵⁹ και εξήγαγαν είδη διατροφής, όπως το κρασί³⁶⁰.

Τον 12ο αι. η Κωνσταντινούπολη ήταν ένα μεγάλο χωνευτήρι λαών. Οι ξένοι επισκέπτες της πρωτεύουσας εντυπωσιάζονταν από την αφθονία των καταναλωτικών αγαθών που μπορούσε να βρει κανείς στην αγορά της Βασιλεύουσας³⁶¹. Ορισμένοι από τους γηγενείς αντιμετώπιζαν με επιφύλαξη τη νέα κατάσταση. Ο λόγιος Ιωάννης Τζέτζης εκαυχάτο ειρωνικά ότι ήταν σε θέση να συνομιλήσει με τους Άραβες, τους Τούρκους, τους Λατίνους, τους Γεωργιανούς, τους Ρως, τους Κουμάνους και τους Εβραίους που κατέκλυζαν τη βυζαντινή πρωτεύουσα³⁶². Το ίδιο συνέβαινε σίγουρα με αρκετούς από τους συμπολίτες του, οι οποίοι έρχονταν σε καθημερινή επαφή με τους ξένους. Μέσα σε αυτό το ιδιαίτερα ρευστό περιβάλλον η ταυτότητα των Κωνσταντινουπολιτών άρχισε να χάνει σε ευκρίνεια. Η τάση ορισμένων από αυτούς να τονίσουν την ιδιότητα του γνησίου τέκνου της πρωτεύουσας³⁶³ οφείλεται πιθανότατα στην αίσθηση ότι ο κόσμος τους κινδύνευε από την αριθμητική υπεροχή των ξένων, Βυζαντινών και μη. Η Κωνσταντινούπολη του 12ου αι. σίγουρα δεν θύμιζε σε πολλά σημεία την πόλη του 10ου αι.

358. Magdalino, *Maritime Neighborhoods*, 223.

359. Ο Ιωάννης Τζέτζης αναφέρεται σε επιστολή του προς τον μητροπολίτη Δριόστρας στο *ταυρογλυφές, ει δὲ βούλει ὥασογλυφές, μελανοδόχον πνιδιον*, το οποίο ο τελευταίος του είχε στείλει ως δώρο (Τζέτζης, αρ. 80, σελ. 119.5-6). Για την ταύτιση των *Ταύρων* με τους Ρως, βλ. *Ioannis Tzetzae Historiae*, έκδ. P.-A. Leone, Napoli 1968, XI.872-876). Σχετικά με την αναδυόμενη βιοτεχνία του Κιέβου, βλ. Noonan, *The Flourishing*, ό.π. σμμ. 289, 107-112. Στην παρούσα Ρως στην Κωνσταντινούπολη στα τέλη του 12ου αι. αναφέρεται ο περιηγητής Αντώνιος του Novgorod (*Itinéraires russes en Orient*, μετ. B. de Khitrowo, Γενεύη 1889, 105).

360. Αυτό δείχνει το πλήθος θραυσμάτων αμφορέων που έχει έλθει στο φως σε πολλές θέσεις κατά μήκος των ποταμών της Ρωσίας και χρονολογείται γύρω στον 11ο με 13ο αι. (T. Noonan - R. Kovalev, *Wine and Oil for All the Rus'*, ό.π. σμμ. 167, 118-129).

361. *Βενιαμίν εκ Τουδέλης*, 13.

362. H. Hunger, *Zum Epilog der Theogonie des Johannes Tzetzes*, *BZ*, 46, 1953, 304-305. Ο ίδιος διαμαρτύρεται και σε άλλα σημεία του έργου του για τους επαρχιώτες και ξένους που συνέρρεαν στην πρωτεύουσα (*Ioannis Tzetzae Historiae*, XIII.356-359).

363. Magdalino, *Constantinople and the Outside World*, ό.π. σμμ. 15, 150.

Συμπέρασμα

Κεντρική αγορά του Βυζαντίου με ιδιαίτερο καθεστώς, η Κωνσταντινούπολη αποτελούσε σημείο αναφοράς για Βυζαντινούς και ξένους. Βασικό χαρακτηριστικό της οικονομικής φυσιογνωμίας της ήταν η εισαγωγή και κατανάλωση ειδών διατροφής και πρώτων υλών και η παραγωγή βιοτεχνικών προϊόντων. Οι ανάγκες ανεφοδιασμού καλύπτονταν κυρίως από την επαρχία, πρωτίστως την κοντινή. Οι εισαγωγές από μακρινές επαρχίες ήταν περιστασιακές μέχρι τον 11ο αι. και αποτελούσαν, συνήθως, τη λύση σε καταστάσεις εκτάκτου ανάγκης. Άλλωστε ο πληθυσμός της πρωτεύουσας δεν ήταν μεγάλος και ένα τμήμα, μικρό σίγουρα, των αναγκών του μπορούσε να καλυφθεί εξ ιδίων. Αυτός είναι ένας από τους λόγους για τους οποίους μακρινές περιοχές με αξιόλογη παραγωγή έμειναν εκτός των δικτύων ανεφοδιασμού της βυζαντινής πρωτεύουσας. Εξαίρεση αποτελούσε ενδεχομένως το εμπόριο συγκεκριμένων ειδών, όπως των οίνων υψηλής ποιότητας, στο οποίο η προσδοκία ενός υψηλού κέρδους καθιστούσε τις συναλλαγές με μακρινές περιοχές συμφέρουσες. Μέχρι τα τέλη του 9ου αι. δεν είναι καθόλου σίγουρο ότι υπήρχε αξιόλογη παρουσία ξένων εμπόρων στην πρωτεύουσα. Τα πράγματα άρχισαν να αλλάζουν στη διάρκεια του 10ου αι., οπότε ξένοι έμποροι, αρχικά Σύροι –που πιθανώς ήταν χριστιανοί– άρχισαν να επισκέπτονται τακτικά την πρωτεύουσα. Ορισμένοι μάλιστα από αυτούς επέλεξαν να εγκατασταθούν μόνιμα σε αυτή. Από οικονομικής όμως άποψης η σημασία των συναλλαγών με τους ξένους, οι οποίες γίνονταν μέσα σε ένα αυστηρό κανονιστικό πλαίσιο υπό τον στενό έλεγχο του κράτους, ήταν σχετικά περιορισμένη. Δεν πρέπει να λησμονούμε ότι σε ένα ποσοστό δεν πραγματοποιούνταν καν σε χρήμα αλλά σε είδος.

Η κατάσταση διαμορφώθηκε διαφορετικά μετά τα μέσα του 11ου και κυρίως τον 12ο αι. Η δημογραφική ανάπτυξη και η ενίσχυση του ντόπιου πληθυσμού με ξένους που εγκαταστάθηκαν στην πρωτεύουσα για τις συναλλαγές τους είχαν ως συνέπεια αυξημένες ανάγκες σε βασικά καταναλωτικά είδη. Η αύξηση της κατανάλωσης, ως αποτέλεσμα τόσο της πληθυσμιακής προόδου, όσο και της βελτίωσης της γενικότερης οικονομικής κατάστασης, σε συνδυασμό με το επιχειρηματικό πνεύμα που χαρακτήριζε ορισμένους από τους ξένους, κυρίως τους δυτικούς, οδήγησε στη διεύρυνση των δικτύων ανεφοδιασμού της πρωτεύουσας. Η Κωνσταντινούπολη παρομοιάζεται από έναν

συγγραφέα του τέλους του 12ου αι. με θάλασσα στην οποία έρρεαν ποταμιοί αγαθών από όλη την αυτοκρατορία³⁶⁴. Ακόμα περισσότερο, θα συμπληρώναμε, από όλη την οικουμένη. Εμπορεύματα από την ισλαμική Ανατολή εισάγονταν στην Κωνσταντινούπολη από όπου επανεξάγονταν σε βυζαντινές αγορές και στη δυτική Μεσόγειο³⁶⁵. Τα βενετικά έγγραφα μαρτυρούν ότι η πρωτεύουσα ήταν το σημείο εκκίνησης ή/και το σημείο κατάληξης των περισσότερων εμπορικών ταξιδιών. Η άρνηση των βυζαντινών αρχών να επιτρέψουν στους ξένους την πρόσβαση στα λιμάνια του Ευξείνου Πόντου αποσκοπούσε τελικά στην περιφρούρηση της κυριαρχής θέσης της Βασιλεύουσας στο διεθνές εμπόριο.

Δεν είναι πολύ καλά γνωστά τα κριτήρια επιλογής των διακινουμένων αγαθών. Ασφαλώς η ζήτηση και η τιμή ήταν από τα βασικότερα. Τα μεταξωτά αποτελούσαν παραδοσιακά το κύριο εξαγωγίμο προϊόν της βιοτεχνικής παραγωγής της πρωτεύουσας, αν κρίνουμε από τον θαυμασμό των ξένων για το συγκεκριμένο είδος³⁶⁶. Είναι επίσης βέβαιο ότι η Κωνσταντινούπολη εξήγγε διάφορα είδη μεταλλοτεχνίας³⁶⁷, καθώς και είδη της πρωτογενούς παραγωγής, όπως το κρασί, το λάδι ή το τυρί. Ως προς τις εισαγωγές, τα μπαχαρικά και οι αρωματικές ουσίες κατείχαν την πρώτη θέση. Αντίθετα, άλλα είδη, όπως πχ. το κρασί της νότιας Ιταλίας και ειδικότερα της Απουλίας, το οποίο είχε σημαντική

364. Μιχαήλ Χωνιάτης, *Επιστολές*, αρ. 50.64-65.

365. Βλ. σχετικά Jacoby, *Egypt*, 54-55, 56-59. Η αλληλεξάρτηση μεταξύ Κωνσταντινούπολης, νοτιοανατολικής Μεσογείου και Βενετίας διαγράφεται ανάγλυφα σε μια σειρά δικαιοπρακτικών εγγράφων της εποχής. Το 1132 δύο Βενετοί συμφωνούν στη Βενετία μια *commenda* για ένα εμπορικό ταξίδι στην Τύρο και στη συνέχεια στην Κωνσταντινούπολη και σε όλη τη βυζαντινή επικράτεια (Morozzo della Rocca - Lombardo, *Documenti*, τ. 1, αρ. 62). Το 1161 ένας Βενετός υπέγραψε εξοφλητική απόδειξη σε συμπατριώτη του για εμπορεύματα που ο τελευταίος είχε μεταφέρει για λογαριασμό του από την Αλεξάνδρεια στην Κωνσταντινούπολη (Morozzo della Rocca - Lombardo, *Documenti*, τ. 1, αρ. 148). Το 1184 ένας Βενετός χορήγησε ένα ναυτοδάνειο σε άλλο Βενετό με σκοπό αυτός να εμπορευθεί στην Αλεξάνδρεια και να επιστρέψει στην Κωνσταντινούπολη (Morozzo della Rocca - Lombardo, *Documenti*, τ. 1, αρ. 347).

366. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 9.6' *Russian Chronicle*, 75' Ciggaar, Description, 119.18-19. Στα μέσα του 12ου αι. ο Βενιανός εκ Τουδέλης εντυπωσιάστηκε από το γεγονός ότι οι Κωνσταντινουπολίτες ήταν ντυμένοι με χρυσοζέντητα μεταξωτά ενδύματα (*Βενιανός εκ Τουδέλης*, 14).

367. Στη δεκαετία του 1070 ο ηγούμενος του Monte Cassino παρήγγειλε στην Κωνσταντινούπολη τις εξωτερικές θύρες του μοναστηριού του (Heyd, *Commerce*, τ. 1, 101-102), ενώ γύρω στο 1080 μία από τις εξωτερικές θύρες του ναού του Αγίου Μάρκου στη Βενετία κατασκευάστηκε στην Κωνσταντινούπολη. Για τις θύρες ναών της Ιταλίας που κατασκευάστηκαν στο Βυζάντιο ή στην

εμπορευματοποίηση τον 12ο αι.³⁶⁸, δεν είχε τύχη στην Κωνσταντινούπολη, όπου προφανώς είχε να ανταγωνισθεί με μεγάλη ποικιλία βυζαντινών οίνων.

Η άλωση του 1204 και η νέα πολιτική και οικονομική κατάσταση που διαμορφώθηκε είχαν ως συνέπεια τη μεταβολή των συνθηκών στο εμπόριο της ανατολικής Μεσογείου³⁶⁹. Η οικονομία της Κωνσταντινούπολης δέχθηκε ένα πλήγμα, αφού δεν υπήρχαν πλέον οι κοινωνικές εκείνες ομάδες που είχαν δώσει ώθηση κατά το παρελθόν στην παραγωγή και στο εμπόριο ειδών πολυτελείας. Η πόλη κατάφερε τελικά να ενταχθεί στο νέο περιβάλλον και να βρει τη θέση της στα εμπορικά δίκτυα του 13ου αι.³⁷⁰, έπαισε ωστόσο να δεσπόζει στο εμπόριο της ανατολικής Μεσογείου.

Ιταλία κατ' απομίμηση βυζαντινών προτύπων, βλ. Margaret English Frazer, Church Doors and the Gates of Paradise: Byzantine Bronze Doors in Italy, *DOP*, 27, 1972, 145-162.

368. Martin, *La Pouille*, ό.π. σημ. 185, 427, 441.

369. D. Jacoby, Changing Economic Patterns in Latin Romania: The Impact of the West, στο: *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*, εκδ. Angeliki Laiou - R. Parviz Mottahedeh, Dumbarton Oaks, Washington, D.C. 2001, 221 (=του ίδιου, *Commercial Exchanges*, ό.π. σημ. 321, σφ. IX).

370. D. Jacoby, The Economy of Latin Constantinople, 1204-1261 στο: *Urbs capta. The Fourth Crusade and its Consequences*, εκδ. Angeliki Laiou (Réalités byzantines 10), Παρίσι 2005, 195-214.

II. Η ΕΠΑΡΧΙΑ

Εισαγωγή

Η προϊούσα διαδικασία αγροτοποίησης των πόλεων και υποχώρησης του αστικού τρόπου ζωής που παρατηρείται στο Βυζάντιο από το δεύτερο μισό του 7ου αι. είναι επαρκώς μελετημένη σε μια σειρά σημαντικών έργων ώστε δεν έχει νόημα να επιμείνει κάποιος περισσότερο σε αυτό το σημείο¹. Η παρουσία εκπροσώπων του κράτους και της Εκκλησίας αποτελεί στην πραγματικότητα το κύριο στοιχείο που διαφοροποιεί τις πόλεις από τα χωριά κατά τους μέσους χρόνους. Οι πόλεις που κατάφεραν να επιβιώσουν απέκτησαν τον χαρακτήρα του κάστρου². Η εξέλιξη αυτή είχε ως συνέπεια την απουσία μέχρι τον 10ο αι. μεγάλων αγορών, οι οποίες θα μπορούσαν να υποστηρίξουν εμπορική δραστηριότητα που να υπερβαίνει το περιφερειακό επίπεδο. Εξαιρέση αποτέλεσαν ορισμένες συνοριακές αγορές που εξυπηρετούσαν το εμπόριο με το εξωτερικό.

Σε όλες ωστόσο τις πόλεις-κάστρα πωλούνταν αγαθά πρώτης ανάγκης, καθώς και ορισμένα βιοτεχνικά είδη που κατασκευάζονταν επί τόπου, όπως υφάσματα, κεραμικά και μεταλλικά σκεύη, εργαλεία. Οι αγορές των ειδών διατροφής τροφοδοτούνταν κατά κύριο λόγο από την κοντινή ύπαιθρο³. Χωρικοί μετέφεραν το πλεόνασμά τους στο κοντινό κάστρο ή *ἐμπόριο* όπου προμηθεύονταν βιοτεχνικά είδη καθώς και αγροτικά προϊόντα που δεν παρήγαν οι ίδιοι. Τα σχετικά παραδείγματα είναι αρκετά εύγλωττα και δείχνουν πόσο διαφορετική μπορούσε να είναι η φυσιογνωμία των επαρχιακών αγορών μέσα στον ίδιο γεωγραφικό χώρο. Στη Μίλητο, ένα απλό κάστρο κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο, μαρτυρείται τον 10ο αι. βιοτεχνία καθημερινών ενδυμάτων από μαλλί⁴, η οποία προμηθευόταν κατά πάσα πιθανότητα την πρώτη ύλη από κτηνοτρόφους της υπαίθρου. Στην Έφεσο την ίδια περίπου περίοδο η αγορά ήταν σημαντικά

1. Βλ. πρόσφατα την Εισαγωγή στον τόμο *Villages* και ιδιαίτερα τις σελίδες 17, 19.

2. W. Brandes, *Die Städte Kleinasiens im 7. und 8. Jahrhundert* (Berliner Byzantinistische Arbeiten 56), Βερολίνο - Άμστερνταμ 1989, 111-120.

3. *Βίος Νίκωνος*, § 35, σελ. 71· *Βίος Κωνσταντίνου εξ Ιουδαίων*, § 5, σελ. 629.

4. Αυτό υποδηλώνει η παρουσία ενός σαγοπώλη, βιοτέχνη δηλαδή που κατασκεύαζε *σαγία*, βαρεία μάλλινα επανωφόρια (H. Delehaye, *Vita sancti Nicephori episcopi Milesii*. Saeculo X, *Anal. Boll.*, 14, 1895, § 30, σελ. 160). Για τα *σαγία*, βλ. Κονκουλές, *Βυζαντινών βίος*, 75.

διαφοροποιημένη και προσέφερε τη δυνατότητα προμήθειας μεταξωτών ενδυμάτων, αρωμάτων, ακόμη και χειρογράφων⁵. Στη Δινογέτια, θέση στο δέλτα του Δούναβη που έχει συστηματικά ανασκαφεί, έχουν βρεθεί πρώτες ύλες, όπως λινάρι και μαλλί, που χρησιμοποιούνταν στην τοπική υφαντουργία, ενώ έχει διαπιστωθεί ότι υπήρχε παραγωγή μεταλλικών και κεραμικών αντικειμένων⁶. Το πιθανότερο είναι ότι η παραγωγή προοριζόταν για να καλύψει την εγχώρια ζήτηση. Αντίθετα, στη νότια Βαλκανική, σε ένα κέντρο όπως η Θεσσαλονίκη, η βιοτεχνική παραγωγή υπερέβαινε τις τοπικές ανάγκες και ένα σημαντικό τμήμα της εξαγόταν τόσο προς άλλες αγορές του εσωτερικού, όσο και προς το εξωτερικό⁷.

Σχηματικά θα πρέπει να φαντασθούμε τη βυζαντινή επαρχιακή αγορά ως το κέντρο μιας σειράς ομόκεντρων κύκλων, ο πρώτος από τους οποίους κάλυπτε την ενδοχώρα της, ο δεύτερος μια σειρά γειτονικών αγορών και ο τρίτος μακρινές αγορές. Η ποιιλία των εμπορευμάτων που διακινούνταν ήταν συνάρτηση τριών παραμέτρων. Πρώτον, της γεωγραφικής θέσης της αγοράς, δεύτερον, του πληθυσμού της και τρίτον, των προϊόντων που παράγονταν ή κατασκευάζονταν στον συγκεκριμένο τόπο, τα οποία θα μπορούσαν να προσελκύσουν ξένους εμπόρους. Δυστυχώς, οι γνώσεις μας για τις επαρχιακές αγορές είναι ιδιαίτερα περιορισμένες και σε μεγάλο βαθμό αποσπασματικές, ώστε δεν είναι εύκολο να ερμηνευθούν σωστά. Είναι πολύ δύσκολο να αξιολογήσει κανείς πληροφορίες που φέρουν τη σφραγίδα της ρητορικής και της μίμησης καθιερωμένων λογοτεχνικών προτύπων. Ποια είναι π.χ. η αξία της μαρτυρίας ενός αγιολογικού κειμένου σύμφωνα με την οποία η Νίκαια της Βιθυνίας ήταν τον 9ο αι. μια πόλη που προσέφερε κατάλληλες συνθήκες για την ανάπτυξη του εμπορίου (*Νίκαια ἡ πόλις πολλοῖς μὲν βρῖθαι τοῖς ἄλλοις καλοῖς, τῷ δὲ πρὸς ἐμπορείαν ἔχειν εὐφρῶς ἐκκαλεῖται τοὺς ἐπιτηδεύοντας τὸ χρῆμα πρὸς ἑαυτήν*⁸); Το πιθανότερο είναι ότι συγκρινόμενη με άλλα κάστρα η Νίκαια παρουσίαζε αξιόλογη οικονομική δραστηριότητα, το μέγεθος της οποίας ωστόσο δεν θα πρέπει να υπερεκτιμάται.

Η ανισότητα της πληροφόρησης έχει ως αποτέλεσμα την άγνοια για σημαντικές πόλεις. Διερωτάται εύλογα ο ερευνητής αν υπήρχε εμπόριο σε στρατιωτικά και πολιτικά κέντρα του εσωτερικού της μκρασιατικής χερσονήσου, όπως η Καισάρεια, το Ικόνιο ή το Αμόριο που βρίσκονταν πάνω σε σημαντικούς οδικούς άξονες και φιλοξενούσαν αξιωματούχους της πολιτικής και της στρατιωτικής διοίκησης. Τα ευρήματα δείχνουν ότι, ακόμη και κατά την περίοδο

5. Βλ. Γερολυμάτου, Παρατηρήσεις, 195 για τις σχετικές παραπομπές.

6. Barnea, *Dinogetia et Noviodunum*, 356-357.

7. Βλ. παρακάτω σελ. 148, 176-177.

8. *Βίος Κωνσταντίνου εξ Ιουδαίων*, § 51, σελ. 642.

των «σκοτεινών αιώνων», διατηρήθηκε εκεί ένα *minimum* νομισματικής κυκλοφορίας⁹. Το πιθανότερο είναι ότι στις πόλεις αυτές υπήρχε ένα ορισμένο επίπεδο βιοτεχνικής παραγωγής που κάλυπτε τις ανάγκες του εγχωρίου πληθυσμού καθώς και αυτού της γειτονικής υπαίθρου και, μερικώς, τουλάχιστον, όσων διέμεναν για υπηρεσιακούς λόγους σε αυτές. Οι ανασκαφές που είναι σε εξέλιξη στο Αμόριο δείχνουν ότι στο σημαντικό αυτό κάστρο υπήρχε κεραμική παραγωγή και μάλιστα εφυαλωμένων αγγείων σε αρκετά πρόωμη περίοδο (πριν από το 838)¹⁰, υαλουργία¹¹ και, ενδεχομένως, υφαντουργία και μάλιστα μεταξουργία¹². Είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι το Αμόριο δεν αποτελούσε εξαίρεση και ότι κάτι ανάλογο συνέβαινε και με άλλα επαρχιακά κέντρα, για τα οποία οι πηγές δεν προσφέρουν πληροφορίες και η αρχαιολογική έρευνα δεν έχει δώσει ακόμη καρπούς. Κατά τύχη γνωρίζουμε ότι στην Αυγουστόπολη της Φρυγίας, η οποία είναι γνωστή σχεδόν αποκλειστικά από την παρουσία της σε επισκοπικούς και συνοδικούς καταλόγους¹³, διοργανωνόταν μία φορά τον χρόνο αγορά αρωμάτων¹⁴. Τέτοιες περιπτώσεις που δεν άφησαν ίχνη στις πηγές πρέπει να υπάρχουν πολλές. Συνεπώς, η παρούσα ενότητα, η οποία πραγματεύεται τα εμπορικά δίκτυα που αναπτύχθηκαν στην επαρχία, δεν εξαντλεί κατά κανένα τρόπο το ζήτημα. Απλώς γίνεται προσπάθεια με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία να ιχνηλατηθούν ορισμένα από τα εμπορικά δίκτυα και να παρουσιασθούν συγκεκριμένες αγορές, για τις οποίες υπάρχει σχετικό υλικό.

Όσον αφορά στην οργάνωση του επαρχιακού εμπορίου, είναι μάλλον απίθανο να υπήρχε στις επαρχιακές πόλεις ένα σύστημα συντεχνιών θεσμοθετημένο από το κράτος, ανάλογο με αυτό που λειτουργούσε στην Κωνσταντινούπολη¹⁵. Πρέπει να λάβουμε υπ' όψιν ότι ένας από τους κύριους λόγους οργάνωσης της αγοράς της πρωτεύουσας με βάση το συντεχνιακό

9. Έχει παρατηρηθεί ότι διάφορες οικονομικές παράμετροι, όπως η νομισματική κυκλοφορία, δεν παρουσίαζαν την ίδια εικόνα στις πρωτεύουσες των θεμάτων και σε μικρότερους οικισμούς. Βλ. σχετικά Cécile Morisson, *Survivance de l'économie monétaire à Byzance (VIIe-IXe siècle)*, στο: *Οι σκοτεινοί αιώνες του Βυζαντίου (7ος-9ος αι.)* (Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών. Διεθνή συμπόσια 9), επιμ. Ελεονώρα Κουντουρά-Γαλάση, Αθήνα 2001, 392.

10. Beate Boehlendorf-Arslan, *Die glasierte byzantinische Keramik aus der Türkei*, Κωνσταντινούπολη 2004, 222-223 (η παραπομπή μου είναι γνωστή από τη μελέτη της Λαΐου, *Παραγωγή και κατανάλωση*, 97).

11. M. Gill, *Amorium Reports. Finds I: The Glass (1987-1997)* (British Archeological Reports. International Series 1070), Οξφόρδη 2002, 35.

12. Λαΐου, *Παραγωγή και κατανάλωση*, 112-113.

13. *Tabula Imperii Byzantini*, τ. 7. K. Belke - N. Mersich, *Phrygien und Pisidien*, Βιέννη 1990, 196.

14. Vasiliev, *Arabes*, τ. 2.2, 400.

15. Την αντίθετη άποψη υποστηρίζει ο Ostrogorsky, *Geschichte*, 210.

σύστημα, η εξασφάλιση δηλαδή και ο έλεγχος της τροφοδοσίας, δεν υφίστατο για τις επαρχιακές πόλεις, ο ανεφοδιασμός των οποίων γινόταν σε διαφορετική βάση, δεδομένου ότι ο πληθυσμός τους ήταν μικρότερος. Η διατήρηση ενός δαπανηρού συστήματος στην επαρχία, όπου η εμπορική δραστηριότητα ήταν, τουλάχιστον μέχρι τον 11ο αι., σχετικά περιορισμένη, ήταν ασύμφορη για το κράτος. Θεωρώ λοιπόν ότι το συντεχνιακό σύστημα, με τη μορφή που λειτουργούσε στην Κωνσταντινούπολη, ήταν άγνωστο στη βυζαντινή επαρχία¹⁶. Η έλλειψη μιας τέτοιας οργάνωσης στην επαρχία διαφαίνεται από την ανησυχία του συντάκτη του Επαρχιακού Βιβλίου μήπως το ακατέργαστο μετάξι διαφύγει έξω από την πρωτεύουσα, διότι έτσι καθίστατο αδύνατος ο έλεγχος της περαιτέρω διακίνησής του. Οι αρμοδιότητες των επάρχων Θεσσαλονίκης και Νικαίας, αξιωματούχων γνωστών από σφραγίδες που χρονολογούνται τον 8ο και 9ο αι., δεν έχουν διευκρινισθεί¹⁷. Είναι αλήθεια ότι ένα χωριό του Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, το οποίο αναφέρεται στην αλλαγή των *πλωΐμων*, των *χαρτοποιών* και των *κογχιλευτών* της Πελοποννήσου από την υποχρέωση παροχής στο κράτος αλόγων στο πλαίσιο οργάνωσης εκστρατείας¹⁸, δημιουργεί την εντύπωση ότι συντεχνιακή οργάνωση των επαγγελματιών υπήρχε και στην επαρχία¹⁹. Πράγματι, ο μόνος τρόπος που θα μπορούσε να εισπραχθεί ένας φόρος από τους επαγγελματίες είναι μέσω ενός συλλογικού οργάνου, όπως οι συντεχνίες. Αν λοιπόν υπήρχε κάτι τέτοιο στην επαρχία αυτή την περίοδο, αυτό αφορούσε σε επαγγέλματα που ασχολούνταν με προϊόντα που ήταν κρατικό μονοπώλιο, όπως η πορφύρα, τα οποία έπρεπε πράγματι να λειτουργούν υπό την επίβλεψη του κράτους²⁰. Συστηματικότερη συντεχνιακή οργάνωση των επαγγελματιών διαπιστώνεται τον 12ο αι. στη Θεσσαλονίκη²¹, ενώ δεν είναι απίθανο κάτι ανάλογο να συνέβη επίσης σε πόλεις όπως η Κόρινθος. Οποιοδήποτε όμως την εποχή αυτή ο χαρακτήρας του συντεχνιακού συστήματος είχε αλλάξει σημαντικά, ακόμη και στην Κωνσταντινούπολη, ώστε να μη μπορεί να γίνει λόγος για συντεχνίες ανάλογες με αυτές που γνωρίζουμε από το Επαρχιακό Βιβλίο.

16. Βλ. επίσης την επιχειρηματολογία του Maniatis, *The Guild System*, ό.π. σελ. 54 σημ. 6, 536-537.

17. Angueliki Konstantakopoulou, *L'Éparque de Thessalonique: les origines d'une institution administrative (VIIIe-IXe siècles)*, στο: *Ελληνικές ανακοινώσεις στο Ε΄ Διεθνές Συνέδριο Σπουδών Νοτιοανατολικής Ευρώπης* (Βελιγράδι, 11-17 Σεπτεμβρίου 1984), Αθήνα 1985, 157-162.

18. *DAI*, κεφ. 52.11.

19. Schreiner, *Organisation*, 51-52.

20. Η πορφύρα αλιεύονταν επίσης στις παραλίες της Αττικής καθώς και στη νότια Εύβοια (Μιχαήλ Χωνιάτης, *Επιστολές*, αρ. 135.9-10). Πρόσοφατες μελέτες έδειξαν ότι την ίδια περίοδο υπήρχαν πιθανώς και άλλα κέντρα αλείας πορφύρας στον ελλαδικό χώρο και συγκεκριμένα στα παράλια της δυτικής Βοιωτίας. Βλ. σχετικά Dunn, *Thisvi - Kastorion*, 53-54.

21. Βλ. παρακάτω σελ. 148 σημ. 49.

Η ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ

1. Τα βόρεια παράλια της Μικράς Ασίας

Από τον 9ο μέχρι και τις αρχές του 11ου αι. το σημαντικότερο εμπορικό κέντρο στη βόρεια Μικρά Ασία ήταν η Τραπεζούντα, πρωτεύουσα του θέματος Χαλδίας από το 824 περίπου¹. Η Τραπεζούντα αποτελούσε την κατάληξη του μεγάλου χειρσαίου δρόμου που ξεκινούσε από την κεντρική Ασία και μέσω της Αρμενίας κατέληγε στον Εύξεινο Πόντο². Ο δρόμος αυτός περνούσε από τις πόλεις της Υπερωξιανής Σαμαρκάνδη και Μπουχάρα, διέσχισε το Χορασάν (στο ανατολικό Ιράν), στη συνέχεια ακολουθούσε τη νότια όχθη της Κασπίας θάλασσας, προχωρούσε κατά μήκος της δυτικής όχθης της Κασπίας και περνούσε ανάμεσα από τις οροσειρές του βορείου Ιράν. Στο σημείο αυτό διακλαδιζόταν: ο ένας βραχίονας κατευθυνόταν προς Νότο και τις αγορές του χαλιφάτου, ενώ ο άλλος διέσχισε την Αρμενία και κατέληγε στην Τραπεζούντα. Κατά μήκος του δεύτερου δρόμου αναπτύχθηκαν τον 9ο και τον 10ο αι. σημαντικές αγορές, κυριότερη από τις οποίες ήταν η Ταυρίδα στο Ιράν. Ιδιαίτερα ευνοημένη ήταν η Αρμενία, στο έδαφος της οποίας αναπτύχθηκαν το Άνι, το οποίο έγινε αργότερα πρωτεύουσα της Αρμενίας, το Καρς και κυρίως η Θεοδοσιούπολη και το Άρτζε.

Η ευρεία χρήση αυτού του δρόμου και η συνακόλουθη ανάπτυξη της Τραπεζούντας συνδέονται με την άθηση του εμπορίου του Βυζαντίου με το χαλιφάτο των Αββασιδών γύρω στα μέσα του 9ου αι.³ Οι πηγές της περιόδου αναφέρονται διεξοδικά στην ευμάρεια που γνώρισαν οι Τραπεζούντιοι χάρις στο εμπόριο⁴, ενώ οι Άραβες γεωγράφοι χαρακτηρίζουν την πόλη πύλη εισόδου και

1. Oikonomidès, *Listes*, 349.

2. Για τους δρόμους της κεντρικής Ασίας γενικά, βλ. B. Spuler, *Trade in the Eastern Islamic Countries in the Early Centuries*, στο: *Islam and the Trade of Asia*, εκδ. D. S. Richards (Papers on Islamic History II), Οξφόρδη 1970, 14-15. Ειδικότερα για τους δρόμους που συνέδεαν τη νότια όχθη της Κασπίας θάλασσας με το Χορασάν και το Τουρκεστάν, βλ. M. Lombard, *L'islam pendant sa première grandeur (VIIIe-XIe siècles)*, Παρίσι-Χάγη 1971, 36-42.

3. Βλ. παραπάνω σελ. 92-93.

4. Rosenqvist, *Dossier*, 212.165-168: *ἦνθι γὰρ τὸ τρηναῖα καιροῦ ἢ Τραπεζοῦς ἦδε καὶ περιόπτος ἦν καὶ περὶ ἄλντος, καὶ παρὰ πάσης σχεδὸν γῆς ἐδοξάζετο. Προύχοντες τε ὑπῆρχον ἐν αὐτῇ οὐκ ὀλίγοι καὶ στρατιῶται ἐπὶ ἄεκτοι, ἔμποροι τε πλείστοι καὶ ὄλβιοι.* Το κείμενο προέρχεται από την πένα του Ιωσήφ Λαζαρόπουλου, μητροπολίτη Τραπεζούντος τον 14ο αι., στήριζεται όμως σε

εξόδου εμπορευμάτων από και προς τις ισλαμικές χώρες προσθέτοντας ότι ήταν το σημείο όπου καταβάλλονταν οι τελωνειακοί δασμοί⁵. Τον 10ο αι. ο στρατηγός Χαλδίας εισέπραττε το ήμισυ του μισθού του, ο οποίος ανερχόταν σε είκοσι λίτρες χρυσού, από το κομμέρσιο του τελωνείου της Τραπεζούντας⁶. Στα τέλη του 10ου αι., εποχή κατά την οποία είχε αναπτυχθεί σημαντικά το εμπόριο με το Ισλάμ μέσω Αντιόχειας και εμιράτου του Χαλεπίου⁷, οι Βυζαντινοί εξακολούθησαν να εξάγουν μέσω Τραπεζούντας μεταξωτά, λινά και μάλλινα υφάσματα⁸. Η σφραγίδα ενός κομμερσιαρίου Χαλδίας που έχει βρεθεί στο Χαλέπι⁹ αποτελεί αδιάψευστο μάρτυρα των σχέσεων της Τραπεζούντας με τη Συρία¹⁰.

Η Τραπεζούντα ήταν επίσης το μεγάλο εμπορικό κέντρο όχι μόνο για τους Βυζαντινούς και τους μουσουλμάνους, αλλά για όλους τους λαούς που ήταν εγκατεστημένοι στα ανατολικά παράλια του Ευξείνου Πόντου, καθώς και για τους λαούς του Κανκάσου. Οι αραβικές πηγές μάς πληροφορούν για την ύπαρξη οικονομικών επαφών της Τραπεζούντας με την Αβασγία, ενώ αναφέρονται στην παρουσία στην πόλη Κιρκασίων εμπορών προσθέτοντας ότι οι Κιρκάσιες ντύνονταν με πολυτελή μεταξωτά βυζαντινής προέλευσης¹¹. Την ίδια περίοδο

παλαιότερη παράδοση και αναφέρεται σε γεγονότα του δεύτερου μισού του 9ου αι. Την ίδια εποχή απηχεί και ο Edrisi (*Edrisi*, τ. 2, 393), ο οποίος αντιγράφοντας παλαιότερες πηγές αναφέρεται στην ευμάρεια των Τραπεζουντιών και στον ρόλο της Τραπεζούντας στο εμπόριο μεταξύ Βυζαντίου και Ισλάμ «από την εποχή των χαλίφηδων».

5. Al Istakhri, *Journal Asiatique*, 14, 1849, 462 (η αναφορά μου είναι γνωστή από τον R. Lopez, *The Silk Industry in the Byzantine Empire*, *Speculum*, 20, 1945, 29 σημ. 3)· *Mas'ūdi*, τ. 1, § 443· *Ibn Hauqal*, τ. 2, 337· πρβλ. Heyd, *Commerce*, τ. 1, 44· Lopez, *Silk Industry*, 29-30· Patlagean, *Marchés*, 603-604 και πιο πρόσφατα Οικονομίδης, *Πόλεις-commerce*, 67-72. Για τις σφραγίδες των κομμερσιαρίων Χαλδίας, βλ. *Zacos-Veglery*, τ. 1.2, αρ. 1880 (=DOSeals, τ. 4, αρ. 32.17), αρ. 2016 (=DOSeals, τ. 4, αρ. 32.19), αρ. 2113 (=DOSeals, τ. 4, αρ. 32.21), αρ. 2235 (=DOSeals, τ. 4, αρ. 32.24), αρ. 2527 (=DOSeals, τ. 4, αρ. 32.29)· τ. 1.3, αρ. 3168· *Zacos*, αρ. 306, 357, 442· V. Laurent, *Sceaux byzantins inédits*, *BZ*, 33, 1933, 356, αρ. 7 (=DOSeals, τ. 4, αρ. 32.26)· *DOSeals*, τ. 4, αρ. 32.15, 32.16, 32.18, 32.20, 32.22, 32.23, 32.25, 32.27, 32.28, 32.30. Βλ. επίσης *Vitae duae antiquae sancti Athanasii Athonitae*, έκδ. J. Noret (*Corpus Christianorum* 9), Louvain 1982, *vita* A, § 9, σελ. 13-15.

6. *De cerimoniis*, τ. 2, 697. Βλ. επίσης Πολύμνια Κατούνη, Η μισθοδοσία των στρατηγών των θεμάτων. Προβλήματα και εμμηρίες, *Βυζαντινά*, 22, 2001, 213, σχετικά με τα ερωτήματα που γεννώνται από το συγκεκριμένο χωρίο.

7. Βλ. παρακάτω σελ. 135-136.

8. *Ibn Hauqal*, τ. 2, 337.

9. Cheynet - Morrisson, *Lieux de trouvaille*, 128.

10. Βλ. π.χ. την εξόρμηση ομάδας Τραπεζουντιών, κατά πάσα πιθανότητα εμπορών, στη Συρία στις αρχές του 11ου αι. (Rosenqvist, *Dossier*, 190-192.360-373).

11. *Mas'ūdi*, τ. 1, § 443, 481-482. Βεβαίως, υπάρχει η επιφύλαξη ότι ο όρος *rumi* δεν δηλώνει μόνο αυτόν που έχει βυζαντινή προέλευση, αλλά και τον βυζαντινότροπο, τον κατασκευασμένο δηλαδή

μαρτυρούνται εμπορικές επαφές της Τραπεζούντας με περιοχές του Κανκάσου, όπως η Ιβηρία. Δεν είναι τυχαία η αναφορά του Κωνσταντίνου Ζ' Πορφυρογεννήτου στο κάστρο Αρδανούτζι στην Αρμενία. Η περιοχή χαρακτηρίζεται κλειδών της τε Ιβηρίας και Άβασγίας και των Μισχων¹². Συνέπεια της στρατηγικής του θέσης ήταν η ανάδειξη του Αρδανουτζίου σε σταθμό του διαμετακομιστικού εμπορίου μεταξύ Τραπεζούντας, Ιβηρίας και Αβασγίας από τη μια μεριά και Συρίας και Αρμενίας από την άλλη: *ὅτι τὸ κάστρον τὸ Ἀρδανουτζιν ἐστὶν ὄχυρόν πάνν ... καὶ αἱ πραγματεῖαι τῆς τε Τραπεζούντος καὶ τῆς Ἰβηρίας καὶ τῆς Ἀβασγίας καὶ ἀπὸ πάσας τὰς χώρας τὰς Ἀρμενιάς καὶ τῆς Συρίας ἐκεῖσε ἀφικνοῦνται, ἔχει δὲ καὶ κοιμέρκιον ἐκ τῶν τοιούτων πραγματειῶν ἄπειρον*¹³. Δύσκολα μπορεί να βρεθεί κείμενο που να εικονογραφεί με πιο ανάγλυφο τρόπο τη ζωτική σημασία της περιοχής για το διεθνές εμπόριο του 10ου αι.

Συνέπεια της καίριας γεωγραφικής θέσης της Τραπεζούντας πάνω στους εμπορικούς δρόμους ήταν η μεγάλη ανάπτυξη του πανηγυριού του πολιούχου της αγίου Ευγενίου. Κατά το δεύτερο μισό του 9ου αι., ακριβώς δηλαδή την περίοδο της μεγάλης ακμής της πόλης, το πανηγύρι, το οποίο μέχρι τότε γινόταν τον χειμώνα, μετατέθηκε χρονικά, με κάποιο πρόσημα, στις 24 Ιουνίου¹⁴. Ακόμη και ο πιο καλόπιστος αναγνώστης των Θαυμάτων του αγίου Ευγενίου δεν είναι δυνατό να μη σκεφθεί ότι ένα πανηγύρι το καλοκαίρι εξυπηρετεί καλύτερα τα συμφέροντα των εμπόρων από ένα πανηγύρι το χειμώνα.

Από την Τραπεζούντα τα εμπορεύματα μεταφέρονταν δια θαλάσσης στην Κωνσταντινούπολη. Βέβαια υπήρχε και ο χερσαίος δρόμος κατά μήκος της νότιας ακτής του Ευξείνου Πόντου, ο οποίος όμως δεν ήταν εύκολος. Για αυτόν τον λόγο, ο θαλάσσιος δρόμος ήταν αυτός που προτιμούσαν για τις μετακινήσεις τους οι πάσης φύσεως ταξιδιώτες¹⁵. Το δια θαλάσσης ταξίδι από την Τραπεζούντα στην

σύμφωνα με βυζαντινές τεχνικές ή τάσεις της μόδας κυρίαρχες στο Βυζάντιο. Βλ. σχετικά τις οξυδερκείς παρατηρήσεις του Jacoby, *Silk Economics*, 221-222. Οι Κιρκάσιοι ήταν εγκατεστημένοι στις πεδιάδες του ποταμού Κουμπάν, στην ποντική στέππα. Για το όνομα Κιρκασία, βλ. J. Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts (ca. 840-940)*, Λευκία 1903 (ανατύπωση Hildesheim 1961), 479· πρβλ. *El*, τ. 2, λήμμα Čerkesses (C. Quelquejay). Οι βυζαντινές πηγές χρησιμοποιούν τον όρο Καζαχία για να δηλώσουν την περιοχή (*DAI*, κεφ. 42.101), ενώ τα ρωσικά χρονικά ονομάζουν τον λαό που κατοικούσε σε αυτή Kasog (Kashak στα γεωργιανά).

12. Σχετικά με τη σημασία των κάστρων της περιοχής στον γεωπολιτικό σχεδιασμό του Βυζαντίου κατά το πρώτο μισό του 10ου αι., βλ. Shepard, *Aleppo*, 24. Για το τοπωνύμιο Μισχία, βλ. *DAI*, *Commentary*, 178.

13. *DAI*, κεφ. 46.42-46.

14. Rosenqvist, *Dossier*, 224.365-382.

15. Avramea, *Communications*, 77.

Κωνσταντινούπολη διαρκούσε εννέα περίπου ημέρες¹⁶. Τη μεταφορά των εμπορευμάτων από την Τραπεζούντα στην πρωτεύουσα αναλάμβαναν Τραπεζούντιοι έμποροι. Το Επαρχικό Βιβλίο αναφέρεται στη *διὰ Χαλδίων και Τραπεζουντίων εισερχομένην πραγματείαν*¹⁷, έμμεσος υπαιτιγμός στο γεγονός ότι στο εμπόριο εμπλέκονταν έμποροι από την ευρύτερη περιοχή. Οι πηγές καταγράφουν διάφορες περιπτώσεις Τραπεζουντίων εμπόρων που ταξίδευαν στην Κωνσταντινούπολη¹⁸, από όπου μετέφεραν στην Τραπεζούντα βιοτεχνικά είδη, όπως γυάλινες λυχνίες, που προμηθεύονταν στην πρωτεύουσα¹⁹. Το εμπόριο μεταξύ Τραπεζούντας και Κωνσταντινούπολης ήταν τόσο επικερδές, ώστε προσείλκυε εμπόρους από ολόκληρο τον Πόντο. Στις αρχές του 9ου αι. έμποροι από την Άμαστρι συνελήφθησαν στην Τραπεζούντα για *δημόσιον έγκλημα* –υποθέτω λαθρεμπόριο²⁰. Δύο αιώνες αργότερα, άνθρωποι από δυτικότερες περιοχές όπως η Κλαυδιούπολη ταξίδευαν στην Τραπεζούντα και από εκεί μετέβαιναν στην Κωνσταντινούπολη, για να επιστρέψουν στην Κλαυδιούπολη μέσω της Ηράκλειας του Πόντου²¹. Αν και ο σκοπός αυτών των μετακινήσεων είναι άγνωστος, είναι λογικό να υποθέσουμε ότι το εμπόριο θα μπορούσε να είναι ο λόγος ενός τέτοιου ταξιδιού.

Η ανάδειξη νέων σταθμών στο εμπόριο του Βυζαντίου με την κεντρική Ασία είχε ως συνέπεια τη σταδιακή υποβάθμιση της Τραπεζούντας²². Η προσάρτηση της Αρμενίας στο Βυζάντιο τον 11ο αι. συνετέλεσε στη μετατόπιση του οικονομικού ενδιαφέροντος από την Τραπεζούντα στην Αρμενία. Αρχικά η Θεοδοσιούπολη²³ και στη συνέχεια το Άρτζε²⁴ πάνω στον

16. *Edrisi*, τ. 2, 393-394.

17. *Επαρχικό Βιβλίο*, κωφ. 10.1.

18. Τον 11ο αι. τρεις Τραπεζούντιοι έμποροι κατέθεσαν ως μάρτυρες σε δικαστήριο στην Κωνσταντινούπολη (*Rosenqvist, Dossier*, 348.1831-1834). Για τη χρονολόγηση του συμβάντος, βλ. *Rosenqvist, Dossier*, 465.

19. *Rosenqvist, Dossier*, 262.298-306. Βλ. του ίδιου, *Lamps for St Eugenios: A Note on Byzantine Glass, Eranos*, 92, 1994, 52-59.

20. *Βίος Γεωργίου Αμάστριδος*, έκδ. V. Vassil'evskij, *Trudy*, τ. 3, Αγία Πετρούπολη 1915, 43.

21. *Rosenqvist, Dossier*, 194.421-428.

22. Γερολημάτου, Παρωτηρήσεις, 192.

23. Η Θεοδοσιούπολη περιήλθε στους Βυζαντινούς το έτος 1000, μετά από πολλές περιπέτειες. Βλ. σχετικά Ε. Honigmann, *Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches von 383 bis 1071*, Βρυξέλλες 1935, 79 και σημ. 2: *Oikonomides, Listes*, 355.

24. Ατταλειάτης, 148.4-10: *τὴν Θεοδοσίου πόλιν ... αἰούρητον γενομένην διὰ τὸ ἐν τῇ πολιτείᾳ τοῦ Ἄρτζη πλησίον οὖσα ... μεταθέσθαι τοὺς ἀνθρώπους τὴν οἶκασιν, καὶ μεγάλην ἐγκαταστήσαι χωρόπολιν καὶ παντοίων ὀνίων, ὅσα Περουή τε καὶ Ἰνδική καὶ ἡ λοιπὴ Ἀσία φέρει, πλήθος οὐκ ἐνἀριθμητον φέρονσαν Σκυλίτζης, 451.28-30: *καμόπολις δὲ τὸ Ἄρτζε μυριάνδρος καὶ πολὴν πλοῦτον**

ποταμό Αράξη²⁵ αναδείχθηκαν σε κύρια κέντρα του εμπορίου με τις κεντροασιατικές επαρχίες του Ισλάμ. Η Τραπεζούντα από πύλη εισόδου έγινε απλώς ενδιάμεσος σταθμός στον μεγάλο δρόμο που συνέδεε την κεντρική Ασία με την Κωνσταντινούπολη.

Κατά μήκος της νότιας ακτής του Ευξείνου Πόντου αναπτύχθηκαν διάφορα σημαντικά λιμάνια. Έγρω στις αρχές του 9ου αι. εμφανίζονται οι (γενικοί) κομμερσιάριοι Πόντου²⁶, υπεύθυνοι για τον έλεγχο και τη φορολογία του εμπορίου το οποίο είχε ως σημείο εκκίνησης τα λιμάνια που βρισκονταν μεταξύ Αμισού και Τραπεζούντας. Η παραγωγή των νοτίων παραλίων του Ευξείνου Πόντου διοχετευόταν τόσο προς την Κωνσταντινούπολη, όσο και προς τη χερσόνησο της Κριμαίας ήδη από τις πρώτες δεκαετίες του 8ου αι.²⁷ Οι σχέσεις μεταξύ βόρειας και νότιας ακτής του Ευξείνου Πόντου έγιναν σαφώς συστηματικότερες τον 9ο αι., μετά τη δημιουργία του θέματος Χερσώνος (833 περίπου)²⁸. Όπως παρατηρεί ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, η Χερσώνα εξηρτάτο για τον ανεφοδιασμό της από την απέναντι ακτή. Εάν δεν την τροφοδοτούσαν τα λιμάνια του θέματος Βουκελλαρίων, του θέματος Παφλαγονίας και του θέματος Αρμενιάκων, ήταν αδύνατο να επιβιώσει²⁹. Τα σφραγιστικά δεδομένα υποστηρίζουν απόλυτα την παραπάνω θέση. Η τελωνειακή υπηρεσία του κομμερσιαρίου Σινώπης, η οποία πρωτοεμφανίζεται την εποχή ακριβώς της δημιουργίας του θέματος Χερσώνος, σχετίζεται ασφαλώς με το νεότευκτο θέμα³⁰. Η παρουσία ωρειαρίων στην Άμισοι τον 10ο αι.³¹ και

ἔχουσα ᾗκουν γὰρ ἐν αὐτῇ ἰθαγενεῖς τε ἔμποροι καὶ Σύρων καὶ Ἀρμενίων καὶ ἄλλων ἐθνῶν πληθὺς οὐκ ὀλίγη.

25. Κατά τη ρωμαϊκή περίοδο τα εμπορεύματα της κεντρικής Ασίας μεταφέρονταν από την ανατολική στη δυτική όχθη της Κασπίας θάλασσας και στη συνέχεια μέσω των ποταμών Αράξη ή Κύρου κατέληγαν στον Εύξεινο Πόντο (J. Innes Miller, *The Spice Trade of the Roman Empire*. 29 BC. to AD 641, Οξφόρδη 1969, 139, 149-150). Είναι πολύ αμφίβολο ωστόσο αν το ίδιο γινόταν κατά τον Μεσαίωνα.

26. Zacos - Vegler, τ. 1.2, αρ. 2077A, 2480B, 2671A. Οι εκδότες χρονολογούν τις σφραγίδες τον 9ο αι. Οφείλω τη συγκεκριμένη χρονολόγηση στις αρχές του αιώνα σε παρατήρηση του καθηγητή κ. J.-C. Cheynet.

27. Σφραγίδες κομμερσιαρίων της ἀποθήκης Παφλαγονίας, Ονωριάδος και της Παράλου του Πόντου, οι οποίες χρονολογούνται κατά τη βασιλεία του Λέοντος Γ' και του Κωνσταντίνου Ε' (720-741), καθώς και μια σφραγίδα των βασιλικών κομμερσιών του Οημιάου έχουν βρεθεί στη Σουγδαία (Valentina Sandrovskaja, Die Funde der byzantinischen Bleisiegel in Sudak, στο: *SBS*, τ. 3, 86-89).

28. *DAI*, Commentary, 154.

29. *DAI*, κεφ. 53.512-525.

30. Zacos - Vegler, τ. 1.3, αρ. 2894 (832/833 ή 847/848).

31. *DOSeals*, τ. 4, αρ. 12.1· πρβλ. Cheynet, *Hörreiarier*, 13.

στην Αμισός³² αποδεικνύει τον ρόλο των δύο λιμανιών ως σημείων κατάληξης των προϊόντων της ενδοχώρας³³. Η Αμισός ήταν επίσης έδρα αβυδικού³⁴. Το γεγονός ότι οι αβυδικοί είναι γνωστοί από τη Θεσσαλονίκη, την Κεφαλληνία και την ίδια την Κωνσταντινούπολη³⁵, λιμάνια δηλαδή που εξυπηρετούσαν το εμπόριο της αυτοκρατορίας με το εξωτερικό, συνηγορεί υπέρ της άποψης ότι η Αμισός είχε ένα καθεστώς ανάλογο με αυτό των παραπάνω λιμανιών. Προφανώς, ο αβυδικός Αμισού είχε ως αποστολή τον έλεγχο των εμπορευμάτων που μέσω Χερσονάσας προωθούνταν προς τον Βορρά. Τον κατάλογο των αγορών της νότιας ακτής του Ευξείνου Πόντου συμπληρώνουν η Κερασούντα, δυτικά της Τραπεζούντας, για την οποία γνωρίζουμε ότι τον 10ο αι. ανεφοδίαζε με λινά στην Κωνσταντινούπολη, και η Ηράκλεια του Πόντου³⁶.

2. Τα νότια παράλια της Μικράς Ασίας και η Κύπρος

Τα δυτικά και τα νότια παράλια της Μικράς Ασίας βρίσκονταν πάνω στη θαλάσσια οδό που συνέδεε την Κωνσταντινούπολη με τις ακτές της Συροπαλαιστίνης και την Αίγυπτο. Τα πλοία έπλεαν προς την Τένεδο, τη Μυτιλήνη, τη Χίο³⁷ και στη συνέχεια τα Φύγελα, επίγειο της Εφέσου. Μετά τα Φύγελα έπιαναν σκάλα στη Σάμο, τη Στρόβηλο (στην παραλία της Καρίας) και τη Ρόδο, από όπου έπλεαν προς τις ακτές της Λυκίας (Τελμησοός-Μάκρη³⁸, Πάταρα³⁹, Μύρα⁴⁰) και συνέχιζαν προς τις ακτές της Παμφυλίας (Αττάλεια), της Ισαυρίας (Σελεύκεια) και της Κιλικίας. Απέναντι από τις ακτές της Ισαυρίας βρίσκεται η Κύπρος⁴¹. Ο πλους από την Κύπρο στην Αττάλεια ή τη Σελεύκεια

32. *DOSeals*, τ. 4, αρ. 24.3, 24.4· πρβλ. Cheynet, *Hôrreiarioi*, 13.

33. *Edrisi*, τ. 2, 126· πρβλ. L. Robert, *A travers l'Asie Mineure* (Collection des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome 239), Αθήνα 1980, 88-89, 104-106, 165-201.

34. *Zacos*, αρ. 200.

35. *Oikonomidès, Le kommerkion d'Abydos*, 244-245.

36. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι ο Μάυρηξ, πλούσιος ναυτικός του τρίτου τετάρτου του 11ου αι., ζούσε στην Ηράκλεια του Πόντου. Βλ. σχετικά παρακάτω σελ. 238. Για την Κερασούντα, βλ. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 9.1.

37. *Tabula Imperii Byzantini*, τ. 10. J. Koder, *Aigaion Pelagos (Die nördliche Ägäis)*, Βιέννη 1998, 101-102.

38. Για την Τελμησοό-Μάκρη, βλ. Foss, *Lycian Coast*, 4-5.

39. Για τα Πάταρα, βλ. Foss, *Lycian Coast*, 14-16.

40. Για τα Μύρα, βλ. Foss, *Lycian Coast*, 23-37.

41. *Βίος Κωνσταντίνου εξ Ιουδαίων*, § 28, σελ. 635, § 39, σελ. 639· πρβλ. Malamut, *Iles*, τ. 2, 547-549.

διαρκούσε δύο ημέρες⁴². Από την Κύπρο οι ταξιδιώτες μπορούσαν εύκολα να διαπεραιωθούν στα λιμάνια της Συρίας και της Παλαιστίνης και να καταλήξουν στην Αλεξάνδρεια. Εναλλακτική λύση ήταν από την Κύπρο να πλεύσουν κατ' ευθείαν στην Αλεξάνδρεια⁴³.

Η θαλάσσια οδός, είτε ολόκληρη, είτε τμήματά της, ήταν σε χρήση καθ' όλη τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου. Ένας προσκυνητής των αρχών του 8ου αι. μετέβη από τη Σάμιο στην Έφεσο και στα Φύγεια, από όπου δια ξηράς έφθασε στη Μίλητο και στη Στροβήλο και, πιθανώς δια θαλάσσης, στα Πάταρα. Από τα Πάταρα κατέπλευσε στην Πάφο και την Κωνσταντία της Κύπρου και στη συνέχεια στις ακτές της Συρίας⁴⁴. Τον 12ο αι. ο Ρώσος προσκυνητής Δανιήλ ταξίδευσε από την Κωνσταντινούπολη στους Αγίους Τόπους ακολουθώντας την ίδια διαδρομή: Τένεδος, Μυτιλήνη, Χίος, Έφεσος, Σάμιος, Κως, Ρόδος, κόλπος της Μάκρης, Πάταρα, Μύρα, Κύπρος, Πάφα⁴⁵.

Τα Μύρα και τα Πάταρα, σημαντικές πόλεις της πρωτοβυζαντινής περιόδου, παρήγαγαν κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο, οπότε μετατράπηκαν σε απλά κάστρα. Η σύντομη περίοδος ανάκαμψης που γνώρισαν κατά την εποχή των Κομνηνών έληξε με την εμφάνιση των Τούρκων⁴⁶. Δεν συνέβη ωστόσο το ίδιο με τα λιμάνια της Παμφυλίας και της Ισαυρίας, τα οποία γνώρισαν σημαντική ανάπτυξη την ίδια περίοδο. Η άνθηση του βυζαντινού εμπορίου με το χαλιφάτο από τον 9ο αι. και μετά είχε ως συνέπεια την αύξηση της σημασίας του θαλάσσιου δρόμου που συνέδεε τη Συρία με την Κωνσταντινούπολη. Η Αττάλεια της Παμφυλίας ήταν αυτή την εποχή από τις σημαντικότερες μικρασιατικές αγορές. Η ενδοχώρα της εξήγγε βασιικά αγαθά, όπως τα σιτηρά, σε αγορές του εσωτερικού της Μικράς Ασίας⁴⁷. Αυτό όμως για το οποίο ήταν κυρίως γνωστή ήταν το λιμάνι της, το οποίο, σε αντίθεση με άλλα μεγάλα λιμάνια της ύστερης Αρχαιότητας τα οποία αχρηστεύθηκαν λόγω των προσχώσεων, παρέμεινε σε λειτουργία κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο⁴⁸. Στην Αττάλεια γινόταν ο έλεγχος των εμπορευμάτων που εισάγονταν στη βυζαντινή επικράτεια από τη Συρία, καθώς και η καταβολή των

42. *Ibn Hauqal*, τ. 1, 198-199.

43. Avramea, *Communications*, 84.

44. *Vita Wilibaldi episcopi Eichstetensis*, στο: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*, τ. 15/1, Αννόβερο 1887 (ανατύπωση Στουτγάρδη - Νέα Υόρκη 1963), 93.

45. Daniil egumeno, *Itinerario in terra santa*, εισ., μετ., σχολ. Μ. Garzaniti (Fonte cristiane per il terzo millennio 6), Ρώμη 1991, 74-79, 81.

46. Για μια συνολική εκτίμηση για τη Λυκία, βλ. Foss, *Lycian Coast*, 48-50.

47. *Λέων Συνάδων*, αφ. 43.11-13.

48. C. Foss, *The Cities of Pamphylia in the Byzantine Age*, στο: C. Foss, *Cities, Fortresses and Villages of Byzantine Asia Minor*, Aldershot 1996, αφ. IV, 4-5 (πρώτη δημοσίευση).

αναλογούντων τελωνειακών δασμών⁴⁹. Σε επίθεσή τους εναντίον του λιμανιού γύρω στο 903-904, οι μουσουλμάνοι βρήκαν εξήντα πλοία και άρπαξαν πλούσια λάφυρα: εμπορεύματα, τα οποία δεν προσδιορίζονται, χρυσά και αργυρά νομίσματα, καθώς και αμφορείς⁵⁰. Η αναφορά σε αμφορείς υποδηλώνει εμπόριο κρασιού, δραστηριότητα που, όπως θα δούμε στη συνέχεια, δεν ήταν σπάνια στην περιοχή⁵¹. Παράλληλα, η αναφορά σε χρυσά και αργυρά νομίσματα είναι μια ένδειξη ότι τα πλοία εμπορεύονταν με τα λιμάνια της Συρίας, όπου το κύριο μέσο συναλλαγής ήταν το ασημένιο νόμισμα⁵². Η Αττάλεια ήταν επίσης κέντρο δουλεμπορίου. Τα πληρώματα των βυζαντινών πλοίων πωλούσαν τους αιχμαλώτους που είχαν συλλάβει στις επιθέσεις που διενεργούσαν εναντίον των παραλίων της Συρίας⁵³. Η δραστηριότητα αυτή δεν θα πρέπει να ήταν αμελητέα, αν σκεφθούμε ότι είναι ακριβώς η εποχή που ο Ιωάννης Α΄ Τομισηκής προσπάθησε να ρυθμίσει νομοθετικά το ζήτημα της καταβολής του κομμερκίου για τους αιχμαλώτους πολέμου που πωλούνταν ως δούλοι από στρατιώτες και αξιωματικούς⁵⁴. Το χαμηλό ύψος των φόρων που εισπράττονταν στο τελωνείο της Αττάλειας σε σχέση με αυτούς που εισπράττονταν την ίδια περίοδο στο τελωνείο της Τραπεζούντας έχει θεωρηθεί ότι δηλώνει πως στην Αττάλεια εκτελωνίζονταν μόνο τα εμπορεύματα που προορίζονταν για τις εκτός Κωνσταντινούπολης αγορές, ενώ αυτά που είχαν προορισμό την Κωνσταντινούπολη δεν εκτελωνίζονταν στην Αττάλεια, αλλά στην Άβυδο⁵⁵. Θεωρώ περισσότερη πιθανή την εξήγηση ότι ο κύριος όγκος του βυζαντινού εμπορίου με το Ισλάμ εξακολουθούσε να διέρχεται στα τέλη του 10ου αι. από την Τραπεζούντα, η οποία διατηρούσε άλλωστε εμπορικές επαφές με τη Συρία⁵⁶.

Παρά την εξέχουσα θέση της Αττάλειας στο εμπόριο με τη Συρία, στις αρχές του 10ου αι. η Σελεύκεια της Ισαυρίας άρχισε να διαδραματίζει συμπληρωματικό, ίσως ακόμη και ανταγωνιστικό ρόλο. Άλλωστε, για τα πλοία με προέλευση τα

49. *Ibn Hauqal*, τ. 1, 192. Για την Αττάλεια, βλ. Patlagean, Marchés, 604.

50. Vasiliev, *Arabes*, τ. 2.2, 56.

51. Βλ. παρακάτω σελ. 127-128.

52. P. Grierson, The Monetary Reforms of 'Abd al-Malik, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 3, 1960, 241-264 (= του ίδιου, *Dark Age Numismatics*, Λονδίνο 1979, αρ. XV).

53. *Ibn Hauqal*, τ. 1, 196-197. Η μαρτυρία μπορεί να συνδυασθεί με την πληροφορία ενός αρχιολογικού κεμένου σύμφωνα με το οποίο γύρω στο 980, την ίδια δηλαδή περίοδο, ο όσπος Λάζαρος ο Γαλιωτώνης, παιδί ακόμη, κινδύνευσε να πωληθεί δούλος στην Αττάλεια σε έναν Αρμένιο πλοιοκτήτη (*Βίος Λαζάρου Γαλιωτώνη*, § 9, σελ. 511).

54. *JGR*, τ. 1, 257-258· πρβλ. T. Kolias, Kriegsgefangene, Sklavenhandel und die Privilegien der Soldaten, *Bsl*, 56, 1995, 129-135.

55. Οικονομίδης, Πόλεις-commercia, 71-72.

56. Βλ. παραπάνω σελ. 118.

λιμάνια της Συρίας, η Σελεύκεια ήταν το πρώτο λιμάνι σε βυζαντινό έδαφος και επομένως η δημιουργία ενός τελωνειακού σταθμού ήταν επιβεβλημένη⁵⁷. Η Σελεύκεια, κλεισούρα τον 9ο αι., αναβαθμίσθηκε σε θέμα επί Ρωμανού Α' (920-944)⁵⁸, εξέλιξη που ίσως συνδέεται με το αυξημένο οικονομικό ενδιαφέρον που παρουσίαζε το λιμάνι της. Το Επαρχικό Βιβλίο, ο πυρήνας του οποίου χρονολογείται το 912⁵⁹, αναφέρεται στα *ἀπὸ Συρίας ἐξερχόμενα ἐσθήματα* και τα *ἀπὸ Σελευκείας καὶ ἀλλαγόθεν εἰσερχόμενα χαρέρια*⁶⁰, δηλαδή στα μεταξωτά από τη Συρία τμήμα των οποίων εισαγόταν μέσω της ισουρικής Σελεύκειας⁶¹. Δεν αναφέρεται καθόλου στην Αττάλεια, η οποία ενδεχομένως υποκρύπτεται, μαζί με την Τραπεζούντα, στη γενικόλογη διατύπωση *ἀλλαγόθεν εἰσερχόμενα*.

Η εμπορική σημασία της Αττάλειας ενισχύθηκε περισσότερο κατά το πρώτο μισό του 11ου αι. Η κατάρρευση του αββασιδικού χαλιφάτου είχε ως συνέπεια την ανασφάλεια των καθιερωμένων χερσαίων δρόμων. Η ανερχόμενη δύναμη των Φατιμίδων εκμεταλλεύθηκε τη συγκυρία προς όφελος της Αιγύπτου. Το κέντρο βάρους του εμπορίου με την Ασία μετατοπίσθηκε από τα λιμάνια του Περσικού κόλπου στα λιμάνια της Αιγύπτου⁶². Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, το λιμάνι της Αττάλειας αναβαθμίσθηκε. Τα έγγραφα που διασώθηκαν στη γενίza του Καΐρου μαρτυρούν για τις εμπορικές σχέσεις μεταξύ της κοινότητας των Εβραίων Καραϊτών που ήταν εγκατεστημένη στην Αττάλεια με τους ομοθρήσκους τους της Αιγύπτου⁶³. Τον 12ο αι. η Αττάλεια είχε περιορισθεί πλέον στο κάστρο, ενώ η ενδοχώρα της βρισκόταν υπό τον έλεγχο των Τούρκων. Η επικοινωνία της με την Κωνσταντινούπολη γινόταν μόνο από τη θάλασσα. Διατηρούσε ωστόσο εμπορικές σχέσεις με τη Συρία, από την οποία εξασφάλιζε τον ανεφοδιασμό της⁶⁴. Από αυτή την άποψη δεν είναι τυχαίο ότι τις παραμονές της Δ' σταυροφορίας, μέσα στη γενική διάλυση, η Αττάλεια αυτονομήθηκε υπό την εξουσία ενός Ιταλού,

57. Schlumberger, *Sigillographie*, σελ. 271 (10ος-11ος αι.) *DOSeals*, τ. 5, αρ. 6.16-6.19 (10ος-11ος αι.).

58. *Tabula Imperii Byzantini*, τ. 5. F. Held - H. Hellenkemper, *Kilikien und Isaurien*, Βιέννη 1990, 403.

59. Για το ζήτημα της χρονολόγησης του Επαρχικού Βιβλίου, βλ. *Επαρχικό Βιβλίο*, 31-32.

60. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 5.1.

61. Αντίθετα, ο Reinert, *Muslim Presence*, 132 και ο Dagron, *Urban Economy*, 441 θεωρούν ότι πρόκειται για τη Σελεύκεια Πιερίας, επίγειο της Αντιόχειας.

62. Βλ. Jacoby, *Egypt*, 30-31, όπου και οι σχετικές παραπομπές.

63. D. Jacoby, *What do we Learn about Byzantine Asia Minor from the Documents of the Cairo Geniza*, στο: *Η βυζαντινή Μικρά Ασία*, επιμ. Σ. Λαμπιάσης (Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών. Διεθνή συμπόσια 6), Αθήνα 1998, 91· πρβλ. Z. Ankori, *Karaites in Byzantium. The formative Years 970-1100*, Νέα Υόρκη 1959, 47, 119-120.

64. Foss, *Pamphylia*, ό.π. σημ. 48, 10-11.

ο οποίος είχε ανατραφεί στο Βυζάντιο⁶⁵. Η πληροφορία δείχνει πόσο βαθιές ήταν αυτή την περίοδο οι ρίζες των δυτικών στο τμήμα αυτό της Μεσογείου.

Στον ίδιο γεωγραφικό και οικονομικό χώρο με την Αττάλεια και τη Σελεύχεια ανήκε η Κύπρος. Το νησί, χάρις στο καθεστώς της συγκυριαρχίας (condominium) Βυζαντινών και Αράβων κάτω από το οποίο έζησε από τα μέσα (ή τα τέλη) του 7ου έως τα μέσα του 10ου αι.⁶⁶, δεν βρέθηκε στη δίνη της σύγκρουσης της βυζαντινής αυτοκρατορίας και του χαλιφάτου. Τα αρχαιολογικά δεδομένα από αυτή την περίοδο δείχνουν υιοχώρηση του αστικού τρόπου ζωής, στροφή του πληθυσμού από τα παράλια προς το εσωτερικό και αλλαγή της δομής της οικονομίας, εικόνα δηλαδή ανάλογη με αυτή που προκύπτει από τη μελέτη άλλων θέσεων της βυζαντινής επικράτειας⁶⁷. Παρ' όλα αυτά, αραβικές πηγές μαρτυρούν ότι κατά τα τέλη του 7ου καθώς και τον 8ο αι. η Κύπρος ήταν η πύλη εισόδου στη βυζαντινή επικράτεια για όσους έρχονταν από τη Συρία και το αντίστροφο⁶⁸. Σε μια εποχή σφοδρών βυζαντινο-αραβικών συγκρούσεων η Κύπρος προσέφερε ικανοποιητικές συνθήκες ασφάλειας και τη δυνατότητα εγκατάστασης στο έδαφος της τελωνειακών σταθμών απαραίτητων για τον έλεγχο των μετακινήσεων και του εμπορίου. Στο δεύτερο μισό του 8ου αι. αναφέρονται περιπτώσεις Κυπρίων, πιθανότατα εμπόρων, που ταξίδευαν από το Κίπιο στη Συρία⁶⁹, ενώ τον 10ο αι. Σύροι έμποροι επισκέπτονταν το νησί⁷⁰, πιθανώς για να προμηθευθούν τα προϊόντα που παρήγε: σιτηρά⁷¹, ρητίνη, λινάρι και μετάξι⁷².

65. *Νεαίτας Χωνιάτης*, 639.73-75· πρβλ. Lillie, *Handel*, 150.

66. *Ibn Hauqal*, τ. 1, 176· πρβλ. C. Kyrris, *The Nature of the Arab-Byzantine Relations in Cyprus from the middle of the 7th to the middle of the 10th Century A. D.*, *Graeco-arabica*, 3, 1984, 149-175.

67. M. Rautman, *The villages of Byzantine Cyprus*, στο: *Villages*, 458.

68. Dimitroukas, *Reisen*, τ. 1, 152. Ο Βίος του αγίου Βιλιβάλδου, ό.π. σημ. 44, 93 αναφέρει ότι από την Κύπρο οι ταξιδιώτες περνούσαν στη Συρία.

69. *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, έκδ. J.-D. Mansi, τ. 13, Παρίσι 1902, στήλες 77-80.

70. *Yayha-ibn-Sa'id d'Antioche*, στο: *Patrologia Orientalis*, τ. 18, έκδ. J. Kratchkovsky - A. Vasiliev, Παρίσι 1924, 794.

71. Στα Θαύματα του αγίου Νικολάου Μύρων γίνεται αναφορά σε εξαγωγή σιτηρών από την Κύπρο στην Κωνσταντινούπολη. Ο άγιος παρενέβη ώστε φορτίο σιτηρών που προοριζόταν για την πρωτεύουσα να μεταφερθεί τελικά στα Μύρα της Λυκίας, τα οποία δοκιμάζονταν από σιτοδεία (G. Anrich, *Hagios Nikolaos. Der Heilige Nikolaos in der griechischen Kirche. Texte und Untersuchungen*, τ. 1, Λειψία - Βερολίνο 1913, 288-292). Είναι πολύ δύσκολο να εντοπισθεί ο αρχικός πυρήνας του θαύματος και επομένως να χρονολογηθεί το συμβάν. Η περίπτωση θυμίζει πάντως ανάλογες θαυματοργικές παρεμβάσεις με σκοπό τη σωτηρία πολιορκουμένων πόλεων (Γερολυμάτου, *Έμπορική δραστηριότητα*, 349-352).

72. *Ibn Hauqal*, τ. 1, 199. Ο Ibn Hauqal αναφέρεται επίσης σε μαστίχα, αυτό όμως απολείεται, δεδομένου ότι η μαστίχα παράγεται αποκλειστικά στη Χίο.

Οι αλλαγές που σημειώθηκαν στους εμπορικούς δρόμους τον 11ο αι. δεν άφησαν ανεπηρέαστη την Κύπρο. Τα έγγραφα της γενίza του Καΐρου (11ος αι.) αναφέρονται σε Εβραίους εμπόρους της Αιγύπτου που ταξίδευαν στην Κύπρο και στη συνέχεια στη Συρία και την Παλαιστίνη⁷³. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση Εβραίου εμπόρου από την Αίγυπτο, ο οποίος αγόρασε μετάξι στην Κύπρο και στη συνέχεια προσπάθησε να το πωλήσει στη Ραμάλα της Παλαιστίνης, ζητώντας μάλιστα από τον συνεταίρο του, ο οποίος βρισκόταν στην Αίγυπτο, να τον πληροφορήσει εάν υπήρχε η δυνατότητα να πετύχει καλύτερη τιμή στο Κάιρο⁷⁴. Η μαρτυρία είναι σημαντική, διότι απεικονίζει ανάγλυφα την πολυπλοκότητα των εμπορικών δικτύων στη νοτιοανατολική Μεσόγειο αυτή την περίοδο. Εν τούτοις, παρά την κεντρική θέση της στο εμπόριο μεταξύ της Αιγύπτου και της Συροπαλαιστίνης, η Κύπρος δεν προσείλκυσε τους Βενετούς, τουλάχιστον μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 12ου αι. Ο λόγος έγκειται ίσως στο γεγονός ότι το νησί δεν αποτελούσε αυτή την περίοδο βασικό σταθμό στις κύριες θαλάσσιες οδούς επικοινωνίας μεταξύ της δυτικής και της ανατολικής Μεσογείου⁷⁵.

Εκτός από τις γραπτές μαρτυρίες, τα αρχαιολογικά τεκμήρια δείχνουν ότι γινόταν εμπόριο στον θαλάσσιο χώρο μεταξύ νοτιοδυτικής Μικράς Ασίας και Συροπαλαιστίνης. Το νανάγιο του Serçe Limani στα βόρεια της Ρόδου, το οποίο χρονολογείται την τρίτη δεκαετία του 11ου αι., είναι ιδιαίτερα σημαντικό για τη μελέτη του εμπορίου μεταξύ της βυζαντινής επικράτειας και των φατιμιδικών εδαφών⁷⁶. Στα αμάρια του πλοίου, χωρητικότητας τριών περίπου χιλιάδων μοδίων, βρέθηκαν βυζαντινοί αμφορείς σε δεύτερη χρήση, οι οποίοι τυπολογικά κατατάσσονται στην ίδια ομάδα με αμφορείς που έχουν βρεθεί στη βόρεια ακτή της θάλασσας της Προποντίδας⁷⁷. Οι περισσότεροι από αυτούς περιείχαν κρασί⁷⁸. Βρέθηκε επίσης μικρή ποσότητα εφυαλωμένης κεραμικής ισλαμικής προέλευσης, η οποία μάλλον ανήκε στα προσωπικά είδη κάποιου ή κάποιων επιβατών⁷⁹, καθώς και μεγάλη ποσότητα ακατέργαστης υαλόμαζας και

73. Goitein, *A Mediterranean Society*, τ. 1, 214.

74. Goitein, *Letters*, αρ. 5, σελ. 47.

75. Η διαπίστωση είναι του Jacoby, *Privileges*, 353-354 και αναφέρει τη συνήθως εκφραζόμενη θέση ότι η Κύπρος ήταν σταυροδρόμι των θαλασσίων δρόμων που συνέδεαν την ανατολική με τη δυτική Μεσόγειο ήδη από τις αρχές του 12ου αι. (Malamut, *Iles*, τ. 2, 549 κ.ε.).

76. J. Steffy - F. Jr. van Doorninck - J. Allan - G. Bass - S. Matthews, *Serçe Limani: An Eleventh-Century Shipwreck: The Ship and its Anchorage, Crew and Passengers*, Τέξας 2004.

77. Doorninck, *Serçe Limani*, 138-139.

78. F. van Doorninck, Jr., *Byzantine Shipwrecks*, στο: *EHB*, τ. 2, 903.

79. Doorninck, *Serçe Limani*, 142-143.

σπασμένου γυαλιού με προέλευση τα εργαστήρια υαλοουργίας της ακτής της Συροπαλαιστίνης, η οποία προοριζόταν για ανακύκλωση⁸⁰. Αρχικά υποστηρίχθηκε ότι το πλοίο είχε αποπλεύσει από κάποιο λιμάνι της Συροπαλαιστίνης με προορισμό ένα βυζαντινό κέντρο υαλοουργίας, π.χ. την Κόρινθο⁸¹. Νεότερες μελέτες ωστόσο, οι οποίες χρονολογούν τα εργαστήρια υαλοουργίας της Κορίνθου σε μεταγενέστερη περίοδο⁸², επιβάλλουν την επανεξέταση της υπόθεσης σχετικά με την εισαγωγή υαλόμαζας και σπασμένου γυαλιού στην Κόρινθο στις αρχές του 11ου αι. Με βάση τα νεότερα δεδομένα μπορούμε λοιπόν να υποστηρίξουμε ότι το πλοίο μετέφερε κρασί από κάποιο λιμάνι της θρακικής ακτής της Προποντίδας, από όπου γινόταν εξαγωγή κρασιού⁸³. Το ταξίδι κατέληξε στη Συροπαλαιστίνη, όπου το πλοίο φόρτωσε σπασμένο γυαλί και υαλόμαζα με προορισμό ένα βυζαντινό κέντρο υαλοουργίας, ενδεχομένως την Κωνσταντινούπολη.

Το άλλο σημαντικό ναυάγιο στον χώρο του νοτιοανατολικού Αιγαίου έχει εντοπισθεί στο Καστελλορίζο. Χρονολογείται στην αρχή του 13ου αι. και περιλαμβάνει εφραλωμένη κεραμική, κυρίως εγχάρακτη (*sgraffito ware*)⁸⁴. Τα περισσότερα αντικείμενα ανήκουν στον τύπο των αδρεγγχάρακτων κεραμικών (*incised sgraffito ware*). Το ναυάγιο παραπέμπει ίσως σε εξαγωγή κεραμικής καλής ποιότητας από επαρχιακά αστικά κέντρα όπως η Κόρινθος, η οποία είναι το σημαντικότερο μέχρι στιγμής γνωστό κέντρο παραγωγής της συγκεκριμένης κεραμικής⁸⁵, προς τα σταυροφορικά κράτη της Συρίας και της Παλαιστίνης.

80. Doorninck, Serge Limani, 140. Βλ. επίσης *Muqaddasi*, § 204 για την υαλοουργία στην Τύρο.

81. F. van Doorninck Jr., The Medieval Shipwreck at Serge Limani: An Early 11th-century Fatimid-Byzantine Commercial Voyage, *Graeco-arabica*, 4, 1991, 51-52.

82. Βλ. παρακάτω σελ. 166-167.

83. Βλ. παραπάνω σελ. 79.

84. G. Philothéou - Maria Michailidou, Plats byzantins provenant d'une épave près de Castellorizo, στο: *Céramique byzantine*, 173-176 των ίδιων, Βυζαντινά κεραμικά από το ναυάγιο του Καστελλορίζου στο: *Βυζαντινά εφραλωμένα κεραμικά. Η τέχνη των εγχάρακτων*, επιμ. Δήμητρα Παπανικόλα-Μπακαρτζή, Αθήνα 1999, 143-144 (λήμματα Μαρία Μιχαηλίδου, σελ. 145-157)· Spieser - François, Pottery, 602.

85. G. Sanders, Παραγωγή των εργαστηρίων της Κορίνθου, στο: *Η τέχνη των εγχάρακτων*, 159-164 (λήμματα Ιουλία Τζώνου-Herbst, σελ. 165-186)· Δήμητρα Παπανικόλα-Μπακαρτζή, Εργαστήρια εφραλωμένης κεραμικής στο βυζαντινό κόσμο, στο: *Κεραμική της Μεσογείου*, 51-52.

3. Τα δυτικά παράλια της Μικράς Ασίας

Στη μέση βυζαντινή περίοδο τα μεγάλα λιμάνια της ύστερης Αρχαιότητας όπως ήταν η Έφεσος και η Μίλητος, έπαυσαν να χρησιμοποιούνται εξ αιτίας των προσχώσεων των ποταμών Καΰστρου⁸⁶ και Μαιάνδρου αντίστοιχα⁸⁷. Η αμέλεια που επέδειξαν τόσο ο εγχώριος πληθυσμός όσο και το κράτος για την πρόληψη του φυσικού αυτού φαινομένου δείχνει ακριβώς την αλλαγή που είχε επέλθει στον χαρακτήρα της οικονομίας και στις κοινωνικές δομές. Συνέπεια αυτής της εξέλιξης ήταν ότι το λιμάνι της Εφέσου έπαυσε να χρησιμοποιείται. Τον ρόλο αυτό ανέλαβαν τα Φύγελα. Ριζικότερη ήταν η αλλαγή του χαρακτήρα της Μίλητου. Εκτός από τα Φύγελα και τη Στρόβηλο στην Καρία⁸⁸, δεν πλήρχαν άλλα αξιόλογα λιμάνια στα δυτικά παράλια της Μικράς Ασίας αυτή την περίοδο. Το γεγονός αυτό είχε ως συνέπεια οι ναυτικοί να προτιμούν τα λιμάνια των μεγάλων νησιών του ανατολικού Αιγαίου Λέσβου, Χίου και Σάμιου.

Ένα ορισμένο επίπεδο εμπορικών συναλλαγών ανάμεσα στην Κωνσταντινούπολη και τη δυτική Μικρά Ασία διατηρήθηκε παρ' όλα αυτά. Στις αρχές του 9ου αι. υπάρχουν μαρτυρίες για νηοπομπές από την Έφεσο (προφανώς τα Φύγελα) στην Κωνσταντινούπολη⁸⁹. Είναι πιθανό ότι τη δραστηριότητα αυτή τροφοδοτούσαν εν μέρει κωνσταντινουπολίτικες μονές και το δημόσιο που είχαν κτήματα στην περιοχή⁹⁰. Ένα τμήμα της παραγωγής σιτηρών της περιοχής

86. Foss, *Ephesus*, 121-124.

87. W. Müller-Wiener, *Mittelalterliche Befestigungen im südlichen Jonien, Istanbul Mitteilungen*, 11, 1961, 24 και σημ. 39.

88. Για τη Στρόβηλο, βλ. C. Foss, *Strobilos and Related Sites, Anatolian Studies*, 38, 1988, 150, 167 (= του ίδιου, *History and Archeology of Byzantine Asia Minor*, Aldershot 1990, αρ. XII).

89. *Ignatios Diakonos und die Vita des Hl. Gregorios Dekapolites*, έκδ., σχολ. G. Makris, μετ. M. Chronz (*Byzantinisches Archiv* 17), Στουτγάρδη - Λειψία 1997, § 17.10-14. Πύρω στο 866 ο στρατηγός του θέματος Θρακισίων μαζί με τον ομόλογό του τού θέματος Οψικίου, διαμαρτυρούμενοι για την ανάδειξη του Βασιλείου του Μακεδόνα σε συναυτοκράτορα, αναζήτησαν ως μόνο αυτοκράτορα τον Μιχαήλ Γ', κατέλαβαν τα πλοία που ήταν αγκυροβολημένα στα θέματά τους και είχαν προορισμό την πρωτεύουσα και τα πυρπόλησαν. Βλ. σχετικά *Συνεχιστής Θεοφάνους*, 240.17-19: *καί ναῦς οὐκ ὀλίγας τῶν πρὸς τὴν βασιλεύουσαν ποιουμένων τὸν πλοῦν ἐν τοῖς ὄρμοις κατασχόντες καὶ κατακαίσαντες*. Είναι αξιοπρόσεκτη η αναφορά σε ὄρμοις, δηλαδή σε φυσικά αγκυροβόλια, και όχι σε λιμάνια. Η μαρτυρία δείχνει επίσης ότι τα πλοία ήταν μικρῆς χωρητικότητας.

90. Βλ. τις σφραγίδες ωρειαρίων Σμύρνης που έχει συγκεντρώσει ο Cheynet, *Hörgeiriği*, 15-16. Όσον αφορά στη δυσανάγνωστη σφραγίδα που δημοσιεύεται στο *Zacos*, αρ. 228. ο Cheynet υποστηρίζει ότι ανήκε σε έναν ωρειάριο Σμύρνης και όχι σε έναν ωρειάριο Μύρων. Θεωρώ εξ ίσου πιθανή τη δεύτερη εκδοχή, δεδομένου ότι τα Μύρα ήταν γνωστά από την ύστερη Αρχαιότητα ως σιτοπαραγωγός περιοχή (Foss, *Lycian Coast*, 25-26, 29-30).

διοχετευόταν στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας⁹¹. Το εμπόριο όμως με την Κωνσταντινούπολη πιθανώς ήταν μικρής κλίμακας και δεν πρέπει να υπερβάλουμε τη σημασία του. Στην υποτονικότητά του συνετέλεσε ολωσόδηποτε η ανασφάλεια που επικράτησε στις θαλάσσιες εμπορικές οδούς από το 824 περίπου, έτος κατάκτησης της Κρήτης από τους Άραβες, μέχρι το 961, οπότε το νησί περιήλθε πάλι στους Βυζαντινούς. Εμπόριο κατά μήκος των δυτικών ακτών της Μικράς Ασίας, μικρών σίγουρα αξιώσεων, λειτούργησε επίσης κατά τους επόμενους αιώνες τροφοδοτούμενο από ντόπιους κυρίως εμπόρους⁹².

Κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο τα αστικά κέντρα της δυτικής μικρασιατικής χερσονήσου παρήμασαν. Η μεσοβυζαντινή Έφεσος δεν θύμιζε σε πολλά την πόλη της ύστερης Αρχαιότητας και της πρωτοβυζαντινής περιόδου. Η παραθαλάσσια εγκατάσταση εγκαταλείφθηκε και ο οικισμός μεταφέρθηκε σε λόφο στο εσωτερικό⁹³. Οι αλλαγές που επήλθαν στο πολεοδομικό σχέδιο αντανακλώνται στην συρρίκνωση και τη μεταβολή του χαρακτήρα της πόλης⁹⁴. Τα λιγοστά ερείπια καταστημάτων που έχουν βρεθεί εντός των τειχών χρονολογούνται μάλλον την περίοδο των Λασκάρεων. Παράλληλα, υπάρχει διακοπή της νομισματικής κυκλοφορίας για διάστημα δύο περίπου αιώνων, από το τέλος της βασιλείας του Κωνσταντού Β' (668) μέχρι τον Λέοντα ΣΤ' (886-912), με εξαίρεση ένα χάλκινο και ένα χρυσό νόμισμα του Κωνσταντίνου Ε'⁹⁵. Η εικόνα συμφωνεί με όσα γενικά γνωρίζουμε για τη νομισματική κυκλοφορία κατά τους λεγόμενους «σκοτεινούς αιώνες»⁹⁶. Εν τούτοις, η Έφεσος δεν γνώρισε τόσο έντονη κάμψη του αστικού τρόπου ζωής όπως συνέβη με τη Μίλητο⁹⁷, την Πέργαμο⁹⁸ ή τις Σάρδεις⁹⁹.

Στην Έφεσο γινόταν κάθε χρόνο πανηγύρι προς τιμή του ευαγγελιστή Ιωάννη του Θεολόγου. Σύμφωνα μάλιστα με τον Θεοφάνη, ο Κωνσταντίνος ΣΤ' χάρισε το 797 στην ομώνυμη εκκλησία το κομμέγκιο που απέφερε το πανηγύρι,

91. *Λέων Συνάδων*, αρ. 43.11-13. Στα μέσα του 11ου αι. μοναχοί του όρους Γαλήσιον προμηθεύονταν σιτάρι για τις ανάγκες τους στα *της Ανδίας μέρη*, δηλαδή στην περιοχή γύρω από τις Σάρδεις και τη Μαργησία του Σπύλου (*Βίος Λαζάρου Γαλησιώτη*, § 90, σελ. 536).

92. *Βίος Λαζάρου Γαλησιώτη*, § 75, σελ. 532-533.

93. Foss, *Ephesus*, 121.

94. Foss, *Ephesus*, 131-135.

95. Foss, *Ephesus*, 197-198.

96. Morrisson, *Survivance*, ό.π. σελ. 115 σημ. 9, 383-385.

97. Müller-Wiener, *Befestigungen*, 97· C. Foss, *Archeology and the "Twenty Cities" of Byzantine Asia*, *AJA*, 81, 1977, 477-479 (=του ίδιου, *History and Archeology*, αρ. Π)· Brandes, *Städte*, ό.π. σελ. 113 σημ. 2, 90-91.

98. Foss, *Archeology and the "Twenty Cities"*, 479-481.

99. Foss, *Archeology and the "Twenty Cities"*, 475-477.

ύψους 100 λιτρών χρυσού¹⁰⁰. Δεν είναι βέβαιο τι ακριβώς αντιπροσώπευε το κομμάτι σε αυτή την περίπτωση. Το πιθανότερο είναι, κατά τη γνώμη μου, ότι ήταν ένας κατ' αποκοπήν φόρος, τον οποίο ήταν υποχρεωμένοι να καταβάλλουν όσοι εμπορεύονταν στο πανηγύρι¹⁰¹. Παρά το στοιχείο της υπερβολής που ενυπάρχει στην αφήγηση –ο αριθμός 100 είναι πιθανώς στρογγυλεμένος προς τα πάνω–, η Έφεσος φαίνεται ότι είχε αξιόλογη αγορά και ότι με την ευκαιρία του τοπικού πανηγυριού γινόταν κέντρο συναλλαγών για όλη την περιοχή. Τον 11ο αι. υπήρχε η δυνατότητα να προμηθευθεί κανείς στην αγορά της Εφέσου είδη τα οποία θα μπορούσαν να θεωρηθούν πολυτελείας: αρώματα, καθώς και χειρόγραφα¹⁰². Η προμήθεια αυτών των ειδών προϋποθέτει αφ' ενός τη σύνδεση με ευρύτερα εμπορικά δίκτυα, αφ' ετέρου μια τοπική κοινωνία σημαντικά διαστρωματωμένη ώστε να ενδιαφέρεται για την απόκτηση αυτών των ειδών¹⁰³.

Για τις υπόλοιπες πόλεις της δυτικής Μικράς Ασίας η εικόνα είναι εντελώς συγκεχυμένη. Ο Κωνσταντίνος Ζ' ισχυρίζεται ότι η Σμύρνη ήταν η δεύτερη σε σημασία πόλη της δυτικής Μικράς Ασίας μετά την Έφεσο¹⁰⁴. Η έλλειψη άλλων μαρτυριών καθιστά δύσκολη την επαλήθευση του ισχυρισμού. Εν τούτοις, η πιθανή παρουσία εμπόρων πολυτελών ενδυμάτων τον 10ο αι. αποτελεί μια ένδειξη ευημερίας¹⁰⁵. Την αναβάθμιση της Σμύρνης απεικονίζει ο προβιβασιμός της σε μητρόπολη που έγινε αυτή την περίοδο¹⁰⁶.

Ωστόσο, τα δυτικά παράλια της Μικράς Ασίας δεν απέκτησαν ιδιαίτερη σημασία ούτε μετά την είσοδο των Ιταλών εμπόρων στην οικονομική ζωή της αυτοκρατορίας. Το χρυσόβουλλο του Αλεξίου Α' Κομνηνού, το οποίο παραχωρούσε στη Βενετία απαλλαγή από κάθε είδους φόρο επί των εμπορικών συναλλαγών (1082), περιελάμβανε την Έφεσο (Theologo) όπως και τη Φώκαια μεταξύ των πόλεων όπου οι Βενετοί μπορούσαν να συναλλάσσονται χωρίς να

100. *Θεοφάνης*, 469.30-470.1· πρβλ. Bibicou, *Douanes*, 104. Μνεία στο πανηγύρι του Θεολόγου γίνεται και σε άλλες πηγές. Βλ. π.χ. I. Sirmond, *Vita S. Pauli iunioris in monte Latro*, *Anal. Boll.*, 11, 1892, § 10, σελ. 38.

101. Βλ. παρακάτω σελ. 204.

102. *Βίος Λαζάρου Γαλιθαίου*, § 88, σελ. 536, § 91, σελ. 537.

103. Γερολυμάτου, *Παρατηρήσεις*, 195-196.

104. Constantino Porfirogenito, *De thematibus*, έκδ. A. Pertusi (Studi e testi 160), Βατικανό 1952, 68.33-34. Τα αρχαιολογικά τεκμήρια δείχνουν ότι η πόλη υπέφερε λιγότερο κατά τη διάρκεια «των σκοτεινών αιώνων» από τις άλλες πόλεις του ίδιου γεωγραφικού χώρου (Foss, *Archeology and the "Twenty Cities"*, 481-482).

105. Για το ζήτημα, βλ. Γερολυμάτου, *Παρατηρήσεις*, 196.

106. Hélène Ahrweiler, *L'histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081-1317) particulièrement au XIII siècle*, *TM*, 1, 1965, 76.

υπόκεινται στην πληρωμή φόρων¹⁰⁷. Εν τούτοις, οι Βενετοί δεν φαίνεται να ενδιαφέρθηκαν για την περιοχή. Για τον 12ο αι. έχουμε στη διάθεσή μας λίγα έγγραφα, ελάχιστα αν συγκριθούν με αυτά που έχουν σωθεί για τον ελλαδικό χώρο, τα οποία αναφέρονται σε εμπορικά ταξίδια στη Σμύρνη¹⁰⁸ και το Αδραμύττιο¹⁰⁹. Βεβαίως πρέπει να λάβουμε υπ' όψιν ότι η *provincia Adramytti*, η *provincia Milasis et Melanudii* και η *provincia Meandri* αναφέρονται για πρώτη φορά το 1198, στο χρυσόβουλλο του Αλεξίου Γ' ¹¹⁰. Είναι αξιοσημείωτο ότι όλα τα έγγραφα που σχετίζονται με τη Σμύρνη χρονολογούνται μεταξύ των ετών 1156-1158 και σχετίζονται με τους αδελφούς Mairano. Θα έλεγε κανείς ότι τη δεδομένη χρονική στιγμή οι δραστήριοι αυτοί επιχειρηματίες προσπάθησαν να διεισδύσουν στο εμπόριο της περιοχής, ωστόσο οι συνθήκες δεν φαίνεται να ήταν πρόσφορες για την ευδωσία των σχεδίων τους. Η δυτική Μικρά Ασία ήταν κατ' εξοχήν οιοποαραγωγός περιοχή, ενδέχεται όμως οι μεγάλοι γαιοκτήμονες της περιοχής, δηλαδή το κράτος και η Εκκλησία¹¹¹, να εμπορευματοποιούσαν οι ίδιοι το πλεόνασμά τους, χωρίς να χρειάζονται την παρέμβαση των Βενετών¹¹². Όσο για τη στύψη της Φώκαιας, δεν αποτελούσε ακόμη αντικείμενο εκμετάλλευσης. Οι δυτικοί αναζητούσαν αυτή την περίοδο το πολύτιμο για την υφαντουργία τους προϊόν στην Αίγυπτο¹¹³. Είναι άγνωστο αν οι Βενετοί ενδιαφέρθηκαν τον 12ο αι. για το λάδι, για το οποίο υπάρχουν ενδείξεις ότι άρχισε τότε να παράγεται σε

107. *Trattati*, αφ. 2, σελ. 40.

108. Morozzo della Rocca - Lombardo, *Documenti*, τ. 1, αφ. 122 (1156), 127 (1157), 128 (1157), 130 (1157), 132 (1158).

109. Morozzo della Rocca - Lombardo, *Documenti*, τ. 1, αφ. 132 (1158), 213 (1169).

110. *Trattati*, αφ. 11, σελ. 131. Ταυτίζονται με τα θέματα Αδραμυττίου, Περγάμου και Χλιαρών (Δ. Ζακυθινός, Μελέτα περί τής διοικητικής διαρρέσεως καί τής έπαρχιακής διοικήσεως έν τῷ βυζαντινῷ κράτει Γ'. Μικρά Άσία, *ΕΕΒΣ*, 25, 1955, 141-142), Μυλάσης και Μελανουδίου και Μαϊάνδρου αντίστοιχα (Δ. Ζακυθινός, Μελέτα περί τής διοικητικής διαρρέσεως καί τής έπαρχιακής διοικήσεως έν τῷ βυζαντινῷ κράτει, *ΕΕΒΣ*, 19, 1949, 9-12).

111. Για την κοινωνική διαστρωμάτωση και τις αγροτικές σχέσεις στην περιοχή, βλ. Ευθυμία Ράγια, *Η κοιλιά του Μαϊάνδρου (7ος-13ος αι.). Γεωγραφία και Ιστορία*. Διδακτορική διατριβή, Αθήνα 2004.

112. Ο Angold, *Byzantine Empire*, 258 υποθέτει ότι ήδη από τον 12 αι. γινόταν εμπόριο μεταξύ της Σμύρνης και του σουλτανάτου του Ικονίου, το οποίο απορροφούσε τα σιτηρά που παράγονταν στη δυτική Μικρά Ασία και επομένως δεν υπήρχε αξιόλογο περίσσειμα που θα μπορούσε να προσελκύσει τους Βενετούς.

113. C. Cahen, *L'alun avant Phocée. Un chapitre d'histoire économique islamo-chrétienne au temps des Croisades*, στο: του ίδιου, *Turco-byzantina et Oriens christianus*, Λονδίνο 1974, αφ. 1, 433-447 και ειδικότερα 438, 441. Η εκμετάλλευση της στύψης στη Μικρά Ασία αρχίζει μόλις τον 13ο αι. (C. Cahen, *La Turquie pré-ottomane*, Κωνσταντινούπολη - Παρίσι 1988, 118-119).

αξιόλογες ποσότητες στην περιοχή γύρω από τη Σμύρνη καθώς και νοτιότερα, στο θέμα Μυλάσης και Μελανουδίου¹¹⁴.

Η δυτική μικρασιατική χερσόνησος αποτελούσε ενιαίο γεωγραφικό και οικονομικό χώρο με τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου Λέσβο, Χίο, Σάμο και Ρόδο¹¹⁵. Αν και είναι αναμφισβήτητο ότι το οικονομικό δυναμικό των νησιών εκτυλίχθηκε πλήρως κατά την ύστερη περίοδο¹¹⁶, φαίνεται ότι, σε αντίθεση με τα παλαιά κέντρα της δυτικής μικρασιατικής χερσονήσου, τα νησιά είχαν πιο σημαντική παρουσία στα εμπορικά δίκτυα της μέσης βυζαντινής περιόδου. Η αιτία έγκειται σε δύο σημαντικά πλεονεκτήματα που είχαν σε σχέση με την ηπειρωτική χώρα. Πρώτον, δεν αντιμετώπιζαν το πρόβλημα της προσχώσεως των λιμανιών τους και εξακολούθησαν να χρησιμοποιούν ως ναυτικές σκάλες και δεύτερον, παρήγγαν ορισμένα προϊόντα, η εξαγωγή των οποίων παρουσίαζε οικονομικό ενδιαφέρον, τουλάχιστον τον 12ο αι. Γνωρίζουμε για παράδειγμα ότι η μαστίχα¹¹⁷ και το κρασί της Χίου¹¹⁸ καθώς και το κρασί της Σάμου¹¹⁹ έχαιραν μεγάλης εκτίμησης στην αγορά της πρωτεύουσας αυτή την εποχή. Ο λόγιος Ιωάννης Τζέτζης διαμαρτυρόταν για τους Χιώτες, Ροδίους και Κρητικούς που συνέρρεαν στην πρωτεύουσα τον 12ο αι., αφήνοντας να εννοηθεί ότι επρόκειτο για ένα είδος οικονομικών μεταναστών¹²⁰. Ενδέχεται ωστόσο ο συγγραφέας να υπερβάλλει και μεταξύ αυτών να βρίσκονταν έμποροι που έρχονταν στην πρωτεύουσα για τις δουλειές τους.

114. *MM*, τ. 4, αρ. 13, σελ. 320-321, αρ. 14, σελ. 325, αρ. 15, σελ. 327-328· πρβλ. Γερολυμάτου, Ελαοκομία.

115. Malamut, *Iles*, τ. 2, 436. Ειδικά για τη Σμύρνη και τη Λέσβο, βλ. Acta graeca ss. Davidis, Symeonis et Georgii Mitylenae in insula Lesbo, *Anal. Boll.*, 18, 1899, § 13, σελ. 225. Ο Βίος αναφέρεται στην προσφορά σταυριού, οσπρίων και 100 χρυσών νομισμάτων εκ μέρους ενός ευλαβούς Σμυρναίου στους δύο ασκητές αγίους Συμεών και Γεώργιο. Το περιστατικό απηχεί την ύπαρξη ελαφών μεταξύ της ηπειρωτικής χώρας και του νησιού.

116. *Tabula Imperii Byzantini*, τ. 10, ό.π. σημ. 37, 92.

117. *Edrisi*, τ. 2, 127. Ο συγγραφέας συνδέει εκ παραδρομής την παραγωγή και το εμπόριο της μαστίχας με τη Σάμο. Για το μονοπώλιο της παραγωγής της μαστίχας στη Χίο, βλ. Balard, *Romanie génoise*, τ. 2, 742-743.

118. Μιχαήλ Χωνιάτης, *Επιστολές*, αρ. 50.62-63· *Πτωχοπρόδρομος*, 148.181, 160.395· *Μιχαήλ Ιταλικός*, αρ. 1, σελ. 62.21-23. Η αναφορά στο κρασί της Λέσβου (Μιχαήλ Χωνιάτης, *Επιστολές*, αρ. 115.69-70) αποτελεί πιθανώς καθαρή επίδειξη αρχαιογνωσίας και δεν ανταποκρίνεται στη σύγχρονη του συγγραφέα πραγματικότητα.

119. *Πτωχοπρόδρομος*, 157.332.

120. *Ioannis Tzetzae Historiae*, έκδ. P.-A. Leone, Napoli 1968, XIII.356-359.

4. Οι ανατολικές επαρχίες

Η επέκταση των βυζαντινών συνόρων προς Ανατολή και Νότο τον 10ο και τον 11ο αι. είχε ως συνέπεια την ένταξη στην αυτοκρατορία σημαντικών αγορών, οι οποίες δεν ανήκαν γεωγραφικά στη Μικρά Ασία, εξυπηρετούσαν όμως το εμπόριο της αυτοκρατορίας με την κεντρική Ασία. Στην αρχή του κεφαλαίου έγινε λόγος για τη Θεοδοσιούπολη και το Άρτζε της Αρμενίας¹²¹. Στα μέσα του 11ου αι. οι αγορές αυτές βρέθηκαν στο έλεος των Σελτζούκων. Το Άρτζε λεηλατήθηκε το 1049. Οι Σελτζούκοι άρπαξαν πλοσιότατα λάφυρα, μεταξύ των οποίων χρυσό και ασημί, καθώς και πολυτελή υφάσματα¹²². Λίγα χρόνια αργότερα, το 1058, ήταν η σειρά της Μελιτηνής¹²³. Σημείο-κλειδί που έλεγχε τις επικοινωνίες μεταξύ του Άνω Ευφράτη και της λίμνης Βαν στην Αρμενία, η Μελιτηνή είχε περιέλθει στη βυζαντινή επικράτεια το 934, οπότε και οργανώθηκε σε κουρατορεία¹²⁴. Ο Ibn Hauqal δίνει την πληροφορία ότι μετά την κατάληψη της Μελιτηνής και των Σαμιοσάτων¹²⁵ από τους Βυζαντινούς, τα εισοδήματα του τελωνείου της Τραπεζούντας μειώθηκαν δραματικά¹²⁶. Είναι πιθανό λοιπόν, ότι κατά το δεύτερο μισό του 10ου αι. ορισμένα από τα караβάνια που είχαν ως προορισμό τη βυζαντινή επικράτεια επέλεγαν αυτές τις δύο πόλεις για να εισέλθουν στο βυζαντινό έδαφος. Η Μελιτηνή εξακολουθούσε να είναι σταθμός για τα караβάνια στα μέσα του 12ου αι., όταν πλέον είχε περιέλθει στους Δανισμεντίδες¹²⁷. Μερίδιο στο εμπόριο με την Ανατολή είχε το θέμα Μεσοποταμίας¹²⁸, το οποίο οργανώθηκε γύρω στο 899-901 σε εδάφη της Αρμενίας, στην αριστερή όχθη του Ευφράτη και βορείως του Αρσανία¹²⁹. Ο στρατηγός δεν εισέπραττε την καθιερωμένη *θόγα*, την οποία εισέπρατταν οι

121. Βλ. παραπάνω σελ. 120-121.

122. Matthieu d'Edesse, *Chronique*, μετ. - σχολ. E. Dulaurier, Παρίσι 1858, 83-84.

123. Aristakès de Lastivert, § 115, σελ. 105· Matthieu d'Edesse, *Chronique*, 107-108.

124. Oikonomidès, *Listes*, 241. Σύμφωνα ωστόσο με νεώτερες απόψεις, η Μελιτηνή διατήρησε μετά το 934 ένα ιδιόμορφο καθεστώς ουδετερότητας και δεν ενσωματώθηκε στη βυζαντινή επικράτεια παρά το δεύτερο μισό του 10ου αι. (Shepard, Aleppo, 29-30).

125. Δεν είναι βέβαιο αν πρόκειται για τα Σαμιοσάτα στον ποταμό Ευφράτη τα οποία καταλήφθηκαν από τους Βυζαντινούς το 954, ή για το Αρμόσατον (σημερινό Simsat) της Αρμενίας, στην αριστερή όχθη του ποταμού Αρσανία (Oikonomidès, *Listes*, 360), το οποίο καταλήφθηκε μετά το 938.

126. *Ibn Hauqal*, τ. 1, 193.

127. *Edrisi*, τ. 2, 311.

128. Βλ. τις σχετικές παρατηρήσεις του Οικονομίδη, *Πόλεις-commerce*, 69.

129. Oikonomidès, *Listes*, 349.

υπόλοιποι στρατηγοί, διότι παρακρατούσε το κομμέρκιο του θέματος, το οποίο ανερχόταν στις 20 περίπου λίτρες χρυσού¹³⁰.

Ιδιαίτερη ήταν η θέση της Αντιόχειας και του Χαλεπίου. Η Αντιόχεια ήταν το σημείο κατάληξης των καραβανιών, τα οποία από τα λιμάνια του Περιοικού κόλπου έφθαναν στις ακτές της Μεσογείου, ενώ το Χαλέπι ήταν ενδιάμεσος σταθμός στον δρόμο αυτό¹³¹. Η προσπάθεια των Βυζαντινών, μετά την ανακατάληψη της Αντιόχειας το 969, να θέσουν υπό τον οικονομικό έλεγχό τους το εμπόριο που διερχόταν από τις δύο πόλεις, είναι απόδειξη των σοβαρών οικονομικών συμφερόντων που διακυβεύονταν στην περιοχή. Η συνθήκη του Χαλεπίου¹³², δια της οποίας το εμπόριο μεταβαλλόταν ουσιαστικά σε βυζαντινό προτεκτοράτο¹³³, περιελάμβανε όρους που αφορούσαν στη διευθέτηση ζητημάτων σχετικών με το εμπόριο. Οι Βυζαντινοί διατήρησαν το δικαίωμα να φορολογούν το εμπόριο των ειδών πολυτελείας (αντικείμενα από πολύτιμα μέταλλα, πολυτελή υφάσματα, ακατέργαστο μετάξι), το οποίο με προέλευση τη βυζαντινή επικράτεια κατευθυνόταν προς τις ισλαμικές χώρες. Ο εμίρης κράτησε μόνο το δικαίωμα να εισπράττει τους δασμούς που επιβάρυναν την εισαγωγή συνηθισμένων υφασμάτων, λινών, καθώς και μεταξωτών που έφεραν διάκοσμο με φυτικά θέματα (ίσως πρόκειται για μεταξωτά λιγότερο πολύτιμα)¹³⁴. Παρατηρούμε ότι τα εμπορεύματα που εξάγονταν από το Βυζάντιο στη Συρία μέσω Χαλεπίου ήταν περίπου τα ίδια με αυτά που εξάγονταν μέσω Τραπεζούντας¹³⁵. Αυτό σημαίνει ότι η Αντιόχεια απορρόφησε ένα τμήμα του εμπορίου που παλαιότερα διερχόταν από την Τραπεζούντα. Τα εμπορεύματα

130. *De cerimoniis*, τ. 2, 697. Έχει υποστηριχθεί ότι η αμοδιότητα του στρατηγού Μεσοποταμίας όσον αφορά στην είσπραξη του κομμερτίου αποτελεί ανάμνηση αναλόγων καθηκόντων του δούκα Μεσοποταμίας στα τέλη του 5ου αι. (Bibicou, *Douanes*, 86-87, 159). Το γεγονός ότι σώζεται σφραγίδα ενός στρατηγού Μεσοποταμίας, η οποία χρονολογείται το 810/811 ή το 825/826 γεννά έναν προβληματισμό, διότι, σύμφωνα με την έως σήμερα δεκτή χρονολόγηση, το θέμα Μεσοποταμίας δημιουργήθηκε πολύ αργότερα. Η διαπίστωση αυτή έχει οδηγήσει ορισμένους ερευνητές σε αναθεώρηση της παραδοσιακής χρονολόγησης. Βλ. σχετικά W. Brandes, *Überlegungen zur Vorgeschichte des Thema Mesopotamien. Das Siegel eines στρατηγός Μεσοποταμίας aus dem Anfang des 9. Jahrhunderts* (Zacos-Veglery, Nr. 284), *Bsl*, 44, 1983, 171-177.

131. Canard, *H' amdanides*, 234.

132. Dölger, *Regesten*, τ. 1.2, αρ. 728a. Εδώ χρησιμοποιώ την παλαιά γαλλική μετάφραση του Canard, *H' amdanides*, 833-836. Παρωστομική στην πλέον πρόσφατη έκδοση της συνθήκης γίνεται στο άρθρο του Jacoby, *Silk Economics*, 219 σημ. 113.

133. Canard, *H' amdanides*, 836· W. Farag, *The Aleppo Question: a Byzantine-fatimid Conflict of Interests in Northern Syria in the Later Tenth Century A.D.*, *Byzantine and Modern Greek Studies*, 14, 1990, 44-60.

134. Canard, *H' amdanides*, 835.

135. *Ibn Hauqal*, τ. 2, 337.

έφθαναν πιθανότατα στην Αντόχεια δια θαλάσσης, αν και υπάρχουν μαρτυρίες για караβάνια που ταξίδευαν από το θέμα Χαλδίας¹³⁶. Η σφραγίδα ενός κομμερκιαρίου Χαλδίας, η οποία βρέθηκε στο Χαλέπι και χρονολογείται πιθανώς αυτή την περίοδο¹³⁷, εντάσσεται ασφαλώς σε αυτό το πλαίσιο. Η συνθήκη του 970 περιελάμβανε μάλιστα όρους σχετικούς με την ασφάλεια των βυζαντινών караβανιών¹³⁸.

Η υψηλή κυκλοφορία ανωνύμων φόλλων που παρατηρείται στην Αντιόχεια από το 970 μέχρι τα χρόνια του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού είναι αδιάψευστος μάρτυρας της εντατικοποίησης του εμπορίου σε αυτή την περιοχή¹³⁹. Φαίνεται μάλιστα ότι η Αντιόχεια εντάχθηκε πολύ γρήγορα μετά την ανακατάληψή της στη βυζαντινή οικονομία εν αντιθέσει με άλλες θέσεις της περιοχής, στις οποίες ο ρυθμός προσαρμογής στη νέα κατάσταση ήταν πιο αργός¹⁴⁰. Αυτό σημαίνει ότι ο μοχλός για την επιτάχυνση της οικονομικής ανάπτυξης ήταν το εμπόριο με το Βυζάντιο και ότι η εξέλιξη αυτή δεν είχε τον ίδιο θετικό αντίκτυπο παντού. Προφανώς στα αστικά κέντρα η κατάσταση ήταν πολύ διαφορετική σε σχέση με την ύπαιθρο. Μια νέα τάξη εμπόρων, στην οποία οι Σύροι και οι Αρμένιοι κατείχαν κυρίαρχη θέση, αναδείχθηκε μετά την ενσωμάτωση της Αντόχειας στη βυζαντινή επικράτεια και απέκτησε μάλιστα τόση επιρροή ώστε να είναι σε θέση να επηρεάζει στις πολιτικές εξελίξεις¹⁴¹.

Συμπέρασμα

Η διαθέσιμη πληροφόρηση για τα εμπορικά δίκτυα και τις αγορές στη Μικρά Ασία περιορίζεται ως επί το πλείστον σε αυτό που ο Ν. Οικονομίδης προσφύως ονόμασε πόλεις-*commercia*. Αυτό είναι ένα χαρακτηριστικό που θα συναντήσουμε επίσης στη Βαλκανική χερσόνησο, τουλάχιστον μέχρι τον 10ο αι., και συσχετίζεται ασφαλώς με την πολιτική που εφαρμόζοταν σε θέματα ασφάλειας και φορολογίας του εμπορίου. Από τον 11ο αι. οι πόλεις-*commercia* περνούν σε δευτερεύουσα θέση, ενώ ενισχύεται η θέση της πρωτεύουσας, στην οποία καταλήγουν και όπου

136. Rosenqvist, *Dossier*, 190.360.

137. Cheynet - Morisson, *Lieux de trouvaille*, 128.

138. Canard, *H' amdanides*, 836.

139. Dorothy Waagé, *Antioch-on-the Orontes*, τ. IV/II. *Greek, Roman, Byzantine and Crusaders' Coins*, Princeton 1952, 361.

140. T. Vorderstrasse, *Coin Circulation in Some Syrian Villages (5th-11th Centuries)*, στο: *Villages*, 507.

141. *Νισήφόρος Βγενένιος*, 205.20-21.

φορολογούνται εμπορεύματα από ολόκληρη την ανατολική και τη δυτική Μεσόγειο. Ελάχιστα πράγματα είναι γνωστά για την οικονομική ζωή άλλων μικρασιατικών κέντρων ή για τα δίκτυα εμπορίου που αναπτύχθηκαν μεταξύ τους. Η πρόοδος των ανασκαφών στις πόλεις του εσωτερικού μπορεί να συμβάλει σε αυτή την κατεύθυνση. Σήμερα γνωρίζουμε ότι το Αμόριο εισήγαγε βιοτεχνικά είδη πολυτελείας, όπως γυάλινα αντικείμενα, ενώ παράλληλα υπήρχε τοπική ναλουργία¹⁴². Η περίπτωση του Αμορίου δείχνει επίσης ότι στο Βυζάντιο συνεχίστηκαν κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο δραστηριότητες όπως η παραγωγή πλήινων λυχναριών, η οποία θεωρείται ότι είχε διακοπεί¹⁴³. Οι ενδείξεις αυτές οδηγούν στην άποψη ότι στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας υπήρχε σίγουρα ένα δίκτυο αγορών, το οποίο όμως, επειδή ίσως δεν ήταν προσανατολισμένο στην Κωνσταντινούπολη, δεν έχει αφήσει ίχνη στις γραπτές πηγές¹⁴⁴.

Παράλληλα, μπορούμε να υποθέσουμε με σχετική ασφάλεια την ανάπτυξη ενός εμπορίου που σχετιζόταν με την κτηνοτροφική οικονομία στο μικρασιατικό υψίπεδο. Πρέπει επίσης να έχουμε υπ' όψιν μας ότι ο πληθυσμός των συνόρων ζούσε σε συνθήκες ώσμωσης αρχικά με τους Άραβες και στη συνέχεια με τους Τούρκους. Ο Νικηφόρος Φωκάς συνιστούσε στους στρατηγούς των συνοριακών θεμάτων να συλλέγουν πληροφορίες για τις κινήσεις του εχθρού από τους πραγματευτές που περνούσαν εύκολα το σύνορο και είχαν συναλλαγές με την απέναντι μεριά¹⁴⁵. Η ίδια ευκολία επικοινωνίας παρατηρείται και κατά τους επόμενους αιώνες, όταν ο μικρασιατικός πληθυσμός είχε οικονομικές επαφές, και μάλιστα εκρηματισμένες, με τους Τουρκομάνους νομάδες, οι οποίοι εισέρχονταν στα βυζαντινά εδάφη αναζητώντας βοσκοτόπια για τα ζώα τους¹⁴⁶. Τα περιστατικά αυτά δείχνουν πόσο παραπλανητική μπορεί να είναι η μελέτη του εμπορίου όταν γίνεται με βάση αποκλειστικά τις μόνιμες αγορές και αγνοεί το εμπόριο που ασκούσαν πλανόδιοι πραγματευτές και κάλυπτε σημαντικό τμήμα των αναγκών της υπαίθρου¹⁴⁷.

142. Gill, *Amorium Reports*, ό.π. σελ. 115 σημ. 11, 35.

143. M. Gill, *Middle Byzantine Terracotta Lamps*, στο: *Amorium Reports II. Research Papers and Technical Reports*, εκδ. C. Lightfoot (British Archeological Reports. International Series 1170), Οξφόρδη 2003, 68.

144. Βλ. πολύ σύντομα Angeliki Laiou – Cécile Morrison, *The Byzantine Economy*, Cambridge 2007, 83.

145. G. Dagron - H. Mihaescu, *Le traité sur la guérilla (De velitatione) de l'empereur Nicéphore Phocas (963-969)*, Παρίσι 1986, κεφ. 7.10-15.

146. Μαρία Γερολυμάτου, Τούρκοι στη Μικρά Άσία. Σχόλιο για τη διασπυή ενός θαύματος του άγιου Θεοδώρου, *Σύμμεικτα*, 14, 2001, 279.

147. Γερολυμάτου, Τούρκοι, 284.

Η Κρήτη

Η Κρήτη βρίσκεται πάνω στη θαλάσσια οδό που συνέδεε την Κωνσταντινούπολη με την Αίγυπτο¹. Το θαλάσσιο εμπόριο, η γεωργία και η κτηνοτροφία ήταν οι κύριες δραστηριότητες των κατοίκων της πριν από την αραβική κατάκτηση², πιθανότατα δε και μετά, με τη διαφορά ότι το εμπόριο με την Κωνσταντινούπολη και άλλα βυζαντινά λιμάνια, το οποίο μέχρι τότε ήταν ανθηρό³, φαίνεται ότι διακόπηκε. Αυτό τουλάχιστον προκύπτει από την πληροφορία ότι το 960 ο στόλος του Νικηφόρου Φωκά που ταξίδευε για την Κρήτη δεν είχε πλοηγό πέρα από την *Ἴο δια τὸ ἀγνοεῖν πάντας τὴν ὁδὸν ἐκεῖνη ἐκ τοῦ χρόνοις πολλοῖς μὴ παροδεῦσαι ἐκεῖθεν πλοῖον Ῥωμαϊκόν*. Χρειάστηκε η βοήθεια δύο ναυτικών από την Κάρπαθο προκειμένου ο στόλος να φθάσει στον Χάνδακα⁴. Το γεγονός υποδηλώνει ότι το νησί είχε σχέσεις με τα άλλα κοντινά νησιά του νοτιοανατολικού Αιγαίου, ενώ είναι πιθανό ότι είχε οικονομικές επαφές με τη νότια Ελλάδα: νομίσματα των εμίρηδων της Κρήτης έχουν βρεθεί στην Αθήνα και την Κόρινθο⁵.

Οι σχέσεις της Κρήτης με την Αίγυπτο διατηρήθηκαν μετά την ανακατάληψη του νησιού το 961. Πύρω στο 1060-1070 έμποροι από την Κρήτη μετέβησαν στην Αίγυπτο⁶. Είναι άγνωστο αν είχαν ταξιδεύσει με δικά τους πλοία ή με πλοία Βενετών και Γενουατών που είχαν καταπλεύσει στο νησί τους για να προμηθευθούν κρητικά προϊόντα. Μεταξύ αυτών σημαντική θέση κατείχε το τυρί, το οποίο είχε μεγάλη ζήτηση στις ισλαμικές⁷ και στις βυζαντινές αγορές⁸, κρασί⁹ και

1. Για τους σταθμούς των πλοίων στο ταξίδι τους από την Κωνσταντινούπολη στην Κρήτη, βλ. G. Huxley, A Porphyrigenitan Portulan, *Greek Roman and Byzantine Studies*, 17/3, 1976, 295-300· προβλ. *TIB*, τ. 10, ό.π. σελ. 122 σημ. 37, 102-103.

2. Θεόδωρος Στουδίτης, *Επιστολές*, σφ. 11.38-42.

3. Η κεραμική του 7ου αι. που έχει βρεθεί στην Κρήτη δείχνει απ' ενός μεν εμπορικές επαφές με την Κωνσταντινούπολη, απ' ετέρου δε ένα πλέγμα οικονομικών και πολιτιστικών επαφών με άλλα λιμάνια του Αιγαίου (Ναταλία Πούλου-Παπαδημητρίου, Βυζαντινή κεραμική από τον ελληνικό νησιωτικό χώρο και από την Πελοπόννησο (7ος-9ος αι.): μια πρώτη προσέγγιση, στο: *Οι σκοτεινοί αιώνες του Βυζαντίου (7ος-9ος αι.)* επιμ. Ελεονώρα Κουντούρα-Γαλάκη (Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών. Διεθνή Συμπόσια 9), Αθήνα 2001, 236-240.

4. *Ατταλειάτης*, 224.14-21.

5. Metcalf, *Coinage*, 35-36.

6. Jacoby, *Crete*, 522-523.

7. Goitein, *Letters*, 19· Jacoby, *Crete*, 528-529. Για τη διακίνηση του κρητικού τυριού κατά τους πρώτους αιώνες της βενετοκρατίας, βλ. D. Jacoby, *Cretan chesse: a neglected aspect of Venetian*

φαρμακευτικά φυτά¹⁰. Έχει υποστηριχθεί ότι μέχρι τις αρχές του 12ου αι. η Κρήτη δεν διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στα εμπορικά δίκτυα της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Η οικονομία της ήταν σαφώς αγροτική, σε περιορισμένο βαθμό εκχρηματισμένη, ενώ φαίνεται ότι δεν υπήρχαν σημαντικά αστικά κέντρα. Μόλις τη δεύτερη δεκαετία του 12ου αι. διαπιστώνεται αύξηση της νομισματικής κυκλοφορίας¹¹. Ωστόσο, η άποψη περί σχετικής απομόνωσης του νησιού μετά το 961 μετριάζεται από τη συνεξέταση του αρχαιολογικού υλικού με τα λιγοστά δεδομένα των γραπτών πηγών. Πολύχρωμα κεραμικά κατασκευασμένα από λευκό πηλό (*polychrome white ware*), τα οποία έχουν βρεθεί στο Ηράκλειο και χρονολογούνται στην περίοδο μεταξύ των μέσων και του τέλους του 10ου αι., υποδηλώνουν εισαγωγές ειδών πολυτελείας από την Κωνσταντινούπολη¹². Δεν αποκλείεται βέβαια να πρόκειται για είδη που μεταφέρθηκαν από την Κωνσταντινούπολη στον Χάνδακα από κάποιον εύπορο Κρητικό που είχε ταξιδεύσει στην πρωτεύουσα. Οι σφραγίδες των κομμεραζιόντων Κρήτης χρονολογούνται τον 11ο αι.¹³ και δείχνουν ότι το νησί είχε συμμετοχή στο εμπόριο. Οι εξαγωγές συνίσταντο σε αγροτικά και κτηνοτροφικά προϊόντα, όπως το κρασί και το τυρί, ενώ οι εισαγωγές περιελάμβαναν κατά πάσα πιθανότητα βιοτεχνικά είδη. Κατά την τρίτη δεκαετία του 11ου αι. ο όσιος Ιωάννης ο Ξένος, ιδρυτής της μονής Μυριοκεφάλων στη δυτική Κρήτη, μετέφερε από την Κωνσταντινούπολη στην Κρήτη χειρόγραφα, εικόνες και εκκλησιαστικά σκεύη, τα οποία είχε εξασφαλίσει από δωρεές πλουσίων Κωνσταντινουπολιτών¹⁴. Η μαρτυρία υποδηλώνει ότι δεν ήταν εύκολο να προμηθευθεί κανείς τα συγκεκριμένα είδη στην Κρήτη¹⁵.

medieval trade, στο: *Medieval and Renaissance Venice*, εκδ. E. Kittlel - T. Madden, Urbana-Chicago 1999, 49-68 (= του ίδιου, *Commercial Exchanges*, ό.π. σελ. 104 σημ. 321, αρ. VIII).

8. *Μιχαήλ Ιταλός*, αρ. 42, σελ. 238.12· πρβλ. Jacoby, Crete, 527.

9. *Πτωχοπρόδρομος*, 157.332.

10. Jacoby, Crete, 522-523· του ίδιου, Egypt, 43, 45.

11. D. Tsougarakis, *Byzantine Crete from the 5th c. to the Venetian Conquest* (Historical Monographs 4) Αθήνα 1988, 267-269· του ίδιου, *Economic and Everyday Life in Byzantine Crete through Numismatic Evidence*, *JÖB*, 32/3, 1982, 462.

12. Ναταλία Πούλου-Παπαδημητρίου, Μεσοβυζαντινή κεραμική από την Κρήτη: 9ος-12ος αι., στο: *Κεραμική Μεσογείων*, 212-218.

13. D. Tsougarakis, *The Byzantine Seals of Crete*, στο: *SBS*, τ. 2, 150, αρ. 52 (ο συγγραφέας χρονολογεί τη σφραγίδα τον 10ο αι., ενώ οι εκδότες του *DOSeals*, τ. 2, αρ. 36.4, τον 11ο αι.), 151, αρ. 57.

14. N. B. Τωμαδάκη, 'Ο Άγιος Ιωάννης ό Ξένος και ή διαθήρη αυτού, *Κρητικά Χρονικά*, 2, 1948, 60.112-114.

15. Η διαθήρη του αγίου Ιωάννη του Ξένου αναφέρει ότι ο άγιος πέτυχε να λαμβάνει η μονή του κάθε χρόνο από το δημόσιον μία λίτρα χρυσού (Τωμαδάκη, 'Ο Άγιος Ιωάννης ό Ξένος, 59.99-102). Σε μεταγενέστερο κώδικα που διασώζει τη διαθήρη σε δημόδη μορφή προσδιορίζεται ότι η λίτρα χρυσού προερχόταν από το *τελωνείον* της Κρήτης (Τωμαδάκη, 'Ο Άγιος Ιωάννης ό Ξένος, 64.98-101).

Η πρώτη αναφορά της Κρήτης στα βενετικά δικαιопρακτικά έγγραφα ανάγεται το 1111 και αναφέρεται σε ένα εμπορικό ταξίδι από την Κρήτη στην Κωνσταντινούπολη¹⁶. Επομένως, σε σχέση με ό,τι συμβαίνει σε άλλες αγορές, το ενδιαφέρον των Βενετών για την Κρήτη εκδηλώθηκε αρκετά νωρίς. Ενδέχεται μάλιστα να χρονολογείται πριν από το τρίτο τέταρτο του 11ου αι.¹⁷ Από αυτή την άποψη είναι πολύ σημαντική η παρατήρηση ότι η Κρήτη δεν αποτελούσε υποχρεωτικό σταθμό για τα πλοία που έπλεαν προς τα λιμάνια της νοτιοανατολικής Μεσογείου, όπως συνήθως επαναλαμβάνεται. Η απόφαση των Βενετών να συμπεριλάβουν τον Χάνδακα στα λιμάνια που επισκέπτονταν οφειλόταν στην επιθυμία τους να προμηθευθούν τα διάσημα κρητικά προϊόντα, τα οποία είχαν μεγάλη ζήτηση στην Κωνσταντινούπολη, την Αλεξάνδρεια¹⁸ και, πιθανώς, τη Συρία¹⁹. Η ίδια παρατήρηση θα μπορούσε να ερμηνεύσει το γεγονός ότι η Κρήτη, όπως άλλωστε και η Κύπρος, συμπεριλήφθηκαν μεταξύ των λιμανιών όπου οι Βενετοί είχαν φορολογική απαλλαγή μόλις μεταξύ των ετών 1136 και 1143²⁰. Θεωρώ πιθανότερη την εκδοχή ότι το Βυζάντιο δεν θέλησε, ίσως για οικονομικούς λόγους, να επιτρέψει στους Βενετούς να εμπορεύονται ατελώς στα δύο νησιά. Σε αντιστάθμισμα των εξαγωγών που πραγματοποιούσαν από την Κρήτη, οι Βενετοί εισήγαν πιθανώς βιοτεχνικά είδη. Στον Χάνδακα έχει βρεθεί, παράλληλα με την παραγωγή τοπικών εργαστηρίων κεραμεικής που συνεχίζουν την παλαιότερη παράδοση²¹, εφυαλωμένη εγχάρακτη κεραμεική²². Η Κόρινθος είναι το σημαντικότερο μέχρι στιγμής γνωστό κέντρο παραγωγής εγχάρακτης κεραμεικής²³. Μαζί με τη Θήβα ήταν οι σπουδαιότερες αγορές του ελλαδικού χώρου και οι Βενετοί είχαν επενδύσει σημαντικότερα ποσά σε επιχειρήσεις στις δύο πόλεις²⁴. Ήταν επομένως λογικό να επιδιώξουν την εξαγωγή της συγκεκριμένης κεραμεικής σε άλλες αγορές.

Όσο και αν είναι δύσκολο να αποδείξουμε την εγκυρότητα της πληροφορίας, είναι λογικό να υποθέσουμε ότι για λόγους πρακτικούς το *σολέμνιον* που παραχωρήθηκε στη μονή Μυριοκεφάλων πληρωνόταν από φόρους που εισπράττονταν στην Κρήτη. Επομένως, τμήμα των εσόδων από το τελωνείο Κρήτης θα μπορούσε να διατίθεται για τον συγκεκριμένο σκοπό.

16. Morozzo della Rocca - Lombardo, *Documenti*, τ. 1, αρ. 33.

17. Βλ. παραπάνω σελ. 138.

18. Jacoby, *Privileges*, 353· του ίδιου, Crete, 521-522, 525, 540.

19. Morozzo della Rocca - Lombardo, *Documenti*, αρ. 167 (1165).

20. O Jacoby, *Privileges*, 355-356 υποστηρίζει ότι το αίτημα που υπέβαλαν οι Βενετοί γύρω στο 1136 να περιληφθούν η Κύπρος και η Κρήτη στον κατάλογο των αγορών όπου οι έμποροι της Γαληνοτάτης είχαν φορολογική απαλλαγή οφειλόταν στο γεγονός ότι τότε τα δύο νησιά άρχισαν να αποκοτούν ενδιαφέρον για τους Βενετούς.

21. Πούλου-Παπαδημητρίου, Μεσοβυζαντινή κεραμική, 223-225.

22. Πούλου-Παπαδημητρίου, Μεσοβυζαντινή κεραμική, 221.

23. Για την κορινθιακή παραγωγή κεραμικών αυτήν την περίοδο, βλ. παραπάνω σελ. 128.

24. Βλ. παρακάτω σελ. 164-167.

Η ΒΑΛΚΑΝΙΚΗ ΧΕΡΣΟΝΗΣΟΣ

1. Η νότια Βαλκανική

α) Από το Δυρράχιο στη Θεσσαλονίκη

Στα τέλη του 8ου με αρχές του 9ου αι. τεκμηριώνεται αρχαιολογικά η πρώτη φάση της οικονομικής ανάκαμψης στη χερσόνησο του Σαλέντο, στη νότια Ιταλία. Η εξέλιξη αυτή κορυφώνεται γύρω στο έτος 1000¹. Η ανάκαμψη οδήγησε σε διεύρυνση των εμπορικών δικτύων στα οποία συμμετείχε η περιοχή και εντατικοποίηση των οικονομικών επαφών με το Βυζάντιο². Εκτός από τη θαλάσσια οδό που εξασφάλιζε την επικοινωνία της ιταλικής χερσονήσου με την Κωνσταντινούπολη, η Εγνατία, η οποία συνέδεε τα ανατολικά παράλια της Αδριατικής με την πρωτεύουσα του βυζαντινού κράτους, συνέβαλε σε μεγάλο βαθμό στην ανάπτυξη του εμπορίου³. Οι ταξιδιώτες που διέπλεαν την Αδριατική είχαν τη δυνατότητα να αποβιβασθούν είτε στο Δυρράχιο είτε, νοτιότερα, στην Απολλωνία ή στον Αυλώνα. Στο Δυρράχιο βρισκόταν η αφετηρία της Εγνατίας, η οποία διερχόταν από τη Δεάβολη⁴, την Αχρίδα, την Πελαγονία, τη λίμνη Όστροβο (Βεγορίτιδα), τα Βοδενά (Έδεσσα) και διέσχιζε τον ποταμό Αξιό για να φθάσει στη Θεσσαλονίκη⁵. Στη συνέχεια η Εγνατία διέσχισε τον Στρυμόνα,

---

1. Arthur, *Apulia*, 399-401.

2. P. Arthur, *Aspects of Byzantine Economy: an Evaluation of Amphora Evidence from Italy*, στο: *Céramique byzantine*, 88-90.

3. Για την Εγνατία, βλ. το πάντα χρήσιμο έργο του T. L. F. Tafel, *De via militari romanorum Egnatia qua Illyricum, Macedonia et Thracia iungebantur*, Tübingen 1842 (ανατύπωση Λονδίνο 1972), στο οποίο έχουν συγκεντρωθεί οι σημαντικότερες μαρτυρίες για την Εγνατία από τη ρωμαϊκή εποχή μέχρι τους νεότερους χρόνους. Για τους σταθμούς πάνω στην Εγνατία, βλ. ειδικότερα Tafel, *De via militari*, 14 κ.ε. Πιο πρόσφατα, βλ. Avramea, *Communications*, 68-71 της ίδιας, *Tracé et fonction de la Via Egnatia du IIe siècle avant J.-C. au VIe après J.-C.*, στο: *The Via Egnatia under Ottoman Rule (1380-1669)*, εκδ. Elizabeth Zachariadou, Ρέθυμνο 1996, 3-7.

4. Κατά την Αρχαιότητα η Εγνατία ακολουθούσε την κοιλάδα του Σκούμπε, ενώ αντίθετα τον Μεσαίωνα, τουλάχιστον από τον 11ο αι., ο δρόμος ακολουθούσε την κοιλάδα του Ντέβολι (A. Ducelier, *La façade maritime de l'Albanie au Moyen Âge. Durazzo et Valona du XIe au XVIe siècle*, Θεσσαλονίκη 1981, 76-80).

5. *Edrisi*, τ. 2, 289-290.

διερχόταν από τη Χριστούπολη και τις θρακικές πόλεις Ξάνθεια (Ξάνθη), Περιθεώριο, Μοσυνόπολη, Μαρώνεια, Μάκρη και Βήρα⁶ και κατέληγε στην Κωνσταντινούπολη με ενδιάμεσους σταθμούς στην ανατολική Θράκη την Άπρο, τη Ραιδεστό, την Ηράκλεια, τη Σηλυμβρία, την Αθύρα και το Ρήγιο.

Παρά τη σημασία της για την επικοινωνία μεταξύ του Βυζαντίου και της Ιταλίας, η Εγνατία και οι δευτερεύοντες δρόμοι που συνέδεαν την ανατολική με τη δυτική Μακεδονία δεν ήταν οι συνήθεις δρόμοι που προτιμούσαν οι έμποροι μέχρι τα τέλη του 11ου αι. Η μετακίνηση στο δυτικό τμήμα της Εγνατίας από το Δυρράχιο μέχρι τη Θεσσαλονίκη δεν ήταν ασφαλής εξαιτίας των βυζαντινοβουλγαρικών συγκρούσεων και της πολιτικής αστάθειας που επικράτησε στην περιοχή μέχρι τα μέσα περίπου του 11ου αι.⁷ Ωστόσο, η σφραγίδα ενός κομμερτσιαρίου *Δύσεως και Δυρραχίων*, η οποία χρονολογείται τον 10ο αι. και πιθανότατα στην αρχή του⁸, δείχνει ότι για ορισμένα σύντομα διαστήματα ο δρόμος ήταν ανοικτός. Ο βυζαντινός έλεγχος στην Εγνατία αποκαταστάθηκε κατά το δεύτερο μισό του 11ου αι., αλλά το γεγονός δεν είχε άμεσα θετική επίπτωση στο εμπόριο. Το ενδιαφέρον για το εσωτερικό της νότιας Βαλκανικής ήταν αρχικά περιορισμένο, όπως υποδηλώνει η απουσία αναφορών σε θέσεις κατά μήκος της Εγνατίας –με εξαίρεση το Δυρράχιο και τον Αυλώνα– από το χρυσόβουλλο που παραχώρησε ο Αλέξιος Α΄ στη Βενετία το 1082⁹. Το ενδιαφέρον των δυτικών εμπόρων για το Δυρράχιο χρονολογείται τουλάχιστον από τις αρχές της δεκαετίας του 1080, οπότε βρίσκουμε εγκατεστημένους εκεί εμπόρους από το Αμάφι και τη Βενετία¹⁰. Μάλιστα, το 1082 ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός τους παραχώρησε ακίνητα μέσα στο κάστρο¹¹. Οι έμποροι φάνηκαν ωστόσο επιφυλακτικοί και μετά το 1082 να χρησιμοποιήσουν την Εγνατία για τις μετακινήσεις τους. Δύο βενετικά έγγραφα του τέλους του 11ου αι. αναφέρονται σε ένα εμπορικό ταξίδι στη “Sclavinia”¹², όρος που δηλώνει πιθανώς την ανατολική ακτή της Αδριατικής, συμπεριλαμβανομένου του Δυρραχίου, καθώς και σε μια ναύλωση πλοίου για το Δυρράχιο¹³. Κανείς υπαινιγμός δεν υπάρχει για συνέχιση του ταξιδιού στο εσωτερικό της Ηπείρου.

6. Asdracha, *Rhodoses*, 25-26· *Tabula Imperii Byzantini*, τ. 6. P. Soustal, *Thrakien*, Βιέννη 1991, 136-138.

7. Oikonomides, *Egnatia*, 10-11.

8. *DOSeals*, τ. 1, σφ. 12.6.

9. *Trattati*, σφ. 2, σελ. 40.

10. *Αλεξιάς*, 180.82-86.

11. *Αλεξιάς*, 179.34-36. Για τη βενετική συνοικία στο Δυρράχιο, βλ. Ducellier, *Façade*, 71-74.

12. Morozzo della Rocca - Lombardo, *Documenti*, τ. 1, σφ. 17 (1088).

13. Morozzo della Rocca - Lombardo, *Documenti*, τ. 1, σφ. 26 (1098).

Τα πράγματα άλλαξαν τον 12ο αι., οπότε η Εγνατία προσέφερε πλέον ικανοποιητικό επίπεδο ασφάλειας¹⁴. Το Δυρράχιο εμφανίζεται ως η αφετηρία ή το σημείο κατάληξης εμπορικών ταξιδιών με προορισμό ή σημείο εκκίνησης αντίστοιχα τη νότια Ελλάδα, τη Θεσσαλονίκη ή την Κωνσταντινούπολη¹⁵. Βενετικό έγγραφο αναφέρεται σε ένα εμπορικό ταξίδι από τη Βενετία *usque Durachium sive per totum districtu Curfum ... per mare et per terram et usque Saloniky*¹⁶. Ο όρος *districtu Curfum* –μπορούμε με βεβαιότητα να αναγνωρίσουμε την Κέρκυρα– αναφέρεται στην απέναντι από την Κέρκυρα ακτή της Ηπείρου, ενδεχομένως στον Βουθρωτό, που τότε αρχίζει να αποκάτσημασι¹⁷. Βεβαίως, δεν μπορούμε να μιλήσουμε αυτή την εποχή για ανάπτυξη εμπορικού δικτύου μεταξύ των λιμανιών της ακτής της Ηπείρου και του ελλαδικού χώρου. Τα δείγματα εφυαλωμένης κεραμεικής που έχουν έλθει στο φως στον Βουθρωτό δείχνουν ότι οι επαφές με τα βυζαντινά κέντρα παραγωγής ήταν πολύ περιορισμένες¹⁸. Ωστόσο, το έγγραφο δείχνει την ύπαρξη οικονομικών επαφών του Δυρραχίου με τη Θεσσαλονίκη¹⁹. Η διαρκώς αυξανόμενη σημασία της Εγνατίας απεικονίζεται στο χρυσόβουλλο του Αλεξίου Γ' Αγγέλου υπέρ της Βενετίας (1198), το οποίο ελεγκτείει τη φορολογική απαλλαγή των Βενετών όχι μόνο στην Ιερίχη και την Κάνινα, παράκτιες πόλεις νότια του Αυλώνα, όπου οι Βενετοί κατείχαν ακίνητα²⁰, αλλά επίσης στη δυτική Μακεδονία και στο εσωτερικό της Ηπείρου: *provincia Dirrachii ... provincia Dyavoleos ... provincia Achrydos, provincia Prespe, provincia Castorie ... provincia Prilapi et Pelagonie ac Molyscii, nec non et Mogrenon*²¹. Η αναφορά σε αυτές τις διοικητικές

14. Morozzo della Rocca - Lombardo, *Documenti*, τ. 1, σφ. 150 (1161), 349 (1184): πρβλ. Ducellier, *Façade*, 80-81.

15. Morozzo della Rocca - Lombardo, *Documenti*, τ. 1, σφ. 353 (1185): *de ... Stive portare debeam in Dirachio per terra et da Durachio per mare debeam ire in Venecia*: πρβλ. Lombardo - Morozzo della Rocca, *Nuovi Documenti*, σφ. 60 (1204): *ire ... de hinc (Βενετία) ad Digrachium cum una galea ad negotiandum per mare et per terram*.

16. Morozzo della Rocca - Lombardo, *Documenti*, τ. 1, σφ. 400 (1191).

17. P. Soustal, *The historical sources for Butrint in the Middle Ages*, στο: *Byzantine Butrint. Excavations and Surveys, 1994-1999*, εκδ. R. Hodges - W. Boden - K. Lako, Οξφόρδη 2004, 22-23.

18. Joannita Vroom, *The medieval and post-medieval finewares and cooking wares from the Triconch Palace and the Baptistery*, στο: *Byzantine Butrint*, 291, ιδιαίτερα πίνακας 15.33.

19. Ο Ducellier, *Façade*, 83-84 πιστεύει ότι ο δρόμος που ακολούθησε ο έμπορος σε αυτό το ταξίδι ήταν κατά μήκος της δυτικής και στη συνέχεια της ανατολικής ακτής της Ελλάδας. Η απουσία αναφορών στη Θήβα ή στον Αλμυρό, συνηθισμένων σταθμών σε αυτό το δρομολόγιο, δεν συνηγορεί υπέρ αυτής της υπόθεσης.

20. Για τις δύο πόλεις, βλ. Δ. Ζαχαρήνός, *Μελέται περὶ τῆς διοικητικῆς διαρρέσεως καὶ τῆς ἐπαρχιακῆς διοικήσεως ἐν τῷ βυζαντινῷ κράτει*, *ΕΕΒΣ*, 17, 1941, 219-220.

21. *Trattati*, σφ. 11, σελ. 130.

περιφέρειες υποδηλώνει την ομαλή λειτουργία του δυτικού τμήματος της Εγνατίας, καθώς και της διακλάδωσης εκείνης που δεν διερχόταν από την Αχρίδα, αλλά από την Καστοριά και συναντούσε την Εγνατία στα Βοδενά²². Από την Καστοριά διερχόταν επίσης ένας δρόμος που συνέδεε τις ανατολικές ακτές της Αδριατικής με την ανατολική ακτή της Ελλάδας και κατέληγε στον Αλμυρό²³. Το μεγάλο πλεονέκτημα αυτού του δρόμου ήταν ότι επέτρεπε σε όσους ήθελαν να φθάσουν από το Δυρράχιο στα λιμάνια της ανατολικής Ελλάδας και ιδιαίτερα στον Αλμυρό να συντομεύσουν το ταξίδι τους, χωρίς να είναι υποχρεωμένοι να περάσουν από τη Θεσσαλονίκη.

β) Η Θεσσαλονίκη²⁴

Ο σημαντικότερος σταθμός πάνω στην Εγνατία ήταν η Θεσσαλονίκη. Λόγω των προβλημάτων ασφάλειας της χερσαίας οδού, μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 9ου αι. η επαφή της πόλης με την Κωνσταντινούπολη εξασφαλιζόταν κυρίως από τη θάλασσα²⁵. Η Θεσσαλονίκη διατηρούσε οικονομικές επαφές τόσο με τις ομάδες των Σλάβων που ήταν εγκατεστημένες γύρω από την πόλη, όσο και με το βουλγαρικό κράτος, ιδιαίτερα σε καιρό ειρήνης²⁶. Από αυτή την άποψη είναι περίεργη η έντονη αντίδραση του τσάρου Συμεών στην απόφαση του βυζαντινού κράτους να μεταφέρει το 894 την έδρα του βυζαντινο-βουλγαρικού εμπορίου από την Κωνσταντινούπολη στη Θεσσαλονίκη. Η άρνηση των Βυζαντινών να ανακαλέσουν το μέτρο οδήγησε στην έκρηξη πολέμου μεταξύ των δύο κρατών²⁷. Η αιτία της απόφασης δεν είναι προφανής. Οι θεωρίες που κάνουν λόγο για εύνοια προς δύο ιδιώτες, τον Κοσμά και τον Σταυράκιο, οι οποίοι πέτυχαν να

22. Oikonomides, Egnatia, 12.

23. TIB, *Hellas und Thessalia*, 92: Ducellier, *Façade*, 82-83.

24. Για τη Θεσσαλονίκη τον 9ο μέχρι τις αρχές του 10ου αι., βλ. Élisabeth Malamut, *Thessalonique 830-904*, στο: *Zwischen Polis, Provinz und Peripherie. Beiträge zur byzantinischen Geschichte und Kultur*, εκδ. L. Hoffmann με τη συνεργασία της Anusha Monchizadeh, Wiesbaden 2005, 159-190.

25. Oikonomides, Egnatia, 10-11.

26. Καμινιάτης, 8.80-88: *ἐμπεριέχει δὲ τῆν διὰ μέσου χώρην τὸ πεδίον τοῦτο καὶ ἀμφιμάκτους τινὰς κώμας, ὧν αἱ μὲν πρὸς τῆ πόλει τελοῦσι ... αἱ δὲ τῆ συνομοροῦντι τῶν Σκυθῶν ἔθνει οὐ μακρὰν ὄντι τοὺς φόρους ἀποδιδοῦσιν. Πλὴν γεινιάζουσιν ἀλλήλας αἱ κώμαι τὴν οὖρσιν, καὶ ἔστι καὶ τοῦτο πρὸς τοῖς ἄλλοις Θεσσαλονικεῦσιν οὐ μικρῶς συμβαλλόμενον, τὸ πρὸς Σκύθας διὰ τῶν ἐμπορευῶν μεθόδων συναμαίγνωσθαι.*

27. *Συνεχιστὴς Θεοφάνους*, 357.12-19.

εξασφαλίσουν την ιδιαίτερα επικερδή θέση των κομμερκιαρίων²⁸, ή για πίεση που, υποτίθεται, ασκήθηκε από τους εμπόρους προκειμένου να επεκτείνουν τις επιχειρήσεις τους στον ελλαδικό χώρο²⁹, παρουσιάζουν δύο σοβαρά μειονεκτήματα. Πρώτον, δεν ερμηνεύουν ικανοποιητικά τον λόγο για τον οποίο ένα κράτος παίρνει μια τόσο σοβαρή απόφαση που το οδηγεί σε ένοπλη σύρραξη. Δεύτερον, προϋποθέτουν την ύπαρξη μιας ισχυρής «αστικής» τάξης που διέθετε μεγάλη δύναμη πίεσης στην κεντρική εξουσία, κάτι που οπωσδήποτε αποτελεί ιστορικό αναχρονισμό³⁰. Η ικανοποιητικότερη ερμηνεία συνδέει τη μεταφορά της έδρας του βυζαντινο-βουλγαρικού εμπορίου με την προσπάθεια του βυζαντινού κράτους να δημιουργήσει στη Βαλκανική ένα κέντρο ελέγχου του εξαγωγικού εμπορίου ανάλογο με αυτό που λειτουργούσε στην Άβυδο. Αυτό τουλάχιστον υποδηλώνει η εμφάνιση των αβυδικών Θεσσαλονίκης στα τέλη του 8ου αι.³¹, καθώς και ο μεγάλος αριθμός σφραγίδων κομμερκιαρίων Θεσσαλονίκης, χρονολογημένων τον 9ο και κυρίως τον 10ο αι.³². Είναι αξιοσημείωτο ότι, εκτός από την Άβυδο και τη Θεσσαλονίκη, τα μόνα λιμάνια στα οποία μαρτυρείται αβυδικός είναι η Αμισός³³ και η Κεφαλλονιά³⁴, λιμάνια δηλαδή όπου γινόταν ο

28. G. Bratianu, *Le commerce bulgare dans l'empire byzantin et le monopole de l'empereur Léon VI à Thessalonique*, *Bulletin de l'institut d'histoire bulgare*, 16-17, 1939 (*Mélanges Peter Nikov*), 30-36.

29. Bibicou, *Douanes*, 115, 140-141, 143.

30. Από τις υπόλοιπες ερμηνείες που έχουν προταθεί περιορίζομαι να αναφέρω αυτές της G. Cankova-Petkova και του P. Magdalino. Η Genoveva Cankova-Petkova, *Der erste Krieg zwischen Bulgarien und Byzanz unter Simeon und die Wiederaufnahme der Handelsbeziehungen zwischen Bulgarien und Konstantinopel*, *BF*, 3, 1968 (*Festschrift Franz Dölger*), 80-113 αντιμετωπίζει το μέτρο ως αποτέλεσμα της ψυχρότητας που επήλθε στις σχέσεις μεταξύ Βυζαντίου και Βουλγαρίας μετά το 889 και την άνοδο στον θρόνο της Βουλγαρίας του Βλαδιμήρου, ο οποίος προσπάθησε να αποτινάξει τη βυζαντινή επιρροή. Υποστηρίζει ότι η έδρα του βυζαντινο-βουλγαρικού εμπορίου είχε ήδη μεταφερθεί στη Θεσσαλονίκη κάποια στιγμή μεταξύ 889 και 893 και ότι η πραγματική αιτία του πολέμου συνίστατο στο γεγονός ότι το Βυζάντιο αρνήθηκε να επικυρώσει το 894 τις συνθήκες που πιθανότατα είχαν υπογραφεί το 864 με τον τσάρο Βόρι, ύστερα από τον προσήλυτισμό του τελευταίου στον χριστιανισμό. Ο P. Magdalino, *Saint Demetrios and Leon VI*, *Bsl*, 91, 1990, 198-201 συσχετίζει το μέτρο με τον ιδιαίτερο σύνδεσμο του Λέοντος ΣΤ' με τον άγιο Δημήτριο, πολίτοχο της Θεσσαλονίκης, και το ερμηνεύει ως μια πράξη λατρείας προς τον άγιο.

31. Oikonomidès, *Le kommerkion d'Abydos*, 241-248. Οι αβυδικοί συνδέονταν αρχικά με την Άβυδο και ήταν επιφορτισμένοι με τον έλεγχο των πλοίων και των εμπορευμάτων που διέρχονταν από τα Στενά με προέλευση ή προορισμό την Κωνσταντινούπολη (Ahrweiler, *Fonctionnaires*, 244-246).

32. *DOSeals*, τ. 1, σφ. 18.34-18.48, 18.50.

33. *Zacos*, σφ. 200.

34. *Zacos-Veglery*, τ. 1.2, σφ. 1075.

έλεγχος του εξαγωγικού εμπορίου³⁵. Η επιλογή της Θεσσαλονίκης για τον ρόλο αυτό εξηγείται από την πλεονεκτική γεωγραφική της θέση, η οποία επιτρέπει την αξιοποίηση των πλωτών ποταμίων οδών της νότιας Βαλκανικής³⁶.

Εάν ωστόσο η Θεσσαλονίκη ήταν ήδη από τον 8ο αι. κέντρο εξαγωγής εμπορευμάτων προς την κεντρική Ευρώπη, όπως υποδηλώνει το σφραγιστικό υλικό, πώς να ερμηνεύσουμε την καθυστερημένη αντίδραση του Συμεών μόλις στα τέλη του 9ου αι.; Θεωρώ ότι η αντίδραση του Συμεών δεν οφειλόταν στην πραγματικότητα στη μεταφορά του κέντρου του βυζαντινο-βουλγαρικού εμπορίου –κατά πάσα πιθανότητα τόσο η Κωνσταντινούπολη, όσο και η Θεσσαλονίκη είχαν αυτό τον ρόλο και πριν το 894 και μετά–, αλλά σε κάποια άλλη αιτία. Η φράση του Συνεχιστή του Θεοφάνους *κακῶς κομμερκείοντες τοῖς Βουλγάρους* δεν συνδέεται με κάποια αυθαιρεσία του Σταυρακίου και του Κοσμά, οι οποίοι είχαν μισθώσει το δικαίωμα φορολογίας του εμπορίου με τους Βουλγάρους, αλλά με την αλλαγή του φορολογικού καθεστώτος που διείπε μέχρι εκείνη τη στιγμή τις συναλλαγές με τους Βουλγάρους. Ο Σταυράκιος και ο Κοσμάς κλήθηκαν απλώς να την εφαρμόσουν. Ενδέχεται δηλαδή να αυξήθηκε ο φορολογικός συντελεστής, ή, πράγμα πιθανότερο, να επιβλήθηκε φορολογία, ενώ κατά το παρελθόν οι συναλλαγές με τους Βουλγάρους απαλλάσσονταν από φόρους³⁷. Η περίπτωση αυτή δεν είναι μοναδική. Η αλλαγή του φορολογικού καθεστώτος υπήρξε και σε άλλες περιπτώσεις αιτία για τη διατάραξη των σχέσεων της αυτοκρατορίας³⁸.

Η εικόνα μιας αξιολογής εμπορικής κίνησης στη Θεσσαλονίκη στα τέλη του 9ου και τις αρχές του 10ου αι. στηρίζεται κυρίως στον Ιωάννη Καμινιάτη³⁹. Η

35. Από την Αμσό εξάγονταν προϊόντα προς τη Χερσόνα και μέσω αυτής προς την Ευρασία (βλ. παραπάνω σελ. 122) και από την Κεφαλλονιά προς τη Δύση (βλ. παρακάτω σελ. 153).

36. Οικονομίδης, *Le kommerkion d'Abydos*, 241-248. Από την εποχή αυτή σώζεται η σφραγίδα ενός *βαρδαρίου*, ο οποίος μάλλον έλεγε τα εμπορεύματα που μεταφέρονταν δια του ποταμού Αξιού (Βαρδάρη) στο Αιγαίο πέλαγος, καθώς και οι σφραγίδες των κομμερκαριών Αδριανουπόλεως και Διδυμοτείχου, παροχθίων πόλεων του Έβρου, και Χριστουπόλεως, κοντά στις εκβολές του Νέστου. Ο Ferluga, *Der byzantinische Handel nach dem Norden*, ό.π. σελ. 72 σημ. 122, 623 (=του ίδιου, *Untersuchungen zur byzantinischen*, ό.π. σελ. 72 σημ. 122, 138) παρατηρεί ότι η μεταφορά δεν αφορούσε το σύνολο του βυζαντινο-βουλγαρικού εμπορίου, αλλά το τμήμα εκείνο το οποίο θα μπορούσε να εξυπηρετηθεί μέσω Θεσσαλονίκης.

37. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Οι βυζαντινο-βουλγαρικές σχέσεις επί Συμεών, Βυζαντινά*, 11, 1991, 40-41.

38. Το 992 η Βενετία διαμαρτυρήθηκε για την αφνίδια αύξηση του τέλους που πλήρωναν τα πλοία της που κατέπλεαν στην Κωνσταντινούπολη από δύο σε δεκαπέντε χρυσά νομίσματα. Βλ. σχετικά παρακάτω σελ. 205-206.

39. Παλαιότερα ο Α. Kazhdan είχε αμφισβητήσει τη γνησιότητα του έργου του Ιωάννη Καμινιάτη εκφράζοντας την υπόθεση ότι πρόκειται για πλαστό του 15ου αι. που ανατλάει ένα

πόλη και η ενδοχώρα της συνδέονταν με στενούς δεσμούς, αφού η πρώτη εξασφάλιζε τον ανεφοδιασμό της από τη δεύτερη⁴⁰. Η πληροφορία επιβεβαιώνεται από έγγραφα που μαρτυρούν ότι γινόταν συστηματικό εμπόριο κρασιού από τη Χαλκιδική στη Θεσσαλονίκη⁴¹. Στην αγορά της πόλης μπορούσε κανείς να βρει πρώτες ύλες, όπως μέταλλα (μόλυβδο, χαλκό και σίδηρο) και γυαλί, καθώς και βιοτεχνικά προϊόντα (μεταξωτά και μάλλινα υφάσματα)⁴². Πράγματι, έχει βρεθεί στο κέντρο της πόλης εργαστήριο υαλοουργίας, η λειτουργία του οποίου έχει χρονολογηθεί με μεθόδους των θετικών επιστημών κατά την περίοδο 820-870⁴³. Η πόλη, κατά τον Καμινιάτη, προσείλκε πολλούς εμπόρους που έφθαναν σε αυτή μέσω θαλάσσης⁴⁴. Το στοιχείο αυτό επιβεβαιώνει τα όσα αναφέρθηκαν πιο πάνω σχετικά με τους κινδύνους που συνεπαγόταν μια μετακίνηση κατά μήκος του δυτικού τμήματος της Εγνατίας αυτή την περίοδο⁴⁵. Εν τούτοις, η *ἔκφρασις* του Καμινιάτη, παρά τον πανηγυρικό της χαρακτήρα⁴⁶, γεννά κάποιο σκεπτικισμό όσον αφορά όχι στην αξιοπιστία των πληροφοριών της, αλλά στις πραγματικές διαστάσεις του εμπορίου με επίκεντρο τη Θεσσαλονίκη. Έχω την αίσθηση ότι ο Καμινιάτης αναφέρεται στην πραγματικότητα σε ταξιδιώτες που περνούσαν από τη Θεσσαλονίκη έχοντας ως προορισμό την Κωνσταντινούπολη, ή τα λιμάνια της νότιας Ελλάδας (*λεωφόρου γὰρ δημοσίας τῆς πρὸς ἀνατολὴν ἀγούσης ἀπὸ τῆς δύσεως διὰ μέσου τῆσδε χωροῦσης τῆς πόλεως καὶ ἀναγκαίως πειθούσης τοὺς παροδούντας πρὸς ἡμᾶς ἐνδιατρῆβεν καὶ τὰ πρὸς χρείαν πορῖζεσθαι καὶ πᾶν ὅτιωτῶν ἂν εἴποι τις τῶν καλῶν ἐξ αὐτῶν ἔκαρπούμεθα*)⁴⁷, και όχι σε εμπόρους με προορισμό τη Θεσσαλονίκη.

παιλαότερο, χαμένο σήμερα έργο (A. Kazhdan, Some questions adressed to the scholars who believe in the authenticity of Kaminiatis' «Capture of Thessalonica», *BZ*, 71, 1978, 301-314). Ο ίδιος μετρίασε τη θέση αυτή σε μεταγενέστερες μελέτες του κλίνοντας υπέρ της άποψης ότι μάλλον πρόκειται για γνήσιο έργο ενός συγγραφέα που υπερβαίνει τις καθιερωμένες λογοτεχνικές συμβάσεις της εποχής του (A. Kazhdan, *A History of Byzantine Literature (850-1000)*, εκδ. Christine Angelidi [Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών. Ερευνητική Βιβλιοθήκη 4], Αθήνα 2006, 125-131).

40. Καμινιάτης, 7.33-36.

41. *Prōtaton*, αρ. 8.57-61.

42. Καμινιάτης, 11.74-85· πρβλ. Λαΐου, Παραγωγή και κατανάλωση, 113-114.

43. I. Κανονίδης, Ανασκαφή εργαστηρίου υαλοουργίας στην Πλατεία Διοικητηρίου της Θεσσαλονίκης, στο: *Το γυαλί από την Αρχαιότητα ως σήμερα*, επιμ. Π. Θέμελης, Αθήνα 2002, 143-151 (περίληψη στα αγγλικά σελ. 152).

44. Καμινιάτης, 8.68-71.

45. Βλ. παραπάνω σελ. 142.

46. Καμινιάτης, 11.71-73: *τί δὲ τῶν ἀπανταχόθεν ἐπιδημούντων εἴπομοι πρώτων, καὶ μάλιστα οἷς ἐφιλοτιμοῖντο τοὺς πολίτας ἡμᾶς, τὰ παρ' ἐναντῶν διδόντες καὶ τὰ παρ' ἡμῶν ἀντιλαμβάνοντες;*

47. Καμινιάτης, 11.74-77.

Η γεωγραφική θέση της Θεσσαλονίκης συνετέλεσε σε μεγάλο βαθμό στην εξέλιξή της σε μεγάλη αγορά τον 12ο αι.⁴⁸ Η οργάνωση ορισμένων επαγγελματιών σε συντεχνιακή βάση⁴⁹, είναι επίσης ένδειξη οικονομικής ανάπτυξης. Στην πόλη υπήρχε μεταξουργία, παρ' ότι η συγκεκριμένη δραστηριότητα δεν φαίνεται να είχε την έκταση που προσέλαβε την ίδια περίοδο σε άλλα κέντρα του ελλαδικού χώρου, όπως ήταν η Θήβα⁵⁰. Είναι επίσης πολύ πιθανό ότι υπήρχε ανεπτυγμένη παραγωγή κεραμικών, αν και το μέχρι στιγμής διαθέσιμο υλικό από την κεραμική παραπέμπει σε χρονολόγηση κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο⁵¹.

Η διάσημη περιγραφή του πανηγυριού του αγίου Δημητρίου τον 12ο αι. προβάλλει την εικόνα μια πόλης ενταγμένης στα δίκτυα του διεθνούς εμπορίου, η οποία προσείλκε κατά κύριο λόγο Σλάβους (*Μουσῶν τῶν παροικούντων γένη παντοδαπά Ἰστρον μέχρι καὶ Σκυθικῆς*), καθώς και Ιταλούς, Γερμανούς, Γάλλους και Ισπανούς εμπόρους⁵². Η πηγή αναφέρεται σε εμπορεύματα, κυρίως υφάσματα, τα οποία εισάγονταν από την Ιταλία, την Ιβηρική χειρρόνησο, την Αίγυπτο και τη Συρία, καθώς και σε αγαθά που έφθαναν από τις παρευξείνιες περιοχές μέσω Κωνσταντινούπολης⁵³. Η ολαβική παρουσία ήταν ιδιαίτερα έντονη, αν κρίνουμε από το γεγονός ότι οι Σλάβοι διέθεταν δική τους αγορά για τις συναλλαγές τους⁵⁴. Στην πόλη ήταν επίσης εγκατεστημένοι, σε ιδιαίτερη συνοικία, δυτικοί έμποροι, κυρίως Ιταλοί, οι οποίοι δηλώνονται στις πηγές της εποχής με το όνομα *βουργέσιοι*⁵⁵. Ο όρος μάς είναι κυρίως γνωστός από τον

48. Σημαντική πηγή για τη Θεσσαλονίκη στα τέλη του 12ου αι. είναι το έργο του αρχιεπισκόπου Ευσταθίου (P. Magdalino, Eustathios and Thessalonica, στο: *Φιλέλλην. Studies in Honour of Robert Browning*, εκδ. C. Constantinides - N. Panagiotakes - Elisabeth Jefferys - A. Angelou, Βενετία 1996, 225-238).

49. Το 1097 μαρτυρείται ένας *πρώτος* των καμελανάδων (*Lavra I*, αρ. 53.39-40). Το 1185 κάποιος Μανουήλ Αβούδμος καθόριζε τις τιμές των ψαριών στην ιχθυαγορά της Θεσσαλονίκης, αρμοδιότητα που θυμίζει διατάξεις του Επαρχικού Βιβλίου (*Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 17.4). Βλ. σχετικά Eustazio di Thessalonica, *L'espugnazione di Thessalonica*, εισ., έκδ., κριτ. υπόμν. S. Kyriakidis (Testi e monumenti 5), Παύλερο 1961, 92.16-17 και σημ. 174.

50. Ο Βενιαμίν εκ Τουδέλης (*Βενιαμίν εκ Τουδέλης*, 11) κάνει λόγο για 500 Εβραίους εγκατεστημένους στη Θεσσαλονίκη, οι οποίοι εργάζονταν στη μεταξουργία: πρβλ. Jacoby, *Jews*, 9.

51. Δήμητρα Παπανικόλα-Μπαταρτζή, Εργαστήρια εφραλωμένης κεραμικής στο βυζαντινό κόσμο, στο: *Κεραμική της Μεσογείου*, 53.

52. *Τμαριών*, 53.116-120.

53. *Τμαριών*, 54-55.150-158.

54. *Actes de Docheiariou*, έκδ. N. Oikonomidès (Archives de l' Athos XIII), Παρίσι 1984, αρ. 4.27-28 και σελ. 79.

55. Eusthazio di Thessalonica, *Espugnazione*, 92.7-9. Για τον εντοπισμό της συνοικίας τους και άλλα συναφή προβλήματα, βλ. D. Jacoby, *Foreigners and the Urban Economy in Thessalonike*, ca. 1150 - ca. 1450, *DOP*, 57, 2003, 89-92. Η στάση των δυτικών κατά τη διάρκεια των γεγονότων του 1185

Ιωάννη Κίνναμο, ο οποίος τον χρησιμοποιεί για να περιγράψει το νομικό καθεστώς των Ιταλών που ήταν εγκατεστημένοι μόνιμα στο Βυζάντιο⁵⁶. Αν κρίνουμε, ωστόσο, από τον αριθμό των αναφορών της Θεσσαλονίκης στα ιδιωτικά βενετικά έγγραφα της περιόδου, ή από τον αριθμό των βενετικών εγγράφων που συντάχθηκαν στη Θεσσαλονίκη, οι Βενετοί δεν ενδιαφέρθηκαν για την πόλη στον βαθμό που ενδιαφέρθηκαν για άλλες πόλεις της νότιας Βαλκανικής, όπως η Κόρινθος, η Θήβα και ο Αλμιρός. Όσον αφορά στις άλλες δύο ιταλικές ναυτικές δημοκρατίες, το ενδιαφέρον της Πίζας για τη Θεσσαλονίκη χρονολογείται πιθανώς πριν από την εκδίωξη των υπηκόων της από τη βυζαντινή επικράτεια στα χρόνια του Ανδρονίκου Α'⁵⁷, τεμνηρωμένα όμως καταγράφεται μόλις το 1197, όταν μεταξύ των αιτημάτων που η Πίζα υπέβαλε στον βυζαντινό αυτοκράτορα ήταν η εγκατάσταση ενός *fondaco*, ενός δηλαδή χώρου όπου οι υπήκοοί της θα είχαν τη δυνατότητα να αποθέσουν τα εμπορεύματά τους⁵⁸, οικημάτων, καθώς και ενός επίσημου αντιπροσώπου της μητρόπολης στη Θεσσαλονίκη⁵⁹.

γ) Η ανατολική Μακεδονία και η Θράκη

Προβλήματα ασφάλειας δεν παρουσίαζε μόνο το δυτικό, αλλά και το ανατολικό τμήμα της Εγνατίας, το οποίο συνέδεε την Κωνσταντινούπολη με τη Θεσσαλονίκη. Ακόμα και μετά την αποκατάσταση του βυζαντινού ελέγχου στο τμήμα αυτό του δρόμου τον 9ο αι., για αρκετό καιρό οι μετακινήσεις δεν ήταν απαλλαγμένες από κινδύνους. Η επικοινωνία μεταξύ της πρωτεύουσας της αυτοκρατορίας και της Θεσσαλονίκης γινόταν κυρίως δια θαλάσσης⁶⁰. Μια σειρά από μικρές, τοπικής εμβέλειας, αγορές και σκάλες αναπτύχθηκαν κατά μήκος της βόρειας παραλίας του Αιγαίου. Οι σκάλες στο δέλτα του Στρυμόνα εξυπηρετούσαν την εμπορευματοποίηση των αγροτικών προϊόντων της περιοχής

που οδήγησαν στην άλωση της πόλης από τους Νορμανδούς ήταν, ειδικώς, αμφιλεγόμενη (Eusthazio di Thessalonica, *Espugnazione*, 92.24-32).

56. Κίνναμος, 282.3-7. Για τη σημασία του όρου *βουργέσιοι*, βλ. Jacoby, *Foreigners*, 90 σημ. 23.

57. Jacoby, *Foreigners*, 89.

58. Για τα χαρακτηριστικά του *fondaco* στην ισλαμική Αίγυπτο και τα σταυροφορικά κράτη, βλ. Olivia Remie Constable, *Funduc, Fondaco, and Khan*, στο: *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*, εκδ. Angeliki Laiou - R. P. Mottahedeh, Dumbarton Oaks, Washington D. C., 2001, 148-152. Βλ. επίσης της ίδιας, *Housing the Stranger in the Mediterranean World. Lodging, Trade, and Travel in Late Antiquity and the Middle Ages*, Cambridge 2003, 107 κ.ε. Η μελέτη του *fondaco* στο Βυζάντιο δεν έχει γίνει ακόμη.

59. Müller, *Documenti*, αρ. 44, σελ. 71-72· περιβλ. Jacoby, *Foreigners*, 89 σημ. 17.

60. Oikonomides, *Egnatia*, 9-11.

ή ακόμη και του εσωτερικού της ανατολικής Μακεδονίας. Δεν είναι τυχαίο ότι τον 9ο αι. εμφανίζεται το κάστρο της Χρυσούπολης, το οποίο βρίσκεται ακριβώς στο δέλτα του Στρυμώνα, ενώ παρήγαγε η ρωμαϊκή θέση της Αμφίτολης στο εσωτερικό⁶¹. Υπενθυμίζω τη μαρτυρία του Επαρχικού Βιβλίου σχετικά με τα *ἀπό Στρυμῶνος* εισαγόμενα στην Κωνσταντινούπολη λινά⁶². Την ίδια εποχή η Χρυσούπολη (η σημερινή Καβάλα) εξυπηρετούσε την εξαγωγή της παραγωγής της ανατολικής Μακεδονίας⁶³. Είναι γνωστό ότι τον 10ο αι. γινόταν εμπόριο αγροτικών προϊόντων μεταξύ της Θεσσαλονίκης και της Χαλκιδικής⁶⁴, ενώ τον 11ο αι. υπάρχουν μαρτυρίες ότι η εμβέλεια αυτού του εμπορίου κάλυπτε όλη την παραλία του βορείου Αιγαίου φθάνοντας μέχρι τη θρακική Αίνο⁶⁵. Η παράκτια αυτή πόλη προσέφερε στους εμπόρους που δεν επιθυμούσαν να ταξιδεύσουν μέχρι την Κωνσταντινούπολη τη δυνατότητα να διαθέσουν εκεί τα εμπορεύματα που μετέφεραν και να προμηθευθούν άλλα με προέλευση την πρωτεύουσα⁶⁶. Προκαλεί εντύπωση το γεγονός ότι το χρυσόβουλλο που παραχωρήθηκε στη Βενετία το 1082 δεν αναφέρει κανένα λιμάνι σε ολόκληρη αυτή τη ζώνη του βορείου Αιγαίου πελάγους, εκτός από τη Χρυσούπολη και το Περιθεώριο ανατολικότερα. Προφανώς αυτό σημαίνει ότι ο τύπος του εμπορίου μεταξύ μικρών περιφερειακών λιμανιών δεν ενδιέφερε τη δημοκρατία του Αγίου Μάρκου.

Στο εσωτερικό της Θράκης οι σημαντικότερες αγορές ήταν το Διδυμώτειχο, η Αδριανούπολη και βορειότερα η Φιλίππουπολη, οι οποίες συνδέονταν με την Εγνατία μέσω δευτερευόντων δρόμων⁶⁷. Το μεγαλύτερο όμως πλεονέκτημά τους ήταν η θέση τους στην κοιλάδα του Έβρου, το έδαφος της οποίας είναι πρόσφορο για την καλλιέργεια δημητριακών και την αμπελοκαλλιέργεια⁶⁸. Παράλληλα, το γεγονός ότι ο ποταμός είναι πλωτός για μικρά πλοία από τη Φιλίππουπολη και για μεγαλύτερα από την Αδριανούπολη⁶⁹ παρείχε τη δυνατότητα μεταφοράς της

61. A. Dunn, *Loci of maritime traffic in the Strymon Delta (IV-XVIIIcc.)*: Commercial, Fiscal, and Manorial, στο: *Οι Σέρρες και η περιοχή τους από την αρχαία στη μεταβυζαντινή κοινωνία*, τ. 1, Σέρρες 1998, 341-342, 348-352.

62. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 9.1

63. Schlumberger, *Sigillographie*, 114· *Zacos - Veglery*, τ. 1.2, αρ. 2404 (= *DOSeals*, τ. 1, αρ. 39.5).

64. Βλ. παραπάνω σημείωση 41.

65. *Prôtaton*, αρ. 8.63-67.

66. Το τυπικό του Ισαακίου Κομνηνού για τη μονή της Θεοτόκου Κοσμοσώτειρας στη Βήρα της ανατολικής Θράκης συνιστά στον ηγούμενο να αγοράζει το λάδι που χρειαζόταν η μονή μία φορά τον χρόνο από τα πλοία που κατέπλεαν στην Αίνο (*Κοσμοσώτεια*, 87-88.1160-1163).

67. *TIB, Thrakien*, ό.π. σημ. 6, 142-143.

68. *Asdracha, Rhodopes*, 30 κ.ε., 45· P. Тивчев, *Sur les cités byzantines aux XIe-XIIe siècles*, *Byzantino-bulgarica*, 1, 1962, 153. Βλ. επίσης τη σφραγίδα ενός ωρειαρίου Φιλίππουπόλεως (*Zacos*, αρ. 206).

69. *Asdracha, Rhodopes*, 45.

παραγωγής της ενδοχώρας στο Αιγαίο. Το Βυζάντιο αντιλήφθηκε πολύ καλά τα πλεονεκτήματα που προσέφερε η γεωγραφία και κατά το πρώτο μισό του 9ου αι. αποφάσισε να δημιουργήσει τελωνειακούς σταθμούς στην Αδριανούπολη⁷⁰ και το Διδυμότεicho⁷¹. Η λειτουργία τους φαίνεται ότι εγκαταλείφθηκε στη συνέχεια, δεδομένου ότι όλες οι σωζόμενες σφραγίδες κομμερικαίων Αδριανουπόλεως, Διδυμότεichου και Χριστουπόλεως χρονολογούνται στο πρώτο μισό του 9ου αι. Ο Ν. Οικονομίδης υποστήριξε ότι τελικά προτιμήθηκε ο χειρσαίος δρόμος μεταφοράς από το εσωτερικό της Βαλκανικής προς την Κωνσταντινούπολη αντί του συνδυασμού ποτάμιας - θαλάσσιας οδού⁷². Θεωρώ πιθανότερο ότι απλώς κρίθηκε ασύμφορη η διατήρηση όλων αυτών των τελωνείων και ότι τελικά αποφασίσθηκε οι δασμοί να καταβάλλονται στο τελωνείο της Αβύδου ή της Θεσσαλονίκης, που αποτελούσαν τους κύριους προορισμούς των εμπορευμάτων. Το ενδιαφέρον για το εσωτερικό της Θράκης εμφανίζεται ανανεωμένο τον 12ο αι, εποχή κατά την οποία οι Βενετοί, πιθανώς και οι Γενουάτες, επεδίωξαν να αποκτήσουν πρόσβαση στις αγορές της Αδριανούπολης, του Διδυμότεichου και της Φιλιππούπολης⁷³. Το γεγονός δεν είναι τυχαίο, δεδομένου ότι αποτελούσαν κομβικά σημεία πάνω στη λεγόμενη Βασιλική Οδό, η οποία εξασφάλιζε την επικοινωνία της Κωνσταντινούπολης με τη βόρεια Βαλκανική⁷⁴.

Στην ανατολική Θράκη, η εμπόλεμη κατάσταση μεταξύ Βουλγαρίας και Βυζαντίου από τον 8ο αι. και μετά είχε αρνητικές συνέπειες στην οικονομία της περιοχής. Με εξαίρεση ορισμένα λιμάνια κατά μήκος της δυτικής ακτής του Ευξείνου Πόντου, όπως η Μεσημβρία⁷⁵, η Αγχίαλος και η Σωζόπολη, ή θέσεις κοντά στην ακτή, όπως η Δεβελτός⁷⁶, δεν μπόρεσαν να αναπτυχθούν σημαντικοί οικισμοί νοτίως του Αίμου⁷⁷. Η Μεσημβρία παρήγαγε μετά την κατάληψή της

70. *Zacos - Veglery*, τ. 1.1, αρ. 283 (= *DOSeals*, τ. 1, αρ. 44.5), τ. 1.2, αρ. 2103b (= *DOSeals*, τ. 1, αρ. 44.6).

71. *Zacos - Veglery*, τ. 1.2, αρ. 1438 (= *DOSeals*, τ. 1, αρ. 50.1).

72. Oikonomidès, *Le kommerkion d'Abydos*, 247-248.

73. *Trattati*, αρ. 11, σελ. 131. Για τους Γενουάτες, βλ. Dölger, *Regesten*, τ. 2, αρ. 1402b.

74. Avramea, *Communications*, 68.

75. Οι γενικοί κομμερικαίοι της *ἀποθήκης* Μεσημβρίας, οι οποίοι μαρτυρούνται για πρώτη φορά το 698/699 (*Zacos - Veglery*, τ. 1.1, αρ. 200a, 217a, 232a = *DOSeals*, τ. 1, αρ. 77.9-11), παραχωρούν τη θέση τους στα βασιλικά κομμέρια Μεσημβρίας το δεύτερο τέταρτο του 8ου αι. (*Zacos - Veglery*, τ. 1.1, αρ. 244, 247, 251, 265a = *DOSeals*, τ. 1, αρ. 77.5-77.8). Για τη σημασία της Μεσημβρίας, βλ. V. Velkov, *Die Bedeutung von Nesebar in der Übergangsperiode von der Antike zur Mittelalter (Ist International Symposium Nessebre)*, *Byzantinobulgarica*, 7, 1981, 137-140.

76. Τα βασιλικά κομμέρια Δεβελτού πρωτοεμφανίζονται το 832/833 (*Zacos - Veglery*, τ. 1.1, αρ. 285).

77. Rašev - Dinčev - Borissov, *Le village byzantin*, 355-357.

από τον Βούλγαρο ηγεμόνα Κρούμο το 812⁷⁸. Το βυζαντινο-βουλγαρικό σύνορο μετατοπίστηκε νοτιότερα και τον ρόλο του συνοριακού εμπορικού σταθμού μεταξύ Βυζαντίου και Βουλγαρίας ανέλαβε η Δεβελτός, θέση νοτιοδυτικά της Αγγιάλου, χτισμένη στις όχθες του ποταμού Sredecka, σχετικά κοντά στη θάλασσα⁷⁹. Η Δεβελτός αποτελούσε τον 9ο αι. το μίλο της έριδας για Βυζαντινούς και Βουλγάρους, όπως υποδηλώνει η σφραγίδα ενός κομμερκιαρίου Δεβελτού της *Ρωμανίας*. Είναι πιθανόν ότι ο ποταμός Sredecka χώριζε το κάστρο, το οποίο ανήκε στους Βυζαντινούς, από τον οικισμό, ο οποίος ανήκε στους Βουλγάρους⁸⁰. Τον 11ο αι., μετά την κατάλυση του βουλγαρικού κράτους, η Δεβελτός έπαυσε να αποτελεί συνοριακό σταθμό. Η ύπαρξη ωστόσο κομμερκιαρίων Δεβελτού αυτή την περίοδο σημαίνει ενδεχομένως ότι η Δεβελτός εξακολούθησε, για πρακτικούς λόγους, να αποτελεί την αγορά που προτιμούσαν Βυζαντινοί και Βούλγαροι για τις συναλλαγές τους⁸¹.

δ) Η κεντρική και νότια Ελλάδα

Όπως ήδη αναφέρθηκε, η έλλειψη ασφάλειας στο δυτικό τμήμα της Εγνατίας μέχρι τα μέσα του 11ου αι. είχε ως συνέπεια την αναζήτηση εναλλακτικών λύσεων για όσους επιθυμούσαν να ταξιδεύσουν από την Ιταλία στην Κωνσταντινούπολη και το αντίστροφο. Τον 9ο-10ο αι. οι ταξιδιώτες από την Ιταλία αποβιβάζονταν στον Βουθρωτό, στην ακτή της Ηπείρου, ή νοτιότερα στη Ναύπακτο, την Πάτρα ή την Κόρινθο, από όπου έπαιρναν τον δρόμο που διέσχιζε την κεντρική Ελλάδα και μέσω Λάρισας κατέληγε στη Θεσσαλονίκη⁸². Σε

78. Θεοφάνης, 499.9-15.

79. *DOSeals*, τ. 1, αρ. 76.2· I. Jordanov, Vizantijski olovni pečati ot Pliska, *Pliska-Preslav*, 5, 1992, 281-301· του ίδιου, Ančialo, spored dannite na sfragistikata, *Arheologia* 3 (Σόφια 1993), 36-51 (και οι δύο παραπομπές μου είναι γνωστές από το *SBS*, τ. 6, σελ. 90, αρ. 12 και 5 αντίστοιχα). Ο Dunn, *The Kommerkiarios*, 12-14 φαίνεται να υποθέτει ότι οι κομμερζιάριοι Δεβελτού ασχολούνταν αυτή την εποχή με την εισπράξη του βασιικού φόρου σε μια περιοχή που βρισκόταν πάνω στο βυζαντινο-βουλγαρικό σύνορο.

80. Schlumberger, *Sigillographie*, σελ. 112-113· *DOSeals*, τ. 1, αρ. 76. Η Δεβελτός ήταν το σημείο όπου οι Βυζαντινοί παρέδιδαν τον 10ο αι. στους Βουλγάρους τον ετήσιο φόρο που είχαν συμφωνήσει να καταβάλλουν (Nicolas I Patriarch of Constantinople, *Letters*, έκδ.- μετ. R. J. H. Jenkins - L. G. Westerink [CFHB VI], *Dumbarton Oaks, Washington D.C.* 1973, αρ. 6.30-34).

81. *DOSeals*, τ. 1, αρ. 76.1.

82. Τα σχετικά κείμενα έχει συγκεντρώσει και σχολιάσει ο Οικονομίδης, *Egnatia*, 11. Βλ. επίσης M. McCormick, *Origins of European economy: communications and commerce, A.D. 300-900*, Cambridge 2003, 531-537.

περιόδους πολεμικών συρράξεων στην περιοχή ο δρόμος αυτός δεν ήταν απαλλαγμένος από κινδύνους⁸³. Ωστόσο, λόγω των χρονίων προβλημάτων ασφάλειας της Εγνατίας, παρέμεινε μέχρι τα μέσα τουλάχιστον του 11ου αι. η μοναδική ουσιαστικά εν χρήσει χερσαία οδός που εξασφάλιζε τη σύνδεση της Ιταλίας με την Κωνσταντινούπολη⁸⁴. Υποθέτω ότι ο κομμερσιάντιος Ελλάδος, Πελοποννήσου και Κεφαλληνίας, γνωστός από σφραγίδα των αρχών του 9ου αι.⁸⁵, ήταν υπεύθυνος για τον έλεγχο και τη φορολογία των εμπορευμάτων που εξάγονταν προς τη Δύση ή εισάγονταν από αυτή μέσω αυτού του δρόμου. Από τα τέλη του 9ου αι. είναι γνωστός ένας κομμερσιάντιος Νικοπόλεως και Θεσσαλονίκης⁸⁶. Το δεδομένο αυτό ενισχύει την άποψη ότι η Ναύπακτος, λιμάνι στη δυτική Ελλάδα και πρωτεύουσα του θέματος Νικοπόλεως, λειτουργούσε αυτή την περίοδο ως πύλη εισόδου ανθρώπων και εμπορευμάτων από την Ιταλία και η συσχέτισή της με τη Θεσσαλονίκη ερμηνεύεται, αν λάβουμε υπ' όψιν μας όσα ειπώθηκαν σχετικά με τον τρόπο σύνδεσης της Θεσσαλονίκης με τη Δύση αυτά τα χρόνια⁸⁷.

Εναλλακτική λύση για τους ταξιδιώτες με προέλευση την Ιταλία ήταν να περιπλεύσουν την Πελοπόννησο και να ταξιδεύσουν κατά μήκος των ανατολικών και των βορειών ακτών της ελληνικής χερσονήσου προκειμένου να φθάσουν στην Κωνσταντινούπολη. Η επιλογή αυτή επέτρεπε την πρόσβαση σε μια σειρά από σημαντικά λιμάνια της δυτικής, της νότιας και της ανατολικής Πελοποννήσου, όπως η Πάτρα, η Μεθώνη, η Μονεμβασιά και η Κόρινθος⁸⁸. Οι απλοί ταξιδιώτες προτιμούσαν συνήθως, για να συντομεύσουν το ταξίδι τους, να αποβιβασθούν

83. *Βίος Λουκά του Στειριώτη*, § 15, σελ. 165-166· *La vita di san Fantino il giovane*, εισ., έκδ., μετ., σχολ., ευρετ. Enrica Follieri (Subsidia Hagiographica 77), Βρυξέλλες 1993, § 35-37· πρβλ. Ν. Oikonomides, *The First Century of the Monastery of Hosios Loukas*, *DOP*, 46, 1992, 252 (= του ίδιου, *Social and Economic Life*, σφ. III).

84. Oikonomides, *Egnatia*, 12.

85. *Zacos - Veglery*, τ. 1.2, σφ. 1865 (= *DOSeals*, τ. 2, σφ. 1.5).

86. *Zacos - Veglery*, τ. 1.2, σφ. 2221A. Οι εκδόσεις της σφραγίδας υπέθεσαν ότι πρόκειται για τη Νικόπολη του Νέστου και όχι για τη Νικόπολη της Ηπείρου. Για τη διάκριση των δύο ομωνύμων πόλεων, βλ. τον προβληματισμό που αναπτύσσεται στο *DOSeals*, τ. 2, σφ. 2. Το πιθανότερο είναι ότι πρόκειται για το θέμα Νικοπόλεως (Natasa και W. Seibt, *Die sphragistischen Quellen zum byzantinischen Thema Nikopolis*, στο: *Νικόπολις I*, έκδ. Ε. Χρυσός, Πρέβεζα 1987, 333-334 [= *Byzantine Seals published between 1986 and 1991/2*, στο: *SBS*, τ. 3, 168-169]). Οι Seibt διορθώνουν το όνομα του κομμερσιάντιου από Νισαφόρος σε Ιωσήφ.

87. Βλ. επίσης τη σφραγίδα ενός κομμερσιάντιου Θεσσαλονίκης και Κεφαλληνίας (*Zacos*, σφ. 1075), η οποία χρονολογείται το δεύτερο μισό του 9ου αι.

88. Δ. Γκαργατζής - Μαρία Λεοντίνη - Αγγελική Παנוπούλου, *Πελοπόννησος και νότια Ιταλία: σταθμοί επικοινωνίας στη μέση βυζαντινή περίοδο*, στο: *Επικοινωνία*, 476-479.

στη βόρεια ή τη νότια ακτή του Κορινθιακού - Πατραϊκού κόλπου και να συνεχίσουν με άλλο πλοίο από τις Κεγχρεές ή τον Πειραιά⁸⁹, ή να κατευθυνθούν προς τη Θήβα και να ακολουθήσουν τον δρόμο που διέσχισε την κεντρική Ελλάδα⁹⁰. Τα πλοία, αν ο προορισμός τους ήταν κάποιο από τα λιμάνια της νότιας Μικράς Ασίας ή της Συροπαλαιστίνης, ταξίδευαν μέχρι τη Μονεμβασιά, από όπου διέσχιζαν το Αιγαίο με κατεύθυνση τη νοτιοδυτική ακτή της Μικράς Ασίας. Την τρίτη δεκαετία του 8ου αι. ο Βίος του αγίου Βιλιβάλδου αναφέρεται σε Κορινθίους που επιβιβάστηκαν, πιθανώς στη Μονεμβασιά, σε πλοίο με προέλευση την Ιταλία και προορισμό τη νότια Μικρά Ασία⁹¹. Το παράδειγμα είναι αποκαλυπτικό της σημασίας του λιμανιού της Μονεμβασιάς για την επικοινωνία της Ιταλίας με τη νότια Μικρά Ασία και τη Συροπαλαιστίνη, ενώ η επιβίβαση των Κορινθίων υποδηλώνει ενδεχομένως ότι τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή ήταν ευκολότερο να βρεί κανείς πλοίο στη Μονεμβασιά προκειμένου να μεταβεί στην απέναντι ακτή του Αιγαίου, παρά στην Κόρινθο⁹².

Αντίθετα, αν προορισμός των πλοίων ήταν η Κωνσταντινούπολη, τα πλοία παρέπλεαν τις ακτές της Πελοποννήσου, καθώς και τα δυτικά και βόρεια παράλια του Αιγαίου πριν εισέλθουν στη ζώνη των Στενών και καταπλεύσουν στην Κωνσταντινούπολη. Στα τέλη του 9ου αι. ο όσιος Βλάσιος, ο οποίος καταγόταν από το Αμόριο της Μικράς Ασίας, επιβιβάστηκε στην Ιταλία σε πλοίο για να μεταβεί στην Κωνσταντινούπολη. Το πλοίο τον μετέφερε αρχικά στη Μεθώνη, στη νοτιοδυτική Πελοπόννησο. Εκεί, ο ναύκληρος αρνήθηκε να τηρήσει τη συμφωνία που είχε συνάψει με τους επιβάτες και δήλωσε ότι αυτός θα μετέβαινε στη Δημητριάδα της Θεσσαλίας *δι' έμποριαν τινα*. Οι επιβάτες κατάφεραν να φθάσουν στον προορισμό τους επιβιβαζόμενοι σε άλλα πλοία που

89. *Βίος Λουκά Στειριώτη*, § 16, σελ. 166. *Νικολάου Μεθώνης Βίος όσιου Μελετίου τοῦ νέου*, έκδ. V. Vassilievskij, *Pravoslavnyi Palestinskij Sbornik*, τ. 6.2, Αγία Πετρούπολη 1886, 32· σβλ. Μαρία Γερολυμάτου, Τα λιμάνια της ανατολικής Ελλάδας στη μέση βυζαντινή περίοδο, *Ναυτική επιθεώρηση*, 141, 1995, 347.

90. Για τα αγρυροβόλια κατά μήκος της βόρειας ακτής του Κορινθιακού, βλ. Dunn, *Thisis - Kastorion*, 45, 58. Για δρόμους που συνέδεαν τη βόρεια ακτή του Κορινθιακού με τον μεγάλο οδικό άξονα Βορρά-Νότου, βλ. *TIB, Hellas und Thessalia*, 97-98.

91. *Vita Wilibaldi episcopi Eichstetensis*, ό.π. σελ. 123 σημ. 44, 93. Ο δρόμος ήταν σε χρήση μέχρι και τον 12ο αι. Βλ. σχετικά Jacoby, *Crete*, 525.

92. Γερολυμάτου, Έμπορική δραστηριότητα, 357-358. Είναι αλήθεια ότι ο Βίος αναφέρει απλώς ότι οι Κορινθίοι αποβιβάστηκαν στην Κω, χωρίς να προσδιορίζει το λιμάνι επιβίβασης. Δεδομένου ωστόσο ότι η συγκεκριμένη πηγή προσφέρει λεπτομερείς πληροφορίες για τους σταθμούς του ταξιδιού του Βιλιβάλδου, χωρίς να αναφέρει πουθενά την Κόρινθο, ενώ αμέσως μετά τη Μονεμβασιά το πλοίο διέσχισε το Αιγαίο με κατεύθυνση τη νοτιοδυτικά παράλια της Μικράς Ασίας, με οδηγία στην υπόθεση ότι οι Κορινθίοι είχαν επιβιβαθεί στη Μονεμβασιά.

ήταν ελλειψισμένα στη Μεθώνη, ενώ ο πονηρός ναύκληρος τιμωρήθηκε για αυτή την πράξη του πέφτοντας θύμα ληστρικής επίθεσης⁹³. Ο βιογράφος του Βλασίου δεν προσδιορίζει εάν στην περίπτωση αυτή εφαρμόστηκε ο νόμος που όριζε ότι εάν ο ναύκληρος αποφάσιζε να αλλάξει την πορεία του και να πλεύσει προς άλλο λιμάνι μετά τη σύναψη συμφωνίας με τους επιβάτες, όφειλε να επιστρέψει εις διπλούν τα *ήμίναυλα*, τα χρήματα δηλαδή που είχε λάβει ως προκαταβολή και τα οποία φαίνεται ότι ανέρχονταν στο ήμισυ περίπου του συμφωνηθέντος ναύλου⁹⁴.

Το θαλάσσιο εμπόριο κατά μήκος των ανατολικών ακτών της Ελλάδας ενισχύθηκε σημαντικά τον 12ο αι. λόγω της ανάμιξης των Ιταλών, ιδιαίτερα των Βενετών, σε αυτό. Το νανάγιο της Πελαγοννήσου, νησιδας στις βόρειες Σποράδες, το οποίο χρονολογείται στα μέσα του αιώνα⁹⁵, αποτελεί ιδιαίτερα σημαντική μαρτυρία από αυτή την άποψη. Το φορτίο του πλοίου (1500 περίπου ευρημάτα) αποτελούσαν κυρίως πινάκια. Χωρίς να πρόκειται για κεραμεική πολυτελείας, η ποιότητά της είναι καλή. Πρόκειται για εφραλωμένα κεραμεικά με λεπτεγγάρακτα διακόσμηση (*fine sgraffito ware*), ένδειξη ότι το φορτίο προοριζόταν για μια επαρχιακή αγορά σχετικά εύπορη. Η προέλευσή του ήταν ίσως η Κόρινθος. Ο τελικός προορισμός του είναι άγνωστος, το νανάγιο όμως δείχνει την ύπαρξη ενός αξιόλογου θαλασσιού εμπορίου κατά μήκος των ανατολικών ακτών της Ελλάδας⁹⁶.

Μια σειρά από αγορές στον ελλαδικό χώρο όφειλαν την ευημερία τους στο γεγονός ότι βρίσκονταν πάνω στους χερσαίους και θαλάσσιους δρόμους που εξασφάλιζαν την επικοινωνία της Ιταλίας με την Κωνσταντινούπολη. Παράλληλα με τις παραδοσιακές αγορές, όπως ήταν η Κόρινθος και η Δημητριάδα, αναπτύχθηκαν νέες. Ο Αλμιρός, στην είσοδο του Παγασητικού κόλπου, ήταν από τις σημαντικότερες⁹⁷. Η Δημητριάδα, κτισμένη στον μυχό του Παγασητικού κόλπου και σημαντικό κέντρο εμπορίου σιτηρών από την πρωτοβυζαντινή ήδη περίοδο⁹⁸, σταδιακά έχασε τη σημασία της προς όφελος του γειτονικού Αλμιρού,

93. Βίος Βλασίου εξ Αμορίου, § 19, σελ. 666. Για την περίπτωση που το πλοίο ή οι επιβάτες έπεφταν θύματα ληστρικής ή πειρατικής επίθεσης, ενώ βρίσκονταν σε κάποιο λιμάνι ή ακτή, βλ. Ροδοδάκης, *Νόμος Ροδίων*, 250.130-134, 253.204-214.

94. Ροδοδάκης, *Νόμος Ροδίων*, 255.263-267.

95. Χ. Κριτζάς, Τὸ βυζαντινὸν νανάγιον Πελαγοννήσου Ἄλοννήσου, *Ἀρχαιολογικά Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν*, 4, 1971, 176-182· βλ. επίσης Το Βυζαντινὸ Νανάγιο Πελαγοννήσου Ἀλοννήσου, στο: *Βυζαντινά εφραλωμένα κεραμικά*, ὀ.π. σελ. 128 σμμ. 84, 122-142 (Λοσασία Ντίνα).

96. François - Spieser, *Pottery*, 602.

97. Ἀβραμιά, *Θεσσαλία*, 166-172.

98. P. Lemerle, *Miracles de Saint Démétrius*, ὀ.π. σελ. 74 σμμ. 137, 214. Για τη σημασία της τον 9ο-10ο αι., βλ. το παράδειγμα από τον Βίο του οσίου Βλασίου εξ Αμορίου (ὀ.π. σμμ. 93): πρβλ. Harvey, *Expansion*, 221-222.

ο οποίος παρείχε τη δυνατότητα ευκολότερης πρόσβασης. Δεν είναι τυχαίο ότι στα τέλη του 12ου αι. υπήρχαν στον Αλμυρό, καθώς και σε όλη την ευρύτερη περιοχή, εκτεταμένες *έπισκέψεις*, οι οποίες ανήκαν στον Ισαάκιο Β', τη σύζυγό του και άλλα μέλη της οικογένειάς του⁹⁹. Είναι πολύ πιθανό ότι μεταξύ των μεγάλων γαιοκτημόνων που πωλούσαν την παραγωγή τους στους Ιταλούς υπήρχαν μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας, ή ακόμη και το ίδιο το κράτος. Στα μέσα του 12ου αι. ο Βενιαμίν εκ Τουδέλης περιγράφει τον Αλμυρό ως μια σημαντική αγορά, όπου ήταν εγκατεστημένοι Βενετοί, Γενουάτες και Πιζάτες έμποροι και διαβίωνε εβραϊκή κοινότητα, η οποία αριθμούσε 400 περίπου μέλη¹⁰⁰. Οι πληροφορίες αυτές επιβεβαιώνονται από τα σωζόμενα έγγραφα. Από αυτά προκύπτει ότι οι Βενετοί ήταν εγκατεστημένοι στην πόλη τουλάχιστον από το 1129¹⁰¹, ενώ το 1146 υπήρχε οργανωμένη βενετική συνοικία¹⁰². Την ίδια περίπου εποχή υπάρχουν μαρτυρίες για εγκατάσταση των Πιζατών¹⁰³. Γνωρίζουμε επίσης ότι οι Γενουάτες συμμετείχαν το 1171 στην άμυνα της πόλης κατά τη διάρκεια των βενετικών αντιπλοών¹⁰⁴, μετά το αιφνίδιο πλήγμα του Μανουήλ Α' εναντίον των Βενετών¹⁰⁵.

Η απουσία του Αλμυρού από το χρυσόβουλλο του 1082 δείχνει ενδεχμένως ότι η πόλη δεν είχε αποκτήσει ακόμη τη σημασία που είχε τον 12ο αι. Ο μεγάλος αριθμός σωζομένων εγγράφων που αναφέρονται στον Αλμυρό και χρονολογούνται τον 12ο αι.¹⁰⁶ αποκαλύπτει τη σημασία του και δείχνει καθαρά τη σχέση του όχι μόνο με την Κωνσταντινούπολη, την οποία ανεφοδίαζε κατά πάσα πιθανότητα σε σιτηρά, αλλά και με τα λιμάνια της Συρίας και της Αιγύπτου¹⁰⁷. Εκτός από την εύκολη πρόσβαση από τη θάλασσα, ο Αλμυρός είχε το πλεονέκτημα ότι βρισκόταν κοντά στον δρόμο που διέσχισε την κεντρική Ελλάδα και κατέληγε στη Θεσσαλονίκη. Ο δρόμος αυτός αποτελούσε, όπως είδαμε, την κύρια οδό επικοινωνίας της Ιταλίας με την Κωνσταντινούπολη σε εποχές που η

99. *Trattati*, αφ. 11, σελ. 130· Carile, *Partitio*, 221-222, 111-112.

100. *Βενιαμίν εκ Τουδέλης*, 11.

101. Morozzo della Rocca - Lombardo, *Documenti*, τ. 1, αφ. 54.

102. Έγγραφο του 1155 αναφέρεται στη λατινική μονή του Αγίου Γεωργίου (Morozzo della Rocca - Lombardo, *Documenti*, τ. 1, αφ. 115).

103. Για τις αναφορές, βλ. Lilie, *Handel*, 188-189.

104. Lilie, *Handel*, 188, 190.

105. *Ναός της Χωνιάτης*, 171.46-64· *Κίνναμος*, 282.16-22.

106. Βλ. Lilie, *Handel*, 187-188.

107. Morozzo della Rocca - Lombardo, *Documenti*, τ. 1, αφ. 381 (1190): σύναψη ναυτοδανείου για ένα ταξίδι από την Τύρο στην Άβυδο και στην Κωνσταντινούπολη ή στον Αλμυρό και επιστροφή στη Συρία ή στην Κωνσταντινούπολη· αφ. 383 (1190): απόδειξη εξόφλησης του παραπάνω ναυτοδανείου.

Εγνατία δεν ήταν ασφαλής¹⁰⁸. Παρέμεινε όμως εξαιρετικά δημοφιλής τον 11ο καθώς και τον 12ο αι., χάρις στο γεγονός ότι εξασφάλιζε τη σύνδεση των αγορών της Κορίνθου και της Θήβας με τη Θεσσαλονίκη¹⁰⁹. Τα βενετικά έγγραφα του 12ου αι. δηλώνουν σαφέστατα τη λειτουργία ενός εμπορικού δικτύου, το οποίο κάλυπτε την Πελοπόννησο και την κεντρική Ελλάδα φθάνοντας μέχρι τη Θεσσαλονίκη: *per totam Catodica* (το νότιο τμήμα της ελληνικής χερσονήσου¹¹⁰) *et Poliponissum et de Stives usque Saloniki*¹¹¹. Δευτερεύουσες οδοί συνέδεαν τον δρόμο αυτό με άλλες πόλεις, όπως η Δημητριάδα και η Χαλκίδα¹¹².

Σε ορισμένα έγγραφα ο Αλμυρός εμφανίζεται μαζί με το *Lo Ketro*¹¹³, τοπωνύμιο που θεωρείται η λατινική μεταγραφή του ελληνικού Κίτρος¹¹⁴. Σύμφωνα με τον Άραβα γεωγράφο Edrisi το Κίτρος, *κατεπανίω* στα νοτιοδυτικά της Θεσσαλονίκης¹¹⁵, διέθετε αξιόλογη αγορά¹¹⁶. Είναι ενδιαφέρον ότι είτε σε συνδυασμό με τον Αλμυρό, είτε μόνο του¹¹⁷ το Κίτρος συζητείται πάντοτε με τα λιμάνια της νοτιοανατολικής Μεσογείου. Δεν έχω κάποια πειστική απάντηση για τη φύση του εμπορίου μεταξύ Κίτρος - Αλμυρού από τη μια και Αιγύπτου - Συρίας από την άλλη, εκτός από αυτή της εξαγωγής αγαθών πρώτης

108. Βλ. παραπάνω σελ. 142.

109. Για τους κυριότερους σταθμούς αυτού του δρόμου, βλ. *TIB, Hellas und Thessalia*, 91, 93, 96, 98.

110. Τον 12ο αι. ο όρος Κατωτικά προσδιόριζε το θέμα Ελλάδος, το οποίο κάλυπτε επίσης ένα τμήμα της Θεσσαλίας (Μ. Κορδύσης, Τό όνομα της Πελοποννήσου κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο, *Πελοποννησιακά*. Παράρτημα 13/1, Αθήνα 1987-1988, 211-212· πρβλ. *TIB, Hellas und Thessalia*, 39).

111. Morozzo della Rocca - Lombardo, *Documenti*, τ. 1, σφ. 137 (1159)· πρβλ. σφ. 235 (1170): *laborare ... debeam per tota Catodica et Poliponiso usque Saloniki per terram et per culfos et per pasaios et inde revertere debeo in Corintho*.

112. *TIB, Hellas und Thessalia*, 93.

113. Morozzo della Rocca - Lombardo, *Documenti*, τ. 1, σφ. 381 (1190).

114. Lilie, *Handel*, 188. Εκ πρώτης όψεως φαίνεται ελκυστική η ταύτιση του *Lo Ketro* με την κυπριακή επισκοπή Χύτρος-Χύτροι, ιδιαίτερα αν λάβουμε υπ' όψη την σχέση του με τα λιμάνια της νοτιοανατολικής Μεσογείου. Η υπόθεση αυτή προσφουέει εν τούτοις στο γεγονός ότι η κυπριακή θέση δεν φαίνεται να επιβίωσε μετά την καταστροφή της από τους Άραβες στις αρχές του 10ου αι. Για το τοπωνύμιο και την επισκοπή Χύτρος-Χύτρον, βλ. Η. Grégoire, Saint Démétrianos, évêque de Chytri (île de Chypre), *BZ*, 16, 1907, 206-208· πρβλ. Malamut, *Iles*, τ. 1, 250-251. Για το Κίτρος, βλ. Ευτέρπη Μαρκά, *Κίτρος. Μια πόλη-κάστρο της βυζαντινής περιφέρειας της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 2001.

115. Το χρυσόβουλλο του 1198 αναφέρεται στην *provincia Verryas cum catepanikio Cetri* (*Trattati*, σφ. 11, σελ. 130).

116. *Edrisi*, τ. 2, 296.

117. Morozzo della Rocca - Lombardo, *Documenti*, τ. 1, σφ. 183, 187, 188, 189, 190, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 201, 203 (όλα αναφέρονται στον δανεισμό το έτος 1167 διαφόρων ποσών στον Romano Mairano για ένα ταξίδι από την Κωνσταντινούπολη στο Κίτρος και την Αλεξάνδρεια και επιστροφή).

ανάγκης, όπως σιτηρά, προς αυτές τις περιοχές¹¹⁸. Μια πρώτη απόπειρα προσέγγισης της κεραμεικής που έχει έλθει στο φως στο Κίτρος και χρονολογείται ως επί το πλείστον τον 12ο αι. δείχνει ότι αυτή περιελάμβανε τόσο εισηγμένα εφυαλωμένα αγγεία τα οποία αντιπροσωπεύουν τις γνωστότερες τεχνικές της περιόδου, όσο και αγγεία τοπικών εργαστηρίων διακοσμημένα με ανάλογες τεχνικές και παρόμοια θέματα. Όσον αφορά στην προέλευση της θεωρούμενης ως εισηγμένης κεραμεικής, αυτή δεν προσδιορίζεται. Είναι πάντως ενδεικτικό ότι έχουν βρεθεί θραύσματα αγγείων που ανήκουν σε πολλούς τύπους κεραμεικής (γραπτά, επιπεδόγλυφα, αδρεγγάρακτα, λεπτεγγάρακτα, αγγεία του τύπου *Zeuxippos ware*)¹¹⁹. Το γεγονός αυτό ίσως υποδηλώνει την ύπαρξη εμπορικών σχέσεων του Κίτρος με σημαντικά κέντρα παραγωγής του αιγαιακού χώρου.

ε) Η Θήβα

Ήδη από τον 10ο αι. η Θήβα είχε αρχίσει να διακρίνεται ως ένα αξιόλογο κέντρο¹²⁰. Τα νομισματικά ευρήματα δείχνουν μια οικονομία σε ανοδική πορεία από τις αρχές του 10ου αι. Τα λιγοστά ευρήματα της εποχής του Λέοντος ΣΤ΄ του Σοφού (886-912) αυξάνονται σταδιακά μέχρι τον 12ο αι., οπότε μαρτυρείται ευρύτατη κυκλοφορία των τεταρτηρών μειωμένων βάρους¹²¹. Η ταχεία ανάπτυξη της Θήβας οφείλεται εν μέρει στο γεγονός ότι βρισκόταν σε κομβικό σημείο του δρόμου που συνέδεε την Κόρινθο με τη Θεσσαλονίκη και την Κωνσταντινούπολη, ενώ παράλληλα ήταν εύκολα προσβάσιμη για όσους έρχονταν από την Ιταλία. Δεν είναι τυχαίο ότι αποτέλεσε καταφύγιο για τους Βυζαντινούς που εγκατέλειψαν την κάτω Ιταλία μετά τη κατάκτησή της από τους Νορμανδούς την έβδομη δεκαετία του 11ου αι.¹²² Οι ταξιδιώτες με προέλευση τη Δύση χρησιμοποιούσαν πιθανώς ως λιμάνι αποβίβασης, εκτός από την Κόρινθο και τη

118. Την ίδια περίοδο η Μάνη εξήγγε λάδι στην Αλεξάνδρεια.

119. Ευτέρπη Μαρκή - Ευαγγελία Αγγελικού - Μαρία Χειμωνοπούλου, Η κεραμική ενός μεσοβυζαντινού λιμανιού της Μακεδονίας. Η περίπτωση του Κίτρος, *Δελτίο της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 28, 2007, 271-281 (περίληψη στα αγγλικά σελ. 281-282).

120. Τις σχετικές πληροφορίες που προσφέρει ο Βίος του οσίου Λουκά του Στερωιότη έχει συγκεντρώσει και σχολιάσει ο Οικονομίδης, *The First Century*, ό.π. σμμ. 83, 253. Για τη Θήβα γενικά, βλ. Aspasia Louvi-Kizi, Thebes, στο: *EHB*, τ. 2, 631-638· Harvey, *Expansion*, 218-219.

121. Μίνα Γαλάνη-Κρίζου, Θήβα 10ος-14ος αιώνας. Η νομισματική μαρτυρία από την Αγία Τριάδα, *Σύμμεικτα*, 11, 1997, 118-122.

122. N. Svoronos, Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalité aux XIe et XIIe siècles: le cadastre de Thèbes, *Bulletin de Correspondance Hellénique*, 83, 1959, 71 (=του ίδιου, *Études sur l'organisation intérieure, la société et l'économie de l'Empire byzantin*, Λονδίνο 1973, αρ. III).

Χαλκίδα¹²³, διάφορα μικρότερα λιμάνια της Βοιωτίας, στη βόρεια ακτή του Κορινθιακού, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις εκείνες που ήθελαν να αποφύγουν τους ενοχλητικούς και χρονοβόρους ελέγχους που γίνονταν στα μεγάλα λιμάνια¹²⁴.

Η πρώτη μεία βενετικής παρουσίας στη Θήβα χρονολογείται το 1072, δηλαδή μια δεκαετία πριν από την παραχώρηση του χρυσοβούλλου του Αλεξίου Α'¹²⁵. Η νορμανδική επιδρομή του 1147 προκάλεσε καταστροφές, ιδιαίτερα στον τομέα της μεταξουργίας¹²⁶, η πόλη όμως ανέκαμψε σχετικά γρήγορα. Τα βενετικά έγγραφα δείχνουν ότι από τα μέσα του 12ου αι. η Θήβα και η Κόρινθος ήταν, μετά την Κωνσταντινούπολη, οι βυζαντινές αγορές που ενδιέφεραν περισσότερο τους Βενετούς¹²⁷. Η σημασία της Θήβας φαίνεται επίσης από το γεγονός ότι Βενετοί έμποροι διατηρούσαν μονίμους εμπορικούς αντιπροσώπους στην πόλη¹²⁸. Ακόμη και μετά τα γεγονότα του 1171 οι Βενετοί δεν διάσπασαν να αφηφίσουν το εχθρικό κλίμα και να ταξιδεύουν στη Θήβα¹²⁹. Το ενδιαφέρον τους εστιαζόταν χωρίς αμφιβολία στα μεταξωτά που κατασκευάζονταν στα εργαστήρια της πόλης¹³⁰. Στη διάρκεια του 12ου αι. το κυριότερο κέντρο μεταξουργίας και πιθανώς σηροτροφίας στον ελλαδικό χώρο ήταν η Θήβα. Η γύρω περιοχή, η οποία ήταν γνωστή μέχρι τις αρχές του 20ου αι. με το όνομα Μωρόκαμπος, προσφέρει τις

123. Για την Εύβοια και ειδικότερα τη Χαλκίδα μέχρι το 1204, βλ. σύντομα J. Koder, *Negroponte. Untersuchungen zur Topographie und Siedlungsgeschichte der Insel Euboea während der Zeit der Venezianerherrschaft*, Βιέννη 1973, 43-44.

124. Για τα λιμάνια της Βοιωτίας, βλ. Dunn, *Thisvi - Kastorion*, 58-59.

125. Morozzo della Rocca - Lombardo, *Documenti*, τ. 1, αρ. 12. Βλ. επίσης αρ. 13 (1073).

126. *Νεώγτας Χωνιάτης*, 74.45-49, 98.4-6.

127. Morozzo della Rocca - Lombardo, *Documenti*, τ. 1, αρ. 110 (1155): *quos (hyperperos) tecum portare debebas per terram de hinc (Κωνσταντινούπολη) in Stives et in Corintho* αρ. 137 (1159): *negotiarum debuisses per terram per totam Catodica et Poliponissum et de Stives usque Saloniki* αρ. 234 (1170): *de hinc (Θήβα) ad presens debeo per mare aut per terram ire in Constantinopoli* αρ. 308 (1179): *ego vero permanere debeam in Constantinopoli et tu in Stives et debebam tibi mittere et remittere istud habere de Constantinopoli in Stives ... et tu similiter michi de Stives in Constantinopoli*. Βλ. επίσης αρ. 166 (1165), αρ. 239 (1171), αρ. 353 (1185), αρ. 426 (1195). Βλ. σχολιασμό των εγγράφων σε Μαρία Γερολυμάτου, 'Η Θήβα κέντρο εμπορίου και επικοινωνιών τόν 12ο αιώνα, *Σύμμετσα*, 11, 1997, 99-101.

128. Morozzo della Rocca - Lombardo, *Documenti*, τ. 1, αρ. 166 (1165).

129. Morozzo della Rocca - Lombardo, *Documenti*, τ. 1, αρ. 273 (1176).

130. *Νεώγτας Χωνιάτης*, 74.44-49· Μιχαήλ Χωνιάτης, *Επιστολές*, αρ. 50.63-64. Τις δυτικές πηγές που αναφέρονται στα μεταξωτά της Θήβας έχει συγκεντρώσει ο Jacoby, *Silk*, 462 σημ. 54. Η βίαιη μεταφορά από τη Θήβα στη Σικελία τεχνιτών ειδικευμένων στην παραγωγή μεταξωτών υφασμάτων δείχνει ότι οι Νορμανδοί ηγεμόνες επιθυμούσαν τον εμπλουτισμό των τεχνικών που χρησιμοποιούνταν μέχρι τότε στα εργαστήρια του Παλέρμιο με νέες τεχνικές, οι οποίες ήταν άγνωστες στη Σικελία (Jacoby, *Silk Economics*, 223, 226-227).

κατάλληλες συνθήκες για την ανάπτυξη της σιροτροφίας¹³¹. Δεν αποκλείεται ωστόσο η Θήβα να εισήγε αρχικά μετάξι από τη γειτονική Πελοπόννησο, καθώς και από τη νότια Ιταλία (Καλαβρία)¹³² και, σε μεταγενέστερη περίοδο, από τα κοντινά νησιά Εύβοια και Άνδρο, όπου φαίνεται ότι είχε αναπτυχθεί η σιροτροφία¹³³. Έτσι εξηγείται η αναφορά στο χρυσόβουλλο του 1198 του *ὀρίου* Ἄνδρου και Καρύστου (*orion insulis Andro et Caristo*)¹³⁴. Είναι επίσης πιθανή η εισαγωγή μεταξιού από τη θεσσαλική μητρόπολη Σταγών όπου υπήρχε ανεπτυγμένη σιροτροφία¹³⁵. Για τις ανάγκες της βαφής των υφασμάτων η Θήβα εισήγε πορφύρα από τις παραλίες της Αττικής, της Χαλκιδίδας, της νότιας Εύβοιας¹³⁶ και, ενδεχομένως, της ίδιας της Βοιωτίας¹³⁷.

Η αρχαιολογική σκαπάνη έχει φέρει στο φως δύο εργαστήρια που θεωρούνται από τους αρχαιολόγους ότι έχουν σχέση με την επεξεργασία ή τη βαφή του μεταξιού. Η λειτουργία του πρώτου από αυτά χρονολογείται με βάση τα νομοματικά ευρήματα από τα τέλη του 9ου αι. μέχρι το 1030 περίπου, οπότε ο χώρος άλλαξε χρήση. Η λειτουργία του δεύτερου τοποθετείται στο διάστημα από τις αρχές του 11ου αι. μέχρι τα τέλη περίπου του 14ου αι.¹³⁸ Αν οι χρονολογήσεις αυτές είναι σωστές, αυτό σημαίνει ότι οι βάσεις της θηβαϊκής μεταξουργίας είχαν τεθεί αρκετά ωρίς, με την επιφύλαξη πάντοτε ότι μπορεί τα δύο εργαστήρια να μην προορίζονταν εξ αρχής για τη βαφή μεταξωτών. Ο Βενιαμίν εκ Τουδέλης αναφέρεται σε 2000 Εβραίους βαφείς πορφύρας εγκατεστημένους στη Θήβα¹³⁹. Ο αριθμός είναι υπερβολικός για τα δεδομένα μιας μεσαιωνικής πόλης, ταυτόχρονα όμως δίνει το μέτρο της σημασίας της δραστηριότητας. Έχει διατυπωθεί μάλιστα η άποψη ότι η ραγδαία ανάπτυξη της θηβαϊκής μεταξουργίας δεν υποστηρίχθηκε από γηγενείς, αλλά από Εβραίους υφαντουργούς που μετανάστευσαν στη Θήβα από την Κωνσταντινούπολη και τη Θεσσαλονίκη μετά

131. J. Ferluga, Tebe bizantina quale centro economico nel XIe secolo, *Rivista di Bizantinistica*, 1/4, 1992, 28· Jacoby, Silk, 470-472.

132. Jacoby, Silk, 475-476.

133. Jacoby, Silk, 460-462, 480.

134. *Trattati*, αρ. 11, σελ. 130.

135. Βλ. παραπάνω σελ. 87 σημμ. 227.

136. Μιχαήλ Χωνιάτης, *Επιστολές*, αρ. 135.9-10.

137. Βλ. σχετικά Dunn, Thisvi - Kastorion, 53-58. Την υπόθεση διατύπωσε πρώτη η Χαρίκλεια Κουλάκου, Βιοτεχνικές εγκαταστάσεις βυζαντινής εποχής στη Θήβα, στο: *Αρχαιολογικά τεκμήρια βιοτεχνικών εγκαταστάσεων κατά τη βυζαντινή εποχή, 5ος-15ος αι. Ειδικό θέμα των 22ου Συμποσίου Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*, εκδ. Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2004, 223.

138. Κουλάκου, Βιοτεχνικές εγκαταστάσεις, 223-227.

139. Βενιαμίν εκ Τουδέλης, 10.

την επιδρομή του 1147¹⁴⁰. Η αναμφισβήτητη σημαντική εβραϊκή παρουσία στη θηβαϊκή μεταξουργία δεν συνεπάγεται ωστόσο ότι οι Εβραίοι ήταν η κινητήρια δύναμη αυτού του παραγωγικού τομέα. Το πιθανότερο είναι ότι η Θήβα αποτέλεσε για άλλους λόγους (ανάπτυξη σηροτροφίας, καίρια γεωγραφική θέση) το σημαντικότερο, μετά την Κωνσταντινούπολη, κέντρο μεταξουργίας. Οι Εβραίοι της περιφέρειας απασχολήθηκαν σε μια δραστηριότητα στην οποία παραδοσιακά εργάζονταν οι ομόθρησκοί τους¹⁴¹. Πρόσφατα μάλιστα υποστηρίχθηκε ότι η βαφή των πορφυρών υφασμάτων γινόταν κυρίως στο Καστόριον, την αρχαία Θιάβη, θέση κοντά στη Θήβα, για την οποία υπάρχουν σοβαρές ενδείξεις ότι ήταν κέντρο επεξεργασίας της πορφύρας κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο¹⁴².

Η ποιότητα των θηβαϊκών μεταξωτών ήταν τέτοια ώστε τα εργαστήρια της πόλης ανεφοδίαζαν ακόμη και την αυτοκρατορική αυλή¹⁴³, ενώ η εμπορευματοποίησή τους γινόταν υπό προϋποθέσεις. Μετά την εκδίωξη των Βενετών από τη βυζαντινή επικράτεια το 1171, η Γένοβα έστειλε πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη ζητώντας να της παραχωρηθούν τα προνόμια που είχε μέχρι τότε η Βενετία, μεταξύ των οποίων κυρίαρχη θέση κατείχε το δικαίωμα να αγοράζουν τα μεταξωτά της Θήβας¹⁴⁴. Το αίτημα αποκαλύπτει τα μεγάλα συμφέροντα που διακυβευόνταν στον τομέα αυτό, γεγονός που καθιστούσε το εμπόριο των μεταξωτών όπλο στα χέρια ενός κράτους που προσπαθούσε να ισρορροπήσει μέσα σε ένα πλαίσιο πολιτικού και οικονομικού ανταγωνισμού των δυτικών δυνάμεων.

στ) Η Κόρινθος

Η σημαντικότερη ίσως αγορά του ελλαδικού χώρου κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο ήταν η Κόρινθος. Προικισμένη με δύο λιμάνια, το ένα από τα οποία

140. Jacoby, *Silk Economics*, 224-225· του ίδιου, *Jews*, 17· του ίδιου, *Silk*, 487.

141. Για τη σχέση των Εβραίων με τη μεταξουργία, βλ. Jacoby, *Jews*, 2-5.

142. Βλ. σημείωση 137.

143. *Νισήτας Χωνιάτης*, 461.32-36. Παραδοσιακά, ένα μέρος των αναρμών της αυλής σε μεταξωτά καλυπτόταν από παραγγελίες ad hoc σε ιδιωτικά εργαστήρια της πρωτεύουσας. Βλ. Γερολυμάτου, *Βασιλικά κτήματα*, 104-105. Η διάδοση της μεταξουργίας στην επαρχία, η αύξηση των αναρμών και η χαλάρωση των περιορισμών που διέπταν το εμπόριο του μεταξιού και των παραγώγων του οδήγησε σε διεύρυνση του κύκλου των παραγγελιοδόχων.

144. *Codice diplomatico della repubblica di Genova dal 953 al 1163*, έκδ. C. Imperiale di Sant' Angelo, τ. 2 (1164-1190), Ρώμη 1938, 115· πρβλ. Jacoby, *Silk*, 491. Ο Lillie, *Handel*, 212 θεωρεί ότι ο Μανουήλ ικανοποίησε τελικά το αίτημα της Γένοvas.

βρισκόταν στον Κορινθιακό και το άλλο στον Σαρωνικό κόλπο, η Κόρινθος από την Αρχαιότητα προσείλκυε εμπόρους τόσο από από την Ανατολή, όσο και από τη Δύση¹⁴⁵. Η πόλη γνώρισε μεγάλη ανάπτυξη κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο¹⁴⁶, υπέστη όμως τις συνέπειες της υποχώρησης του αστικού τρόπου ζωής που παρατηρείται στην ανατολική Μεσόγειο στα τέλη του 6ου και τον 7ο α. Η σύγχρονη έρευνα αναιρεί ωστόσο παραδοσιακές απόψεις που έκαναν λόγο για κατάρρευση της βυζαντινής παρουσίας στην Κόρινθο και διαπιστώνει αξιοπρόσπεκτη συνέχεια στη ζωή της πόλης κατά τη διάρκεια των «σκοτεινών αιώνων»¹⁴⁷. Στις αρχές του 9ου α. η Κόρινθος έγινε πρωτεύουσα του θέματος Πελοποννήσου, πράγμα που σημαίνει ότι οπωσδήποτε διατηρούσε ένα *minimum* βιοτεχνικής και εμπορικής δραστηριότητας, το οποίο τροφοδοτούσε η παρουσία κρατικών αξιωματούχων. Την ίδια περίοδο η Κόρινθος αποτελούσε ένα από τα κέντρα ελέγχου και φορολογίας του εμπορίου που διερχόταν από τη δυτική και νότια Ελλάδα, δηλαδή του εμπορίου με τη Δύση, όπως υποδηλώνει η ανεύρεση στην πόλη της σφραγίδας ενός μεγάλου κομμερτσιάρη της *Δύσεως*, η οποία χρονολογείται το πρώτο μισό του 9ου α.¹⁴⁸

Στη διαλεύκανση των εμπορικών σχέσεων που αναπτύχθηκαν με επίκεντρο την Κόρινθο συμβάλλει καθοριστικά η αρχαιολογία. Η πρόοδος που έχει συντελεσθεί στη μελέτη της κεραμικής¹⁴⁹ έχει ανατρέψει παραδοσιακές χρονολογήσεις που έδιναν παλαιότερα έργα¹⁵⁰ και ανασκευάζουν την εικόνα για

145. *Νικήτας Χωνιάτης*, 74-75.52-56: *πόλιν ἀφνειὸν καὶ κεμμένην πρὸς τῷ Ἰσθμῷ καὶ ὀλβιζομένην ὑπὸ λμμένων διούσιν, ὧν ὁ μὲν τοὺς ἐξ Ἀσίας ναυλοχεῖ καταίροντας, ὁ δὲ τοὺς ἐξ Ἰταλῶν εἰσπλέοντας, καὶ ῥαδίους τὰς ἐκατέρωθεν εἰσαγωγὰς τε καὶ ἐξαγωγὰς τῶν φορτίων ἔχουσαν καὶ τὰς πρὸς ἀλλήλους ποιουμένην ἀμοιβάς.*

146. Anna Avraméa, *Le Péloponnèse du IVe au VIIIe siècle. Changements et persistences* (Byzantina Sorbonensia 15), Παρίσι 1997, 134: *Ἱστορικὴ γεωγραφία τῆς βυζαντινῆς Πελοποννήσου (395-1204). Μέρος Α΄*. Ἄννα Λαμπροπούλου, *Ἡ βυζαντινὴ Πελοπόννησος*, υπό έκδοσης.

147. Ἄννα Λαμπροπούλου - Ἡ. Αναγνωστάκης - Βούλα Κόντη - Ἀγγελικὴ Πανοπούλου, *Συμβολὴ στὴν ἐξημέρεια τῶν ἀρχαιολογικῶν τεκμηρίων τῆς Πελοποννήσου κατὰ τοὺς «σκοτεινοὺς αἰῶνες»*, στο: *Οἱ σκοτεινοὶ αἰῶνες τοῦ Βυζαντίου (7ος-9ος α.)*, επιμ. Ελεονώρα Κουντούρα-Γαλάκη (Ἰνστιτούτο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν. Διεθνή συμπόσια 9), Αθήνα 2001, 195-203.

148. *Corinth. Results of Excavations conducted by the American School of Classical Studies at Athens*, τ. XII. *The Minor objects*, by Gladys Davidson, Princeton, New Jersey 1952, σφ. 2715. Πιτ τῆ σημασία τοῦ ὀρου *Δύσεως*, βλ. *DOSeals*, τ. 1, σφ. 1 (εἰσαγωγικά) καὶ 1.23.

149. Βλ. σχετικά τὸ ἄρθρο τοῦ G. Sanders, *An Overview of the New Chronology for 9th to 13th Century Pottery at Corinth*: στο: *Κεραμικὴ τῆς Μεσογείου*, 35-44 καθώς καὶ τὸ παλαιότερο, ἀλλὰ ἀναλυτικότερο, τοῦ ἰδίου, *Chronologies*.

150. *Corinth. Results of Excavations*, τ. XI. *The Byzantine Pottery*, by C. Morgan, Cambridge Massachusetts 1942.

τη ζωή και την εξέλιξη της πόλης. Σύμφωνα λοιπόν με τα νέα δεδομένα η Κόρινθος διατηρούσε εμπορικές επαφές με την Κωνσταντινούπολη στα τέλη του 8ου αι., όπως μαρτυρεί η εισηγμένη από την πρωτεύουσα εφραλωμένη κεραμική από λευκό πηλό (*white ware*)¹⁵¹. Οι εισαγωγές διακόπηκαν σχετικά γρήγορα, πιθανώς εξ αιτίας της ανασφάλειας των θαλασσίων ταξιδιών στο Αιγαίο μετά την αραβική κατάκτηση της Κρήτης την τρίτη δεκαετία του 9ου αι.¹⁵² Την ίδια περίοδο η Κόρινθος είχε συστηματικές επαφές με τη Δύση¹⁵³. Δεν αποκλείεται επίσης να διατηρούσε εμπορικές επαφές με την υπό αραβική κυριαρχία Κρήτη, όπως υποδηλώνει η ανεύρεση χάλκινων νομισμάτων κομμένων από τους εμίρηδες της Κρήτης στην ηπειρωτική Ελλάδα και κυρίως στην Κόρινθο και την Αθήνα¹⁵⁴. Η Κόρινθος είναι το πρώτο αστικό κέντρο όπου παρατηρείται, κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Θεοφίλου, θεαματική ανάκαμψη της νομισματικής κυκλοφορίας, μετά από δύο αιώνες γενικευμένης ύφεσης¹⁵⁵. Αν και δεν έχουν έλθει μέχρι στιγμής στο φως υποδομές από αυτή την περίοδο που να μαρτυρούν οργανωμένη τακτική εμπορική δραστηριότητα (π.χ. εργαστήρια), η νομισματική παρουσία είναι αδιάμφευτος μάρτυρας της ύπαρξής της, έστω και αν αυτή έπαιρνε τη μορφή περιστασιακών αγορών (εμποροπανηγύρεων)¹⁵⁶. Το πιθανότερο βέβαια είναι ότι η αρχαιολογική σκαπάνη δεν έχει φέρει ακόμη στο φως τις σχετικές αποδείξεις.

Παρά το γεγονός ότι η αύξηση της νομισματικής κυκλοφορίας δεν συνεχίστηκε με τον ίδιο ρυθμό κατά τους επόμενους αιώνες¹⁵⁷, η συνδυασμένη

151. Για τον συγκεκριμένο τύπο κεραμικής, βλ. σύντομα François - Spieser, *Pottery*, 600-601.

152. Sanders, *Chronologies*, 163 του ίδιου, *Recent Developments*, 390.

153. Βλ. παραπάνω σημ. 88.

154. G. Miles, *The Circulation of Islamic Coinage of the 8th-12th Centuries in Greece*, στο: *Congresso internazionale di Numismatica*, τ. 2, Ρώμη 1965, 458-498· Metcalf, *Coinage*, 35-36.

155. D. M. Metcalf, *Corinth in the 9th Century: the Numismatic Evidence*, *Hesperia*, 42, 1973, 180-251. Ο Metcalf υποστήριξε ότι οι δύο ομάδες φρόλλων που βρέθηκαν στην Κόρινθο είχαν κοπεί σε τοπικό νομισματοκοπείο (D. M. Metcalf, *The Reformed Folles of Theophilus: their Styles and Localization*, *The American Numismatic Society. Museum Notes*, 14, 1968, 121-153), υπόθεση η οποία αμφισβητήθηκε σοβαρά από τη νεότερη έρευνα. Βλ. επίσης Βάσω Πέννα, *Η ζωή στις βυζαντινές πόλεις της Πελοποννήσου: η νομισματική μαρτυρία (8ος-12ος αι.)*, στο: *Μνήμη Martin Price* (Βιβλιοθήκη της Ελληνικής Νομισματικής Εταιρείας 5), Αθήνα 1996, 199. Βεβαίως, το φαινόμενο της κάμψης της νομισματικής κυκλοφορίας δεν παρατηρήθηκε στην Κόρινθο στην έκταση που παρατηρήθηκε στο Άργος, την Πάτρα και τη Στάτη.

156. Sanders, *Recent Developments*, 397.

157. Metcalf, *Coinage*, 41. Για τη νομισματική κυκλοφορία στην Κόρινθο από τα τέλη του 10ου μέχρι τον 12ο αι., βλ. Vasso Penna, *Numismatic Circulation in Corinth from 976 to 1204*, στο: *EHB*, τ. 2, 656-658.

μελέτη αρχαιολογικών δεδομένων και γραπτών μαρτυριών δίνει την εικόνα μιας οικονομίας σε πλήρη άνθηση τον 11ο και τον 12ο αι. Οι επαφές με την πρωτεύουσα έγιναν συστηματικότερες από το δεύτερο μισό του 10ου αι., μετά την ανακατάληψη της Κρήτης. Αυτό δείχνουν οι εισαγωγές πολυτελών κεραμεικών από λευκό πηλό οι οποίες άρχισαν πάλι, μετά τη διακοπή τους στις αρχές του 9ου αι., και εντατικοποιήθηκαν τον 11ο αι. για να σταματήσουν γύρω στα τέλη του¹⁵⁸. Η Κόρινθος ήταν επίσης ένα από τα πρώτα λιμάνια της αυτοκρατορίας που προσείλκυσαν τους Βενετούς. Το πρώτο έγγραφο που αναφέρεται σε βενετική επιχείρηση στην Κόρινθο χρονολογείται το 1088¹⁵⁹. Αρχικά οι Βενετοί περιορίστηκαν σε ταξίδια στην Κόρινθο και επιστροφή στη μητρόπολη. Προοδευτικά, η πόλη εντάχθηκε σε διευρυμένα δίκτυα εμπορίου, τα οποία κάλυπταν όλη τη νότια Βαλκανική μέχρι το Δυρράχιο και τη Θεσσαλονίκη¹⁶⁰. Είναι πιθανό ότι οι Βενετοί ανέλαβαν μεταξύ άλλων το εμπόριο μεταξύ της Κορίνθου και της νοτιοανατολικής Μεσογείου, όπως υποδηλώνει η ανεύρεση στην πόλη ισλαμικής κεραμικής¹⁶¹. Με το πέρασμα του χρόνου δημιουργήθηκε σημαντική παροικία, όπως υποδηλώνει η λειτουργία της λατινικής μονής του Αγίου Νικολάου¹⁶².

Τον 12ο αι. η Κόρινθος λειτουργήσε πιθανότατα ως κέντρο συγκέντρωσης αγροτικών προϊόντων και πρώτων υλών, όπως το λινάρι¹⁶³ και το βαμβάκι¹⁶⁴, από όλη την Πελοπόννησο, αλλά και ως κέντρο εξαγωγής βιοτεχνικών ειδών, ιδίως μεταξωτών¹⁶⁵ και κεραμικών. Η ανασκαφική σκαπάνη έχει φέρει στο φως ένα μεγάλο οικοδόμημα, το οποίο καταστράφηκε γύρω στα μέσα του 12ου αι. και έχει θεωρηθεί από τον ανασκαφέα ότι σχετίζεται με την επεξεργασία του μεταξιού¹⁶⁶. Η καταστροφή οφείλεται πιθανώς στους Νορμανδούς, οι οποίοι ληηλάτησαν την

158. Sanders, *Chronologies*, 163-165· του ίδιου, *Recent Developments*, 390· του ίδιου, *An Overview*, 37.

159. Morozzo della Rocca - Lombardo, *Documenti*, τ. 1, αφ. 18.

160. Morozzo della Rocca - Lombardo, *Documenti*, τ. 1, αφ. 110 (1155): *de hinc (Κωνσταντινούπολη) in Stives et in Corintho*· αφ. 235 (1170): *laborare ... per tota Catodica et Poliponiso usque Saloniki ... et inde revertere debeo in Corintho*· πρβλ. αφ. 353 (1185): *colleganza* για ένα ταξίδι από τη Θήβα στη Βενετία μέσω Δυρραχίου. Στην επιστροφή ο *tractator* είχε τη δυνατότητα να μεταβεί είτε στην Κόρινθο και τη Θήβα, είτε στο Δυρράχιο και την Κωνσταντινούπολη.

161. Sanders, *Chronologies*, 165.

162. Morozzo della Rocca - Lombardo, *Documenti*, τ. 1, αφ. 88 (1146), αφ. 94 (1149).

163. Morozzo della Rocca - Lombardo, *Documenti*, τ. 1, αφ. 68 (1136).

164. Morozzo della Rocca - Lombardo, *Documenti*, τ. 1, αφ. 192 (1168).

165. Ο Jacoby, *Silk*, 462-463 έχει συγκεντρώσει όλες τις μαρτυρίες σχετικά με την παραγωγή μεταξωτών στην Κόρινθο.

166. H. Robinson, *Excavations at Corinth*, 1960, *Hesperia*, 31, 1962, 102.

πόλη και αποχώρησαν αποκομίζοντας πλούσια λάφυρα. Ο Νικήτας Χωνιάτης σχολιάζει μάλιστα ότι τα οικεικικά πλοία έμοιαζαν *μή νηας είναι πειρωτικάς, αλλά μυρωφόρους φορταγωγούς, πολλῶν καὶ καλῶν χρημάτων οὔσας ὑπερβριθεῖς*¹⁶⁷. Στα μέσα του 12ου αιώνα έμποροι ταξίδευαν από την Πελοπόννησο, δηλαδή την Κόρινθο, στη Θεσσαλονίκη για να πωλήσουν μεταξωτά¹⁶⁸, ενώ την ίδια περίοδο η αγορά της Κορίνθου ανεφοδιάζε την ίδια την πρωτεύουσα με το πολύτιμο εμπόρευμα¹⁶⁹. Δεν είναι γνωστό πότε η Κόρινθος άρχισε να λειτουργεί ως μεταξουργικό κέντρο. Είναι ενδεχόμενο ότι οι βάσεις ετέθησαν τον 10ο αι.¹⁷⁰, αν και δεν υπάρχουν σαφείς μαρτυρίες σχετικά¹⁷¹. Η μαρτυρία βέβαια του Πορφυρογεννήτου σχετικά με τους *κογχυλευτές*, δηλαδή τους αλιείς πορφύρας¹⁷², δεν σημαίνει ότι αυτοί τροφοδοτούσαν μια τοπική βιοτεχνία. Το πιθανότερο είναι ότι ανεφοδιάζαν τα αυτοκρατορικά εργαστήρια της πρωτεύουσας, άποψη που ενισχύεται από το γεγονός ότι είχαν εξαιρεθεί από την υποχρέωση παροχής αλόγων στο κράτος στο πλαίσιο της συλλογικής συνεισφοράς στην οργάνωση των στρατιωτικών επιχειρήσεων. Εν τούτοις, παρά την έλλειψη αδιάσειστης απόδειξης σχετικά με την ύπαρξη μεταξουργίας στην Κόρινθο ήδη από τον 10ο αι., το ενδεχόμενο αυτό φαίνεται πολύ πιθανό, δεδομένου μάλιστα ότι η Πελοπόννησος προσέφερε στις αρχές του 10ου αι. ικανοποιητικές συνθήκες ασφάλειας, απαραίτητης προϋπόθεσης για τη ανάπτυξη της σητροφίας και μεταξουργίας¹⁷³.

167. *Νικήτας Χωνιάτης*, 76.85-95.

168. *Τιμαρίων*, 54.149-150.

169. Μιχαήλ Χωνιάτης, *Επιστολές*, αρ. 50.63-64.

170. Jacoby, *Silk*, 468.

171. Παλαιότερα υποστηρίχθηκε, με βάση μια εβραϊκή επιγραφή την οποία οι ειδικοί χρονολογούσαν στα χρόνια του Βασιλείου Α΄ και αναφέρεται σε έναν Εβραίο βιαφέα, ότι στην Κόρινθο λειτουργούσαν ήδη από τα τέλη του 9ου με αρχές του 10ου αι. εργαστήρια μεταξουργίας (J. Starr, *The Epitaph of a Dyer in Corinth*, *BNJ*, 12, 1936, 42-49· πρβλ. Μ. Κορδώσης, *Συμβολή στην ιστορία και τοπογραφία της περιοχής Κορίνθου στους μέσους χρόνους* [Βιβλιοθήκη Ιστορικών μελετών 159], Αθήνα 1981, 384). Νεώτερες απόψεις όμως, οι οποίες χρονολογούν την επιγραφή τον 12ο αι., καταρρίπτουν το επιχείρημα (Άννα Λαμπροπούλου, *Η Εβραϊκή παρουσία στην Πελοπόννησο κατά τη βυζαντινή περίοδο*, *Πρακτικά του Α΄ Συμποσίου Ιστορίας Οι Εβραίοι στον Ελληνικό χώρο. Ζητήματα Ιστορίας στη μακρά διάρκεια*, Αθήνα 1995, 49-50). Ο Βενιαμίν εκ Τουδέλης κάνει λόγο για 300 Εβραίους εγκατεστημένους στην Κόρινθο γύρω στα μέσα του 12ου αι. (*Βενιαμίν εκ Τουδέλης*, 10). Αν και η χρονολόγηση της επιγραφής είναι πολύ δύσκολη, ο καθοριστικός ρόλος των Εβραίων στην υφαντουργία είναι αναμφισβήτητος.

172. *DAI*, κεφ. 52.11.

173. *Βίος οσίου Λουκά του Στεφανιώτη*, § 41, σελ. 182. Οι κάτοικοι της κεντρικής Ελλάδας κατέφταναν στην Πελοπόννησο κατά τη διάρκεια βουλγαρικής επιδρομής.

Τον 12ο αι. η Κόρινθος ήταν ένα από τα σημαντικότερα κέντρα παραγωγής και εξαγωγής εφυαλωμένης κεραμεικής¹⁷⁴. Δεν είναι σίγουρα τυχαίο το γεγονός ότι όλοι οι τύποι κεραμεικής που έχουν έλθει στο φως στην Κόρινθο έχουν εντοπισθεί και στις Κεγχρεές, το ανατολικό λιμάνι της Κορίνθου¹⁷⁵. Η ανεύρεση στο Οτράντο από τα τέλη του 11ου αι. και μετά βυζαντινής εφυαλωμένης κεραμεικής, η χρονολόγηση της οποίας συμπίπτει με αυτή ανάλογης κεραμεικής που έχει βρεθεί στην Κόρινθο¹⁷⁶, αποτελεί άλλη μία ένδειξη εξαγωγής της παραγωγής της Κορίνθου προς την ιταλική χειρσόνησο. Γύρω στα τέλη του 11ου αι. σταμάτησαν οι εισαγωγές από την Κωνσταντινούπολη κεραμεικών από λευκό πηλό (*white ware*) και στα εργαστήρια της πόλης άρχισαν να κατασκευάζονται κεραμεικά με λευκό επίχρισμα, τα οποία απομιμούνταν τα κωνσταντινουπολίτικα κεραμεικά, ενώ βεβαίως είχαν χαμηλότερο κόστος¹⁷⁷. Η εξέλιξη αυτή, η οποία δείχνει ότι η εγχώρια ζήτηση για κεραμεικά από λευκό πηλό ήταν αυξημένη, είναι ανάλογη με αυτή που παρατηρείται την ίδια περίοδο στην πρωτεύουσα για πολυτελή υφάσματα και μαρτυρεί την επιθυμία ευρέων κοινωνικών στρωμάτων να αποκτήσουν είδη πολυτελείας. Η ανάγκη αυτή οδήγησε στην εξεύρεση διαφόρων λύσεων προκειμένου να μειωθεί το κόστος αυτών των υφασμάτων¹⁷⁸. Με δεδομένο ωστόσο το σχετικά υψηλό κόστος κατασκευής εφυαλωμένων κεραμεικών¹⁷⁹, διαπιστώνει κανείς τη σημαντική οικονομική πρόοδο που είχε συντελεσθεί. Η νέα τεχνική κατασκευής αγγείων με λευκό επίχρισμα κάνει την εμφάνισή της γύρω στο δεύτερο τέταρτο του 12ου αι. και σε άλλα κέντρα της νότιας Ελλάδας, όπως η Θήβα και η Σπάρτη¹⁸⁰ και δείχνει τη διάδοση της νέας μόδας, καθώς και τον μμητισμό που χαρακτήριζε τις τοπικές κοινωνίες. Εκτός από τον συγκεκριμένο τύπο εφυαλωμένων κεραμεικών, η Κόρινθος ήταν την περίοδο αυτή ένα από τα σημαντικότερα κέντρα παραγωγής λεπτεγγάριας

174. Μεταξύ των οστράκων που έχουν βρεθεί στη Βενετία και την ευρύτερη περιοχή του Βένετο υπάρχουν θραύσματα εγχάρακτων αγγείων, τα οποία χρονολογούνται γύρω στα τέλη του 11ου και κατά τον 12ο αι. και θεωρούνται ότι έχουν εισαχθεί από την Κόρινθο (Francesca Saccardo - L. Lazzarini - M. Munarini, *Ceramiche importate a Venezia e nel Veneto tra XI e XIV secolo*, στο: *Κεραμική της Μεσογείου*, 406).

175. Kencreai, *eastern port of Corinth. Results of investigations by the University of Chicago and Indiana University for the American School of Classical Studies at Athens*, τ. 4. Beverly Adamsheck, *The pottery*, Leiden 1979, 100.

176. Arthur, *Apulia*, 401.

177. Sanders, *Chronologies*, 166· του ίδιου, *An Overview*, ό.π. σμμ. 149, 39· του ίδιου, *Recent Developments*, 390-391.

178. Γερολυμάτου, *Εμπόριο, κοινωνία*, 263-264.

179. Sanders, *Chronologies*, 167-170.

180. Sanders, *Recent Developments*, 180.

κεραμεικής (*fine sgraffito ware*), η οποία είχε ευρύτατη διάδοση¹⁸¹. Ταυτόχρονα, πραγματοποιούνταν εισαγωγές κεραμεικών από άλλα κέντρα παραγωγής¹⁸².

Μεγάλος προβληματισμός υπάρχει ως προς τη χρονολόγηση των γυάλινων αντικειμένων που έχουν βρεθεί στην Κόρινθο. Η πιο πρόσφατη άποψη είναι ότι τα αντικείμενα αυτά χρονολογούνται τον 13ο αι.¹⁸³ πλην όμως θεωρείται ότι οι φραγκικές υαλουργικές εγκαταστάσεις λειτούργησαν στον ίδιο χώρο στον οποίο είχαν λειτουργήσει τον 12ο αι. οι αντίστοιχες βυζαντινές και μάλιστα πολλές φορές χρησιμοποίησαν την ίδια υποδομή με αυτές¹⁸⁴. Η συζήτηση ως προς την χρονολόγηση των εργαστηρίων παραμένει ανοικτή. Ωστόσο, όπως και αν έχει το πράγμα, είναι μάλλον απίθανο ένα κέντρο όπως η Κόρινθος να μην είχε υαλουργία πριν από τον 13ο αι.¹⁸⁵ Δεν είναι βέβαια γνωστό αν η παραγωγή των κορινθιακών εργαστηρίων υαλουργίας προοριζόταν μόνο για τοπική κατανάλωση ή αν ένα τμήμα της εξαγόταν προς άλλες αγορές.

ξ) Άλλες αγορές της Πελοποννήσου

Τα νομισματικά ευρήματα δίνουν για τη Σπάρτη μια εικόνα ανάλογη με αυτή άλλων αστικών κέντρων του ελλαδικού χώρου την ίδια περίοδο: αύξηση της νομισματικής κυκλοφορίας από τον 9ο αι. με αποκορύφωμα τη βασιλεία του Μανουήλ Α'¹⁸⁶. Η εικόνα αυτή συνάδει με τη μαρτυρία των γραπτών πηγών,

181. François - Spieser, Pottery, 601.

182. Στην Κόρινθο έχει βρεθεί κεραμεική που μοιάζει όσον αφορά στον πηλό με κεραμεική από τη βόρεια Αδριατική. Ωστόσο, είναι δύσκολο να μιλήσει κανείς με βεβαιότητα για εισαγωγές από την περιοχή αυτή, δεδομένου ότι δεν έχει ακόμα γίνει ανάλυση του πηλού, ενώ μια τόσο πρόωμη χρονολόγηση των συγκεκριμένων κεραμεικών δεν γίνεται εύκολα αποδεκτή. Βλ. σχετικά Sanders, Chronologies, 165.

183. D. Whitehouse, Glassmaking at Corinth: a Reassessment, στο: *Ateliers de verrerie de l'antiquité à la période pré-industrielle*, εκδ. Danièle Foy - Geneviève Sennequier, Rouen 1991, 73-82. Για τη χρονολόγηση των εργαστηρίων υαλουργίας στον 11ο-12ο αι., βλ. Gladys Davidson, A Medieval Glass Factory at Corinth, *AJA*, 34, 1940, 297-324· της ίδιας, A Medieval Mystery: Byzantine Glass Production, *Journal of Glass Studies*, 17, 1975, 127-141.

184. C. Williams II, Frankish Corinth. An overview, στο: *Corinth. Results of excavations conducted by the American School of Classical Studies at Athens*, τ. XX. *The centenary, 1896-1996*, εκδ. C. Williams II - Nancy Bookidis, χ.τ. 2003, 430-431.

185. Το σχόλιο είναι της Λαΐου, Παραγωγή και κατανάλωση, 104-105, η οποία στηριζόμενη σε αρχαιολογικά δεδομένα από το Αμόριο της Μικράς Ασίας που δείχνουν παραγωγή γυαλιού ήδη από τον 9ο αι., υποστηρίζει εύλογα ότι η υαλουργία πρέπει να είχε αναπτυχθεί στην Κόρινθο πολύ νωρίτερα από τον 13ο αι.

186. A. M. Woodward, Excavations at Sparta, 1924-1925, *BSA*, 26, 1924-1925, 157-158· πρβλ. Harvey, *Expansion*, 216-217.

σύμφωνα με την οποία η οικονομία της Σπάρτης ήταν σε υψηλό βαθμό εκχρηματισμένη¹⁸⁷. Στο δεύτερο μισό του 10ου αι. στην πόλη ήταν ανεπτυγμένη η υφαντουργία, δραστηριότητα στην οποία απασχολούνταν Εβραίοι εργάτες¹⁸⁸. Οι σχέσεις με την Κωνσταντινούπολη και άλλες μεγάλες αγορές πιστοποιούνται τόσο από τα κείμενα όσο και από την αρχαιολογία. Η ανασκαφική έρευνα έχει φέρει στο φως κεραμικά από λευκό πηλό που χρονολογούνται στα τέλη του 10ου με αρχές του 11ου αι. και θεωρούνται εισηγμένα από την Κωνσταντινούπολη. Είναι επίσης ενδιαφέρον ότι στη Σπάρτη έχουν βρεθεί, σε μικρότερες βέβαια ποσότητες, όλοι οι τύποι κεραμικής που είναι γνωστοί από τον 11ο μέχρι και τις αρχές του 13ου αι. από την Κόρινθο. Ασχέτως αν πρόκειται για τοπική παραγωγή ή για εισηγμένη κεραμική, φαίνεται ότι η Σπάρτη διατηρούσε επαφές με άλλες αγορές του ελλαδικού χώρου¹⁸⁹.

Το κύριο ωστόσο εξαγωγίμο προϊόν της λακωνικής και της μεσσηνιακής γης ήταν το λάδι. Από τα πρώτα ήδη χρόνια του 11ου αι. συναντάμε στην Σπάρτη Βενετούς εμπόρους¹⁹⁰, τους οποίους προσείλκυε κατά πάσα πιθανότητα το εμπόριο του λαδιού, για το οποίο ήταν διάσημη η περιοχή της Μάνης¹⁹¹. Η Λακωνία και η Μεσσηνία αποτελούσαν με βεβαιότητα κέντρο ελαιμπορίου τον 12ο αι., εποχή κατά την οποία τις επισκέπτονταν συστηματικά Βενετοί για να αγοράσουν λάδι που εξήγαν στην Αλεξάνδρεια και, πιθανώς, στην Κωνσταντινούπολη¹⁹². Πύρω στο 1200-1201 ένας Βενετός αγόρασε από Πιζάτες στη Μεθώνη 34 *migliaia* λάδι έναντι 1000 υπερπύρων¹⁹³. Στη Σπάρτη έχουν βρεθεί εργαστήρια παραγωγής αμφορέων που χρονολογούνται τον 12ο με 13ο αι.¹⁹⁴, τα οποία ενδεχομένως συνδέονται με την ανάπτυξη του ελαιμπορίου κατά την ίδια περίοδο. Η απουσία της Σπάρτης από τα χρυσόβουλλα του 1082 και του 1198 ερμηνεύεται από το γεγονός ότι, φορολογικά τουλάχιστον, το ενδιαφέρον τόσο

187. Τις σχετικές μαρτυρίες έχει συγκεντρώσει και σχολιάσει ο Μ. Κορδύσης, *Τό εμπόριο στή βυζαντινή Λακωνία* (Θ' αϊ.-1204), *Πελοποννησιακά*. Παράρτημα 9, Αθήνα 1982-1983, 108-112.

188. *Βίος Νάωνος*, § 35.72-75.

189. Aimiilia Bakourou - Evi Katsara - Pari Kalamara, Argos and Sparta: Pottery of the 12th and 13th Centuries, στο: *Κεραμική της Μεσογείου*, 234-235.

190. *Βίος Νάωνος*, § 74.1-3.

191. *DAI*, κεφ. 50.76-78.

192. Morozzo della Rocca - Lombardo, *Documenti*, τ. 1, αρ. 65 (1135), 112 (1155), 117 (1155), 135 (1159). Τα έγγραφα αρ. 316 (1180) και 338 (1183) αναφέρονται σε αγοραπωλησίες λαδιού μεταξύ Βενετών που είχαν φυλακισθεί στη Σπάρτη μετά τα γεγονότα του 1171· πρβλ. Lilie, *Handel*, 199. Βλ. σχετικά Γερολυμάτου, *Ελαιοκομία*.

193. Morozzo della Rocca - Lombardo, *Documenti*, τ. 1, αρ. 456 (1201).

194. Άννα Λαμπροπούλου, *Η βυζαντινή Πελοπόννησος*, ό.π. σσημ. 146.

των Βενετών όσο και των βυζαντινών αρχών ήταν στραμμένο στην Κορώνη και τη Μεθώνη, τα δύο λιμάνια από τα οποία εξαγόταν το λάδι της Μάνης¹⁹⁵.

Η παραγωγή εφραλωμένης και μη κεραμεικής στο Άργος κατά τον 12ο και τις αρχές του 13ου αι. δείχνει ότι η πόλη διέθετε αξιόλογη τοπική αγορά¹⁹⁶. Όσον αφορά στην εφραλωμένη κεραμεική, είναι ενδιαφέρον ότι στο Άργος έχει βρεθεί παρόμοια κεραμεική με αυτή που έχει έλθει στο φως στην Κόρινθο και τη Σπάρτη. Η ανεύρεση κεραμουργικών εγκαταστάσεων επιτρέπει να διατυπώσουμε την υπόθεση ότι η κεραμεική αυτή, ή τουλάχιστον τμήμα της, παράγεται εγχωρίως. Παράλληλα, όπως συμβαίνει και στη Σπάρτη, έχει βρεθεί κεραμεική από λευκό πηλό εισηγμένη από την Κωνσταντινούπολη, η οποία χρονολογείται στα τέλη του 10ου με 11ο αι.¹⁹⁷ Η περίπτωση του Άργους αποτελεί ένα καλό παράδειγμα για τον τρόπο με τον οποίο η αρχαιολογία μπορεί να συμβάλει στη μελέτη επαρχιακών αγορών και στην ανίχνευση εμπορικών δικτύων για τα οποία οι γραπτές πηγές δεν αφήνουν καμία υπόνοια.

Ακριβώς το αντίστροφο ισχύει για την Πάτρα, για την οποία οι γραπτές πηγές δίνουν ορισμένες πληροφορίες. Η θέση της πάνω στον θαλάσσιο δρόμο που από την Ιταλία οδηγούσε στην Κωνσταντινούπολη ευνοούσε την ανάπτυξη εμπορικών σχέσεων με την πρωτεύουσα. Κατά την περίοδο που η Εγνατία ήταν κλειστή η σημασία της Πάτρας ως σταθμού μετεπιβίβασης για ταξιδιώτες που κινούνταν μεταξύ της πρωτεύουσας και της Ιταλίας ήταν αυξημένη. Παράλληλα όμως η Πάτρα ήταν κέντρο παραγωγής βιοτεχνικών προϊόντων. Υπάρχουν σοβαρές ενδείξεις ότι κατά το δεύτερο μισό του 9ου αι. ήταν ανεπτυγμένη η υφαντουργία και ειδικότερα η μεταξουργία. Η ιστορία της βαθύπλουτης χήρας Δανηλίδος¹⁹⁸, η οποία φέρεται ότι ήταν κάτοχος τεράστιας ακίνητης περιουσίας στην περιοχή της Πάτρας, παρά τα μυθιστορηματικά στοιχεία που εμπεριέχει¹⁹⁹, δεν μπορεί παρά να έχει ένα υπόστρωμα αλήθειας. Ο Βίος Βασιλείου αναφέρει ότι κατά την επίσκεψή της στον Βασίλειο Α΄ μετά την άνοδο του τελευταίου στον αυτοκρατορικό θρόνο, η Δανηλίδα τού χάρισε χρυσά και αργυρά σκεύη, μεταξωτά, καθώς και υφάσματα σύμμεικτα από μαλλί και λινάρι (*λινομαλοτάρια*

195. Η Κορώνη και η Μεθώνη συμπεριλαμβάνονται στο χρυσόβουλλο του Αλεξίου Α΄ (*Trattati*, αρ. 2, σελ. 40), ενώ το χρυσόβουλλο του Αλεξίου Γ΄ αναφέρει το *δριον* Πατρών και Μεθώνης (*Trattati*, αρ. 11, σελ. 130).

196. Αναστασία Οικονόμου, Κεραμεική του 12ου αιώνα από το Άργος, *8ο Συμπόσιο Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας. Περίληψεις*, Αθήνα 1988, 75.

197. Bakourou – Katsara - Kalamara, Argos and Sparta, 234.

198. Βλ. Barbara Koutava-Delivoria, Qui était Daniélis?, *Byz*, 71, 2001, 98-109.

199. Η Αναγνωστάκης, Το επεισόδιο της Δανηλίδος, στο: *Καθημερινή ζωή*, 375-390.

και *ἀμάλια λινᾶ ψιλᾶ*)²⁰⁰. Ο Συνεχιστής του Θεοφάνους χρησιμοποιεί τον όρο *σιδόνια έργα παμπούκιλα* διευκρινίζοντας ότι στη δημόδη γλώσσα ο όρος *σιδόνια* είχε πάρει τη μορφή *σενδαῖς*. Δεν αποκλείεται στο σημείο αυτό να κάνει ένα λογοπαίγνιο μεταξύ του επιθέτου *σιδόνιον*, το οποίο δηλώνει το προερχόμενο από την πόλη της Σιδώνας, γνωστή για τα μεταξωτά της, και του ουσιαστικού *σιδόνιον*, το οποίο δηλώνει ένα ύφασμα λινό. Είναι πιθανό λοιπόν, δεδομένου ότι επρόκειτο για έργα *παμπούκιλα*, δηλαδή πλούσια διακοσμημένα, ότι τα υφάσματα αυτά ήταν από μετάξι. Έχει υποστηριχθεί ότι ο όρος *σενδαῖς* αποτελεί παραφθορά του αραβικού *sundus* που δηλώνει ένα είδος ελαφρού μεταξωτού υφάσματος²⁰², χρώματος πράσινου. Επιπλέον, η πληροφορία ότι *έκαστον* (από τα υφάσματα) *εἰς καλάμου κόνδυλον ἐνεβέβλητο* υποδηλώνει ένα ύφασμα εξαιρετικά λεπτό, ιδιότητα που χαρακτηρίζει το μετάξι. Η συσχέτιση των παραπάνω δεδομένων οδηγεί στην άποψη ότι στα μέσα του 9ου αι. στην περιοχή της Πάτρας υπήρχε υφαντουργία και ειδικότερα μεταξουργία υψηλών αξιώσεων. Η μεταξουργία καλλιεργήθηκε και τους επόμενους αιώνες, οπότε γνωρίζουμε ότι στην πόλη παράγονταν μεταξωτά ιδιαίτερα υψηλής αισθητικής αξίας, η φήμη των οποίων είχε βγει έξω από τα όρια της πελοποννησιακής κοινωνίας²⁰³. Όσον αφορά στην προέλευση της πρώτης ύλης, μπορούμε να υποθέσουμε ότι το μετάξι προερχόταν από την γύρω περιοχή. Το όνομα *Μωρέας*, το οποίο τον 9ο-10ο αι. αναφερόταν στη βορειοδυτική Πελοπόννησο, αλλά σταδιακά έφθασε να δηλώνει ολόκληρη την πελοποννησιακή χερσόνησο, είναι ιδιαίτερα ενδεικτικό από αυτή την άποψη²⁰⁴.

200. Συνεχιστής Θεοφάνους, 318.13-19.

201. Liddell – Scott - Jones, λήμματα *Σιδόνιος* και *σιδών*.

202. Την υπόθεση διατύπωσε πρώτος ο A. Guillou, *La soie du katépanat d'Italie*, *TM*, 6, 1976, 73 και την υιοθέτησε ο Jacoby, *Silk*, 458-460. Ο τελευταίος μάλιστα (Jacoby, *Silk Economics*, 221) έχει καταγράψει δύο αναφορές στις αραβικές πηγές σε *sundus* βυζαντινής προέλευσης, τα οποία έχασαν τόσο μεγάλης εκτίμησης μεταξύ των μουσουλμάνων ώστε να αποστέλλονται ως δώρα σε ηγεμόνες.

203. Το 1210 ο Λατίνος αρχιεπίσκοπος Πατρών Αντελμος παραχώρησε στην παρισινή μονή του Cluny τη μονή Γηροκομείου Πατρών μαζί με τα εξαρτήματά της προσθέτοντας ότι η τελευταία θα είχε την υποχρέωση να προμηθεύει κάθε χρόνο στη μονή του Cluny *unum optimum exsamtum expensis suis* (Δ. Ζακωθηνού, 'Ο αρχιεπίσκοπος Άντελμος και τὰ πρώτα ἔτη τῆς λατινικῆς ἐκκλησίας Πατρῶν, *ΕΕΒΣ*, 10, 1933, 402-404 σημ. 4). Αν και είναι δύσκολο να αποφανθούμε αν η έκφραση *expensis suis* αναφέρεται στη δαπάνη κατασκευής ή στη δαπάνη αγοράς του *ἐξσμίτου*, φαίνεται ότι στην Πάτρα υπήρχε την περίοδο αυτή ανεπτυγμένη μεταξουργία, είτε σε ιδιωτική είτε σε εκκλησιαστική βάση. Οι βάσεις αυτής της ανάπτυξης είχαν προφανώς τεθεί κατά τους προηγούμενους αιώνες.

204. Κορδώνης, Τό ὄνομα τῆς Πελοποννήσου, ὅ.π. σημ. 110, 212-213.

2. Η βόρεια Βαλκανική

Στη βόρεια Βαλκανική τα εμπορικά δίκτυα ήταν λιγότερο πυκνά και οι αγορές λιγότερες και μικρότερης σημασίας από τις αντίστοιχες της νότιας Βαλκανικής. Ο λόγος είναι προφανής. Στην περιοχή αναπτύχθηκαν κράτη, όπου επικρατούσαν οικονομικές συνθήκες διαφορετικές από αυτές που ίσχυαν στην αυτοκρατορία. Τον 11ο αι., μετά την κατάλυση του πρώτου βουλγαρικού κράτους, και μέχρι την προτελευταία δεκαετία του 12ου αι., το Βυζάντιο επανέκτησε τον έλεγχο εκτεταμένων περιοχών στο εσωτερικό της Βαλκανικής, το γεγονός αυτό όμως δεν φαίνεται να είχε ιδιαίτερη επίδραση στην ανάπτυξη εμπορικών δικτύων. Οι περιοχές που είχαν μεγαλύτερη σημασία για το βυζαντινό εμπόριο ήταν η δυτική ακτή του Ευξείνου Πόντου και γενικότερα τα σημεία εκείνα που ήταν εύκολα προσβάσιμα, χάρις στην ύπαρξη θαλασσιών ή ποταμίων δρόμων. Εμπορικές συναλλαγές τεκμηριώνονται επίσης σε σημεία τα οποία βρισκόνταν πάνω σε χερσαίους δρόμους, όπου η στρατιωτική παρουσία των Βυζαντινών υπήρξε έντονη.

Η εύκολη σύνδεση της δυτικής ακτής του Ευξείνου Πόντου με την Κωνσταντινούπολη και το γεγονός ότι από εκεί διέρχονταν σημαντικοί θαλάσσιοι δρόμοι, κυριότερος από τους οποίους ήταν αυτός που συνέδεε την Κωνσταντινούπολη με τη Χερσόνα, συνετέλεσαν στην ανάπτυξη εμπορικών δικτύων στην περιοχή. Ο Άραβας γεωγράφος Edrisi (12ος αι.) δίνει ως ενδιάμεσους σταθμούς της διαδρομής ανάμεσα στην πρωτεύουσα και τη Χερσόνα το Φιλοπάτιο, την Αγαθούπολη, τη Σωζόπολη, την Αγκιάλο, τη Βάρνα, τις εκβολές του Δνειτέρου και του Δνειστερου. Στη συνέχεια ο δρόμος παρέπλεε τη χερσόνησο της Ρομαΐας και με ενδιάμεσους σταθμούς τη Χερσόνα και τη Σουγδαία κατέληγε στο Τιμουτοροζάν, στον Κιμμέριο Βόσπορο²⁰⁵. Ο δρόμος αυτός, συγκεκριμένα το τμήμα του μεταξύ των εκβολών του Δνειτέρου και της Κωνσταντινούπολης, ήταν ζωτικής σημασίας για τις οικονομικές σχέσεις του Βυζαντίου και της βόρειας Ευρώπης. Μέσω των ποταμών που διασχίζουν τη Ρωσία από Βορρά προς Νότο συνδέοντας τη Βαλτική θάλασσα με τον Εύξεινο Πόντο, οι Ρως²⁰⁶ μετέφεραν τα είδη που εμπορεύονταν –γυναρικά, δούλους,

205. Edrisi, τ. 2, 394-396.

206. Οι Ρως ήταν εγκατεστημένοι στον Βορρά της σημερινής Ρωσίας ήδη από το δεύτερο μισό του 8ου αι. (J. Callmer, From West to East. The Penetration of Scandinavians into Eastern Europe

δέσματα και κερύ- στην Κωνσταντινούπολη²⁰⁷. Καθοριστικό για την ανάπτυξη εμπορικών δικτύων στην περιοχή ήταν επίσης το γεγονός ότι στη δυτική ακτή του Ευξείνου Πόντου κατέληγε ο Δούναβης, ο οποίος εξασφάλιζε την επικοινωνία του Βυζαντίου με την κεντρική Ευρώπη²⁰⁸.

Τον 9ο αι. υπήρχαν πιθανώς οικονομικές επαφές μεταξύ της Κωνσταντινούπολης και των περιοχών που βρίσκονται κοντά στο δέλτα του Δούναβη. Σχετική ένδειξη αποτελεί το γεγονός ότι η κυκλοφορία βυζαντινών νομισμάτων, κυρίως χάλκινων, στην περιοχή της Δοβρουτζά αυξάνεται σημαντικά στα τέλη του 9ου και τον 10ο αι. Το φαινόμενο συνδέεται τόσο με τη διάδοση του νομίσματος με αφετηρία τα πολιτικά κέντρα του πρώτου βουλγαρικού κράτους, όσο και με την ύπαρξη εμπορικών ανταλλαγών²⁰⁹. Νομισματικοί θησαυροί και μεμονωμένα ευρήματα που έχουν έλθει στο φως σε περιοχές βόρεια του Δούναβη, όπως η Βλαχία και η Τρανσυλβανία, συνδέονται από ορισμένους ερευνητές με ανταλλαγές των περιοχών αυτών με τα παράλια του Ευξείνου Πόντου και την Κωνσταντινούπολη και συγκεκριμένα με το εμπόριο των ζώων²¹⁰. Η νομισματική κυκλοφορία στα βορειοανατολικά Βαλκάνια αυξήθηκε δραματικά στα τέλη του 10ου και κυρίως στο πρώτο μισό του 11ου αι., οπότε οι περιοχές αυτές περιήλθαν στον έλεγχο των Βυζαντινών. Οι ανασκαφικές έρευνες στο Păcuil lui Soare, το Nufăru, την Isaccea, τη Δινογέτια και το Δορύστολο έχουν φέρει στο φως μεγάλο αριθμό φόλλων²¹¹, ενώ ένας σημαντικός θησαυρός φόλλων έχει βρεθεί στο Nufăru, στις εκβολές του Δούναβη, και περιλαμβάνει νομίσματα της περιόδου 1015-1081²¹². Η αύξηση της νομισματικής κυκλοφορίας ερμηνεύεται σε πρόσφατη μελέτη ως αποτέλεσμα της έντονης

ca. 500-900, στο: *Les centres proto-urbains*, 45-94 και ειδικότερα 59-65, 73-74· S. Kuz'min, Ladoga, le premier centre proto-urbain russe, στο: *Les centres proto-urbains*, 138-139). Αργότερα μετανάστευσαν νοτιότερα, στο μέσο Δνεύπερο, όπου και ίδρυσαν το κράτος του Κιέβου (σχετικά με τη χρονολογία ίδρυσής του -στα τέλη του 9ου ή στις αρχές του 10ου αι.- βλ. C. Zuckerman, On the Date of the Khazars' Conversion to Judaism and the Chronology of the Kings of the Rus Oleg and Igor, *REB*, 53, 1995, 259-270).

207. Πρόκειται για την περίφημη οδό των Βαράγγων, η οποία περιγράφεται αναλυτικά στο *DAI*, κεφ. 2.16-20 και 9.65-71· πρβλ. Irène Sorlin, Voies commerciales, villes et peuplement de la *Rôsia* au Xe siècle d'après le *De administrando imperio* de Constantin Porphyrogénète, στο: *Les centres proto-urbains*, 341-344, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

208. Για την πλωτή αρτηρία του Δούναβη, βλ. I. Barnea, Le Danube voie de communication byzantine, στο: *Επικοινωνία*, 577-595 και ιδιαίτερα 585 κ.ε.

209. Oberländer-Târnoaveanu, *Échanges*, 387.

210. Metcalf, *Coinage*, 22-23· Πέννα, Βυζάντιο και λαοί, 54.

211. Oberländer-Târnoaveanu, *Échanges*, 391.

212. Πέννα, Βυζάντιο και λαοί, 53-54.

παρουσίας στρατιωτικών δυνάμεων στην περιοχή, ενώ συσχετίζεται επίσης με τον σημαντικό αριθμό αστικών κέντρων που δημιουργήθηκαν μετά την κατάληψη του ανατολικού βουλγαρικού κράτους από τον Ιωάννη Α΄ Ταμισιή το 971²¹³. Θεωρώ ωστόσο ότι δεν πρέπει να παραγνωρισθεί ο ρόλος του εμπορίου. Από τις γραπτές πηγές είναι γνωστό ότι μικρά πλοίαρια προσεγγίζουν τις εκβολές του Δούναβη και έπλεαν στον ποταμό κάνοντας εμπόριο, πιθανώς ειδών πρώτης ανάγκης, με τα φρούρια που βρίσκονταν κατά μήκος της νότιας όχθης του ποταμού²¹⁴. Η συγκεκριμένη πληροφορία μπορεί να συσχετισθεί με τη μαρτυρία της αρχαιολογίας. Σύνεργα κατάλληλα για την αλιεία και την επεξεργασία των ψαριών έχουν βρεθεί στη Δινογέτια και αποκαλύπτουν την ενασχόληση των κατοίκων της με το μεταπρατικό εμπόριο αυτού του είδους²¹⁵.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η κεραμική που έχει βρεθεί στη Δοβρουτζά. Συγκεκριμένα έχει έλθει στο φως εφυάλωμένη κεραμική με πραιοσινωπή εφυάλωση που χρονολογείται στα τέλη του 10ου με 11ο αι.²¹⁶ Η συγκεκριμένη κεραμική μπορεί να συγκριθεί με θραύσματα αγγείων από την Κωνσταντινούπολη, τα οποία τυπολογικά κατατάσσονται στην ομάδα *white ware II* και θεωρούνται ότι έχουν κατασκευασθεί στην πρωτεύουσα²¹⁷. Έχει επίσης έλθει στο φως κεραμική με ανάγλυφο διάκοσμο, η οποία παρουσιάζει ομοιότητες με ανάλογη κεραμική που έχει βρεθεί στην Κωνσταντινούπολη και τη Χερσόνα, καθώς και κεραμική με μονόχρωμη εφυάλωση, πιθανώς εισηγμένη από την πρωτεύουσα²¹⁸. Κωνσταντινουπολίτικη είναι ενδεχομένως, κατά τον ανασκαφέα, και η προέλευση οστράκων αγγείων με γραπτό και εγχάρακτο διάκοσμο (11ος-12ος αι.)²¹⁹. Ποικίλοι τύποι αμφορέων έχουν βρεθεί στη Δοβρουτζά και χρονολογούνται από τον 10ο μέχρι και τις αρχές του 13ου αι.²²⁰ Αν και η προέλευσή τους δεν είναι βέβαιη, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι η πρωτεύουσα, ή η ενδοχώρα της, όπου πιθανώς κατασκευάζονταν ορισμένοι από

213. Oberländer-Tärnoveanu, Échanges, 390.

214. *La vie de saint Cyrille le Philéote moine byzantin*, εισ., έκδ., μετ., σχόλ. E. Sargologos (Subsidia Hagiographica 39), Βρυξέλλες 1964, κεφ. 5, § 9.

215. Barnea, Dinogetia et Noviodunum, 356-357. Βλ. επίσης Τζέτζης, αφ. 39, σελ. 57-12-13.

216. Barnea, Dobrudja, 137-138.

217. Stephenson, *Balkan Frontier*, 86 (με παραπομπές στον J. Hayes, *Excavations at Saraçhane*, τ. II. *The Pottery*, Princeton 1992).

218. Barnea, Dobrudja, 139.

219. Barnea, Dobrudja, 139-142. Βλ. επίσης A. Kuzev, *Byzantinische Keramik (11.-12. Jh.) aus der Dobrudscha*, στο: *Κεραμική της Μεσογείου*, 77-80.

220. Barnea, Dobrudja, 131-136. Πρόκειται για τους τύπους I-III σύμφωνα με την ταξινόμηση της Nergis Günsenin, *Recherches sur les amphores byzantines dans les musées turcs*, στο: *Céramique byzantine*, 267-274. Την παρατήρηση οφείλω στην κυρία Αναστασία Παγκιάση.

αυτούς τους αμφορείς²²¹, εξήγγε στα κάστρα του κάτω Δούναβη προϊόντα όπως το κρασί και εισήγγε είδη διατροφής, όπως τα παστά ψάρια. Οι ίδιοι τύποι αμφορέων έχουν επίσης εντοπισθεί σε μεγάλο αριθμό θέσεων στα δυτικά και βόρεια παράλια του Ευξείνου Πόντου²²². Ο συνδυασμός των παραπάνω στοιχείων δείχνει ότι πράγματι λειτουργούσε ένα δίκτυο εμπορίου μεταξύ της πρωτεύουσας, των βορείων παραλίων του Ευξείνου Πόντου και του κάτω Δούναβη. Είναι πολύ πιθανό ότι στο εμπόριο αυτό εμπλέκονταν όχι μόνο οι γηγενείς, αλλά και οι φυλές των Πετσενέγων, οι οποίες αυτή την εποχή ήταν εγκατεστημένες βόρεια του Δούναβη και επιδίδονταν στο εμπόριο με τους γηγενείς, όπως έκαναν έναν αιώνα πριν με τους Χερσωνίτες²²³. Οι ανταλλαγές μεταξύ της Κωνσταντινούπολης και της Δοβρουτζά διαταράχθηκαν γύρω στα μέσα του 11ου αι., οπότε η περιοχή εισήγγε σε περίοδο κρίσης, εξ αιτίας των εισβολών τουρκικών φύλων, κυρίως των Πετσενέγων, στις περιοχές νότια του Δούναβη²²⁴.

Το Παλιό Ρωσικό Χρονικό αναφέρεται στο εμπόριο που διεξαγόταν τον 10ο αι. μεταξύ της κεντρικής Ευρώπης, του Βυζαντίου και του κράτους του Κιέβου με επίκεντρο την Perejaslavets, τοποθεσία που πιθανώς ταυτίζεται με την Πρεσθλαβίτζα, γνωστή από σφραγίδες κομμερκαίων, η οποία μάλλον βρισκόταν στις εκβολές του Δούναβη²²⁵. Το Χρονικό περιγράφει την Πρεσθλαβίτζα ως ένα κέντρο του διεθνούς εμπορίου της εποχής, όπου μπορούσε να βρει κανείς γουναρικά, κεριά και μέλι από τη Ρωσία, άλογα, σίδηρο και ασήμι από την κεντρική Ευρώπη, μεταξωτά, κρασί και (αποξηραμένους;) καρπούς από το Βυζάντιο²²⁶. Η πληροφορία επιβεβαιώνεται έμμεσα από τις βυζαντινές πηγές²²⁷, καθώς και από την αρχαιολογία. Στο Δορούστολο, στρατηγικό σημείο στη

221. Οι σφαιροειδείς αμφορείς που παρουσιάζει ο Barnea, Dobrudja, 131-133 εικ. 1-2 είναι του ίδιου τύπου (τύπος Ι) με θραύσματα αμφορέων που έχουν βρεθεί στην περιοχή της Γάνου, στην ευρωπαϊκή ακτή της Προποντίδας, και αποδίδονται από την Nergis Günşenin, Ganos: résultats des campagnes de 1992 et 1993, *Anatolia Antiqua*, 3, 1995, 165-178, ιδιαίτερα 177, σε τοπικά εργαστήρια.

222. Μπακατζής, *Τσονκαλολάγγνα*, 76-79.

223. Stephenson, *Balkan Frontier*, 86-87· πρβλ. *DAI*, κεφ. 53.530-532.

224. Barnea, *Dinogetia et Noviodunum*, 358-359.

225. N. Oikonomides, *Prethlavitza, the Little Preslav, Südost Forschungen*, 42, 1983, 7 (= του ίδιου, *Byzantium from the ninth Century to the fourth Crusade*, Λονδίνο 1992, αρ. XIV). Ο P. Nasturel, *Peut-on localiser la Petite Preslav à Păcuil lui Soare?*, *RESEE*, 3, 1965, 17-36 προτείνει το Păcuil lui Soare, νησίδα στο Δούναβη. Ο P. Diaconu, *Autour de la localisation de la petite Preslav*, *RESEE*, 3, 1965, 53-54 υποστηρίζει ότι η Μικρή Πρεσλάβια ταυτίζεται με την πόλη Tzar Krum, η οποία βρισκόταν μεταξύ της Μεγάλης Πρεσλάβια και της Πλίσα. Ο I. Iordanov, *Preslav*, 667, 669 ταυτίζει την Perejaslavets με τη Μεγάλη Πρεσλάβια.

226. *Russian Chronicle*, 86.

227. *Αλεξιάς*, 207.26-27: ναυσπόρος ὢν (ο Δούναβης), τῶν πλοίων τὰ μέγιστα τε καὶ φορτηγώτατα τούτων τῶ ποταμῶ ἐπινήθησθαι.

νότια όχθη του Δούναβη²²⁸, έχουν βρεθεί βυζαντινοί αμφορείς που χρονολογούνται γύρω στον 10ο αι.²²⁹, καθώς και η σφραγίδα ενός κομμερτσιαρίου Χερσώνος, η οποία χρονολογείται την περίοδο που ακολούθησε την κατάλυση του κράτους του Σαμουήλ, χωρίς να αποκλείεται ωστόσο μια πρωιμότερη χρονολόγησή²³⁰. Αυτό το στοιχείο υποδηλώνει ότι εμπορεύματα του ρωσικού Βορρά, τα οποία έφθαναν στα παράλια του Ευξείνου Πόντου με ενδιάμεσο σταθμό τη Χερσώνα, επανεξάγονταν προς την κεντρική Ευρώπη μέσω του Δούναβη²³¹. Επίσης, η ανεύρεση στο Noviodunum της σφραγίδας ενός βουλλωτή (11ος αι.)²³², αξιωματούχου επιφορτισμένου με το σφράγισμα ενδυμάτων η αξία των οποίων υπερέβαινε τα δέκα χρυσά νομίσματα²³³, αποτελεί μια επιπλέον ένδειξη για την ύπαρξη ενός δικτύου εμπορίου με την κεντρική Ευρώπη.

Η εικόνα που διαμορφώνουμε για τα εμπορικά δίκτυα στο εσωτερικό της βόρειας Βαλκανικής είναι ακόμη πιο αποσπασματική. Μέχρι τον 11ο αι. ο κύριος προορισμός του βυζαντινού εμπορίου στη ζώνη βορειώς του Αίμου ήταν τα πολιτικά κέντρα του πρώτου βουλγαρικού κράτους. Στην Πλίσκα και την Πρεσλάβα, παλαιά και νέα πρωτεύουσα αντίστοιχα του πρώτου βουλγαρικού κράτους, έχουν βρεθεί βυζαντινοί αμφορείς που χρονολογούνται τον 10ο-12ο αι.²³⁴ και είναι του ίδιου τύπου με αμφορείς που έχουν έλθει στο φως στη Δοβρουτζά, στη βόρεια και δυτική ακτή του Ευξείνου Πόντου²³⁵ και στην Κωνσταντινούπολη. Οι ομοιότητες αυτές παραπέμπουν ενδεχομένως σε κοινή προέλευση, χωρίς βέβαια να μπορεί να αποκλεισθεί το ενδεχόμενο παράλληλης παραγωγής σε περισσότερα του ενός κέντρα. Στην Πρεσλάβα έχει επίσης βρεθεί

228. Για τις σφραγίδες κομμερτσιαρίων Δορυστόλου, βλ. I. Jordanov, Neizdadeni vizantijski olovni pečati ot Silistra (III) (= Sceaux byzantins de Silistra non publiés III), *Bulletin de trouvailes du musée de Varna*, 24, 1988, 88-89 (=SBS, τ. 3, 154) DOSeals, τ. 1, σφ. 65.2.

229. Μπατατζής, *Τσουνκαλολάγνα*, 77.

230. Cheynet - Morrisson, *Lieux de trouvaille*, 128.

231. Ένας υπαινιγμός σε επιστολή του Ιωάννη Τζέτζη (12ος αι.) οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το Δορυστόλο εξακολουθούσε να είναι σημείο προορισμού του ρωσικού εμπορίου (*Τζέτζης*, σφ. 80, σελ. 119.5-8).

232. I. Barnea, Sceaux byzantins inédits de Dobroudja, στο: SBS, τ. 3, 60-61, σφ. 7.

233. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 4.2, 8.3.

234. Μπατατζής, *Τσουνκαλολάγνα*, 76-77, πίν. 17.3-4 (μαγαρικά δεύτερης ομάδας), σελ. 80, πίν. 20.1-3 (μαγαρικά 5ης ομάδας). Πρόκειται για τους τύπους I-III κατά την ταξινόμηση της Günseiner, *Recherches*, ό.π. σημ. 220. Την παρατήρηση σφείω στην κυρία Αναστασία Παγκάκη.

235. Barnea, Dobrudja, 131-136. Για τους αμφορείς που έχουν βρεθεί στα βόρεια παράλια του Ευξείνου Πόντου, βλ. συνοπτικά A. Sazanov, Les amphores de l'Antiquité tardive et du Moyen Age: continuité ou rupture? Le cas de la mer Noire, στο: *Actes du VIe congrès de l'Association Internationale pour l'Étude des Céramiques Médiévales en Méditerranée*, Aix-en-Provinces 1997, 87-102.

εφυαλωμένη κεραμεική πολυτελείας, η οποία θεωρείται εισηγμένη από το Βυζάντιο και χρονολογείται τον 10ο ή το πρώτο μισό του 11ου αι.²³⁶

Οι κοιλάδες των ποταμών που ρέουν από Βορρά προς Νότο και εκβάλλουν στο Αιγαίο ήταν από τους κυριότερους δρόμους διείσδυσης στο εσωτερικό της Βαλκανικής και το Βυζάντιο κατέβαλε προσπάθεια ήδη από τον 9ο αι. να εκμεταλλευθεί τα οικονομικά πλεονεκτήματα που προσέφερε η γεωγραφία²³⁷. Ο Κωνσταντίνος Ζ' αναφέρεται σε έναν δρόμο που οδηγούσε από τη Θεσσαλονίκη στο Βελιγράδι σε οκτώ ημέρες, εάν κανείς ταξίδευε με κανονικό ρυθμό. Από τη Θεσσαλονίκη ο δρόμος ακολουθούσε την κοιλάδα του Αξιού και στη συνέχεια την κοιλάδα του Μοράβα, η οποία κατέληγε στο Δούναβη²³⁸. Η διαδρομή αυτή αποτελούσε τμήμα μιας μεγαλύτερης διαδρομής που οδηγούσε στις εκβολές του Δούναβη, στη Χερσόνα και στο Σάρκελ. Μέχρι τα μέσα του 11ου αι. ο δρόμος αυτός ήταν σχεδόν αποκλειστικά στρατιωτικός. Τον 12ο αι. όμως, παρά το γεγονός ότι εξακολούθησε να εξυπηρετεί κυρίως τις ανάγκες του στρατού²³⁹, ο δρόμος άρχισε να χρησιμοποιείται περιορισμένα και από εμπόρους.

Η αρχαιολογία είναι η κύρια αν όχι η αποκλειστική πηγή πληροφόρησης για το ζήτημα αυτό. Βυζαντινοί αμφορείς που χρονολογούνται από τον 11ο μέχρι τον 13ο αι. έχουν βρεθεί σε οχυρά στο Δούναβη (Βελιγράδι, Βρανίτσεβο, Ρωμαϊκές Γέφυρες). Ο μικρός αριθμός των ευρημάτων, δεδομένων των συστηματικών ανασκαφών που έχουν διενεργηθεί στον χώρο αυτό, υποδηλώνει ότι το εμπόριο με το Βυζάντιο ήταν περιορισμένο²⁴⁰. Αντίθετα, η διείσδυση της βυζαντινής κεραμεικής, εφυαλωμένης και μη, ήταν σημαντικότερη νοτιότερα. Οι αρχαιολόγοι έχουν προσπαθήσει να συσχετίσουν ένα μέρος της εφυαλωμένης κεραμεικής που έχει έλθει στο φως στην πολύχνη Ras (το βυζαντινό Ύρασιον) στη νοτιοανατολική Σερβία, καθώς και ανάλογα δείγματα από την Πρίλαπο, τα Σκόπια, τη Ναϊσόσ, αλλά και τη Δινογέτια, με ένα σημαντικό κέντρο παραγωγής τέτοιας κεραμεικής στην περιοχή της νότιας Βαλκανικής. Ως τέτοιο έχει προταθεί η Θεσσαλονίκη²⁴¹. Νεώτερες ωστόσο έρευνες, σύμφωνα με τις οποίες η γνωστή μέχρι σήμερα παραγωγή εφυαλωμένης κεραμεικής στη Θεσσαλονίκη χρονολογείται μετά το

236. Jordanov, Preslav, 669.

237. Βλ. παραπάνω σελ. 145-146, 150-151.

238. *DAI*, κεφ. 42.15-18· *DAI, Commentary*, 154· πρβλ. Avramea, Communications, 66.

239. L. Maksimović, La Serbie et les directions des expéditions militaires byzantines au XIIe siècle, *Zbornik Radova*, 22, 1983, 7-18 (στα σερβοκροατικά, με γαλλική περίληψη, 18-19).

240. Ljiljana Bjelajač, Byzantine Amphorae in the Serbian Danubian Area in the 11th-12th Centuries, στο: *Céramique byzantine*, 109-118.

241. M. Popović, Importation et production locale de céramique à Ras (fin XIe-début XIIIe siècle), στο: *Céramique byzantine*, 122-124.

δεύτερο μισό του 13ου αι.²⁴², γεννούν επιφυλάξεις ως προς την εγκυρότητα αυτού του συμπεράσματος. Το ίδιο δύσκολη είναι η εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με την εισαγωγή αμφορέων και οινοχών. Η βυζαντινή προέλευση πιθανολογείται για αρκετά από αυτά τα αντικείμενα που χρονολογούνται τον 12ο αι., χωρίς ωστόσο να είναι δυνατή η διατύπωση περισσότερο συγκεκριμένων θέσεων²⁴³.

Εκτός από την κοιλάδα του Αξιού, ο άλλος δρόμος διείσδυσης στο εσωτερικό της βόρειας Βαλκανικής ήταν η λεγόμενη Βασιλική Οδός, η οποία από την Κωνσταντινούπολη κατέληγε στο Βελιγράδι διασχίζοντας το εσωτερικό της Βαλκανικής²⁴⁴. Με αφετηρία την Κωνσταντινούπολη και τα νότια παράλια της Θράκης (Ρήγιον, Αθύρα, Σηλυμβρία, Ηράκλεια, Τζουρουλόν) ο δρόμος κατευθυνόταν προς την Αρκαδιούπολη και την Αδριανούπολη και ακολουθώντας την κοιλάδα του Έβρου έφθανε στη Φιλιπούπολη. Στη συνέχεια περνούσε τις Πύλες του Τραϊανού, τη Σερδική (Σόφια), τη Ναϊσόσ και κατέληγε στο Βελιγράδι. Αν και ο δρόμος ήταν κατ' εξοχήν στρατιωτικός –αυτόν χρησιμοποίησαν οι Γερμανοί στη Β' και Γ' σταυροφορία προκειμένου να φθάσουν στα περικόρα της Κωνσταντινούπολης²⁴⁵– κατά μήκος του αναπτύχθηκαν τον 12ο αι. αρκετοί οικισμοί²⁴⁶ και μερικές σημαντικές αγορές όπως η Ναϊσόσ. Οι δυτικοί ιστορικοί των σταυροφοριών αναφέρονται στον ανεφοδιασμό του στρατού της Γ' σταυροφορίας σε σιτηρά και κρασί στη Ναϊσόσ²⁴⁷. Δεν είναι σίγουρα τυχαίο το γεγονός ότι οι σταθμοί της Βασιλικής οδού στο βυζαντινό έδαφος έχουν περιληφθεί στο χρυσόβουλλο του 1198 υπέρ της Βενετίας²⁴⁸. Το σημαντικότερο βέβαια από εμπορικής πλευράς τμήμα του δρόμου ήταν αυτό που διέσχιζε τη Θράκη, όπου βρίσκονταν αγορές σιτηρών, τις οποίες επισκέπτονταν Βενετοί και Γενουάτες ήδη από τα μέσα του 12ου αι.²⁴⁹.

242. Παπαϊωάννα-Μπακαρτζή, Εργαστήρια εφραλωμένης κεραμικής, ό.π. σμμ. 51, 57.

243. Popović, *Importation*, 126-130.

244. C. Jirecek, *Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe*, Πράγα 1877· πρβλ. Asdracha, *Rhodopes*, 31· Avramea, *Communications*, 65-66.

245. *A History of the Crusades*, εκδ. K. Setton, τ. 1, Madison, Milwaukee, Λονδίνο 1969, 484-485· τ. 2, Madison-Milwaukee-Λονδίνο 1969, 94-109. Βλ. πρόσφατα Elena Koytcheva, *Civitates et castra on Via Militaris and Via Egnatia: Early Crusaders' View*, *RESEE*, 44, 2006, 139-144.

246. Rašev-Dinčev-Borissov, *Le village*, 357-361.

247. Lilie, *Handel*, 203-204. Για τη Ναϊσόσ, βλ. Albert d'Aix, *Liber christianaе expeditionis pro eptione, emundatione et restitutione sanctae hierosolymetanae ecclesiae*, στο: *Recueil des Historiens des Croisades. Historiens Occidentaux*, τ. 4, Παρίσι 1879, 304.

248. *Trattati*, αμ. 11, σελ. 130.

249. Βλ. αναφορές σε Lilie, *Handel*, 178-179.

Συμπέρασμα

Από τον 9ο μέχρι τον 11ο αι. η Βαλκανική χερσόνησος έζησε μέσα στη δίνη της σύγκρουσης του Βυζαντίου με το βουλγαρικό κράτος. Το γεγονός επηρέασε αρνητικά την οικονομία αζόμη και των νοτιότερων τμημάτων της χερσονήσου. Οι επικοινωνίες ήταν δύσκολες και οι αγορές λίγες. Η κατάσταση ήταν σαφώς δυσχερέστερη στο βορειότερο τμήμα της χερσονήσου. Αυτά τα δεδομένα άλλαξαν τον 11ο αι. μετά την επικράτηση ειρήνης στην περιοχή. Νέες παραγωγικές δραστηριότητες, όπως η σιροτροφία και η μεταξουργία, έκαναν την εμφάνισή τους και νέες αγορές αναδύθηκαν στον βαλκανικό χώρο. Παράλληλα, καθιερωμένες αγορές όπως η Κόρινθος γνώρισαν μεγάλη ακμή. Στην εξέλιξη αυτή συνετέλεσε η οικονομική ανάπτυξη που παρατηρείται την ίδια εποχή στην ιταλική χερσόνησο, η οποία έστρεψε το ενδιαφέρον στη γειτονική Ελλάδα, καθώς και η εν γένει βελτίωση της οικονομικής κατάστασης των Βυζαντινών. Οι νέες αγορές, χωρίς να είναι σε θέση αμφισβητήσουν την εξέχουσα θέση της πρωτεύουσας, διαδραμάτισαν, χάρις στην καίρια γεωγραφική τους θέση πάνω στους χερσαίους και θαλάσσιους δρόμους, εξέχοντα ρόλο το εμπόριο. Ενώ μέχρι τον 11ο αι. το οικονομικό δυναμικό του Βυζαντίου εντοπιζόταν στη Μικρά Ασία, τον 12ο αι. η νότια Βαλκανική πήρε τη σκυτάλη της ανάπτυξης. Έχει μάλιστα γίνει λόγος, με κάποια δόση υπερβολής, για το «βιομηχανικό τρίγωνο» Κορίνθου, Θήβας και Αθήνας. Είναι αλήθεια ότι οι σημαντικές εδαφικές απώλειες που υπέστη το Βυζάντιο στη Μικρά Ασία το στέρησαν από ένα τμήμα των πλουτοπαραγωγικών πηγών του. Η κυριότερη όμως αιτία αυτής της μετατόπισης του κέντρου βάρους της οικονομίας συνίστατο πιθανώς στο γεγονός ότι οι δομές στο βαλκανικό τμήμα της αυτοκρατορίας ευνοούσαν την εκτύλιξη της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, ενώ αντίθετα στο μικρασιατικό τμήμα το κράτος και η Εκκλησία, κύριοι γαιοκτήμονες, διέθεταν δικούς τους μηχανισμούς εμπορευματοποίησης του αγροτικού πλεονάσματος που δεν άφηναν περιθώρια ανάμιξης σε άλλους.

Η ΧΕΡΣΩΝΑ

Η Χερσώνα¹, στη δυτική ακτή της Κριμαίας, οργανώθηκε σε θέμα από τον αυτοκράτορα Θεόφιλο το 833 ή το 841 με σκοπό την άμυνα του Βυζαντίου απέναντι στις επιθέσεις των λαών της στέππας². Ιδιαιτερότητα της Χερσώνας σε σχέση με άλλες βυζαντινές αγορές ήταν ότι αποτελούσε μια νησίδα αποκομμένη από τα βυζαντινά εδάφη και περιβαλλόμενη από λαούς με τους οποίους δεν είχε πάντοτε τις καλύτερες σχέσεις. Τα δύο αυτά σημεία καθόρισαν σε σημαντικό βαθμό την οικονομική της φυσιογνωμία, η οποία παρουσίαζε τα εξής χαρακτηριστικά: πρώτον, εξάρτηση όσον αφορά στις εισαγωγές ειδών διατροφής από τη βυζαντινή επικράτεια και δεύτερον, ενασχόληση των κατοίκων της με το μεταπρατικό εμπόριο προϊόντων που διακινούσαν οι λαοί της στέππας και ο Βορράς, αλλά και βυζαντινών ειδών πολυτελείας.

Η οικονομική σημασία της πόλης διαφαίνεται ήδη από τον 7ο-8ο αι., χάρις στις σφραγίδες των κομμερκαριών που έχουν σωθεί από αυτή την περίοδο³. Είναι ενδιαφέρον ότι σε μια εποχή κατά την οποία η νομισματική κυκλοφορία συρρικνώνεται δραματικά παντού⁴, στη Χερσώνα, παρά τη σχετική κάμψη που παρατηρείται, το νόμισμα εξακολουθεί να κυκλοφορεί. Οι ανασκαφές έχουν φέρει στο φως μεγάλο αριθμό νομισμάτων που έχουν κοπεί σε διαφορετικά νομισματοκοπεία. Το γεγονός αυτό υποδηλώνει τη διατήρηση σχέσεων με άλλες περιοχές της αυτοκρατορίας⁵. Νομίσματα του νομισματοκοπείου της Χερσώνας

---

1. Βλ. Alla Romančuk, *Studien zur Geschichte und Archäologie des byzantinischen Cherson*, επιμ. H. Heinen (Colloquia Pontica 11), Leiden - Βοστώνη 2005, η οποία επιχειρεί τη σύνθεση των αρχαιολογικών μελετών που υπάρχουν για τη Χερσώνα.

2. *DAI, Commentary*, 154. O. C. Zuckerman, Les Hongrois au pays de Lebedia. Une nouvelle puissance aux confins de Byzance et de la Khazarie ca 836-889, στο: *Το εμπόλεμο Βυζάντιο* (Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών. Διεθνή συμπόσια 4), επιμ. Κ. Τσιανώσης, Αθήνα 1997, 70-71 αντιμετωπίζει τη δημιουργία του θέματος Χερσώνας ως μια ενορχηστρωμένη προσπάθεια του Βυζαντίου και των Χαζάρων να κρατήσουν τους Ούγγρους μακριά από τη χερσόνησο της Κριμαίας.

3. Irina V. Sokolova, Les sceaux byzantins de Chersôn, στο: *SBS*, τ. 3, 106. N. Alexeenko - Alla Romančuk - Irina Sokolova, Die neuen Funde an Bleisiegeln aus Herson, στο: *SBS*, τ. 4, 145-146.

4. Morriison, *Byzantine Money*, 955-957.

5. Irina. V. Sokolova, Nahodki vizantiiskih monet VI-XII vv. v Krimy, *VV*, 29, 1969, 258-259, 262.

Ιδιαίτερη θέση μεταξύ των ευρημάτων κατέχουν τα νομίσματα του νομισματοκοπείου της Σικελίας, τα οποία χρονολογούνται στα χρόνια του Λέοντος Ε' (813-820) και συνδέονται είτε με την εξορία πολλών

έχουν βρεθεί σε θέσεις της ανατολικής Κριμαίας και στη χερσόνησο του Τιμουτοροκάν⁶, ενώ αμφορείς του 8ου-10ου αι. που προέρχονται από τα τοπικά εργαστήρια έχουν έλθει στο φως σε διάφορες θέσεις στα βόρεια του Ευξείνου Πόντου⁷. Τα ευρήματα αυτά υποδηλώνουν σημαντικές οικονομικές επαφές της Χερσόνας με την υπόλοιπη Κριμαία, με τη χερσόνησο του Τιμουτοροκάν, καθώς και με την Υπερκαννακασία και τη Χαζαρία.

Όσον αφορά στον πρωτογενή τομέα παραγωγής, δεν είναι γνωστά πολλά πράγματα. Οι Χερσωνίτες ασχολούνταν με την αλιεία και την εμπορευματοποίηση του προϊόντος της αλιείας. Αυτό υποδηλώνουν τόσο τα εργαλεία που βρέθηκαν στις ανασκαφές και που εξυπηρετούσαν την επεξεργασία των ψαριών ώστε να μπορέσουν να συντηρηθούν, όσο και οι δεξαμενές και οι πίθοι που προορίζονταν για την αποθήκευση των ταριχευμένων ψαριών. Από τον εντυπωσιακό αριθμό των 102 δεξαμενών που έχουν βρεθεί στη Χερσόνα, οι 33 χρονολογούνται στην περίοδο μεταξύ του 6ου και του 10ου αι.⁸ Η αλιεία ήταν ζωτικής σημασίας για τους Χερσωνίτες, σε σημείο που η ρωσο-βυζαντινή συνθήκη του 944 περιελάμβανε ρήτρα για την ασφάλεια των αλιέων στις εκβολές του ποταμού Δνείπερου⁹. Η ενασχόληση με την αλιεία οδήγησε τους Χερσωνίτες στη δημιουργία αλικιών σε όλο το μήκος της ακτής από τη Χερσόνα μέχρι τις εκβολές του Δνείπερου¹⁰. Μέρος των αλιπάστων εξαγόταν πιθανώς στην Κωνσταντινούπολη.

Κύρια ωστόσο δραστηριότητα των Χερσωνιτών ήταν το διεθνές μεταπρατικό εμπόριο στον χώρο της ευρασιατικής στέππας. Τον 9ο αι. το εμπόριο μεταξύ του Βορρά και του Βυζαντίου είχε πιθανώς επίκεντρο τη Χερσόνα¹¹. Στη σκέψη αυτή οδηγεί ένα χωρίο του Άραβα γεωγράφου Ibn Khurradādhbih (μέσα

μοναχών στη Χερσόνα κατά την περίοδο της δεύτερης οικονομικής (Irina Sokolova, *Les monnaies siciliennes du IXe siècle des fouilles de Chersonèse*, στο: *Congresso internazionale di Numismatica*, τ. 2, Ρώμη 1965, 565-570) είτε με πιθανή μεταφορά στρατευμάτων από τη Σικελία στη Χερσόνα (Sokolova, *Les sceaux byzantins de Cherson*, 107).

6. Sokolova, Krimy, 263.

7. Για τη βιβλιογραφία, βλ. Anne Bortoli - M. Kazanski, *Kherson and Its Region*, στο: *EHB*, τ. 2, 662. Ανάλυτικά για τα εργαστήρια κεραμεικής της Χερσόνας, βλ. Romančuk, *Studien*, 113-115 (8ος-9ος αι.), 118-120 (11ος-12ος αι.).

8. Romančuk, *Studien*, 102-109· J. Smedley, *Archeology and the History of Cherson: A Survey of some Results and Problems*, *Άρχαιολογία Πόντου*, 35, 1978, 188· Bortoli - Kazanski, *Kherson*, 662.

9. *Russian Chronicle*, 76.

10. *DAI*, κεφ. 42.69-71. Βλ. σχετικά Μαρία Γερολυμάτου, *Η εκμετάλλευση των αλικιών και το εμπόριο των αλιπάστων στο Βυζάντιο των μέσων και ύστερων χρόνων*, στο: *Το ελληνικό αλάτι*, εκδ. Πολιτιστικό και Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 2001, 334.

11. Shepard, *Constantinople-gateway*, 247-251.

9ου αι.) σύμφωνα με τον οποίο οι Ρως έμποροι μετέβαιναν στη *ρομαϊκή θάλασσα* –όρος που κατά πάσα πιθανότητα δηλώνει τον Εύξεινο Πόντο– όπου η βυζαντινή διοίκηση εισέπραττε ως φόρο 1/10 επί της αξίας των εμπορευμάτων που αυτοί μετέφεραν¹². Δεν υπάρχει κανένας υπαινηγμός στην Κωνσταντινούπολη, εκτός και αν ο συγγραφέας υπονοεί ότι οι Ρως έφθαναν στο Ιερό, σημείο ελέγχου της ναυσιπλοΐας από τον Εύξεινο Πόντο προς τον Βόσπορο και το αντίστροφο. Η εύρεση στη Χερσώνα της σφραγίδας ενός κόμη του Ιερού (β' τέταρτο 9ου αι.)¹³, αξιωματούχου επιφορτισμένου με τον έλεγχο της διακίνησης ανθρώπων και αγαθών μεταξύ της Κωνσταντινούπολης και του Ευξείνου Πόντου και το αντίστροφο¹⁴, είναι έμμεση απόδειξη για τη διαμεσολάβηση των Χερσονητιών μεταξύ Κωνσταντινούπολης και Ευρασίας.

Η κυριότερη γραπτή πηγή για τη λειτουργία εμπορικού δικτύου μεταξύ Χερσώνας και Κωνσταντινούπολης είναι ο Κωνσταντίνος Ζ' Πορφυρογέννητος. Ο λόγιος αυτοκράτορας σχολιάζει τη στενή εξάρτηση της Χερσώνας από τη νότια ακτή του Ευξείνου Πόντου, από την οποία εισήγγε τα απαραίτητα για την επιβίωσή της αγαθά¹⁵ και από την Κωνσταντινούπολη, προς την οποία εξήγγε είδη που αποκτούσε χάρις στις συναλλαγές της με τους λαούς της γειτονικής στέππας και με τους Ρως. Ο Πορφυρογέννητος τονίζει με έμφαση ότι *ἐὰν οὐ ταξιδεύσωσι οἱ Χερσονῆται εἰς Ῥωμανίαν καὶ πιπράσκωσι τὰ βυσσάκια καὶ τὰ κηρία, ἅπερ ἀπὸ τῶν Πατζνακιῶν πραγματεύονται, οὐ δύναται ζῆσαι*¹⁶. Ἦδη από τον 9ο αι. Ούγγροι και Βυζαντινοί συναλλάσσονταν στον Βόσπορο, λιμάνι στην ανατολική Κριμαία. Οι Ούγγροι πωλούσαν δούλους με αντάλλαγμα βυζαντινά υφάσματα πολυτελείας¹⁷. Τον 10ο αι. οι Πετσενέγοι απώθησαν τους Ούγγρους προς τα δυτικά και ανέλαβαν τον ρόλο του ενδιάμεσου στο ευρασιατικό εμπόριο¹⁸. Οι

12. *Ibn Khurradādhbih*, 115.

13. *Zacos-Veglery*, τ. 1.2, σφ. 2077 (=Sokolova, *Les sceaux byzantins de Chersôn*, 107).

14. *Ahrweiler, Fonctionnaires*, 246-247.

15. *DAI*, κερ. 53.512-525.

16. *DAI*, κερ. 53.530-532· πρβλ. O. Pritsak, *The Pečenegs. A Case of Social and Economic Transformation*, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 1, 1975, 226-228 (=O. Pritsak, *Studies in Medieval Eurasian History*, Λονδίνο 1981, σφ. X).

17. Zuckerman, *Les Hongrois*, ό.π. σμ. 2, 68, 72.

18. Μέχρι τον 8ο αι. οι Πετσενέγοι ζούσαν στην κεντρική Ασία και ασχολούνταν με το διηπειρωτικό εμπόριο. Οι Ούζοι τους εξεδίωξαν από τις εστίες τους και εγκαταστάθηκαν δυτικότερα ανάμεσα στους ποταμούς Ουράλη και Βόλγα. Υφιστάμενοι νέες πιέσεις από τους Ούζους μετακινήθηκαν βορείως της Αζοφικής θάλασσας από όπου έδιωξαν τους Ούγγρους (Pritsak, *Pečenegs*, 214-217, 223-226). Για τον ρόλο των Πετσενέγων στο διπλωματικό παιχνίδι στην περιοχή της Ευρασίας κατά το 10ο αι., βλ. F. Wozniak, *Byzantium, the Pechenegs, and the Rus': The Limitations of a Great Power's Influence on its Clients in the 10th Century Eurasian Steppe*, *Archivum Eurasiae*

Πετσενέγοι μετέβαιναν στη Χερσώνα¹⁹, όπου πωλούσαν δέρματα που ελεξεργάζονταν οι ίδιοι και κερί που προμηθεύονταν από τους Ρως²⁰. Η διαμεσολάβηση τον 10ο αι. των Πετσενέγων στο εμπόριο της Χερσώνας με τους Ρως δεν αποκλείει βέβαια τις απ' ευθείας συναλλαγές μεταξύ των Χερσωνιτών και του νεοσύστατου κράτους του Κιέβου. Υπάρχουν μαρτυρίες για μετάβαση Χερσωνιτών στο Κίεβο²¹, ενώ νομίσματα του νομοματοκοπέιου της Χερσώνας έχουν βρεθεί κατά μήκος του ποταμιού Δνείπερου²². Με τη σειρά τους οι Χερσωνίτες εξήγαγαν τα είδη που τους προμήθευαν οι Πετσενέγοι στην Κωνσταντινούπολη. Κατά την επιστροφή τους μετέφεραν είδη πολυτελείας, τα οποία στη συνέχεια προωθούσαν προς τους λαούς της Ευρασίας, πάλι μέσω των Πετσενέγων, οι οποίοι εισέπρατταν την αμοιβή τους σε είδος²³. Η καταστροφή της Χερσώνας το 989 από τον Ρώσο ηγεμόνα Βλαδίμηρο²⁴ απάλλαξε ενδεχομένως τους Ρως από έναν ανεπιθύμητο ενδιάμεσο στις συναλλαγές τους με την αυτοκρατορία. Τον 11ο αι. οι Πετσενέγοι αναγκάστηκαν να μεταναστεύσουν δυτικότερα. Στον χώρο της νότιας Ρωσίας τούς διαδέχθηκαν οι Κουμάνοι²⁵. Η νέα κατάσταση δεν επηρέασε ωστόσο τους Χερσωνίτες, οι οποίοι εξακολούθησαν να ασχολούνται με αυτό που γνώριζαν πολύ καλά να κάνουν, να διαμεσολαβούν δηλαδή μεταξύ των εκάστοτε κυρίων της στέππας και του Βυζαντίου²⁶.

Η αρχαιολογία επαληθεύει τις πληροφορίες των γραπτών πηγών σχετικά με την ύπαρξη εμπορικών σχέσεων της Χερσώνας με την Κωνσταντινούπολη και τη ζώνη στα βόρεια και δυτικά του Ευξείνου Πόντου. Στη Χερσώνα έχει βρεθεί εφραλωμένη κεραμεική από λευκό πηλό εισηγμένη πιθανότατα από την Κωνσταντινούπολη²⁷. Έχουν επίσης έλθει στο φως αχλαδόσχημοι αμφορείς με κοντόχονδρο σώμα (9ος-10ος αι.), γνωστοί μεταξύ άλλων από την Κωνσταντινούπολη και το Σάροελ²⁸ (η ανέγερσή του συνδέεται με τη δημιουργία

Medii Aevi, 4, 1984, 299-316. Βλ. επίσης Élisabeth Malamut, *L'image byzantine des Petchénègues*, *BZ*, 88, 1995, 105-115.

19. *DAI*, κερφ. 9.66-67.

20. *DAI*, κερφ. 9.48-50,70-71· πρβλ. Shepard, *Russian Steppe-Frontier*, 221.

21. *DAI*, κερφ. 9.66-67.

22. Πέννα, Βυζάντιο και λαοί, 57-58.

23. *DAI*, κερφ. 6.

24. *Russian Chronicle*, 111-112.

25. Βλ. *EI*, τ. 5, λήμμα, Kirčak (G. Hazai)· G. Moravčik, *Byzantinoturcica*, τ. 1 (Berliner Byzantinistische Arbeiten 10), Βερολίνο 1958, 91.

26. *Αλεξιάς*, 285.7-10.

27. Smedley, *Cherson, 187· Bortoli - Kazanski, Kherson*, 662.

28. Μπαρτζής, *Τσονκαολάγηννα*, 76-77.

του θέματος Χερσώνος²⁹), καθώς και αγλαδόσχημοι αμφορείς με επίμηκες σώμα (10ος-11ος αι.), οι οποίοι έχουν επίσης βρεθεί στην Κωνσταντινούπολη, το Σάργκελ και τη Δινογέτια³⁰. Γενικά θεωρείται ότι πολλοί από αυτούς τους αμφορείς έχουν εισαχθεί από την Κωνσταντινούπολη³¹. Δεν αποκλείεται ωστόσο, δεδομένης της μεγάλης διάδοσης των συγκεκριμένων τύπων σε θέσεις γύρω από τον Εύξεινο Πόντο, την Αζοφική θάλασσα, τον Ντον και τον Δνείπερο, να πρόκειται για παραγωγή τοπικών εργαστηρίων³².

---

29. *DAI*, κεφ. 42: πρβλ. Zuckerman, *Les Hongrois*, ό.π. σημ. 2, 55, 67-73.

30. Μπακατζής, *Τσονκαολάγηννα*, 78-79.

31. Smedley, *Cherson, 188-189*· Bortoli-Kazanski, *Kherson*, 662.

32. Βλ. τις επιφυλάξεις που διατυπώνει ο Smedley, *Cherson, 188-189*.

B. ΤΟ ΕΜΠΟΡΙΟ ΚΑΙ ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ

1. Το εμπόριο και η διπλωματία της αυτοκρατορίας

Αντίθετα με ό,τι συμβαίνει στα σύγχρονα κράτη, η προώθηση του εμπορίου δεν αποτελούσε κύριο μέλημα των μεσαιωνικών κρατών, συμπεριλαμβανομένου του βυζαντινού. Αυτό ωστόσο δεν σημαίνει ότι το Βυζάντιο δεν είχε επίγνωση της σημασίας του εμπορίου για την επίτευξη των πολιτικών και διπλωματικών του στόχων. Η συνθήκη που συνομολογήθηκε το 716 με το νεοσύστατο βουλγαρικό κράτος προέβλεπε ότι οι Βυζαντινοί όφειλαν να δίνουν κάθε χρόνο στους Βουλγάρους πολυτελή ενδύματα (*έσθητες*) και κόκκινα δέρματα η συνολική αξία των οποίων μπορούσε να φθάσει έως το ποσό των τριάντα λιτρών χρυσού¹. Ο Συνεχιστής του Θεοφάνους γράφοντας για το ζήτημα της ανανέωσης της βυζαντινο-βουλγαρικής συνθήκης το 812 σημειώνει: *Κρούμνον ... σπονδάς ζητούντος ειρηνικάς, ει μόνον τὰ κατ' ἔτος διδόμενα εἰς τάξιν οἶμαι δοθῶσιν φόρον ἀπ'αὐτῶν, ὡς τοῖς πρότερον ἔδοξε*². Κατά την άποψη μου υπονοεῖ ότι τα κόκκινα δέρματα και τα πολυτελή ενδύματα ήταν παλαιότερα ένας φόρος σε είδος τον οποίο οι Βυζαντινοί κατέβαλλαν στους Βουλγάρους σε ετήσια βάση. Με το πέρασμα του χρόνου, πιθανώς ύστερα από τους νικηφόρους πολέμους του Κωνσταντίνου Ε' εναντίον της Βουλγαρίας, η πρακτική αυτή ατόνησε και τα συγκεκριμένα είδη κατέληξαν να αποτελούν αντικείμενο εμπορίου μεταξύ των δύο κρατών. Φαίνεται λοιπόν ότι ο Κρούμος προσέφερε στο Βυζάντιο ειρήνη υπό τον όρο ότι τα κόκκινα δέρματα και τα πολυτελή ενδύματα θα καταβάλλονταν εκ νέου υπό μορφή φόρου. Έχει μάλιστα υποστηριχθεί ότι ο Βούλγαρος ηγεμόνας προσπάθησε να αυξήσει την αξία τους από τριάντα σε πενήντα λίτρες χρυσού³.

---

1. Οι όροι της συνθήκης του 716 (Dölger, *Regesten*, τ. 1, αρ. 276) είναι έμμεσα γνωστοί από τις προτάσεις του Κρούμου για ειρήνη το 812 (*Θεοφάνης*, 497.18-22).

2. *Συνεχιστής Θεοφάνους*, 12.17-20.

3. Ν. Οικονομίδης, *Tribute or Trade? The Byzantine-Bulgarian Treaty of 716*, *Studia Slavico-Byzantina et Mediaevalia Europensia*, τ. 1, 1988, 29-30. Στη συνθήκη του 716 αναφέρεται επίσης ο Αναστάσιος Βιβλιοθηκάριος, σύμφωνα με τον οποίο το όριο της αξίας των ειδών αυτών δεν έπρεπε να υπερβαίνει τις πενήντα λίτρες χρυσού (*Anastasioi bibliothecarii summae ac apostolicae sedis Chronographia tripertita*, στο: *Theophanis Chronographia*, τ. 2, έκδ. C. de Boor, Λειψία 1885, 335.11-17). Την πιο ενδιαφέρουσα εξήγηση για αυτή την απόγλιση προτείνει ο G. Litavrin, K diskussii o dogonore 716g. mezdu Vizantej i Bolgarej. *Bsl*, 56, 1995, 38-39, ο οποίος διατυπώνει την ευφυή υπόθεση ότι ο Αναστάσιος Βιβλιοθηκάριος συγγείει το γράμμα λ, το οποίο δηλώνει τον αριθμό τριάντα στην ελληνική, με το γράμμα L της λατινικής, το οποίο δηλώνει τον αριθμό πενήντα.

Το χωρίο παρουσιάζει δυσκολία ως προς την κατανόηση της φύσης αυτών των παραχωρήσεων. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι αρχικά τουλάχιστον, δηλαδή το 716, τα παραπάνω είδη δεν δίνονταν στους Βουλγάρους ως φόρος, αλλά αποτελούσαν πράγματι αντικείμενο εμπορίου μεταξύ των δύο κρατών, με τη διαφορά ότι ετίθετο ανώτατο όριο ως προς την αξία τους⁴. Θεωρώ πιθανότερο ότι επρόκειτο από την αρχή για μια μορφή αναγκαστικού δώρου προς τον Βούλγαρο ηγεμόνα, το οποίο δεν είχε καμία σχέση με εμπόριο⁵. Το εμπόριο μεταξύ των δύο κρατών διεξαγόταν παράλληλα, μερικώς ελεύθερο, μερικώς υπό την κρατική επίβλεψη⁶. Πάντως, αυτό που έχει σημασία είναι ότι είδη πολυτελείας, η διακίνηση των οποίων ήταν, αυτή την εποχή, περιορισμένη και ελεγχόμενη χρησιμοποιούνταν από το Βυζάντιο ως διπλωματικό όπλο στις σχέσεις του με άλλους λαούς. Τον 10ο αι. ο αυτοκράτορας έδινε ως αμοιβή στους Πετσοεγγούς για τις υπηρεσίες που προσέφεραν στο Βυζάντιο μεταξωτά, μπαχαρικά και πολυτελή κόκκινα δέρματα, τα οποία ο νομαδικός αυτός λαός διακινούσε στη συνέχεια στον χώρο της Ευρασίας⁷. Στη συναλλαγή μεσολαβούσαν Χερσωνίτες έμποροι, για τους οποίους γνωρίζουμε ότι πωλούσαν στην Κωνσταντινούπολη είδη που αγόραζαν από τους Πετσοεγγούς, όπως το κερί και τα δέρματα⁸. Οι Χερσωνίτες δηλαδή προμήθευαν στους Πετσοεγγούς τα είδη πολυτελείας που ενδιέφεραν τους τελευταίους και πληρώνονταν από τον αυτοκράτορα. Περίπτωση ενδιαφέρουσα στην οποία ιδιώτες έμποροι διαμεσολαβούσαν μεταξύ του βυζαντινού κράτους και ξένων λαών εξυπηρετώντας τις μεταξύ αυτών διπλωματικές σχέσεις.

Την ίδια περίοδο το κράτος χρησιμοποιούσε το εμπόριο ως μέσο ελέγχου των υπηκόων του η νομιμοφροσύνη των οποίων δεν ήταν δεδομένη. Τέτοια ήταν η περίπτωση των Χερσωνιτών, οι οποίοι ζούσαν απομακρυσμένοι από το κέντρο της αυτοκρατορίας και συχνά είχαν την τάση να λειτουργούν ανεξάρτητα. Σε περίπτωση λοιπόν στάσης των Χερσωνιτών η συνιστώμενη τακτική ήταν να

4. Oikonomides, *Tribute or Trade*, 30-31. Σύμφωνα με τον ίδιο, η φράση του Συνεχιστή του Θεοφάνους *ως τοίς πρότερον έδοξε* δεν αναφέρεται στον Θεοδόσιο Γ', ο οποίος είχε υπογράψει τη συνθήκη του 716, αλλά στον προκάτοχο του Μιχαήλ Α' Παρραβέ, Σταυράσιο. Υπέρ της άποψης ότι στη συνθήκη του 716 γινόταν λόγος για έναν φόρο σε είδος τάσσεται ο J. Ferluger, *Der byzantinische Handel auf der Balkanhalbinsel*, στο: *Papers presented at the Vth International Congress of South East European Research Studies*, Σκόπια 1988, 35 (=του ίδιου, *Untersuchungen zur byzantinischen Provinzverwaltung (VI-XIII Jahrhundert)*, Άμστερνταμ 1992, 163). Βλ. επίσης Litavrin, *K diskussii*, 40-41.

5. Για τη διάκριση, βλ. Angeliki Laiou, *Economic and Noneconomic Exchange*, στο: *EHB*, τ. 2, 691-693.

6. Laiou, *Exchange*, 704.

7. *DAI*, κεφ. 6.6-9.

8. *DAI*, κεφ. 53.530-532.

απαγορεύεται ο απόπλους σε όλα τα χερσωνιτικά πλοία που ήταν ελλειμενισμένα στην Κωνσταντινούπολη, να κατάσχεται το φορτίο τους και, κυρίως, να επιβάλλεται αποκλεισμός στα λιμάνια της νότιας ακτής του Ευξείνου Πόντου, από τα οποία αναχωρούσαν τα πλοία που ανεφοδιάζαν τη Χερσόνα σε βασικά είδη διατροφής. Στόχος των μέτρων ήταν ο εξαναγκασμός των Χερσωνιτών σε υποταγή⁹.

Αν η οικονομική διάσταση του εμπορίου –με εξαίρεση την είσοδο των φόρων– δεν αποτελούσε κύριο μέλημα της πολιτικής του, το Βυζάντιο χρησιμοποίησε επανειλημμένως το εμπόριο για την επίτευξη των πολιτικών και διπλωματικών στόχων του. Αυτός ο τρόπος προσέγγισης του ζητήματος μπορεί να βοηθήσει να κατανοήσουμε την ευκολία με την οποία το Βυζάντιο παραχώρησε στις ιταλικές ναυτικές πόλεις ιδιαίτερα σημαντικά προνόμια. Η απορία των συγχρόνων ερευνητών για την απόφαση αυτή, η οποία έθεσε τις βάσεις της επικράτησης των Ιταλών στο εμπόριο της βυζαντινής αυτοκρατορίας, οφείλεται σε μια διαφορετική αντίληψη για την οικονομία. Τα κίνητρα που οδήγησαν τους αυτοκράτορες σε αυτή την απόφαση ήταν πολιτικά. Η παραχώρηση εμπορικών προνομίων στις ιταλικές ναυτικές πόλεις ήταν μια πρακτική ευρύτατα διαδεδομένη τόσο στην ανατολική, όσο και στη δυτική Μεσόγειο την ίδια περίοδο¹⁰. Το 1082 το μείζον για τον Αλέξιο Α΄ ήταν η επιβίωση της αυτοκρατορίας, η οποία είχε να αντιμετωπίσει τον θανάσιμο νορμανδικό

9. *DAI*, κεφ. 53.512-525.

10. Το Αμάλι από τα τέλη ήδη του 10ου αι. και αργότερα και οι άλλες ιταλικές ναυτικές πόλεις είχαν πετύχει μια σειρά από προνόμια στην Αίγυπτο (D. Jacoby, *Les Italiens en Égypte aux XIIe et XIIIe siècle: du comptoir à la colonie?*, στο: *Coloniser au Moyen Age*, εκδ. M. Balard - A. Ducellier, Παρίσι 1995, 76-89). Η βοήθεια των ιταλικών ναυτικών πόλεων ήταν απαραίτητη για την επίτευξη των στόχων των σταυροφόρων, οι οποίοι τους παραχώρησαν σε αντάλλαγμα προνόμια στα λιμάνια της Εγγύς Ανατολής (J. Richard, *The Eastern Mediterranean and its Relations with its Hinterland (11th-15th Centuries)*, στο: του ίδιου, *Les relations entre l'Orient et l'Occident au Moyen Âge*, Λονδίνο 1977, αφ. I [πρώτη δημοσίευση], 5). Το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται και στη δυτική Μεσόγειο. Η συνθήκη που συνομολογήθηκε το 1156 μεταξύ της Γένονας και του ηγεμόνα του νορμανδικού βασιλείου της Σικελίας Γουλιέλμου Β', με την οποία παραχωρούνταν σημαντικά εμπορικά προνόμια στη Γένονα, απέβλεπε μεταξύ άλλων στην εξασφάλιση της γενονατικής ουδετερότητας σε περίπτωση σύρραξης του Νορμανδού βασιλέα με το Βυζάντιο ή με τον Γερμανό αυτοκράτορα (D. Abulafia, *The Two Italies. Economic Relations between the Norman Kingdom of Sicily and the Northern Communes*, Cambridge 1977, 89-91). Το 1162 η συμμαχία που συνήψε ο Φρειδερίκος Α΄ Βαρβαρόσσα με την Πίζα εν όψει του πολέμου εναντίον της νορμανδικού βασιλείου προέβλεπε την παραχώρηση πλήρους φορολογικής απαλλαγής στους Πιζάτες σε όλη την επικράτεια του Γερμανού ηγεμόνα καθώς και ενός εμπορικού δρόμου με καταστήματα σε όλες τις πόλεις της Σικελίας που θα κατακτούσε ο Βαρβαρόσσα (Abulafia, *The Two Italies*, 124). Σημαντικές παραχωρήσεις προέβλεπε επίσης η συνθήκη που συνομολογήθηκε την ίδια χρονιά με τη Γένονα (Abulafia, *The Two Italies*, 127-128).

κίνδυνο, ενώ το 1111 στόχος ήταν η εξασφάλιση της ουδετερότητας της Πίζας μπροστά στο ενδεχόμενο ενός αντιβυζαντινού συνασπισμού¹¹. Οι διάδοχοί του αναγκάστηκαν από τη διαμόρφωση του διεθνούς σκηνικού να προβούν σε νέες παραχωρήσεις, ούτως ώστε να μπορέσουν να οικοδομήσουν ένα πλέγμα συμμαχιών, ασχέτως αν η πολιτική τους δεν είχε πάντοτε τα επιθυμητά αποτελέσματα¹². Τα χρυσόβουλλα υπέρ των ιταλικών ναυτικών δημοκρατιών θα πρέπει κανείς να τα αντιμετωπίσει ως ένα διπλωματικό όπλο προκειμένου το Βυζάντιο να ανταπεξέλθει στις εξωτερικές προκλήσεις. Επομένως, η οπτική σύμφωνα με την οποία η παραχώρησή τους αποτελεί ένα δείγμα παρακμής του βυζαντινού κράτους είναι λανθασμένη.

Με το ίδιο πνεύμα θα πρέπει να ερμηνευθεί το αφνίδιο πλήγμα του Μανουήλ Α΄ σε βάρος των Βενετών που ήταν εγκατεστημένοι στη βυζαντινή επικράτεια (1171). Με ένα αριστοτεχνικά οργανωμένο σχέδιο δράσης, σε μία μόνο ημέρα συνελήφθη ένας μεγάλος αριθμός Βενετών εγκατεστημένων στην αυτοκρατορία και έγινε κατάσχεση της κινητής και ακίνητης περιουσίας τους. Πολλά έχουν ειπωθεί για τους λόγους αυτής της αντίδρασης από τους ίδιους τους συγχρόνους του Μανουήλ¹³. Το πιθανότερο είναι ότι ο Μανουήλ αποφάσισε να απαλλαγεί από τη βενετική παρουσία, όχι επειδή αυτή ήταν οικονομικά επαχθής για το κράτος του ή επειδή αντιλήφθηκε τις αρνητικές συνέπειές της για τους βυζαντινούς εμπόρους, αλλά επειδή διαπίστωσε ότι η πολιτική του απέναντι στη Βενετία δεν είχε τα θετικά αποτελέσματα στα οποία ευελπιστούσε. Την κρίσιμη ώρα οι Βενετοί δεν φάνηκαν πρόθυμοι να υποστηρίξουν τα βυζαντινά συμφέροντα, ή τουλάχιστον δεν το έκαναν σε τέτοιο βαθμό ώστε να συγκρουσθούν με τον Γερμανό αυτοκράτορα¹⁴, ακυρώνοντας έτσι τον ίδιο τον λόγο της παραχώρησής των προνομίων.

2. Η κρατική παρέμβαση στο εμπόριο

Το ρωμαϊκό δίκαιο απαγόρευε την εξαγωγή σιταριού, κρασιού, λαδιού, αλατιού, σιδήρου, όπλων και πολυτίμων μετάλλων. Στόχος των απαγορεύσεων ήταν η εξασφάλιση επαρκών αποθεμάτων βασικών ειδών διατροφής και η

11. Lilie, *Kreuzfahrerstaaten*, 79-80· του ίδιου, *Handel*, 73.

12. Για τη διεθνή διπλωματική συγκυρία τον 12ο α., βλ. Lilie, *Handel*, σποραδικά.

13. *Νικήτας Χωνιάτης*, 171.46-74· *Κίνναμος*, 281.5-282.22. Είναι πολύ χαρακτηριστική η κρίση του Ιωάννη Κίνναμου για τη συμπεριφορά των Βενετών: *τὸ ἀσυμμέτρως ἐντεῦθεν πλουτεῖν ταχὺ ἐς ἀλαζονείαν αὐτοὺς ἦγεν. Ἄνδρὶ μέντοι πόλιτι ὅσα καὶ ἀνδραπόδῳ προσείχον.*

14. Lilie, *Handel*, 493.

προστασία του στρατιωτικού υλικού. Το Βυζάντιο υιοθέτησε, σε θεωρητικό τουλάχιστον επίπεδο, αυτές τις απαγορεύσεις¹⁵, προσθέτοντας όμως στην κατηγορία των *κεκωλυμένων* –όπως ήταν γνωστά τα είδη αυτά– τα πολυτελή μεταξωτά και πορφυρά ενδύματα. Κατ' αρχήν είναι πολύ δύσκολο να αποφανθούμε αν οι απαγορεύσεις αυτές τηρούνταν στην πράξη. Είναι βέβαιο ότι απαγορευόταν η εξαγωγή όπλων και ναυπηγικής ξυλείας¹⁶ καθώς και πολυτίμων μετάλλων¹⁷, είναι όμως πολύ δύσκολο να υποστηρίξει κάποιος ότι εφαρμόστηκε στην πράξη η απαγόρευση σχετικά με την εξαγωγή κρασιού και λαδιού. Τον 10ο αι. το Βυζάντιο εξήγε κρασί στο κράτος του Κιέβου¹⁸, ενώ τον 12ο αι. το βυζαντινό λάδι έφθανε μέχρι την Αλεξάνδρεια¹⁹. Όσον αφορά στα σιτηρά, οι σιτοδείες που έπληξαν το βυζαντινό κράτος μέχρι και το πρώτο μισό του 11ου αι.²⁰ οδήγησαν προφανώς σε αναγκαστική εφαρμογή της απαγόρευσης. Μετά τα μέσα του 11ου και σε όλο τον 12ο αι. η κατάσταση οδηγήθηκε πιθανώς σε άτυπη άρση της απαγόρευσης. Με άλλα λόγια, η εφαρμογή ή όχι της απαγόρευσης εξαγωγής ειδών διατροφής ήταν κυρίως συνάρτηση των αποθεμάτων και της δυνατότητας εξασφάλισης επάρκειας σε αυτά τα αγαθά. Η αύξηση της παραγωγής οδήγησε σε *de facto* άρση των σχετικών απαγορεύσεων.

Περισσότερο γνωστή είναι η απαγόρευση εξαγωγής ορισμένων πολυτελών μεταξωτών, ιδιαίτερα πορφυρών²¹. Είναι γνωστή η μεγάλη συμβολική αξία των μεταξωτών στο Βυζάντιο²². Είναι λάθος ωστόσο να υποστηρίξουμε ότι όλα τα μεταξωτά ανήκαν στην κατηγορία των *κεκωλυμένων*. Είναι βέβαιο ότι αυτά που προορίζονταν αποκλειστικά για χρήση του αυτοκράτορα και της αυλής δεν επιτρεπόταν να διακινήθούν στην αγορά²³. Τα ενδύματα αυτά προέρχονταν από

15. Laiou, Monopoly, 512-513.

16. Laiou, Monopoly, 521-522.

17. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 2.4.

18. *Russian Chronicle*, 86.

19. Βλ. παραπάνω σελ. 168.

20. Teall, Grain Supply, 114-117.

21. Το είδος της βαφής ήταν καθοριστικό για τον προσδιορισμό της αγοραίας αξίας ενός μεταξωτού. Βλ. σχετικά Jacoby, Silk Economics, 209-212. Πρέπει να διευκρινισθεί ότι αυτό που αποτελούσε αποκλειστικό αυτοκρατορικό προνόμιο ήταν το είδος της βαφής –η πορφύρα– και όχι το πορφύρο χρώμα. Αυτό εξηγεί το γεγονός ότι σε θησαυροφυλάκια στη Δύση φυλάσσονται υφάσματα που θεωρούνταν μέχρι σχετικά πρόσφατα ότι είχαν βαφεί με πορφύρα, στα οποία όμως η ανάλυση του χρώματος έδειξε ότι η βαφή είναι ένα κράμα από ινδικοτίνη (κοινώς λουλάκι) και ριζάρι (Anna Muthesius, Essential Processes, Looms, and Technical Aspects of the Production of Silk Textiles, στο: *EHB*, τ. 1, 160).

22. Lopez, Silk industry, ό.π. σελ. 118 σημ. 5, 1.

23. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 8.1.

τα αυτοκρατορικά εργαστήρια, τα *εργοδόσια*²⁴, εκτός ίσως από ένα μικρό τμήμα τα οποία κατασκεύαζαν κατόπιν ειδικής παραγγελίας οι σιρικάριοι αποκλειστικά για χρήση της αυλής²⁵. Τον 12ο αι. στον ανεφοδιασμό της αυλής σε μεταξωτά συμμετείχαν επίσης εξειδικευμένα εργαστήρια της επαρχίας²⁶.

Η επόμενη κατηγορία μεταξωτών περιελάμβανε υφάσματα και ενδύματα μεγάλης αξίας τα οποία διετίθεντο μεν στην αγορά, μέχρι τον 10ο αι. πιθανώς μόνο στην πρωτεύουσα²⁷, αλλά με αρκετούς περιορισμούς, τόσο όσον αφορά στο ποιος τα αγόραζε, όσο και ως προς το ανώτατο όριο της αξίας τους. Η διάταξη του Επαρχικού Βιβλίου που όριζε ότι όλα τα μεταξωτά ενδύματα η αξία των οποίων υπερέβαινε τα δέκα χρυσά νομίσματα έπρεπε να δηλώνονται στον έπαρχο²⁸, δεν σημαίνει ότι ήταν εκτός εμπορίου, αλλά ότι η διακίνησή τους ελεγχόταν αυστηρά, ώστε να αποφευχθεί ο κίνδυνος εξαγωγής τους από την αυτοκρατορία. Υποθέτω ότι τουλάχιστον μέχρι τον 11ο αι. η υπηρεσία του επάρχου τηρούσε αρχεία στα οποία καταγράφονταν όλα τα υψηλής αξίας μεταξωτά που παράγονταν στα εργαστήρια των σιρικαίων της πρωτεύουσας, καθώς και οι διαδοχικές αγοραπωλησίες τους, ώστε να είναι δυνατός ο έλεγχος της διακίνησής τους. Στον έλεγχο της διακίνησης αποσκοπούσε επίσης η διάταξη που επέβαλλε όλα τα υφάσματα που βρίσκονταν στα *κλισταρεΐα* να φέρουν τη σφραγίδα του επάρχου²⁹. Είναι πολύ γνωστό το περιστατικό με τον επίσκοπο Λιουτπράνδο, ο οποίος αγόρασε πολυτελή μεταξωτά που λίγο αργότερα κατασχέθηκαν, επειδή ανήκαν στην κατηγορία των *κεκωλυμένων*, *id est nationibus omnibus praeter nobis Romanis prohibita*. Όπως του επισήμαναν οι αξιωματούχοι που τον επισκέφθηκαν, τα μεταξωτά η εξαγωγή των οποίων επιτρεπόταν έφεραν ειδική σφραγίδα: *quae sunt vobis digna, plumbea notentur bulla vobisque signantur*³⁰. Το σφράγισμα γινόταν από τους βουλλωτές και τους μτωτές³¹. Από αυτή την άποψη είναι ενδιαφέρουσα η σφραγίδα ενός βουλλωτή που έχει βρεθεί στο Noniodunum της Δοβρουτζά (11ος αι.)³². Ακόμη και στην περίπτωση όμως των μεταξωτών η εξαγωγή των οποίων επιτρεπόταν, το κράτος

24. Oikonomidès, *Listes*, 123.8 και 317.

25. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 8.2. Βλ. αναλυτικότερα Γερολυμάτου, Βασιλικά κτήματα, 104.

26. *Νυσήτας Χωνιάτης*, 461.32-36.

27. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 4.8.

28. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 4.2, 8.1.

29. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 8.9. Για τα *κλισταρεΐα*, βλ. παραπάνω σελ. 58 σημ. 32.

30. Liudprandus, *Relatio*, 211.870-873.

31. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 8.3, 8.9· πρβλ. Oikonomidès, *Listes*, 321. Βλ. επίσης Barbara Koutava Delivoria, Siklat, siglaton, siglätton, sigillatum, στο: *SBS*, τ. 2, 49-50.

32. I. Barnea, *Sceaux byzantins inédits de Dobroudja*, στο: *SBS*, τ. 3, 60-61, αρ. 7.

ασκούσε έλεγχο όσον αφορά στη συνολική αξία των κατ' άτομο εξαγομένων ενδυμάτων. Στην περίπτωση των Ρως αυτή δεν έπρεπε να υπερβαίνει τα πενήντα χρυσά νομίσματα³³.

Η εφαρμογή της νομοθεσίας έγινε χαλαρότερη με την πάροδο του χρόνου και σίγουρα βρισκόταν σε συνάρτηση με τις κατευθυντήριες γραμμές διακυβέρνησης που έδινε ο αυτοκράτορας. Ένας ηγεμόνας όπως ο Νικηφόρος Β΄ Φωκάς ήταν πολύ περισσότερο άτεγκτος σε θέματα τήρησης του νόμου σε σχέση π.χ. με τον Κωνσταντίνο Ζ', ο οποίος, κατά τους συγχρόνους του, δεν επεδείκνυε την ίδια αυστηρότητα σε ζητήματα που σχετίζονταν με την αυτοκρατορικό κύρος³⁴. Νομικά, οι απαγορεύσεις αυτές δεν έπαυσαν ποτέ να ισχύουν, στην πράξη όμως απόνησαν ή καταργήθηκαν. Τον 11ο και τον 12ο αι., στο πλαίσιο της οικονομικής ανάπτυξης, παρατηρείται παραγωγή μεταξωτών υφασμάτων και ενδυμάτων λιγότερο πολυτελών, πλην όμως καλής ποιότητας, τα οποία κυκλοφορούσαν ελεύθερα και απευθύνονταν σε μια διευρυμένη αγορά, εσωτερική και εξωτερική³⁵. Παράλληλα, τα υψηλής ποιότητας μεταξωτά, η διακίνηση των οποίων περιοριζόταν τον 10ο αι. στην πρωτεύουσα, άρχισαν να εμπορευματοποιούνται ελεύθερα. Παρ' όλα αυτά, αιτήματα όπως αυτό που υπέβαλαν οι Γενουάτες στον αυτοκράτορα Μανουήλ Α', μετά την εκδίωξη από την αυτοκρατορία των Βενετών το 1171, να τους παραχωρηθεί το δικαίωμα να αγοράζουν στη Θήβα τα μεταξωτά που υφαινόταν στα εργαστήρια της πόλης, όπως επιτρέπεται στους Βενετούς, υποδηλώνει ότι ορισμένες κατηγορίες μεταξωτών εξακολουθούσαν να διακινούνται περιορισμένα ακόμη και τον 12ο αι.³⁶

Ο έλεγχος της εξαγωγής ειδών που είχαν ιδιαίτερη οικονομική ή πολιτική σημασία συνδυαζόταν με ενθάρρυνση των εισαγωγών. Αντικείμενο ειδικής μέριμνας ήταν η εισαγωγή χρυσού και αργύρου, μετάλλων απαραίτητων για την κοπή νομίσματος. Η προσπάθεια αυτή συνδέεται οπωσδήποτε με την απαγόρευση εξαγωγής τους³⁷. Ο Αλέξιος Α' παραχώρησε το 1111 στην Πίζα πλήρη φορολογική απαλλαγή για την εισαγωγή χρυσού και αργύρου, ενώ αρκέσθηκε στη μείωση του κομμερκίου στο 4% όσον αφορούσε στις άλλες εισαγωγές³⁸. Το μέτρο υποδηλώνει αυξημένες ανάγκες σε πολύτιμα μέταλλα.

33. *Russian Chronicle*, 75.

34. Liudprandus, *Relatio*, 212.904-926.

35. Γερολυμάτου, Εμπόριο, κοινωνία, 263-264.

36. Η Laiou, *Monopoly*, 518 υποστηρίζει ότι η επίμαχη φράση αναφέρεται στο αίτημα των Γενουατών να έχουν την ίδια φορολογική μεταχείριση με αυτή που είχαν οι Βενετοί μέχρι τότε και όχι στο δικαίωμα να εμπορεύονται τα θηβαϊκά μεταξωτά.

37. Laiou, *Monopoly*, 518-519.

38. Müller, *Documenta*, αρ. 34, σελ. 44 (=MM, τ. 3, αρ. 3, σελ. 11).

Είκοσι περίπου χρόνια μετά τη νομοματική μεταρρύθμιση του Αλεξίου Α³⁹ υπήρχε προφανώς δυσκολία στην εξεύρεση πολυτίμων μετάλλων⁴⁰. Η ίδια η μεταρρύθμιση δείχνει εμφανώς τη διάθεση του κράτους να υπάρξουν όσο το δυνατό λιγότερες απώλειες σε πολύτιμα μέταλλα⁴¹.

Άλλος τομέας στον οποίο διαπιστώνεται η κρατική παρέμβαση ήταν αυτός της ασφάλειας. Στην προσπάθειά του να προστατεύσει τους υπηκόους του και να διασφαλίσει την πρωτεύουσα το κράτος απαιτούσε, μέχρι τον 10ο αι., τη διαπίστευση των εμπόρων που ήταν υπήκοοι κρατών που αντιμετωπίζονταν με καχυποψία. Η βυζαντινο-βουλγαρική συνθήκη του 716 όριζε ότι οι Βούλγαροι οι οποίοι έρχονταν στο Βυζάντιο για να εμπορευθούν έπρεπε να είναι εφοδιασμένοι με *σαγγλία* και σφραγίδες, με επίσημα δηλαδή έγγραφα που πιστοποιούσαν την ιδιότητά τους. Η ίδια υποχρέωση ίσχυε και σε θεωρητικό τουλάχιστον επίπεδο για τους Βυζαντινούς που εμπορεύονταν στη βουλγαρική επικράτεια. Σε αντίθετη περίπτωση, το κράτος απειλούσε με δήμευση των εμπορευμάτων των μη διαπιστευμένων εμπόρων⁴². Μέσα στο ίδιο πνεύμα κινούνταν οι ρωσο-βυζαντινές συνθήκες σύμφωνα με τις οποίες οι Ρως έμποροι που έρχονταν στην Κωνσταντινούπολη έπρεπε όχι μόνο να είναι εφοδιασμένοι με σχετική διαπίστευση, αλλά ο ηγεμόνας του Κιέβου ώφειλε να έχει προηγουμένως ενημερώσει γραπτώς τη βυζαντινή διοίκηση τόσο για τα ονόματα των εμπόρων που θα μετέβαιναν στην Κωνσταντινούπολη, όσο και για τον αριθμό των μονοξύλων που θα συμμετείχαν στην αποστολή⁴³. Είναι εμφανής η πρόθεση να αποφευχθεί το εξαιρετικά δυσάρεστο ενδεχόμενο μια εμπορική αποστολή να μετατραπεί σε εχθρική ενέργεια⁴⁴.

39. Cécile Morrisson, *La Logarikhè: réforme monétaire et réforme fiscale sous Alexis Ier Comnène*, *TM*, 7, 1979, 449, 463 (=της ίδιας, *Monnaie et finances à Byzance: analyses, techniques*, Aldershot 1994, αρ. VI).

40. Λίγα πράγματα είναι γνωστά για τη μεταλλωρυχία στο Βυζάντιο και για τα εξμεταλλεύσιμα κοιτάσματα πολυτίμων μετάλλων, τα οποία φαίνεται ότι ήταν περιορισμένα (K.-P. Matschke, *Mining*, στο: *EHB*, τ. 1, 117-119).

41. Morrisson, *Byzantine Money*, 932.

42. *Θεοφάνης*, 497.24-26.

43. *Russian Chronicle*, 74.

44. Στη μνήμη των Βυζαντινών του 10ου αι. ήταν έντονα χαραγμένη η ανάμνηση της κερανοβόλου ρωσικής επίθεσης του 860 εναντίον της πρωτεύουσας, ενώ υπήρχε παράλληλα και το πιο πρόσφατο συμβάν της επίθεσης του 941 (Μαρία Γερολυμάτου, *Οι Ρώσοι μέσα από τη ματιά των Βυζαντινών* (9ος-11ος αι.), στο: *Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συνεδρίου Ρωσία και Μεσόγειος* (Αθήνα 2004), υπό έκδοση).

Εκτός από τον έλεγχο της διακίνησης συγκεκριμένων ειδών και τη λήψη μέτρων σχετικών με την ασφάλεια, το κρατικό ενδιαφέρον διαπιστώνεται και σε άλλους τομείς, όπως η εξασφάλιση του ανεφοδιασμού των μεγαλύτερων αστικών κέντρων, ειδικά της πρωτεύουσας, και η διατήρηση σε λογικά επίπεδα των τιμών των ειδών πρώτης ανάγκης. Στο Βυζάντιο το εμπόριο ήταν κυρίως υπόθεση μεταξύ ιδιωτών (φυσικών ή νομικών προσώπων) που είτε πωλούσαν τη δική τους παραγωγή, είτε αγόραζαν με σκοπό να μεταπωλήσουν. Σε αυτό το γενικό σχήμα υπάρχουν βέβαια κάποιες εξαιρέσεις. Έχει υποστηριχθεί ότι κατά τον 7ο και μέχρι τις αρχές του 8ου αι. το εμπόριο συγκεκριμένων ειδών, όπως το μετάξι, ελεγχόταν από το κράτος, το οποίο παραχωρούσε (κατά πάσα πιθανότητα κατόπιν πλειοδοτικού διαγωνισμού) μονοπωλιακά σε ιδιώτη ή σε εταιρεία ιδιωτών το δικαίωμα εμπορίας του μεταξίου που παραγόταν σε μια συγκεκριμένη διοικητική περιφέρεια. Σύμφωνα πάντα με την ίδια θεωρία, το σχήμα αυτό τροποποιήθηκε από τον Λέοντα Γ' τον Ίσαυρο, οπότε το κράτος ανέλαβε το ίδιο τη διακίνηση του μεταξίου, καθώς και άλλων ειδών⁴⁵. Όποιες και αν είναι οι αντιρρήσεις τις οποίες μπορεί να διατυπώσει κάποιος –είναι αμφίβολο αν σε ένα περιβάλλον γενικότερης οικονομικής ύφεσης υπήρχαν τόσο πλούσιοι άνθρωποι, οι οποίοι είχαν τη δυνατότητα να μισθώσουν το δικαίωμα εμπορίας του μεταξίου που παραγόταν σε μία ή περισσότερες περιφέρειες– η περίπτωση αυτή είναι μάλλον μοναδική και δεν έχει συνέχεια. Στους επόμενους αιώνες δεν υπάρχουν μαρτυρίες για κρατική ανάμιξη στην αγοραπωλησία του μεταξίου.

Το κράτος δεν λειτουργούσε το ίδιο ως έμπορος, δηλαδή δεν αγόραζε για να μεταπωλήσει και να κερδοσκοπήσει. Αντίθετα, δεν απαγορευόταν να πωλεί το περίσσειμα των δικών του αποθεμάτων, ιδιαίτερα σε καταστάσεις εκτάκτου ανάγκης (σιτοδείες, στρατιωτικές επιχειρήσεις που απορροφούσαν μεγάλο μέρος από τα διαθέσιμα αγαθά), με στόχο κυρίως την πρόληψη της αισχροκέρδειας⁴⁶. Θεωρώ ωστόσο πολύ πιθανό ότι η πρακτική αυτή εφαρμοζόταν και σε κανονικές συνθήκες για το πλεόνασμα εκείνο της παραγωγής των κρατικών κτημάτων που

45. Πρόκειται για θεωρία που ανέπτυξε ο Oikonomides, *Silk Trade*, τα βασικά σημεία της οποίας συνοψίζει ο ίδιος στην πιο πρόσφατη σύνθεση Role, 984-988. Αντίθετες είναι οι απόψεις του J. Haldon, *Byzantium in the Seventh Century. The Transformation of a Culture*, Cambridge 1990, 117-120) και του Hendy, *Monetary economy*, 626-634, 654-662, οι οποίοι υποστηρίζουν ότι κατά την πρώιμη αυτή περίοδο, μέχρι δηλαδή τις αρχές του 8ου αι., οι κομμερσάριοι της *ἀποθήκης* συνδέονται με τη συγκέντρωση στρατιωτικού υλικού σε μια επαρχία. Στην ίδια γραμμή κινείται και ο Dunn, *The Kommerkarios*, 6-12, ο οποίος υποστηρίζει ότι σε μια περίοδο υποχώρησης της οικονομίας ο κομμερσάριος της *ἀποθήκης* ήταν επιφορτισμένος με την είσπραξη των φόρων που καταβάλλονταν σε είδος και την αναδιανομή τους για την κάλυψη κρατικών αναγκών.

46. Για τα σχετικά παραδείγματα, βλ. Laiou, *Exchange*, 720-721.

δεν μπορούσε να διοχετευθεί αλλού και ότι το κράτος λειτουργούσε ενδεχομένως κατά το πρότυπο των μεγάλων *οἴων* που διέθεταν στην αγορά το πλεόνασμά τους. Προϋπόθεση για τη νομιμοποίηση αυτής της πρακτικής ήταν η πώληση σε λογική τιμή, ούτως ώστε να μην υπάρχει η παραμικρή υπόνοια για κερδοσκοπία⁴⁷.

Είναι ενδιαφέρον ότι, σε κανονικές συνθήκες, το κράτος δεν παρενέβαινε στο ζήτημα της διαμόρφωσης των τιμών, οι οποίες καθορίζονταν ελεύθερα, ανάλογα με την προσφορά και τη ζήτηση, τόσο στο επίπεδο της λιανικής, όσο και στο επίπεδο της χονδρικής πώλησης. Η αντιμετώπιση αυτή ήταν σύμφωνη με τη βασική νομική αρχή της ελευθερίας των συμβάσεων, η οποία προβλέπει ότι τα δύο συναλλασσόμενα μέρη έχουν τη δυνατότητα να φθάσουν σε όποια συμφωνία επιθυμούν, υπό την προϋπόθεση ότι το πωλούμενο αγαθό δεν εκποιείται σε τιμή μικρότερη του μισού της αξίας του⁴⁸. Η διαπίστωση περί ελεύθερου καθορισμού των τιμών αφορά τόσο στα είδη πρώτης ανάγκης, όσο και στα βιοτεχνικά είδη, εγχώρια ή εισαγόμενα⁴⁹. Αυτό που περιοριζόταν ήταν το περιθώριο κέρδους των εμπόρων λιανικής που εμπορεύονταν βασικά είδη διατροφής, όπως το ψωμί, τα ψάρια, το κρέας, τα είδη παντοπωλείου⁵⁰. Η έλλειψη συγκεκριμένης πολιτικής καθορισμού των τιμών δεν σημαίνει ωστόσο ότι το κράτος δεν είχε συνείδηση ορισμένων βασικών οικονομικών αρχών, π.χ. ότι η δημιουργία μονοπωλίων οδηγεί σε άνοδο των τιμών ή ότι υπάρχει ευθέως ανάλογη σχέση μεταξύ της τελικής τιμής ενός είδους και του αριθμού των ενδιαμέσων που μεσολαβούν μέχρι αυτό να φθάσει στον καταναλωτή. Προκειμένου λοιπόν να εξασφαλίσει ελεύθερη διαμόρφωση των τιμών και ανταγωνιστικό περιβάλλον στην αγορά και να περιορίσει τα μονοπώλια, το κράτος είχε υιοθετήσει σειρά σχετικών μέτρων⁵¹. Παράλληλα προσπαθούσε να μειώσει, όπου αυτό ήταν εφικτό, τον αριθμό των ενδιαμέσων που μεσολαβούσαν στο εμπόριο ορισμένων ειδών πρώτης ανάγκης, όπως το κρέας⁵². Βέβαια, πρέπει να διευκρινισθεί ότι στην περίπτωση αυτή πρόκειται απλώς για σύσταση και όχι για επιταγή, απόδειξη ότι οι ίδιοι οι έμποροι μπορούσαν να ενεργήσουν όπως επιθυμούσαν, χωρίς να δεσμεύονται.

47. Γερολυμάτου, Βασιλικά κτήματα, 109-110.

48. Maniatis, Price Formation, 402-403.

49. Βλ. π.χ. τον τρόπο διαμόρφωσης της τιμής του ακατέργαστου μεταξίου (*Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 6.8), των εισαγόμενων μεταξωτών (κεφ. 5.3), του ψωμιού (κεφ. 18.4) και του κρασιού (κεφ. 19.1) - πρβλ. Maniatis, Price Formation, 405, 423-424.

50. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 13.5, 15.2, 17.3, 18.1. Βλ. τις παρατηρήσεις του Maniatis, Price Formation, 432-440.

51. Για μια αναλυτική παρουσίαση των μέτρων, βλ. Maniatis, Price Formation, 407-418.

52. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 15.3.

Έχει υποστηριχθεί ότι η ύπαρξη του συντεχνιακού συστήματος αποτελεί την ουσιαστικότερη απόδειξη ότι το κράτος ασκούσε στενό, ακόμη και ασφυκτικό, έλεγχο στο εμπόριο. Είναι αλήθεια ότι η λειτουργία του συντεχνιακού συστήματος στην Κωνσταντινούπολη –όπως είδαμε είναι μάλλον απίθανο κάτι ανάλογο να υπήρχε στην επαρχία μέχρι τον 12ο αι.– εξυπηρετούσε πράγματι σκοπιμότητες του κράτους, όπως την εύρυθμη λειτουργία της αγοράς⁵³, τον ανεφοδιασμό της πρωτεύουσας σε είδη πρώτης ανάγκης⁵⁴, τον περιορισμό του περιθωρίου κέρδους των εμπόρων που πωλούσαν αυτά τα είδη⁵⁵, καθώς και τον έλεγχο του εμπορίου πρώτων υλών υψηλής αξίας, όπως ορισμένα μέταλλα και το μετάξι⁵⁶. Σε ορισμένες περιπτώσεις οι συντεχνίες εξυπηρετούσαν παράλληλα κρατικές ανάγκες, ή αποκλειστικά κρατικές ανάγκες, όπως συνέβαινε π.χ. με τους λωροτόμους, οι οποίοι εκτελούσαν παραγγελίες που έπαιρναν από το κράτος⁵⁷, ενώ οι μάγκιπες (αρτοποιοί) απαλλάσσονταν από κάθε λειτουργία –υποθέτω αργαρεία– προκειμένου να μπορούν απερίσπαστοι να ασχολούνται με την παρασκευή του ψωμιού⁵⁸. Το ίδιο ίσχυε πιθανώς και για επαγγελματικές ομάδες που δεν φαίνεται να ήταν οργανωμένοι σε συντεχνίες, όπως ήταν οι ναύκληροι, οι οποίοι αναλάμβαναν υποχρεωτικά τη μεταφορά της παραγωγής των κρατικών κτημάτων⁵⁹. Ανάλογες υποχρεώσεις ίσχυαν και για ορισμένες από τις επαγγελματικές ομάδες της επαρχίας, όπως ήταν οι αλιείς πορφύρας, οι οποίοι εργάζονταν για λογαριασμό του κράτους⁶⁰. Εν τούτοις, η είσοδος σε κάποιο επάγγελμα και συνεπώς στην οικεία συντεχνία ήταν προαιρετική⁶¹, υπό την έννοια ότι δεν αποτελούσε είδος κληρονομικής υποχρέωσης, όπως συνέβαινε

53. Το κράτος είχε υιοθετήσει σειρά μέτρων με σκοπό να περιορίσει τον αθέμιτο ανταγωνισμό μεταξύ μελών της ίδιας συντεχνίας (*Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 4.9, 6.11, 8.10, 9.2, 9.4, 10.1, 10.3, 10.5, 11.5, 11.7, 12.3, 12.5, 13.3, 18.5) και για να παρεμποδίσει την ανάμειξη μιας συντεχνίας στο αντικείμενο δραστηριότητας μιας άλλης (*Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 4.7, 5.1, 5.4, 8.6, 10.6, 13.1). Η προσπάθεια αυτή δεν είχε κοινωνικά κίνητρα, την προστασία δηλαδή των επαγγελματιών, αλλά αποσκοπούσε στην αριότερη οργάνωση και λειτουργία της αγοράς. Βλ. σχετικά Eleutheria Papagianni, *Legislation Relative to the Social Class*, στο: *EHB*, τ. 3, 1088.

54. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 13.4, 15.6, 16.5, 17.2.

55. Βλ. παραπάνω σελ. 64, 66, 68.

56. Βλ. παραπάνω σελ. 85.

57. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 14.1.

58. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 18.2.

59. *The Correspondence of Ignatius the Deacon*, έκδ. - μετ. C. Mango (με τη συνεργασία του S. Efthymiadis) (*CFHB IXL*), Dumbarton Oaks, Washington, D.C. 1997, αρ. 21.25-30.

60. *DAI*, κεφ. 52.10-11.

61. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 4.5, 4.7, 6.6, 7.3, 8.13.

κατά την ύστερη Αρχαιότητα⁶². Ελεύθερη ήταν επίσης η αποχώρηση από μια συντεχνία⁶³. Το κανονιστικό αυτό πλαίσιο ήταν σε ισχύ τον 10ο αι. Δεν είναι γνωστό το πλαίσιο λειτουργίας της αγοράς κατά τον 11ο και τον 12ο αι. Το πιθανότερο είναι ότι τον 12ο αι., εποχή μεγάλης ανάπτυξης της οικονομίας, τα πράγματα έγιναν πιο χαλαρά, τουλάχιστον όσον αφορά στους περιορισμούς σχετικά με την ύπαρξη στεγανών μεταξύ διαφορετικών επαγγελματιών ή στον έλεγχο του εμπορίου βασικών ειδών. Θεωρώ πιθανό ότι αυτή την εποχή το κράτος δεν έκανε παρέμβαση ακόμη και στο επίπεδο καθορισμού του κέρδους των εμπόρων αφήνοντας να λειτουργήσει εντελώς ελεύθερα η αγορά και συνεπώς ο ανταγωνισμός και επαγρυπνούσε απλώς για την πάταξη φαινομένων αισχροκέρδειας στο εμπόριο βασικών αγαθών⁶⁴.

Η σχετική ελευθερία του εμπορίου στο Βυζάντιο⁶⁵ διαφαίνεται από το γεγονός ότι η διακίνηση βασικών ειδών, όπως τα σιτηρά, βρισκόταν στα χέρια ιδιωτών εμπόρων, ενώ το κράτος παρενέβαινε μόνο σε περίπτωση κρίσης. Η γνωστότερη απόπειρα παρέμβασης στο εμπόριο των σιτηρών καταγράφεται στο τρίτο τέταρτο του 11ου αι. Η ενέργεια αυτή αποδίδεται στον Νικηφορίτζη, παρακοιμώμενο επί Μιχαήλ Ζ' (1071-1078), εφαρμόστηκε, ίσως πειραματικά, στη Ραιδεστό της Θράκης και είναι γνωστή χάρις στη σχετική μαρτυρία του ιστορικού Μιχαήλ Ατταλειάτη, ο οποίος ενδιαφέρθηκε να την καταγράψει, επειδή διέθετε ακίνητη περιουσία στην περιοχή. Σύμφωνα λοιπόν με τον ιστορικό, μέχρι το 1073 περίπου η αγορά των σιτηρών στην ενδοχώρα της πρωτεύουσας λειτουργούσε ελεύθερα και ο κάθε ιδιώτης, χωρίς ιδιαίτερες διατυπώσεις, μπορούσε να αγοράσει σιτάρι όπου και όπως επιθυμούσε. Οι συναλλαγές πραγματοποιούνταν είτε σε *ξενοδοχεία* είτε στα λεγόμενα *κατατόπια*, τα οποία ανήκαν κυρίως σε μονές και στην Αγία Σοφία, χωρίς να υφίσταται κρατικός έλεγχος. Οι τιμές διαμορφώνονταν ελεύθερα, ανάλογα με την προσφορά και τη ζήτηση⁶⁶. Ο Νικηφορίτζης θέσπισε ότι οι παραγωγοί ώφειλαν να μεταφέρουν το σιτάρι τους στον *φούνδακα* τον οποίο έκτισε έξω από τα τείχη της πόλης και να το πωλούν στους σιτώνες και τους σιτοκαπτήλους που είχαν εγκατασταθεί εκεί. Οι παραγωγοί μάλιστα επιβαρύνονταν με τους σχετικούς φόρους, όπως ήταν ένας φόρος σε είδος (δεκατεία;⁶⁷) (*ὁς καινωτομῶν τοὺς τὸν σῖτον καταβιβάζοντα, καὶ σῖτον ἐκ*

62. Βλ. παραπάνω σελ. 54.

63. *Επαρχικό Βιβλίο*, κφ. 4.7, 10.6..

64. *Τζέτζης*, αρ. 57, σελ. 81.20-24.

65. Βλ. τα παραδείγματα που συγκεντρώνουν και σχολιάζουν οι C. Brand - B. Mawr, Did Byzantium Have a Free Market?, *BF*, 26, 2000, 63-72.

66. *Ατταλειάτης*, 201.20-202.2. Για το *κατατόπιον*, βλ. παρακάτω σελ. 276.

67. Βλ. σχετικά παρακάτω σελ. 210-211.

τούτων ἀφαιρούμενος), καθώς και με τα λεγόμενα τοπιατικά (και βαρείας απαιτήσεις ὑπὲρ τῶν τοπιατικῶν εἰσπραττόμενος), προφανώς για το δικαίωμα αγοραπωλησίας στον χώρο του φούνδακα. Οι σιτοκάπηλοι μεταπωλούσαν το σιτάρι κερδίζοντας, κατά τον Ατταλειάτη, τρία νομίσματα για κάθε νόμισμα που είχαν πληρώσει. Κάθε αγοραπωλησία εκτός του φούνδακα απαγορεύθηκε ρητά, η δε παράβαση της διαταγής συνιστούσε σοβαρό ποινικό αδίκημα. Το αποτέλεσμα ήταν η άρνηση των χωρικών να πωλήσουν το σιτάρι τους στους σιτοκατήλους του φούνδακα και η συνακόλουθη έλλειψη του σιταριού που οδήγησε στην εκτίναξη της τιμής του στα ύψη και σε υπέρρογη αύξηση του κόστους ζωής⁶⁸. Η δήλωση μάλιστα του Ατταλειάτη ότι εκείνον (του σίτου) στενοχωρομένον ... ανάγκη και τὰ λοιπὰ στενοχωρεῖσθαι, ὅτι δι' αὐτοῦ τῶν ἄλλων ὠνίων ἢ ἐπίκτησις ἢ περιποίησις γίνεται μαρτυρεί για τη σημασία των σιτηρών στην οικονομία της περιοχής. Ο ιστορικός αναφέρει ότι, ενώ παλαιότερα μπορούσε κάποιος να αγοράσει 18 μοδίους σιταριού με ένα νόμισμα, μετά την εφαρμογή του μέτρου η τιμή του σιταριού έφθασε στην τιμή του ενός νομίσματος για κάθε μόδιο. Η μαρτυρία αυτή, εκτός από την πιθανή υπερβολή που εμπεριέχει, ενδέχεται να αντικατοπτρίζει τη ραγδαία υποτίμηση του χρυσού νομίσματος που σημειώνεται αυτά αριβώς τα χρόνια⁶⁹.

Πολλά έχουν γραφεί για την ερμηνεία του μέτρου⁷⁰. Το πιθανότερο είναι ότι το κράτος θέλησε να φορολογήσει έναν τύπο συναλλαγών, ο οποίος μέχρι τότε δεν υπέκειτο σε φορολογία, προφανώς επειδή ήταν πολύ δύσκολο να επιβάλει κανείς φορολογία σε συναλλαγές που διεξάγονταν στο ελεύθερο πλαίσιο που

68. Ατταλειάτης, 202.3-204.6.

69. J.-C. Cheynet - Élisabeth Malamut - Cécile Morrisson, Prix et salaires à Byzance (X^e-XVe siècles), στο: *Hommes et richesses*, τ. 2, 361-363. Οι συγγραφείς υποστηρίζουν, προκειμένου να εξηγήσουν την υπερβολική αύξηση της τιμής του σιταριού, ότι οι 18 μόδιοι σιταριού στο νόμισμα δεν ήταν η τιμή λιανικής πώλησης του σιταριού πριν την εισαγωγή του μέτρου, αλλά η τιμή στην οποία οι σιτοκάπηλοι αγόραζαν χονδρικώς. Εν τούτοις, η διατύπωση του χωρίου δεν καθιστά αποδεκτή αυτή την υπόθεση. Πάντως, η πληροφορία του Ατταλειάτη ότι πριν από την εφαρμογή του μέτρου με ένα νόμισμα αγόραζε κάποιος 18 μοδίους σιταριού δεν φαίνεται να απέχει πολύ από την πραγματικότητα. Η μελέτη των δεδομένων έδειξε ότι από τον 9ο μέχρι τα τέλη του 11ου αι. η τιμή του σιταριού, σε φυσιολογικές συνθήκες, κυμαινόταν γύρω στους 12 μοδίους για ένα νόμισμα (Morrisson - Cheynet, *Prices and Wages*, 830).

70. Από τις παλαιότερες ερμηνείες, βλ. G. I. Bratianu, *Études byzantines d'histoire économique et sociale*, Παρίσι 1936, 148-155, ο οποίος υποστήριξε ότι το κράτος ήθελε να αποφύγει τον κίνδυνο μιας πιθανής έλλειψης σιταριού και να θέσει φραγμό στη δραστηριότητα των μεγάλων γαιοκτημόνων, οι οποίοι συνεργάζονταν με τους Ιταλούς εμπόρους μονοπωλώντας το εμπόριο του σιταριού και παραβιάζοντας τα οικονομικά συμφέροντα του κράτους. Ωστόσο, την εποχή αυτή οι Ιταλοί δεν είχαν ακόμη εισέλθει δυναμικά στο εσωτερικό εμπόριο του Βυζαντίου.

περιγράφει ο Ατταλειάτης⁷¹. Την ίδια περίπου εποχή το κράτος άρχισε να επιβάλλει φορολογία και σε άλλα είδη, η εμπορευματοποίηση των οποίων φαίνεται ότι δεν ήταν μέχρι εκείνη τη στιγμή υποκείμενη σε φόρους⁷². Η αναφορά του ιστορικού (*ὅς –ο φούνδακάριος- καινοτομῶν τούς τὸν οἶτον καταβιβάζοντας, καὶ οἶτον ἐκ τούτων κακῶς ἀφαιρούμενος, καὶ βαρεῖας ἀπαιτήσεις ὑπὲρ τῶν τοπιατικῶν εἰσπραττόμενος ... ἐκοιμερκεύοντο γὰρ ἔκτοτε ... οὐ μόνον αἱ πυροφόροι ἄμαξαι, ἀλλὰ καὶ τὰ λοιπὰ ὄνια, ὅσα πλησίον ἐκείνου –δηλαδή του φούνδακα- παρώδενον*)⁷³ δηλώνει με κατηγορηματικό τρόπο την επιβολή φορολογίας όχι μόνο στα σιτηρά, αλλά και σε άλλα αγαθά. Ὅσον αφορά στα τοπιατικά, είναι πιθανό ότι αυτά εισπράττονταν και κατά το παρελθόν, όταν οι χωρικοί χρησιμοποιούσαν τα *κατατόπια* των μοναστηριῶν και των ευαγῶν οἰκῶν για να πωλήσουν το πλεόνασμά τους –όταν δεν πωλούσαν από τις άμαξες, όπως πολύ παραστατικά γράφει ο Ατταλειάτης– και ότι το κράτος επιθυμούσε να εισπράξει αυτά τα χρήματα, τα οποία κατέληγαν στους μεγάλους γαιοκτήμονες⁷⁴.

Δεν αποκλείεται επίσης, εκτός από την επιθυμία επιβολής φορολογίας στο εμπόριο των σιτηρών, ότι, μέσα σε ένα περιβάλλον ραγδαίας νομισματικής υποτίμησης⁷⁵, το κράτος προσπάθησε να διατηρήσει την τιμή του σιταριού σε προσιτά επίπεδα. Το τελικό βέβαια αποτέλεσμα ήταν αντίθετο από το προσδοκώμενο, αφού δεν συνέφερε πλέον τους χωρικούς να πωλήσουν την παραγωγή τους φθηνά, γνωρίζοντας ότι τα χρήματα που θα εισέπρατταν είχαν περιορισμένη αγοραστική δύναμη. Αυτό που δεν γράφει καθαρά ο Ατταλειάτης αλλά απλά υπαινίσσεται, είναι ότι οι χωρικοί αναζήτησαν διέξοδο στο λαθρεμπόριο⁷⁶. Το πείραμα της Ραιδεστού, το οποίο είναι άγνωστο αν εφαρμόστηκε και αλλού, απέτυχε παταγωδώς⁷⁷. Το μέτρο καταργήθηκε από τον διάδοχο του Μιχαήλ Ζ', η ιδέα ωστόσο της φορολογίας των ειδών πρώτης ανάγκης επανήλθε στα τέλη του ίδιου αιώνα ή στις αρχές του επόμενου. Αναφορές σε φούνδακες έχουμε και τον 12ο αι., προορίζονταν όμως

71. Laiou, Exchange, 743.

72. Βλ. παρακάτω σελ. 210-211.

73. Ατταλειάτης, 202.23-203.10.

74. Magdalino, Grain supply, 40-43. Ο Magdalino συνδυάζει μάλιστα το μέτρο με την προσπάθεια του Μιχαήλ Ζ' να ανακτήσει εις όφελος του κράτους τα εισοδήματα που προέρχονταν από τις εμπορικές συναλλαγές που γίνονταν στις σκάλες της Κωνσταντινούπολης που ανήκαν σε μονές και ευαγείς οἰκούς.

75. Morrisson, Dévaluation, 8.

76. Ατταλειάτης, 203.14-17.

77. Ατταλειάτης, 248.22-249.3.

αποκλειστικά για τη συγκέντρωση των σιτηρών που παράγονταν στα πλαίσια μιας ιδιοκτησίας⁷⁸.

Κατά την Αρχαιότητα, με τον όρο *σιτοκάπηλοι* δηλώνονταν γενικά οι έμποροι σιτηρών ενώ οι *σιτώναι* ήταν έμποροι σιτηρών για λογαριασμό του δημοσίου⁷⁹. Η χρήση των δύο όρων στο συγκεκριμένο χωρίο αποτελεί προφανώς αρχαϊσμό του Ατταλειάτη⁸⁰. Στην περίπτωση αυτή χρησιμοποιούνται ως δηλωτικοί ιδιωτών μεγαλεμπόρων σιτηρών, οι οποίοι αναλάμβαναν να αγοράσουν το σιτάρι της περιοχής και να το μεταπωλήσουν στη λιανική. Θεωρώ ότι οι λίγοι αυτοί μεγαλέμποροι είχαν μισθώσει το σχετικό δικαίωμα, το οποίο τους έδινε τη δυνατότητα άσκησης εμπορίου υπό ολιγοπωλιακές συνθήκες. Η καινοτομία που επέφερε ο παραδυναστεύων Νικηφορίτζης δεν συνίστατο στην απόπειρα ανάληψης από το κράτος του ρόλου του εμπόρου στο εμπόριο των σιτηρών αλλά στην επιβολή φορολογίας σε μια κατηγορία συναλλαγών που μέχρι εκείνη τη στιγμή δεν υπέκειντο σε φορολογία.

Το κράτος ήταν επίσης ένας μεγάλος καταναλωτής που είχε να καλύψει τις αυξημένες ανάγκες του στρατού και των υπαλλήλων του. Υπό κανονικές συνθήκες, η παραγωγή των δημοσίων κτημάτων επαρκούσε για την κάλυψη των κρατικών αναγκών σε βασικά είδη διατροφής, όπως τα σιτηρά, το λάδι και τα όσπρια⁸¹. Ωστόσο, σε ορισμένες περιπτώσεις στις οποίες οι ανάγκες ήταν ιδιαίτερα αυξημένες, όπως π.χ. κατά τη διάρκεια στρατιωτικών επιχειρήσεων, το κράτος κατέφευγε στην ιδιωτική παραγωγή, προμηθευόμενο τα απαραίτητα για τον ανεφοδιασμό του στρατού σε καθορισμένες από το ίδιο τιμές και συνεπώς όχι σε συνθήκες ελεύθερου εμπορίου. Η πρακτική αυτή, γνωστή με το όνομα *ἐξώνησις*, αποτελούσε μια μορφή έμμεσης φορολογίας⁸². Ο Κωνσταντίνος Ζ΄ στην πραγματεία του με αντικείμενο τις προετοιμασίες που έπρεπε να γίνουν πριν από την αναχώρηση του αυτοκράτορα σε εκστρατεία αναφέρεται στα είδη διατροφής που προμήθευαν οι πρωτονοτάριοι των θεμάτων κατά τη διέλευση του αυτοκρατορικού στρατού⁸³. Στην περίπτωση αυτή είναι σαφές ότι δεν μπορεί να γίνει λόγος για εμπόριο, αφού οι χωρικοί ήταν υποχρεωμένοι να πωλήσουν την παραγωγή τους με όρους που έθετε ο αγοραστής, δηλαδή το κράτος. Μπορούμε

78. *Κοσμοσώτεια*, 96-97.1269-1271.

79. Βλ. *Liddell - Scott - Jones* και Δ. Δημητράκος, *Μέγα λεξικόν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης*, τ. 8, Θεσσαλονίκη 1949-1950, λήμματα *σιτοκάπηλος* και *σιτώνης*.

80. Laiou, *Exchange*, 743.

81. Γερολυμάτου, *Βασιλικά κτήματα*, 97-98.

82. Oikonomidès, *Fiscalité*, 97-99.

83. Constantine Porphyrogenitus, *Three treatises*, 102.145-147.

μάλιστα να υποθέσουμε ότι η δέμευση ενός τμήματος της πρωτογενούς παραγωγής είχε αρνητική επίπτωση στο εμπόριο, καθώς οδηγούσε σε περιστασιακή έλλειψη βασικών αγαθών και συνακόλουθη τεχνητή αύξηση των τιμών. Ουσιαστικά πρόκειται για την εφαρμογή του πρακτικής του φούνδακα της Ραιδεστού σε ένα άλλο επίπεδο.

Το κράτος έδινε επίσης ώθηση στη βιοτεχνική παραγωγή, καθώς αποτελούσε σημαντικό πελάτη για διάφορες κατηγορίες βιοτεχνών, όπως οι υφαντουργοί⁸⁴, οι σχοινοποιοί⁸⁵, οι κατασκευαστές κουπιών⁸⁶, οι λωροτόμοι⁸⁷, οι βυρσοδέψες⁸⁸, οι κηροπόλες⁸⁹, οι σηρικάριοι⁹⁰. Για ορισμένους μάλιστα από αυτούς, όπως ήταν οι λωροτόμοι, οι αλιείς πορφύρας και αυτοί που επεξεργάζονταν την πορφύρα, το κράτος ήταν περίπου ο αποκλειστικός πελάτης τους. Στις περιπτώσεις αυτές οι όροι της πώλησης καθορίζονταν πιθανότατα από το κράτος, όπως συνέβαινε και με την υποχρεωτική πώληση στο κράτος αγαθών πρώτης ανάγκης.

Μια άλλη μορφή κρατικής παρέμβασης στο εμπόριο ήταν η οργάνωση εκτάκτων αγορών με σκοπό την αντιμετώπιση μιας επείγουσας κατάστασης. Όταν ο Αλέξιος Α΄ πληροφορήθηκε τον επικείμενο διάπλου της Αδριατικής από τους σταυροφόρους έστειλε ανώτερους αξιωματικούς στο Δυρράχιο και τον Αυλώνα, αφ' ενός για να τους υποδεχθούν –στην πραγματικότητα για να παρακολουθήσουν τις κινήσεις τους– και αφ' ετέρου για να οργανώσουν αγορές κατά μήκος των δρόμων από τους οποίους θα διέρχονταν οι σταυροφόροι, ώστε οι τελευταίοι να μπορέσουν να ανεφοδιασθούν κανονικά και να μην επιδοθούν σε λεηλασία της υπαίθρου (*ὁ αὐτοκράτωρ μετακαλεσόμενός τις τῶν ῥωμαϊκῶν δυνάμεων ἀρχηγὸς ἐκπέμπει τούτους πρὸς τὰ μέρη Δυρραχίου καὶ Αὐλῶνος ἐντευλάμενος δέχεσθαι μὲν προσηνῶς τοὺς διαπερῶντας πανηγύρεις τε δαψυλεῖς ἐξ ἁπασῶν τῶν χωρῶν κατὰ τὴν ὁδὸν ἐξάγειν*)⁹¹. Την ίδια πολιτική είχε ακολουθήσει και κατά το παρελθόν ο Αλέξιος, μετά τη σύναψη συμφωνίας με τους Πετσενέγους το 1092⁹². Ανάλογη ήταν η πολιτική που εφάρμοσε ο Μανουήλ.

84. Haldon, Theory, 231.190,192.

85. Haldon, Theory, 231.182, 194.

86. Haldon, Theory, 231.186-187.

87. *Επαρχικό Βιβλίο*, κφ. 14.1.

88. Haldon, Theory, 231.184,191.

89. Haldon, Theory, 231.202-203.

90. *Επαρχικό Βιβλίο*, κφ. 8.2.

91. *Αλεξιάς*, 298.62-66.

92. *Αλεξιάς*, 219.9-11.

Α' κατά τη διέλευση του στρατού της β' σταυροφορίας από τα βυζαντινά εδάφη⁹³. Το ζήτημα αυτό ήταν τόσο σημαντικό ώστε σχετική ρύθμιση να περιληφθεί στη συνθήκη της Αδριανούπολης (1190) μεταξύ του Ισαακίου Β' και του Φρειδερίκου Α'. Μάλιστα η τελευταία καθόριζε επίσημα την ισοτιμία του ασημένιου μάρκου με το βυζαντινό υπέρπυρο, απαραίτητη προϋπόθεση για την εξασφάλιση ομαλότητας στις συναλλαγές, ενώ, τέλος, ο βυζαντινός αυτοκράτορας εγγυάτο, για μία ακόμη φορά, ότι δεν θα σημειώνονταν φαινόμενα αισχροκέρδειας⁹⁴. Στην πράξη, βέβαια, συνέβησαν πολλά έκτροπα. Οι Βυζαντινοί δεν δίστασαν να εκμεταλλευθούν τους καταπονημένους σταυροφόρους απαιτώντας υπέρογκες τιμές για βασικά είδη ή, ακόμα χειρότερα, εισπράττοντας προκαταβολικά τμήματα, για τα οποία δεν έδιναν τίποτα σε αντάλλαγμα⁹⁵, ενώ οι σταυροφόροι επιδόθηκαν επανειλημμένως σε αρπαγές⁹⁶.

Στις παραπάνω περιπτώσεις επρόκειτο για έκτακτες αγορές που οργανώνονταν με κρατική πρωτοβουλία και για συγκεκριμένο σκοπό, χωρίς ωστόσο το κράτος να διαθέτει τα δικά του αποθέματα, να υποχρεώνει τους γηγενείς να πωλήσουν την παραγωγή τους ή να παρεμβαίνει σε θέματα ρύθμισης των τιμών⁹⁷. Ο ρόλος του συνίστατο στη διαμόρφωση ενός πλαισίου δικαίου εντός του οποίου θα διεκπεραιώνονταν ελεύθερα οι συναλλαγές. Ουσιαστικά δηλαδή το κράτος έκανε ό,τι έκανε συνήθως: εξασφάλιζε, ή προσπαθούσε να εξασφαλίσει, ομαλές συνθήκες εμπορίου. Η παρέμβασή του σε διάφορους τομείς της εμπορικής και της οικονομικής εν γένει ζωής δεν θα πρέπει ωστόσο να υπερεκτιμάται⁹⁸. Το κράτος δεν παρενέβαινε στο εμπόριο. Περιοριζόταν στην εξασφάλιση συνθηκών εύρυθμης λειτουργίας της αγοράς αποτρέποντας τη δημιουργία μονοπωλίων και συμβάλλοντας στη δημιουργία κατάλληλου περιβάλλοντος για την ανάπτυξη της ιδιωτικής πρωτοβουλίας.

---

93. *Κίνναμος*, 70.1-5.

94. Dölger, *Regesten*, τ. 2, σφ. 1603.

95. *Νισήτας Χωνιάτης*, 66.18-31.

96. *Κίνναμος*, 70.20-71.2.

97. Για τις έκτακτες αγορές, βλ. παρακάτω σελ. 269-270. Βλ. επίσης Angeliki Laiou, *Byzantine Trade with Christians and Muslims and the Crusades*, στο: *The Crusades*, ό.π. σελ. 112 σημ. 369, 161-168.

98. Στην αντίθετη κατεύθυνση, ο Α. Kazhdan, *State, Feudal, and Private Economy in Byzantium*, *DOP*, 47, 1993, 98-100 θεωρεί ότι η κρατική παρέμβαση στο εμπόριο δεν ήταν αμελητέα και μάλιστα είχε κεφαλαϊώδη σημασία για την ανάπτυξη της ιδιωτικής οικονομικής πρωτοβουλίας.

3. Η φορολογία του εμπορίου

α) Το κοιμέρκιον και η δεκατεία

Οι Ρωμαίοι επέβαλλαν φόρο 12,5% επί της αξίας των εμπορευμάτων, ο οποίος ονομαζόταν *octava*⁹⁹. Ο ίδιος φόρος παρέμεινε κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο. Δεν γνωρίζουμε πώς φορολογούνταν οι συναλλαγές κατά τους μεταβατικούς αιώνες. Πάντως, την περίοδο που μας απασχολεί ο φόρος που επιβαλλόταν στο εμπόριο ονομάζεται στις πηγές *κοιμέρκιον*. Ο όρος εμφανίζεται για πρώτη φορά με τη σημασία του φόρου το 795, όταν σύμφωνα με πληροφορία του Θεοφάνους ο Κωνσταντίνος ΣΤ΄ χάρισε στην εκκλησία του ευαγγελιστή Ιωάννη του Θεολόγου στην Έφεσο το *κοιμέρκιον* από το τοπικό πανηγύρι, το οποίο ανερχόταν σε 100 λίτρες χρυσού¹⁰⁰. Η επόμενη χρονολογικά μαρτυρία αναφέρεται στην κατάργηση από την αυτοκράτειρα Ειρήνη γύρω στο 800 των *κοιμερκίων* που καταβάλλονταν στην Άβυδο και το Ιερό¹⁰¹. Τέλος, γύρω στο 810 ο αυτοκράτορας Νικηφόρος Α΄ χορήγησε έντοκα δάνεια στους σημαντικότερους ναυκλήρους της Κωνσταντινούπολης επιβάλλοντάς τους ταυτόχρονα τα συνήθη *κοιμέρκια*¹⁰². Οι τρεις αυτές μαρτυρίες με οδηγούν στην υπόθεση ότι το κοιμέρκιον ως φόρος εμφανίσθηκε πιθανώς στα χρόνια των Ισαύρων και ίσως συνδέεται με τη φορολογική μεταρρύθμιση που εισήγαγε ο Κωνσταντίνος Ε΄¹⁰³.

Τι είδους όμως φόρος ήταν το κοιμέρκιον; Ένας φόρος επί της αξίας των διακινουμένων εμπορευμάτων ή ένα κατ' αποκοπήν τέλος; Στην αναφορά του Θεοφάνους σχετικά με το κοιμέρκιον του πανηγυριού της Εφέσου ο στρογγυλός αριθμός 100 με οδηγεί να θεωρήσω πιθανότερη τη δεύτερη εκδοχή, δεδομένης της πρακτικής δυσκολίας να ελεγχθούν και να φορολογηθούν *ad valorem* τα παντοίας φύσης και αξίας εμπορεύματα που συγκεντρώνονταν σε ένα πανηγύρι, χωρίς ωστόσο να υπάρχει ένα καταλυτικό επιχείρημα υπέρ αυτής της εκδοχής. Σύμφωνα πάλι με άλλη πληροφορία του Θεοφάνους, ο Νικηφόρος Α΄ όρισε ότι για κάθε δούλο που θα αγοραζόταν έξω από την Άβυδο και συγκεκριμένα στα

99. Bibicou, *Douanes*, 59-74 και ιδιαίτερα 69 και 73.

100. Θεοφάνης, 469.30-470.1.

101. Θεοφάνης, 475.16-17.

102. Θεοφάνης, 487.17-19.

103. Πα τη γενίκευση του εκκρηματισμού της φορολογίας στα χρόνια του Κωνσταντίνου Ε΄, βλ. Oikonomidès, *Fiscalité*, 35-36.

Δωδεκάνησα, τις σημερινές Κυκλάδες¹⁰⁴, έπρεπε να καταβληθεί φόρος –υποθέτω κατά την είσοδο στα Στενά του Ελλησπόντου– δύο χρυσά νομίσματα¹⁰⁵. Η Ε. Αντωνιάδη-Μπιμπίκου υπέθεσε ότι σε αυτή την περίπτωση επρόκειτο μάλλον για έναν φόρο ύψους 10% επί της αξίας του «εμπορεύματος» και ότι για τον υπολογισμό του λήφθηκε υπ' όψιν μια μέση τιμή, η οποία είχε ορισθεί σε είκοσι χρυσά νομίσματα¹⁰⁶. Θεωρώ πιθανότερη την εκδοχή ότι ο συντηρητικός Νικηφόρος επέβαλε ένα είδος φόρου πολυτελείας, εκτός από το κομμερκίο, στο δουλεμπόριο.

Η ασάφεια αυτή αναφορικά με τη φύση του κομμερκίου διατηρείται και τους δύο επόμενους αιώνες. Το 992 οι Βενετοί διαμαρτυρήθηκαν, επειδή ο φόρος που κατέβαλλαν τα πλοία τους κατά την είσοδο και την έξοδό τους από την τελωνειακή ζώνη της πρωτεύουσας είχε αίφνης αυξηθεί σε περισσότερο από τριάντα νομίσματα και ζήτησαν από τον Βασίλειο Β' και τον Κωνσταντίνο Η' να επαναφέρουν το παλαιότερο καθεστώς, όταν το τέλος που κατέβαλλαν τα πλοία τους που περνούσαν από την Άβυδο με προορισμό την Κωνσταντινούπολη ανερχόταν σε δύο χρυσά νομίσματα¹⁰⁷. Κάποια στιγμή, φαίνεται, οι κομμερκιάριοι άρχισαν να απαιτούν δεκαπέντε νομίσματα όχι μόνο κατά την έξοδο από την τελωνειακή ζώνη της πρωτεύουσας, αλλά και κατά την είσοδο σε αυτή¹⁰⁸. Το χρυσόβουλλο που απέλυσαν οι δύο αυτοκράτορες όριζε ότι στο εξής τα βενετικά πλοία θα κατέβαλλαν δύο νομίσματα κατά την είσοδό τους στα Στενά και δεκαπέντε νομίσματα κατά την έξοδό τους, επαναφέροντας έτσι σε ισχύ το παλαιότερο καθεστώς¹⁰⁹.

104. Malamut, *Iles*, τ. 1, 49.

105. *Θεοφάνης*, 487.11-13.

106. Bibicou, *Douanes*, 97-98.

107. Βλ. σχετικά Pertusi, Venezia e Bisanzio, 157 (= *Trattati*, αρ. 1, σελ. 22). Το χρυσόβουλλο δεν αναφέρει ρητά ότι οι τελωνειακές αρχές απαιτούσαν δεκαπέντε χρυσά νομίσματα από τα πλοία που έφθιναν στην Κωνσταντινούπολη, αλλά αυτό συνάγεται από τη διαπίστωση ότι οι Βενετοί κατέληγαν στο σημείο να πληρώνουν συνολικά τριάντα νομίσματα για ένα ταξίδι στην Κωνσταντινούπολη και επιστροφή. Δεδομένου του γεγονότος ότι το χρυσόβουλλο ορίζει ότι το τέλος που θα καταβαλλόταν κατά την έξοδο από την Άβυδο ανερχόταν σε δεκαπέντε χρυσά νομίσματα, συμπεραίνουμε ότι οι κομμερκιάριοι απαιτούσαν την καταβολή του ίδιου ποσού και κατά την είσοδο στη ζώνη της Κωνσταντινούπολης. Για τη σημασία της Άβυδου ως σημείου ελέγχου της ναυσιπλοΐας από και προς την Κωνσταντινούπολη, βλ. Ahrweiler, *Fonctionnaires*, 239-243.

108. Οι φορολογικοί υπάλληλοι προσπαθούσαν γενικά να εισπράξουν όσο το δυνατό περισσότερους φόρους, ακόμη και στις περιπτώσεις που υπήρχε κάποιο ειδικό πρόνομο, το οποίο προστάτεε όσους συναλλάσσονταν μαζί τους. Βλ. σχετικά *Lavra I*, αρ. 67.71-78.

109. Pertusi, Venezia e Bisanzio, 157 (= *Trattati*, αρ. 1, σελ. 23).

Δεν είναι σαφείς οι λόγοι για τους οποίους επιβλήθηκε μια τόσο διαφορετική φορολογία στις εισαγωγές και τις εξαγωγές. Η άποψη ότι οι εισαγωγές προϊόντων στην Κωνσταντινούπολη ήταν πολύ περιορισμένες σε σχέση με τις εξαγωγές¹¹⁰ είναι μια πιθανή λύση του προβλήματος, αλλά δεν είναι η μοναδική. Δεν αποκλείεται η διαφορά στη φορολογία να αντικατοπτρίζει τη βυζαντινή νοοτροπία, η οποία, διαφοροποιούμενη στο σημείο αυτό από τη σύγχρονη οικονομική αντίληψη, δεν είχε ως κύριο μέλημα την ενθάρρυνση των εξαγωγών, αλλά των εισαγωγών. Εν πάση περιπτώσει, είναι σαφές ότι επρόκειτο για ένα κατ' αποκοπήν τέλος δεδομένου ότι το ύψος του προσδιορίζεται με τόση ακρίβεια¹¹¹. Είναι αδύνατο να δεχθούμε ότι ένας φόρος *ad valorem* ανερχόταν πάντοτε στο ίδιο ποσό. Το όνομά του τέλους δεν αναφέρεται, οι υπάλληλοι όμως που ήταν επιφορτισμένοι με την είσπραξή του ονομάζονται, στη λατινική μορφή του χρυσοβούλλου, *commerc(h)larii*.

Τι ήταν τελικά το κομμέρσιο; Η Ε. Αντωνιάδη-Μπιμπίκου υποστήριξε ότι ήταν ένας σύνθετος φόρος που βάρυνε την κυκλοφορία και την αγοραπωλησία αγαθών, το ύψος του οποίου ανερχόταν στο 10% της αξίας του πωλούμενου αγαθού¹¹². Ο Ν. Οικονομίδης διατύπωσε την υπόθεση ότι στην πραγματικότητα ήταν ένας φόρος για το δικαίωμα χρήσης της αγοράς, ο οποίος, στην περίπτωση τουλάχιστον της Κωνσταντινούπολης, εισπραττόταν τη στιγμή της εισαγωγής ενός εμπορεύματος στην οικονομική ζώνη της πρωτεύουσας και ότι δεν επιβαλλόταν σε όλες τις αγορές¹¹³. Η άποψή μου είναι ότι το κομμέρσιο συνδεόταν άμεσα με την εμπορευματοποίηση ενός αγαθού και όχι απλώς με τη μεταφορά

110. Την άποψη αυτή υποστηρίζει ο Balard, Amalfi, 90 και ο Hendy, *Monetary economy*, 282. Ο Lillie, *Handel*, 4-6 υποστηρίζει ότι κατά την αναχώρησή τους από την Κωνσταντινούπολη οι Βενετοί διέθεταν περισσότερο ρευστό χρήμα και συνεπώς είχαν την ευχέρεια να πληρώσουν μεγαλύτερο φόρο.

111. Ο Hendy, *Monetary economy*, 592 θεωρεί ότι επρόκειτο για αναλογικό φόρο ύψους 10%. Σύμφωνα με την εφημερία που προτείνει, τα πράγματα είχαν ως εξής. Οι Βενετοί κατέβαλλαν πριν από την παραχώρηση του χρυσοβούλλου 30 νομίσματα φόρο κατά την είσοδό τους στα Στενά. Εάν η αναλογία μείωσης του φόρου κατά τις εισαγωγές (30:2) ήταν η ίδια και στις εξαγωγές, αυτό σημαίνει, κατά τον Hendy, ότι ο φόρος που καταβαλλόταν κατά την έξοδο από την Άβυδο πριν το 992 ανερχόταν σε 225 νομίσματα. Άρα, η αξία των εμπορευμάτων που οι Βενετοί εξήγγαλιν από την πρωτεύουσα ανερχόταν γύρω στα 2250 νομίσματα. Ο υπολογισμός είναι τελείως αυθαίρετος. Πρώτον, το χρυσόβουλλο δεν αναφέρει ότι οι Βενετοί κατέβαλλαν πριν το 992 φόρο 30 νομίσματα κατά τη στιγμή της εισόδου στην τελωνειακή ζώνη της πρωτεύουσας, αλλά ότι πλήρωναν συνολικά για ένα ταξίδι 30 νομίσματα. Δεύτερον, είναι δύσκολο να δεχθούμε ότι οι φόροι αυτοί ήταν φόροι *ad valorem*, διότι το ύψος ενός φόρου επί της αξίας των εμπορευμάτων δεν θα μπορούσε ποτέ να είναι γνωστό εκ των προτέρων.

112. Bibicou, *Douanes*, 114.

113. Oikonomides, *Role*, 1007-1008.

του, πράγμα που διαφαίνεται από το γεγονός ότι απαλλάσσονταν από αυτό όσοι μετέφεραν αγαθά για προσωπική τους χρήση, ή για λογαριασμό του κράτους: *οὐ δίδωσι τις τέλος ὑπὲρ ὧν εἰς ἰδίαν χρεῖαν ἢ γεωργίαν ἀποφέρει, οὐδὲ ὑπὲρ ὧν τῷ φόσκῳ εἰσκομίζεται*¹¹⁴. Οι βυζαντινές πηγές δεν αναφέρονται στην ύπαρξη φόρου αναλογικού ύψους 10% πριν από τον 12ο αι. Υπάρχουν μόνο δύο σχετιζόμενες μαρτυρίες, οι οποίες προέρχονται από αραβικές πηγές. Η πρώτη από αυτές (πρώτο μισό του 8ου αι.) είναι μια νομική πραγματεία σχετικά με τους φόρους που οι Ομεϋάδες επέβαλλαν στους ξένους εμπόρους που έρχονταν στο χαλιφάτο¹¹⁵. Σύμφωνα με αυτή, οι ερχόμενοι από χώρες εκτός του Ισλάμ πλήρωναν φόρο 10% για τα εμπορεύματα που εισήγαν στο χαλιφάτο, ως αντιστάθμισμα της προστασίας που τους παρεχόταν από το κράτος. Επρόκειτο, σύμφωνα με την ίδια πηγή, για φόρο αντίστοιχο της *δεκάτης* των Βυζαντινών. Η ίδια πληροφορία περιέχεται και σε πηγή που χρονολογείται γύρω στο 840, θεωρείται ωστόσο ότι καταγράφει παραδόσεις των πρώτων Ομεϋαδών¹¹⁶. Η δεύτερη μαρτυρία, επίσης από αραβική πηγή, χρονολογείται τον 10ο αι. και αναφέρεται σε έναν φόρο ύψους 10%, τον οποίο εισέπρατταν στην Αττάλεια και την Τραπεζούντα οι φορολογικοί υπάλληλοι για τα εμπορεύματα που εισάγονταν στη βυζαντινή επικράτεια μέσω των δύο αυτών αγορών¹¹⁷. Ο Αλέξιος Α΄ απάλλαξε το 1082 τη Βενετία από την καταβολή του κομμερκίου, η φύση και το ύψος του οποίου ωστόσο δεν προσδιορίζονται¹¹⁸. Από τις βυζαντινές πηγές, πρώτο το χρυσόβουλλο του Αλεξίου Α΄ για την Πίζα το 1111 αναφέρεται σε μείωση του κομμερκίου στο 4% για τα εμπορεύματα που οι Πιζάτες εισήγαν στην Κωνσταντινούπολη από το εξωτερικό. Όσον αφορά στα εμπορεύματα που αυτοί μετέφεραν από επαρχιακές αγορές στην Κωνσταντινούπολη, το κομμέρκιο παρέμενε το ίδιο με αυτό που κατέβαλλαν οι Βυζαντινοί, δηλαδή 10%¹¹⁹.

Τι πρέπει λοιπόν να συμπεράνει κανείς; Νομίζω ότι από τον 8ο αι. τουλάχιστον, πιθανώς ήδη αραβικά νωρίτερα, η βυζαντινή διοίκηση επέβαλλε έναν φόρο 10% σε όλα τα είδη πολυτελείας που εισάγονταν από χώρες εκτός της

114. *JGR*, τ. 4, 370.

115. Οι μουσουλμάνοι συνέδεαν τον φορολογικό συντελεστή με τη θρησκεία του εμπόρου. Έτσι, οι μουσουλμάνοι πλήρωναν φόρο 2,5%, ενώ οι μη μουσουλμάνοι υπήκοοι του χαλιφάτου 5% (E. Ashtor, *Il regime portuario nel califato*, στο: *La navigazione mediterranea nell'alto medioevo*, Spoleto 1978, τ. 2, 664-667).

116. H. Gibb, *Arab-Byzantine Relations under the Umayyad Caliphate*, *DOP*, 12, 1958, 230 σημ. 16. Ashtor, *Regime portuario*, 667.

117. *Ibn Hauqal*, τ. 1, 196^a τ. 2, 337.

118. *Trattati*, αμ. 2, σελ. 40-41.

119. Müller, *Documenti*, αμ. 34, σελ. 44 (=MM, τ. 3, αμ. 3, σελ. 11-12).

αυτοκρατορίας. Αν μελετήσει κανείς τις μαρτυρίες των γραπτών πηγών καθώς και τις σφραγίδες των κομμερκαρίων σχετικά με τους τελωνειακούς σταθμούς, διαπιστώνει ότι αυτοί συνδέονταν ως επί το πλείστον με το εξωτερικό εμπόριο του Βυζαντίου. Η Αττάλεια, η Σελεύκεια, τα θέματα Χαλδίας και Μεσοποταμίας εξυπηρετούσαν το εμπόριο με το Ισλάμ¹²⁰. Η Θεσσαλονίκη, η Δεβελτός, η Αδριανούπολη και το Διδυμότειχο εξυπηρετούσαν το εμπόριο με το εσωτερικό της Βαλκανικής¹²¹. Η Αμισός και η Σινώπη ήταν τα λιμάνια που ανεφοδιάζαν τη Χερσόνα και μέσω αυτής την Ευρασία¹²². Τα λιμάνια της Πελοποννήσου και της δυτικής Ελλάδας ήταν σημείο κατάληξης εμπορευμάτων με προέλευση τη Δύση¹²³. Το Δορύστολο και η Πρεσθλαβίτζα ήταν κέντρα ελέγχου του εμπορίου με την κεντρική Ευρώπη¹²⁴.

Υπέρ της συσχέτισης του κομμερκίου με το εξωτερικό εμπόριο της αυτοκρατορίας συνηγορεί επίσης ένα σημαντικό κείμενο το οποίο δεν έχει προσελκύσει μέχρι σήμερα το ενδιαφέρον των ειδικών. Πρόκειται για νομική πηγή που χρονολογείται στα τέλη του 9ου με αρχές του 10ου αι. και αποτελεί συλλογή σε πέντε τίτλους διατάξεων φορολογικού και γειτονικού δικαίου. Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον της συλλογής έγκειται στο γεγονός ότι περισσότερες από τις μισές διατάξεις, οι οποίες αναμφίβολα προέρχονται από το έργο των αντιηγεμόνων, είναι άγνωστες από άλλες νομικές συλλογές¹²⁵. Η καταγραφή των παλαιών αυτών διατάξεων σε ένα χρηστικό εγχειρίδιο δείχνει ότι εξακολουθούσαν να είναι σε ισχύ την εποχή αυτή. Ο δεύτερος τίτλος της συλλογής που φέρει την κεφαλίδα *περί τελωνῶν καὶ κομμερκαρίων* μάς πληροφορεί ότι τα εμπορεύματα που υπέκειντο στην καταβολή του κομμερκίου ήταν τα μπαχαρικά, οι φαρμακευτικές και αρωματικές ουσίες, οι πολύτιμοι λίθοι, καθώς και τα εξωτικά ζώα, ενώ από τα εξαγόμενα εμπορεύματα αναφέρονται τα *δέσματα βαβυλωνιακά καὶ πάρθια*¹²⁶. Φόρος επιβαλλόταν επίσης στο μετάξι (ακατέργαστο και κατεργασμένο) και τα παράγωγά του: υφάσματα ολομέταξα ή σύμμεικτα με μετάξι¹²⁷, όπως και στους

120. Βλ. παραπάνω σελ. 117-118, 123-125, 134-135.

121. Βλ. παραπάνω σελ. 145-146, 150-151.

122. Βλ. παραπάνω σελ. 121-122.

123. Βλ. παραπάνω σελ. 152-153, 162.

124. Βλ. παραπάνω σελ. 174-175.

125. Rechtsbuch, 73-78.

126. Rechtsbuch, κεφ. 2.26. Ειδικότερα για αυτά τα δέσματα, βλ. *DAI*, κεφ. 6.9.

127. *έσθης σηρισή καὶ σπηρισός*. Ο όρος *σπηρισός* (ή *σπυειρισός*) είναι παραφθορά του λατινικού *subsericum* που απαντά στο διάταγμα περί τιμών του Διοκλητιανού (*Liddell – Scott - Jones*, λήμμα *σπηρισός*).

ευνούχους δούλους¹²⁸. Φαίνεται λοιπόν ότι στην καμπή του 9ου προς τον 10ο αι. επιβαλλόταν ένας φόρος, πιθανώς αναλογικός, κατά την εισαγωγή και την εξαγωγή συγκεκριμένων ειδών πολυτελείας.

Παράλληλα, οι Βυζαντινοί επέβαλλαν έναν φόρο, όχι υποχρεωτικά αναλογικό, στα εμπορεύματα που εισάγονταν στην Κωνσταντινούπολη από την επαρχία και σε όσα εξάγονταν από αυτή. Αυτό τουλάχιστον υποδηλώνει η πληροφορία σχετικά με την κατάργηση των *κωμερκίων* της Αβύδου και του Ιερού. Επίσης, από ένα χωρίο της αλληλογραφίας του Θεοδώρου Στουδίτη προκύπτει ότι επιβαλλόταν ένας, κατ' αποκοπήν υποθέτω, φόρος σε όλους τους ναυτικούς που έρχονταν στην Κωνσταντινούπολη, Βυζαντινούς και ξένους¹²⁹. Ο Θεοφάνης, τέλος, αφήνει να εννοηθεί ότι στα πανηγύρια επιβαλλόταν ένας κατ' αποκοπήν φόρος¹³⁰. Φαίνεται ωστόσο ότι σταδιακά επιβλήθηκε αναλογικός φόρος ύψους 10% και στο εσωτερικό εμπόριο. Το χρυσόβουλλο του Αλεξίου Α' για την Πίζα (1111) όριζε ότι οι Πιζάτες ώφειλαν να καταβάλλουν ως φόρο για τὰς ἄλλας πραγματείας τὰς οὐσας ἐκ τῆς Ῥωμανίας τις οποίες πωλούσαν στο Βυζάντιο, ὅτι ακριβῶς πλήρωναν οι Βυζαντινοί¹³¹. Το 1192 οι Πιζάτες υπέβαλαν στον αυτοκράτορα Ισαάκιο Β' αίτημα ἀποχαρίσασθαι τοῖς Πισσαίοις καὶ ἐπὶ τοῖς ἀπὸ τῆς Ῥωμανίας ἐξωνομένους παρ' αὐτῶν καὶ διαπιπρασκομένους ἔν τε τῇ Μεγαλοπόλει καὶ ταῖς λοιπαῖς χώραις τῆς Ῥωμανίας ἐξκοσσεῖαν κοιμερκίων, ὅποια ἐδωρήθη αὐτοῖς ἐν τῷ γεγονότι αὐτοῖς χρυσοβούλλῳ τοῦ ἀοιδίμου βασιλέως κυροῦ Ἀλεξίου ἐπὶ τοῖς ἀπὸ τῶν χωρῶν τῶν μὴ ὑποκεμένων τῇ δουλώσει τῆς βασιλείας τῶν Ῥωμαίων εισαγομένοις παρ' αὐτῶν εἰς τὴν Μεγαλόπολιν (δηλαδή 4%)¹³². Οι περιπτώσεις αυτές δείχνουν σαφώς ότι στις αρχές του 12ου αι. επιβαλλόταν αναλογικός φόρος ύψους 10% στο εμπόριο μεταξύ επαρχιακών αγορῶν καθώς και μεταξύ επαρχίας και Κωνσταντινούπολης.

Τι συνέβαινε ὁμως με εἶδη ὅπως τα σιτηρά, το κρασί ἢ το λάδι; Αν πιστεύσουμε τον Ατταλειάτη, μέχρι το 1073 περίπου δεν επιβαλλόταν φόρος στο εμπόριο των σιτηρῶν¹³³, τουλάχιστον εντός της οικονομικής ζώνης της Κωνσταντινούπολης. Το 1102, σε ένα χρυσόβουλλο που παραχώρησε ο Αλέξιος Α' στη μονή της Μεγίστης Λαύρας του Ἄθω, εμφανίζεται για πρώτη φορά δίπλα στο

128. Rechtsbuch, κεφ. 2.26.

129. Θεόδωρος Στουδίτης, *Επιστολές*, τ. 1, αρ. 7.53-55: οὐκέτι οἱ πλωτῆρες ἀπὸ ἀνατολῶν καὶ δυσιῶν καὶ βορρᾶ ἐξορμώμενοι καὶ καταπλέοντες ὑποπνίγονται, ὡς ἂν ἐκ λαμοῦ τοῖς στενοῖς στομίῳς τὸ τελωνούμενον ἀποδώσονται.

130. Βλ. παραπάνω σελ. 130-131.

131. Müller, *Documenti*, αρ. 34, σελ. 44 (=MM, τ. 3, αρ. 3, σελ. 11).

132. Müller, *Documenti*, αρ. 34, σελ. 42 (=MM, τ. 3, αρ. 3, σελ. 7).

133. Ατταλειάτης, 202.10-203.4.

κοιμέργιο ο όρος *δεκατισμός*¹³⁴. Το 1196 οι υπάλληλοι του *σεκρέτου της θαλάσσης* απαίτησαν από τη Λαύρα την καταβολή της *δεκατείας των οйнаριών* για τα πλοία της μονής που ταξίδευαν στην Κωνσταντινούπολη, παρά το γεγονός ότι η Λαύρα είχε πλήρη φορολογική απαλλαγή δυνάμει του χρυσοβούλλου του 1102. Το επιχείρημα των φορολογικών υπαλλήλων συνοψιζόταν στο εξής σημείο: το χρυσόβουλλο του Αλεξίου Α' αναφερόταν γενικά σε απαλλαγή από το κοιμέργιο και τον δεκατισμό, χωρίς να αναφέρεται ρητά στη *δεκατεία των οйнаριών*¹³⁵. Προφανώς επρόκειτο για ένα λογικοφανές επιχείρημα των οικονομικών υπηρεσιών της αυτοκρατορίας προκειμένου να αποσπάσουν περισσότερους φόρους. Δέκα χρόνια νωρίτερα, το 1186, ο Ισαάκιος Β' είχε απαλλάξει τη μονή του αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στην Πάτμο κατά τὸ τῆς *δεκατείας ἅπαν κεφάλαιον ἐπὶ τε τῶν οйнаριῶν καὶ παντός ἐτέρον εἶδους καὶ πράγματος*¹³⁶. Ο αυτοκράτορας σημείωνε ότι με αυτόν τον τρόπο συμπλήρωνε παλαιότερο χρυσόβουλλο του Αλεξίου Α' (1088)¹³⁷, το οποίο παραχωρούσε στη μονή της Πάτμου *ἐξκουσσεῖαν καθολόκληρον, ὧν ἂν εἴη τις κεφαλαίων χωρὶς τῆς δεκατείας*¹³⁸. Ο Ισαάκιος δεν διευκρινίζει αν η *δεκατεία* δεν υφίστατο ως φόρος το 1088, ή αν ηθελημένα δεν είχε συμπεριληφθεί στο χρυσόβουλλο του Αλεξίου. Το πιθανότερο είναι ότι δεν υπήρχε. Είναι δύσκολο να δεχθούμε ότι ένας αυτοκράτορας τόσο ευνοϊκὰ διατεθειμένος απέναντι στον ιδρυτή της μονής ὅσο Χριστόδουλο αποφάσισε να μην απαλλάξει τη μονή από τον συγκεκριμένο φόρο. Από την άλλη μεριά είναι βέβαιο ότι η *δεκατεία* υφίστατο το 1102.

Τι λοιπόν συνέβαινε πραγματικά; Αν η *δεκατεία* ήταν ταυτόσημη με το *κοιμέργιον*, γιατί οι δύο αυτοί τεχνικοί ὄροι απαντούν δίπλα-δίπλα στο χρυσόβουλλο του 1102; Νομίζω ότι η *δεκατεία* και το *κοιμέργιον*, αρχικά τουλάχιστον, ήταν φόροι ἀνάλογοι, ἀλλὰ ὄχι ἴδιοι. Η *δεκατεία* ήταν καθαρὰ ἕνας φόρος ἀναλογικὸς και φαίνεται ὅτι συνδεόταν με τὸ εμπόριο εἰδῶν τῆς γεωργικῆς

134. Dölger, *Regesten*, τ. 2, σφ. 1215c· *Lavra I*, σφ. 56.41.

135. *Lavra I*, σφ. 67.43-48: *Ἐστῆτον οἱ μοναχοὶ μὴ ἀπαιτεῖσθαι δεκατίαν χάριν τοῦ εἰσηγμένου ... οἶνον, λέγοντες ἐξκουσσεῦσθαι ... εἰς τὸ μὴ ἀπαιτεῖσθαι δεκατίαν ἢ κοιμέργιον ἢ ἕτερον ... ζήτημα ἐπεγνωσμένον τοῖς παραθαλασσίοις, οἱ δὲ τοῦ μέρους τοῦ σεκρέτου τῆς θαλάσσης διετέοντο δικαιοῦσθαι τούτους εἰς τὸ δεκατώσαι τὸν τοιοῦτον οἶνον διὰ τὸ μὴ διαλαμβάνειν τὸ τῆς μονῆς χρυσοβούλλον ῥητῶς τὸ ἐξκουσσεῦσθαι ταύτην ἀπὸ τῆς τοῦ οἶνον δεκατείας, ἀλλὰ ἀπὸ δεκατισμοῦ καὶ κοιμεργίου τοῦτο οὕτως περὶ τῶν κοιμεργίων καὶ τῶν δεκατισμῶν οὐ μὴ περὶ οйнаριῶν δεκατείας.*

136. Dölger, *Regesten*, τ. 2 σφ. 1570· *Ἐγγραφα Πάτμου*, τ. 1, σφ. 9.23-25.

137. Πια τὸ χρυσοβούλλο τοῦ Αλεξίου Α', βλ. Dölger, *Regesten*, τ. 2, σφ. 1150· *Ἐγγραφα Πάτμου*, τ. 1, σφ. 7.

138. *Ἐγγραφα Πάτμου*, τ. 1, σφ. 9.7-8.

παραγωγής, όπως το κρασί ή ο λινόκοκκος¹³⁹. Φαίνεται ότι κατά τα τελευταία έτη του 11ου, σίγουρα όμως στις αρχές του 12ου αι., εποχή άνθησης του εμπορίου, το κράτος αποφάσισε να φορολογήσει το εμπόριο βασικών αγαθών, τα οποία μέχρι εκείνη τη στιγμή δεν φορολογούνταν συστηματικά¹⁴⁰. Η πρώτη απόπειρα είχε ήδη γίνει από τον Νικηφορίτζη στον φούνδακα της Ραιδεστού. Δεδομένου ότι το κομμέρσιο είχε καταλήξει να είναι ένας φόρος ύψους 10% που επιβαλλόταν τόσο στο εσωτερικό, όσο και στο εξωτερικό εμπόριο, φαίνεται ότι συν τα χρόνια η διάκριση αυτή ατόνησε στην πράξη, ώστε οι δύο όροι να χρησιμοποιούνται ορισμένες φορές ως συνώνυμοι¹⁴¹.

Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι η οικονομική ανάπτυξη επέφερε την επέκταση της φορολογίας σε αγαθά και σε συναλλαγές που παλαιότερα εξαιρούνταν από την καταβολή φόρων. Φαίνεται δηλαδή ότι μέχρι τα μέσα περίπου του 11ου αι. το κράτος δεν προσδοκούσε σε σημαντικά έσοδα από το εσωτερικό εμπόριο, το οποίο ήταν σχετικά περιορισμένο, για αυτό και δεν επέβαλλε φόρο στις συναλλαγές μεταξύ επαρχιακών αγορών. Η ενίσχυση του εμπορίου στην επαρχία και η εμφάνιση νέων αγορών οδήγησε σε αλλαγή αυτού του καθεστώτος. Το κρίσιμο σημείο σε αυτή την ιστορία ήταν ότι την επιβάρυνση ένωσαν μόνο οι Βυζαντινοί, ενώ οι ξένοι, χάρις στα διάφορα προνόμια που είχαν, μπόρεσαν να επωφεληθούν από την ανάπτυξη, χωρίς να έχουν να αντιμετωπίσουν καμία από τις συνέπειές της.

β) Προβλήματα σχετικά με το κομμέρσιο

Το κομμέρσιο, όπως κατά πάσα πιθανότητα και η δεκατεία, επιβάρυνε κατά το ένα ήμισυ τον πωλητή και κατά το άλλο ήμισυ τον αγοραστή. Στο σημείο αυτό είναι αρκετά διαφωτιστική Νεαρά του Ιωάννη Α΄ Τοιμοσκή που ρυθμίζει τὸ ἀδιόριστον καὶ ἀδιάστικτον της αγοραπωλησίας των αιχμαλώτων πολέμου.

139. Dölger, *Regesten*, τ. 2, σφ. 1641· *Έγγραφα Πάτμου*, τ. 1, σφ. 11.27· πρβλ. *Lavra I*, σφ. 67.86-87· *δσα ἀποδεκατοῦσθαι πεφύκασι*.

140. Για μια διαφορετική θέωση της ζητήματος, βλ. Oikonomides, *Role*, 1051, σύμφωνα με τον οποίο η δεκατεία ήταν ένας φόρος σημαντικός, από τον οποίο πολύ δύσκολα μπορούσε να πετύχει κανείς απαλλαγή. Σύμφωνα με τον ίδιο, ίσως η δεκατεία ήταν ένα μέσο ώστε το κράτος να μπορεί να φορολογεί τους Ιταλούς στους οποίους είχαν παραχωρηθεί σημαντικά προνόμια. Θεωρώ ωστόσο ότι οι Ιταλοί και κυρίως οι Βενετοί δεν θα είχαν παραλείψει να διαμαρτυρηθούν για την επιβολή ενός τόσο υψηλού φόρου στο εμπόριο του κρασιού, αφού στην πράξη κάτι τέτοιο σήμαινε την ακύρωση των προνομίων τους στον τομέα του οινοεμπορίου.

141. *Έγγραφα Πάτμου*, τ. 1, σφ. 9.13-14.

Σύμφωνα με αυτή, η αγοραπωλησία αιχμαλώτων πολέμου μεταξύ στρατιωτών ή αξιωματικών οι οποίοι είχαν συμμετάσχει σε έναν πόλεμο εξαιρείτο από το κομμέρσιο. Εάν όμως ο στρατιώτης ή ο αξιωματικός πωλούσε τους αιχμαλώτους σε κάποιον που δεν είχε λάβει μέρος στον πόλεμο, ο αγοραστής ήταν υποχρεωμένος να καταβάλει κανονικά το κομμέρσιο, ενώ ο πωλητής, εννοείται, απαλλασσόταν από αυτό¹⁴². Τέλος, ο αποδέκτης δωρεάς ενός δούλου που αποτελούσε πολεμική λεία έπαινε να έχει απαλλαγή από το κομμέρσιο αν αποφάσιζε να πωλήσει τον δούλο. Η διάταξη αποσκοπούσε προφανώς στον περιορισμό των εικονικών δωρεών, οι οποίες γίνονταν για να αποφύγουν οι συναλλασσόμενοι την καταβολή του κομμερζίου.

Οι παραπάνω διατάξεις αποκαλύπτουν ότι το κομμέρσιο βάρυνε και τους δύο συναλλασσομένους. Υποθέτω ότι καταβαλλόταν τη στιγμή της εισαγωγής ενός εμπορεύματος σε μια τελωνειακή περιφέρεια, καθώς στη συνέχεια ήταν δύσκολη η παρακολούθηση των διαδοχικών μεταβιβάσεών του. Οι κομμερζιάριοι, όπως και οι δεκατιστές, πρέπει να είχαν στη διάθεσή τους έναν πίνακα «αντικειμενικών αξιών» των εμπορευμάτων, βάσει του οποίου υπολόγιζαν τον οφειλόμενο φόρο. Σε περίπτωση φοροαπαλλαγών, ο δικαιούμενος την φοροαπαλλαγή κατέβαλλε, λογικά, το ήμισυ του κομμερζίου, το οποίο στη συνέχεια εισέπραττε από τον αγοραστή. Αυτό εξηγεί τον λόγο για τον οποίο το 1126 ο Ιωάννης Β΄ Κομνηνός ικανοποιώντας σχετικό αίτημα των Βενετών απάλλαξε τους Βυζαντινούς που συναλλάσσονταν με τους Βενετούς από την καταβολή του κομμερζίου¹⁴³. Αυτό σημαίνει ότι οι Βενετοί έπρεπε μέχρι τότε να καταβάλλουν το ήμισυ του κομμερζίου το οποίο βέβαια μετακίλιαν στους Βυζαντινούς. Είναι γεγονός ότι η διατύπωση του χρυσοβούλλου του Αλεξίου Α΄ (1082) άφηνε περιθώρια για παρεξηγήσεις όσον αφορά στην απαλλαγή ή όχι από το κομμέρσιο των συναλλασσομένων με τους Βενετούς, περιθώριο που φυσικά έσπευσαν να εκμεταλλευθούν οι φορολογικές αρχές¹⁴⁴. Αν ο βυζαντινός έμπορος

142. *JGR*, τ. 1, 257-258: *θεσπιζομεν τοιγαρουν, να ει τις των στρατιωτων ... διαπωλησει ψυχάρια η αποχαρισεται τινι των συνταξειδαριων αυτου ... μη εχειν εξουσιαν τις κομμερκενιν αυτα. ει δε εξ αυτων των στρατιωτων τινες ... παρδωχωσιν ανθρωπους αυτων ψυχάρια, και αποστειλωσι ταυτα ... προς τον ιδιον τε οκον τε και τα κτηματα ... να μηδεν κομμερκευονται ... εαν δε τινες εκ των αρχοντων των μη ταξειδευοντων ανθρωπους αυτων μετα την εξελευσιν του φοροσάτου αποστειλωσι του εξωνησασθαι ψυχάρια, ταυτα να κομμερκευονται, των αγοραστων δηλονότι παρεχοντων το κομμέρσιον. Για τον σχολιασμό της Νεαράς, βλ. T. Kolias, *Kriegsgefangene, Sklavenhandel und die Privilegien der Soldaten*, *Bsl*, 56, 1995, 129-135.*

143. Dölger, *Regesten*, τ. 2, αρ. 1304: *Trattati*, αρ. 3, σελ. 55.

144. Το 1277 οι Βενετοί, οι οποίοι είχαν πετύχει το 1265 καθολική φορολογική απαλλαγή, ζήτησαν από τον Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο διευρυνιστική διάταξη σχετικά με την επέκταση της

που αγόραζε από έναν Βενετό κατέβαλλε κανονικά το ποσοστό που του αναλογούσε από το κομμέρσιο, δεν είχε κανέναν ιδιαίτερο λόγο να προτιμήσει να αγοράσει από αυτόν. Η εξαίρεσή του από το κομμέρσιο για τις περιπτώσεις που είχε δυσκολίες με Βενετούς καθιστούσε αυτομάτως ελκυστικότερους τους τελευταίους ως εμπορικούς εταίρους προσφέροντάς τους ένα σημαντικότατο πλεονέκτημα στον ανταγωνισμό τους με τους άλλους εμπόρους.

Υπεύθυνοι για την είσπραξη του κομμερκίου ήταν οι κομμερκιάριοι, οι οποίοι μίσθωναν το δικαίωμα είσπραξης του κομμερκίου σε μια συγκεκριμένη περιφέρεια για ορισμένο χρονικό διάστημα¹⁴⁵. Η αμοιβή τους συνίστατο στην είσπραξη ενός δευτερεύοντος τέλους που βάρυνε τους εμπόρους¹⁴⁶. Ορισμένοι ερευνητές συνδέουν τους κομμερκιαρίους με την είσπραξη του βασικού εγγείου φόρου σε περιοχές με χαμηλό επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης (όπως θεωρείται ότι ήταν τα θέματα Ελλάδος και Πελοποννήσου κατά τα πρώτα χρόνια της ζωής τους), ή σε περιοχές προσφάτως προσαρτηθείσες στην αυτοκρατορία, η οικονομία των οποίων δεν ήταν εκρηματισμένη, ή, τέλος, με περιοχές που βρίσκονταν κοντά σε εμπόλεμη ζώνη. Ένας μικρός αριθμός κομμερκιαρίων που συνδέονταν με πόλεις είχε να κάνει με τον έλεγχο του εμπορίου με τους ξένους. Σύμφωνα πάντα με την ίδια θεωρία, η φορολογία του εξωτερικού εμπορίου ήταν ένα μόνο από τα καθήκοντα των κομμερκιαρίων και μάλιστα όχι το σημαντικότερο¹⁴⁷. Αυτό θα μπορούσε, υποτεθείτα, να εξηγήσει την εξαφάνιση των σφραγίδων κομμερκιαρίων μετά τον 11ο αι., οπότε η είσπραξη του βασικού εγγείου φόρου σε είδος είχε πλέον καταργηθεί παντού¹⁴⁸. Το πρόβλημα είναι ότι η θεωρία αυτή προϋποθέτει κομμερκιαρίους με διαφορετικές αρμοδιότητες, ανάλογα αν συνδέονταν με ευρύτερη περιφέρεια όπως το θέμα, ή με συγκεκριμένη πόλη¹⁴⁹, πράγματα που σημαίνει ότι στην πράξη θα πρέπει να υπήρχε μεγάλη σύγχυση. Με αυτή τη λογική θα έπρεπε να έχουμε κομμερκιαρίους στην Καππαδοκία ή αργότερα την Κιλικία, οι οποίες βρίσκονταν κοντά στο πεδίο των βυζαντινο-αραβικών συγκρούσεων τον 9ο και τον 10ο αι.

Οι κομμερκιάριοι είχαν τη δυνατότητα να ασκούν τα καθήκοντά τους μέσω των ανθρώπων τους (*φαμίλια του τελώνου νοείται οὐ μόνον οἱ δούλοι αὐτοῦ*,

απαλλαγής αυτής και στους Βυζαντινούς που συναλλάσσονταν μαζί τους (Julian Chrysostomides, *Venetian Commercial Privileges under the Paleologi, Studi veneziani*, 12, 1970, 270-271).

145. Rechtsbuch, κεφ. 2.2, 2.13: *οὐδεις ἄκων μισθοῦται τέλος ὄθεν πληρουμένου τοῦ χρόνου ἐτέροις ἐκδίδοται*. Σε αυτό το σημείο συνεχίζονταν η παράδοση των κομμερκιαρίων του 7ου αι. (Oikonomides, *Silk Trade*, 30-40).

146. *Ibn Hauqal*, τ. 1, 192, 193.

147. Dunn, *The Kommerkiarios*, 12-14.

148. Dunn, *The Kommerkiarios*, 15.

149. Dunn, *The Kommerkiarios*, 12, 19.

ἀλλὰ καὶ ἐλεύθεροι καὶ δοῦλοι ἀλλότριοι περὶ τὸ τέλος ὑπηρετοῦντες αὐτῶ)¹⁵⁰, γεγονός που τους επέτρεπε να μισθώνουν το δικαίωμα εἰσπραξῆς του κομμερτίου σε ευρύτερες περιοχές. Σε ορισμένες περιπτώσεις παρατηρείται, προσωποπαγῆς ἔστω, συνένωση τελωνειακῶν περιφερειῶν¹⁵¹, ὡπως π.χ. συνέβη στις αρχές του 9ου αι. με τους κομμερτάρους Θράκης καὶ Μακεδονίας¹⁵² ἢ με τους ομολόγους τους Ατταλείας καὶ Κύπρου στα τέλη του 10ου με αρχές του 11ου αι.¹⁵³

Ὅσον αφορά στον τόπο εἰσπραξῆς του κομμερτίου, για την Κωνσταντινούπολη εἶναι τεκμηριωμένο ὅτι το κομμέρτιο εἰσπραττόταν στην Ἄβυδο καὶ το Ιερό¹⁵⁴. Για τις ἄλλες τελωνειακές περιφέρειες θα πρέπει να υποθέσουμε ὅτι το κομμέρτιο εἰσπραττόταν στα σημεία ὅπου κατέλιγαν χερσαῖοι ἢ θαλάσσιοι δρόμοι. Οἱ κομμερτάριοι Πελοποννήσου εἶχαν ανθρωπὸς ἀπὸ τη *φαιμία* τους στην Κόρινθο¹⁵⁵ καὶ πιθανῶς στην Πάτρα καὶ τη Μεθώνη ἢ τη Μονεμβασιά, ὅπου κατέλιγαν ταξιδιώτες καὶ εμπορεύματα ἀπὸ τη Δύση¹⁵⁶. Ἡ ὑπάρξη πολλῶν τελωνειακῶν σταθμῶν ἦταν ἀπαραίτητη προϋπόθεση για τον περιορισμὸ του λαθρεμπορίου, το ὁποῖο φυσικά ποτέ δεν ἐξέλιπε. Ὡστόσο, συχνά εἶναι πολὺ δύσκολο να προσδιορισθεῖ ἡ ἔδρα ἐνὸς κομμερτάρου. Το βέβαιο εἶναι ὅτι αὐτὴ δεν ἦταν σταθερὴ σε ὅλες τις περιόδους. Ἀπὸ τις σφραγίδες εἶναι γνωστὸς ὁ κομμερτάριος *Δύσεως*. Ὁ ὅρος *Δύσις* δηλώνει μᾶλλον κάποια εδαφικὴ περιοχὴ στα δυτικὰ Βαλκάνια. Κατὰ πάσα πιθανότητα ἀναφέρεται στο μέτωπο της αυτοκρατορίας στην Ἀδριατικὴ θάλασσα καὶ το Ἰόνιο πέλαγος καὶ ὄχι σε ολόκληρο το δυτικὸ τμήμα του Βυζαντίου¹⁵⁷. Ἡ ἔδρα του κομμερτάρου της *Δύσεως* μεταφερόταν ἀνάλογα με την πολιτικοστρατιωτικὴ συγκυρία. Ἐτσι, στην Κόρινθο ἔχει βρεθεῖ ἡ σφραγίδα ἐνὸς κομμερτάρου της *Δύσεως*, ἡ ὁποία χρονολογεῖται στην ἀρχὴ του 9ου αι.¹⁵⁸, ἐποχὴ κατὰ την ὁποία, ὡπως εἶδαμε, το

150. Rechtsbuch, κεφ. 2.4.

151. Αὐτὸ τὸ σύστημα διαχείρισης εἶχε τις ρίζες του στους προηγούμενους αἰῶνες. Βλ. σχετικὰ Οικονομίδης, Silk Trade, 39.

152. *DOSeals*, τ. 1, ἀφ. 43.18. Ἡ Alkmene Stavridou-Zafraκα, Slav invasions and the theme organization in the Balkan peninsula, *Βυζαντινικά*, 12, 1992, 175-176 θεωρεῖ ὅτι ἡ ονομασία *Μακεδονίας καὶ Θράκης* οφείλεται στο γεγονός ὅτι το θέμα Μακεδονίας περιελάμβανε ἐδάφη του παλαιοῦ θέματος Θράκης, το ὁποῖο ἐκτεινόταν στα δυτικὰ μέχρι τον ποταμὸ Στρυμώνα.

153. *DOSeals*, τ. 2, ἀφ. 64.2, 64.3.

154. Ahrweiler, *Fonctionnaires*, 242, 247.

155. Ἐχουν βρεθεῖ οἱ σφραγίδες δύο κομμερτάρων Κορινθίου (Schlumberger, *Sigillographie*, σελ. 182· *Corinth XII*, ὅ.π. σελ. 162 σημ. 148, ἀφ. 2711).

156. Βλ. παραπάνω σελ. 152, 153.

157. Βλ. *DOSeals*, τ. 1, ἀφ. 1 (εἰσαγωγικά) καὶ 1.23.

158. *Corinth XII*, ἀφ. 2715.

δυτικό τμήμα της Εγνατίας δεν ήταν σε χρήση, ενώ τον 10ο αι. υπάρχει αναφορά σε έναν κομμερσιάριο *Δύσεως και Δυρραχίου*¹⁵⁹, γεγονός το οποίο σημαίνει ότι το Δυρράχιο λειτουργούσε τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή ως τελωνειακό κέντρο. Υπάρχουν ενδείξεις ότι η Κέρκυρα εξυπηρετούσε ανάλογες ανάγκες κατά την έβδομη δεκαετία του 10ου αι.¹⁶⁰, ίσως μάλιστα τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή να αποτελούσε την έδρα του κομμερσιαρίου της *Δύσεως*¹⁶¹.

γ) Δευτερεύοντες φόροι

Εκτός από το κομμέριο, οι εμπορικές συναλλαγές επιβαρύνονταν με μια σειρά δευτερευόντων φόρων. Στις αρχές του 9ου αι. ο Θεόδωρος Στουδίτης σε επιστολή του προς την αυτοκράτειρα Ειρήνη σχολίαζε με ικανοποίηση την κατάργηση μιας σειράς φόρων που επιβάλλονταν στο λιανικό εμπόριο και τη βιοτεχνία στην πρωτεύουσα: *ὁ ἀλιεύς τυχὸν τρεῖς ἰχθύας ἀνέλκύσας ... τὸν ἕνα οὐκ ἀποτίνυσαν ... καὶ πάρειμι τοὺς συβότας, τοὺς προβατεμπόρους, τοὺς οἶνοπράτας ἐὼ λέγειν τοὺς κρεσπώλας, τοὺς ἰστουροῦντας, τοὺς χαλκεύτους, τοὺς σκντοτόμους, τοὺς δενσοποιούς, ἀρωματοπράτας τε καὶ ἀρχιτέκτονας*¹⁶². Στο ίδιο γεγονός αναφέρεται ίσως ο Θεοφάνης, όταν γράφει ότι η αυτοκράτειρα Ειρήνη *Βυζαντίοις τοὺς πολιτικοὺς ἐχαρίσατο φόρους*¹⁶³. Από το απόσπασμα του Θεοδώρου Στουδίτη προκύπτει ότι οι εμποροβιοτεχνίες της πρωτεύουσας ήταν υποκειμένοι σε μια σειρά φόρων που δεν είχαν σχέση με την εισαγωγή και το εμπόριο αγαθών, αλλά με το δικαίωμα άσκησης μιας οικονομικής δραστηριότητας. Δεν γνωρίζουμε τίποτα απολύτως για αυτούς τους φόρους. Κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο υπήρχε το περίφημο *χρυσάργυρον*, φόρος που βάρυνε συλλογικά τις διάφορες επαγγελματικές ομάδες και εισπραττόταν συνήθως κάθε τέσσερα χρόνια. Γενικά θεωρείται ότι η κατάργησή του από τον Αναστάσιο Α' το 498 απάλλαξε τον εμποροβιοτεχνικό κόσμο από έναν φόρο επιτηδεύματος, όπως θα λέγαμε σήμερα. Νεώτερα φωτόσο παπυρολογικά ευρήματα δείχνουν ότι παρά την κατάργηση του *χρυσάργυρου* οι επαγγελματίες εξακολουθούσαν να υπόκεινται συλλογικά στην καταβολή κάποιου φόρου¹⁶⁴.

159. *DOSeals*, τ. 1, σφ. 12.6.

160. Liudprandus, *Relatio*, 218.1132-1133.

161. *DOSeals*, τ. 1, σφ. 1.23.

162. Θεόδωρος Στουδίτης, *Επιστολές*, τ. 1, σφ. 7.57-66.

163. Θεοφάνης, 475.15-16.

164. C. Zuckerman, *Du village à l'Empire. Autour du registre fiscal d'Aphroditô (525/526)* (Centre de recherche d'histoire et de civilisation de Byzance. Monographies 16), Παρίσι 2004, 224-225.

Η επιστολή του Θεοδώρου Στουδίτη μάς οδηγεί στην υπόθεση ότι κάτι ανάλογο συνέβαινε κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο, αν και ομολογουμένως δεν υπάρχουν αδιάσειστες αποδείξεις για αυτό. Μια ένδειξη για τον συλλογικό χαρακτήρα αυτού του φόρου επιτηδεύματος αποτελεί ίσως η απαλλαγή που το κράτος παραχωρούσε σε ορισμένες συντεχνίες ή επαγγελματικές ομάδες της πρωτεύουσας και της επαρχίας από την υποχρέωση συνεισφοράς σε έκτακτες καταστάσεις, όπως μια εκστρατεία¹⁶⁵. Κατ' αναλογία θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι εκτός από τις έκτακτες, υπήρχαν και τακτικές εισφορές των εμποροβιοτεχνών στο δημόσιο ταμείο, οι οποίες εισπράττονταν όχι σε ατομική, αλλά σε συλλογική βάση. Εκτός από τον φόρο επί του επιτηδεύματος, ο εμποροβιοτέχνης κατέβαλλε ένα τέλος για το ακίνητο στο οποίο στεγαζόταν η επιχείρησή του, ασχέτως αν αυτό δεν του ανήκε¹⁶⁶. Τέλος, θα πρέπει να υπήρχε μια σειρά δευτερευόντων φόρων που εισπράττονταν υπέρ των υπαλλήλων του σεκρέτου του ελέγχου¹⁶⁷.

Οι παραπάνω φόροι έθιγαν όσους ασχολούνταν με το λιανικό εμπόριο. Ποιοί ήταν όμως οι δευτερεύοντες φόροι που επιβάρυνταν στο εισαγωγικό και εξαγωγικό εμπόριο; Το χρυσόβουλλο που παραχώρησε το 1082 ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός στη Βενετία αναφέρει μια σειρά φόρων από τους οποίους απαλλάσσονταν οι Βενετοί (*πάκτον, ξυλοκάλαμον, λιμενιατικόν, πορτεατικόν, κανίσκιον, έξάφολλις, άρχοντάκιον*): *non prebentibus omnino pro qualibet propria negotatione quidlibet commercii gratia vel cuiusvis alius conditionis que demosio infertur, pacti quasi, xylocalami, limeniatici, porteatici, caniskii, exifeileos, archontichii et aliorum tributorum causa eorum que debent negotiari*¹⁶⁸. Το ακριβές περιεχόμενο των δευτερευόντων αυτών φόρων δεν είναι γνωστό. Αυτό που μπορούμε να υποστηρίξουμε με ασφάλεια είναι ότι άλλοι από αυτούς εισπράττονταν υπέρ του δημοσίου και άλλοι ήταν φόροι υπέρ τρίτων, ως επί το πλείστον των υπαλλήλων του *σεκρέτου τής θαλάσσης* υπό τον έλεγχο των οποίων τελούσε το θαλάσσιο εμπόριο. Στους φόρους υπέρ τρίτων περιλαμβάνονταν με βεβαιότητα το *κανίσκιον* και το *ξυλοκάλαμον*. Το *ξυλοκάλαμον* εισπράττονταν από τους υπαλλήλους του *σεκρέτου τής θαλάσσης* που στο χρυσόβουλλο του 992 υπέρ της Βενετίας ονομάζονται *xylocalami*¹⁶⁹.

165. Βλ. παραπάνω σελ. 116.

166. Oikonomidès, Boutiques, 353-355.

167. Αυτό είναι τεμνηρωμένο για τη Αλεξάνδρεια του 7ου αι. (για τις αναφορές, βλ. Dagron, Urban Economy, 424), πιθανότατα όμως ίσχυε και σε μεταγενέστερες εποχές.

168. *Trattati*, αρ. 2, σελ. 40-41.

169. Pertusi, Venezia e Bisanzio, 158.38 (= *Trattati*, αρ. 1, σελ. 24).

Είναι άγνωστη η αρμοδιότητά τους. Το *κανίσκιον* ήταν ένας φόρος σε είδος που προοριζόταν για τον φοροεισπράκτορα¹⁷⁰. Επειδή είναι δύσκολο να φαντασθούμε εμπόρους που έρχονταν από μακριά να προσφέρουν βρώσιμα στους υπαλλήλους του *σεκρέτου της θαλάσσης*, μου φαίνεται πιθανότερο ότι στην περίπτωση του θαλασσίου εμπορίου το *κανίσκιον* του παραθαλασσίτη ήταν ένας φόρος που είχε μετατραπεί σε χρήμα. Από τα υπολοίπους φόρους που αναφέρονται στα έγγραφα μαζί με το *κανίσκιον* του παραθαλασσίτη –το *πάκτον*, η *συνήθεια* και το *ναυλωτικόν*¹⁷¹– είναι ενδεχόμενο κάποιοι από αυτούς να προορίζονταν για τον παραθαλασσίτη και τους υφισταμένους του, δηλαδή τον *άντιπρόσωπό* του, τους *πακωναρίους*, τους *συνωναρίους*, τους *έπιτηρητάς της θαλάσσης*, τους *λμεναρίους* και τους *έξαγγελιστάς*. Η κλασσική έννοια του *πάκτον* είναι ενοίκιο της γης¹⁷² και δεν γνωρίζω σε τι συνίστατο όταν αφορούσε στο θαλάσσιο εμπόριο. Στα έγγραφα συνδέεται με τη *συνήθεια*, η οποία φαίνεται ότι ήταν συμπληρωματικός φόρος¹⁷³. Το *ναυλωτικόν* συνδέεται ετυμολογικά α) με το λατινικό *navium*, που δηλώνει αφ' ενός το συμβόλαιο του ιδιοκτήτη ενός πλοίου με τον έμπορο ή τον απλό επιβάτη που θα ταξίδευε με το πλοίο, αφ' ετέρου τα χρήματα που αυτοί έπρεπε να καταβάλουν για τη μεταφορά τους και β) με το ρήμα *ναυλώω-ναυλώ* που σημαίνει μισθώνω ή εκμισθώνω ένα πλοίο¹⁷⁴. Το *ναυλωτικόν* συνδεόταν μάλλον με το δικαίωμα ναύλωσης ενός πλοίου, το οποίο, υποθέτω, ότι παρεχόταν κατόπιν σχετικής άδειας του παραθαλασσίτη που εισέπραττε κάποια αμοιβή¹⁷⁵. Κατά τη διάρκεια του 12ου αι. κάνει την εμφάνισή του το *άντιναυλον*¹⁷⁶. Υποθέτω ότι σε μια προσπάθεια αύξησης των κρατικών εσόδων το *ναυλωτικόν* μετατράπηκε κάποια στιγμή σε έναν φόρο στον οποίο υπέκειντο όλοι οι ασχολούμενοι με τη ναυτιλία, ο οποίος ονομάσθηκε *άντιναυλον*. Το *άρχοντίον*, γνωστό από το χρυσόβουλλο του 1082 υπέρ της Βενετίας, αλλά και από αυτό του 1102 υπέρ τεσσάρων πλοίων της μονής της Λαύρας¹⁷⁷,

170. Oikonomidès, *Fiscalité*, 78, 79.

171. *Lavra* I, αφ. 55.32-35· πρβλ. αφ. 67.57-59, 74-77.

172. Oikonomidès, *Fiscalité*, 125.

173. Oikonomidès, *Fiscalité*, 77-78.

174. Rougé, *Recherches*, 360.

175. Εντελώς αντίθετη είναι η άποψη της Rouillard, *Taxes*, 282, σύμφωνα με την οποία το *ναύλον* ήταν η υποχρέωση για τον ιδιοκτήτη ενός πλοίου να μεταφέρει αγαθά για λογαριασμό του κράτους και το *άντιναυλον* ήταν η μετατροπή σε χρήμα της συγκεκριμένης αργαρείας· πρβλ. Bibicou, *Douanes*, 134.

176. Ο Ιωάννης Β' Κομνηνός σε χρυσόβουλλο σιγίλλιο υπέρ της μονής του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου της Πάτμου, το οποίο χρονολογείται πιθανώς το 1119 (Dölger, *Regesten*, τ. 2, αφ. 1296) εξασούσε τη μονή μεταξύ άλλων από το *άντιναυλον*. Βλ. σχετικά *Έγγραφα Πάτμου*, τ. 1, αφ. 8.30-31.

177. *Lavra* I, αφ. 55.57-59.

εισπραττόταν από τους κατά τόπους *άρχοντες*, οι οποίοι είχαν στην αρμοδιότητά τους τα λιμάνια της επαρχίας¹⁷⁸. Οι έμμεσοι φόροι που εισπράττονταν υπέρ των υπαλλήλων του *σεκρέτου τής θαλάσσης* αντιπροσώπευαν, προφανώς, σημαντικό μέρος του εισοδήματος των τελευταίων. Το γεγονός αυτό συμβάλλει στην κατανόηση των λόγων για τους οποίους επέμεναν τόσο σθεναρά στην εισπραξή τους.

Στους δευτερεύοντες φόρους που εισπράττονταν υπέρ του δημοσίου συμπεριλαμβανόνταν το *λιμενιατικόν*, που συνδέεται με το δικαίωμα ελλιμενισμού ενός πλοίου και το *σκαλιατικόν* που καταβαλλόταν για το δικαίωμα χρήσης ναυτικής σκάλας¹⁷⁹. Το *πορτεατικόν* είναι γνωστό από το χρυσόβουλλο του 1082 και συνδέεται ετυμολογικά με τον λατινικό όρο *portus*, λιμάνι¹⁸⁰. Αν δεν υπήρχε η παράθεσή του δίπλα-δίπλα με το *λιμενιατικόν* σε ένα επίσημο έγγραφο όπως το χρυσόβουλλο του 1082, θα μπορούσαμε να ισχυρισθούμε ότι το *λιμενιατικόν* είναι απλώς η μετάφραση του *porteaicum*. Ίσως το *λιμενιατικόν* συνδεόταν με το δικαίωμα ελλιμενισμού, ενώ το *πορτεατικόν* με το δικαίωμα χρήσης των εγκαταστάσεων του λιμανιού. Η *εξάφολλις* ήταν ένας συμπληρωματικός φόρος που ανερχόταν σε 1/48 για κάθε νόμισμα του κυρίως φόρου¹⁸¹. Στην περίπτωση του θαλάσσιου εμπορίου ίσως υπολογιζόταν επί του κομμερκίου ή της *δεκατείας* που ήταν ο κύριος φόρος στον οποίο υπέκειντο οι έμποροι. Το *έμβλητίων* και το *έξεμβλητίων*¹⁸² ήταν πιθανώς οι φόροι σε χρέημα που αντικαθιστούσαν την υποχρέωση μεταφοράς αγαθών για λογαριασμό του κράτους¹⁸³, την επιβολή των οποίων το κράτος είχε την τάση να γενικεύει.

Παρά τον εξαργυρισμό μεγάλου αριθμού δευτερευόντων φόρων, το κράτος διατηρούσε το δικαίωμα να επιβάλλει στους πλοιοκτήτες μια σειρά από αγγαρείες¹⁸⁴, οι οποίες σχετιζόνταν με τη μεταφορά γεωργικών και στρατηγικής σημασίας ειδών για λογαριασμό του. Είναι γνωστή από τις αρχές του 9ου αι. η περίπτωση κάποιων ναυκλήρων που μετέφεραν σιτάρι για λογαριασμό του κράτους και κατηγορήθηκαν για νοθεία του φορτίου με κριθάρι¹⁸⁵. Σε

178. Ahrweiler, *Fonctionnaires*, 224-225 σημ. 29.

179. *Lavra I*, αρ. 55.38, αρ. 67.60. Για το *σκαλιατικόν*, βλ. Rouillard, *Taxes*, 282· Bibicou, *Douanes*, 134-135.

180. Αντίθετα, η Rouillard, *Taxes*, 284 και η Bibicou, *Douanes*, 123 αναφέρεται στο *πορτατικόν*, το οποίο θεωρεί ότι ήταν φόρος επί της κυκλοφορίας των εμπορευμάτων και το συνδέει εμμέσως με το χερσαίο εμπόριο, αφού το συσχετίζει με το *διαβατίων* και το *πορτατικόν*.

181. Oikonomidès, *Fiscalité*, 76.

182. *Lavra I*, αρ. 55.63.

183. Rouillard, *Taxes*, 281· Oikonomides, *Role*, 1051.

184. Για την έννοια της *άγγαρείας*, βλ. Oikonomidès, *Fiscalité*, 105-106.

185. *The Correspondence of Ignatios the Deacon*, ό.π. σημ. 59, αρ. 21.

μοναστηριακά έγγραφα του 12ου αι., με τα οποία παραχωρείται *έξκονοσεία* σε πλοία μονών, αναφέρονται η *είσαγωγή συνωνής*¹⁸⁶, η *έμβλησις γεννημάτων*¹⁸⁷, *οἶνον κρεῶν ὀσπρίων ... πανοπλίας στρατιωτικῆς, σιδήρων ... ξυλῆς ἐργασίμης καὶ κανοσίμης, στραβοξυλῆς τῆς πρὸς τὰ κάτεργα καὶ πλοῖα ἐπιτηδείας*¹⁸⁸. Το κράτος δηλαδή είχε το δικαίωμα, σε περίπτωση ανάγκης, να επιτάξει πλοία και να επιστρατεύσει τα πληρώματα που τα επάνδρωναν προκειμένου να μεταφέρει είδη διατροφής, στρατιωτικό οπλισμό, σίδηρο, ναυπηγική και κατασκευαστική ξυλεία, κανοσόξυλα. Προφανώς οι αργαρείες αυτές διατηρήθηκαν για περιπτώσεις ανάγκης. Ωστόσο, σε καιρό ειρήνης, μετατρέπονταν σε φόρο σε χρήμα, όπως ήταν το *έμβλητίκιον* και το *έξεμβλητίκιον*¹⁸⁹.

Παράλληλα υπήρχε μια σειρά από δευτερεύοντες φόρους που βάρυναν το χερσαίο εμπόριο. Οι πληροφορίες μας για αυτούς είναι ιδιαίτερα πενιχρές. Από τις πηγές της περιόδου γνωρίζουμε ότι ένας φόρος καταβαλλόταν για τη διάβαση των ποταμών, η οποία γινόταν σε συγκεκριμένα σημεία, *πόρους*¹⁹⁰. Ο φόρος αυτός λεγόταν *ποριατικόν*. Από ορισμένους ερευνητές το *ποριατικόν* συνδέεται με το *passagium* που αναφέρεται στο χρυσόβουλλο του Αλεξίου Γ' Αγγέλου υπέρ της Βενετίας¹⁹¹. Υπήρχε επίσης το *pedagium*, που ίσως αντιστοιχεί στο ελληνικό *διαβατίκιον*, ένα τέλος για το δικαίωμα χρήσης ενός περάσματος¹⁹², και το *samariaticum* (*σαμαριατικόν*), το οποίο προφανώς δηλώνει έναν φόρο που επιβαλλόταν για το φόρτωμα που μετέφερε ένα ζώο¹⁹³.

Εκτός από αυτούς τους φόρους που συνδέονταν με τις θαλάσσιες και τις χερσαίες μεταφορές, μια σειρά άλλων φόρων σχετιζόταν με τη χρήση της αγοράς και των υποδομών της. Έτσι, τον 10ο αι. οι εισαγωγείς ακατέργαστου μεταξιού στην Κωνσταντινούπολη είχαν την υποχρέωση να καταλύσουν και να αποθέσουν το εμπόρευσμά τους στα *μαῖτα*, κτήρια κρατικής ιδιοκτησίας, καταβάλλοντας ένα ενοίκιο (*ἐνοίκιον*) και ένα τέλος παραμονής (*μονή*). Αντίθετα, εξαγορεύονταν από

186. Για τη *συνωνή*, βλ. Oikonomidès, *Fiscalité*, 70-72.

187. Rouillard, *Taxes*, 281.

188. *Lavra* I, αρ. 55.46-48.

189. Το ίδιο συνέβαινε με τις αργαρείες που συνόδευαν τον βασικό έγγειο φόρο, άλλες από τις οποίες διατήρησαν τον χαρακτήρα της έκτακτης φορολογίας και άλλες εξαργυρίστηκαν και μεταβλήθηκαν σε τακτική φορολογική υποχρέωση (Oikonomidès, *Fiscalité*, 107-111).

190. Βλ. την περίπτωση του ποταμού Στριμόνα (*Actes du Pantocrator*, εκδ. Vassiliki Kravari [Archives de l' Athos XVII], Παρίσι 1991, 31, 33).

191. *Trattati*, αρ. 11, σελ. 129· Bibicou, *Douanes*, 123.

192. *Trattati*, αρ. 11, σελ. 129· πρβλ. Bibicou, *Douanes*, 123. Πρέπει βέβαια να σημειώσουμε ότι το *διαβατίκιον* αναφέρεται και σε συνάρτηση με το θαλάσσιο εμπόριο (*Lavra* I, αρ. 55.39).

193. *Trattati*, αρ. 11, σελ. 129· Bibicou, *Douanes*, 137.

το *πρατίκιον*¹⁹⁴. Το *πρατίκιον* μαρτυρείται επίσης τον 12ο αι. σε συνάρτηση με το θαλάσσιο εμπόριο και φαίνεται ότι καταβάλλονταν, για λόγους απλοποίησης της διαδικασίας, στους υπαλλήλους του *σεκρέτον τής θαλάσσης* την ίδια στιγμή που καταβάλλονταν και οι υπόλοιποι φόροι¹⁹⁵. Το χρυσόβουλλο του 1198 απάλασσε τους Βενετούς τόσο από το κοιμέρκιο, όσο και από το *πρατίκιον*, το οποίο μαθαίνουμε ότι δεν εισπραττόταν μόνο στην Κωνσταντινούπολη, αλλά σε όλη την αυτοκρατορία¹⁹⁶. Προφανώς το *πρατίκιον* ήταν ο φόρος για το δικαίωμα πώλησης ενός αγαθού. Τέλος, θα πρέπει να υπήρχε ένας φόρος για το δικαίωμα χρήσης της αγοράς, αν κρίνουμε από το γεγονός ότι ο Ατταλειάτης γράφει ότι η μεταρρύθμιση του Νικηφορίτζη περιελάμβανε την επιβολή *τοπιαιτικῶν* στους χωρικούς για το δικαίωμα χρήσης του φούνδακα¹⁹⁷.

Αυτό το οποίο διαφαίνεται από τα παραπάνω είναι ότι οι δευτερεύοντες φόροι που επιβάλλονταν στο εμπόριο αποτελούσαν αθροιστικά μη αμελητέα οικονομική επιβάρυνση για τους εμπόρους που μετακινιόταν φυσικά στον καταναλωτή. Για πρακτικούς λόγους ήταν πολύ πιο εύκολο να εισπραχθούν τη στιγμή της εισαγωγής ενός εμπορεύματος. Ο μεγάλος αριθμός τους δημιουργούσε σύγχυση στο θέμα της είσπραξης, ιδιαίτερα σε περιπτώσεις στις οποίες οι υπόχρεοι στην καταβολή τους είχαν στην κατοχή τους προνόμια που τους απάλασσαν από ορισμένους από αυτούς ή και από το σύνολό τους. Η υπόθεση που έφερε το 1196 αντιμέτωπος στα δικαστήρια το *σέκρετον τής θαλάσσης* με τη μονή της Μεγίστης Λαύρας το αποδεικνύει περίτρανα¹⁹⁸. Ακόμη και αυτοκρατορικές πρόνοιες, που όριζαν ότι η καθολική απαλλαγή από κύριους και δευτερεύοντες φόρους ίσχυε και στην περίπτωση που ορισμένοι από αυτούς δεν είχαν αναφερθεί ρητώς στο σχετικό απαλλακτικό έγγραφο ή για φόρους που θα θεσπίζονταν στο μέλλον¹⁹⁹, δεν αποδεικνύονταν στην πράξη ικανές να κατοχυρώσουν τους ενδιαφερομένους απέναντι στις αιτήσεις των φορολογικών υπαλλήλων. Οι τελευταίοι μάλιστα είχαν στο νομικό τους οπλοστάσιο επιχειρήματα που αντλούσαν από άλλες αυτοκρατορικές αποφάσεις σύμφωνα με τις οποίες οι φορολογικές απαλλαγές ίσχυαν υπό τον όρο ότι

194. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 6.5.

195. *Lavra I*, αρ. 55.62.

196. *Trattati*, αρ. 11, σελ. 132.

197. Βλ. παραπάνω σελ. 199.

198. Σχετικά με αυτή την υπόθεση, βλ. αναλυτικά P. Lemerle, Note sur l'administration, ό.π. σελ. 79 σημ. 175.

199. *Lavra I*, αρ. 55.69-77.

αναγράφονταν ρητά στα σχετικά απαλλακτικά έγγραφα και σε καμία άλλη περίπτωση²⁰⁰. Αυτό που διαπιστώνει κανείς είναι η σύγκρουση συμφερόντων ανάμεσα σε φυσικά ή νομικά πρόσωπα, που προσπαθούσαν να αποφύγουν με κάθε τρόπο την πληρωμή ορισμένων φόρων, ένα κράτος, το οποίο από τη μια χορηγούσε εκτεταμένες φοροαπαλλαγές, ενώ από την άλλη αγωνιούσε για την αύξηση των εσόδων του, με αποτέλεσμα να λαμβάνει μέτρα συχνά αντιφατικά, και τους κρατικούς υπαλλήλους που προσπαθούσαν να εξασφαλίσουν όσο το δυνατό περισσότερα έσοδα για το δημόσιο και έμμεσα για τον εαυτό τους.

---

200. *Lavra I*, αρ. 67.74-78: *Εἴ τιων ἐξενρίσκονται χρυσόβουλλα ἐξκουσσίας εἰδῶν τινων ἀπὸ θαλάσσης κομιζομένων ... αὐτὰ μὲν οἷς ἐκπεφώνηται τὸ ἐνεργὸν ἔξουσι ... ἄφεις δὲ καὶ ἀποκοπή πάκτου ἢ σινηθείας ἢ ναυλωτικῶ ἢ κανισκίου τοῦ παραθαλασσοῦτου ἢ ἑτέρου κατὰ τύπον παρεχομένου οὐκ ἂν τιων ἐντεῦθεν χαρισθεῖ, εἰ μὴ διαρρηθῆν καὶ περὶ τούτων ἔν τισι χρυσοβούλλοις διαληφθεῖ καὶ ῥητῶς ἢ ἐκάστου κεφαλαίου ἐγγραφεῖ τούτοις συγχώρησις καὶ συμπίθεια (πρόσταγμα, πιθανῶς του Αλεξίου Β', γνωστό έμμεσα από παράθεση του συγκεκριμένου αποσπάσματος σε δικαστικὴ απόφαση του έτους 1196).*

Γ. ΤΟ ΕΜΠΟΡΙΟ ΚΑΙ ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ

1. Παραγωγοί και μεταπράτες, κερδοσκοπικό και μη κερδοσκοπικό εμπόριο

Στο Βυζάντιο έμπορος ήταν τόσο εκείνος που προμηθευόταν πρώτες ύλες για να κατασκευάσει ένα προϊόν το οποίο στη συνέχεια πωλούσε, όσο και εκείνος ο οποίος απλώς αγόραζε με σκοπό να μεταπωλήσει, χωρίς να παρεμβαίνει στην παραγωγή¹. Η διάκριση μεταξύ παραγωγού - κατασκευαστή από τη μια μεριά και απλού μεταπράτη από την άλλη ήταν, στις περιπτώσεις που υφίστατο, αποτέλεσμα κρατικών επιλογών. Στον τομέα του εμπορίου του μεταξιού και των μεταξωτών το κράτος επεδίωκε να αποσυνδεθεί η επεξεργασία της πρώτης ύλης από την παραγωγή και εν συνεχεία τη διακίνηση των μεταξωτών². Αντίθετα, η απαγόρευση στους σαπωνοπράτες και τους κηρουλαίους να διαχωρίζουν την ιδιότητα του παραγωγού από αυτή του εμπόρου οφειλόταν στην επιθυμία του κράτους να εξασφαλισθεί η ποιότητα του προϊόντος και να αποφευχθεί ο κίνδυνος νοθείας³. Για τον ίδιο λόγο δεν επιτρεπόταν στις συγκεκριμένες κατηγορίες επαγγελματιών να απασχολούν μαθητευόμενους ή δούλους στα εργαστήριά τους⁴.

Η διαφοροποίηση αυτή δεν είχε κοινωνικές επιπτώσεις μέχρι τον 11ο αι. Τότε κάνει την εμφάνισή της στη νομολογία μια διάκριση, η οποία εκφράζεται με τη χρήση διαφορετικής ορολογίας προκειμένου να δηλωθούν οι δύο αυτές κατηγορίες. Σύμφωνα με αυτή, οι βιοτέχνες - έμποροι αποτελούσαν *σωματεΐα*, ενώ οι έμποροι που αγόραζαν και μεταπωλούσαν, χωρίς να παρεμβαίνουν στη διαδικασία της παραγωγής, ήταν οργανωμένοι σε *συστήματα*⁵. Μια τέτοια διάκριση δεν φαίνεται να γίνεται στο Επαρχικό Βιβλίο, όπου οι συντεχνίες δηλώνονται γενικά με τον όρο *σύστημα*⁶. Είναι πιθανό ότι η εξέλιξη αυτή αντικατοπτρίζει μια αντίληψη που άρχισε τότε να διαμορφώνεται, σύμφωνα με την οποία η χειρωνακτική εργασία ήταν λιγότερο εκτιμητέα από τη μη χειρωνακτική εργασία⁷. Η διάδοση αυτής της αντίληψης δείχνει, νομίζω, την αναβάθμιση στη συνείδηση των συγχρόνων τους των ανθρώπων εκείνων οι

---

1. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 4.1, 5.1, 5.4, 9.1, 11.1, 12.4, 12.8.

2. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 8.6.

3. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 11.4, 11.6, 12.6, 12.8.

4. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 11.1.

5. Πείρα, 51.7.

6. *Επαρχικό Βιβλίο*, σποραδικά.

7. P. Magdalino, Byzantine Snobbery, στο: *The Byzantine Aristocracy, IX to XIII Centuries*, εκδ. M. Angold (British Archeological Reports. International Series 221), Οξφόρδη 1984, 67. O G. Maniatis, The Domain of Private Guilds in the Byzantine Economy, Tenth to Fifteenth Centuries,

οποίοι *ἤρρετιόσαντο τὸ τῆς πραγματείας κέρδος*, δηλαδή αὐτῶν που ἐπέλεξαν ἕναν τρόπο βιοπορισμοῦ που παλαιότερα τουλάχιστον εθεωρεῖτο λιγότερος ἀξιοσέβαστος ἀπὸ αὐτὸν του βιοτέχνη - ἐμπόρου.

Ἐκτός ὁμως ἀπὸ τοὺς βιοτέχνες και τοὺς μεταπράτες, ὑπῆρχαν διάφορες κατηγορίες φυσικῶν και νομικῶν προσώπων που συμμετείχαν στο εμπόριο, χωρὶς να εἶναι ἐμπόροι: ἀγρότες που μετέφεραν τα προϊόντα τους στην πλησιέστερη ἀγορά ἢ περιμέναν να τα διαθέσουν με την ευκαιρία των πανηγυριῶν⁸, καθημερινοὶ ἄνθρωποι που πωλοῦσαν ἔργα της οἰκοτεχνίας τους, ἀλλὰ και μεγάλοι γαιοκτῆμονες ὅπως ἡ Ἐκκλησία και οἱ κοσμικοὶ ἄρχοντες που προωθοῦσαν συχνά μόνοι τους την παραγωγή τους στην ἀγορά, χωρὶς τη μεσολάβηση ἐνδιαμέσων. Φυσικά, τὰ ὄρια ἀνάμεσα στην ἐξ ἀνάγκης πώληση του πλεονάσματος και στην ἐπιδίωξη του κέρδους ἦταν ἰδιαίτερα ρευστά. Οἱ χωρικοὶ, ἐκτός ἀπὸ την ἀναγκαστικὴ πώληση της παραγωγῆς τους προκειμένου να ἐξασφαλίσουν τα ἀπαραίτητα χρήματα για την πληρωμὴ των φόρων τους⁹, ἐνίοτε ἀνέμεναν τις κατάλληλες για αὐτοὺς συνθήκες προκειμένου να ἐπιτύχουν μεγαλύτερο κέρδος, ἐνῶ με τον ἴδιο τρόπο ἐνεργοῦσαν και ορισμένοι ἐκκλησιαστικοὶ ἄρχοντες¹⁰. Ο ῥόλος ὅλων αὐτῶν δεν ἦταν καθόλου ἀμελητέος. Ἡ συγκεκριμένη δραστηριότητα δεν ἀποτελοῦσε εμπόριο με την ἔννοια ὅτι δεν ὑπαγορευόταν, θεωρητικά τουλάχιστον, ἀπὸ κερδοσκοπικὴ διάθεση. Ἐτσι, δεν ὑπῆρχε τίποτα το μεμπτό για τα μοναστήρια να πωλοῦν το πλεόνασμα της γεωργικῆς παραγωγῆς τους¹¹ ἢ βιοτεχνικά εἶδη, τα οποία κατασκευάζαν οἱ ἴδιοι οἱ μοναχοί. Το 949 το *σέκρετον τοῦ εἰδικοῦ* προμηθεύθηκε για την ἐξάρτηση του στόλου *πανία ἑσασιακά*, χονδροειδῆ δηλαδή υφάσματα που χρησιμοποιεῖν ὡς ἱστία¹², ἀπὸ τοὺς *ἄββάδας εἰς τὰ ἐνοικικά τῆς μονῆς τοῦ κυροῦ Ῥωμανοῦ*¹³. Εἶναι πιθανό ὅτι μοναχοὶ ὑφαιναν τέτοια υφάσματα και στη συνέχεια τα διέθεταν πρὸς πώληση

DOP, 55, 2001, 347-349 υποστηρίζει ὅτι τα *νοστήματα* ἦταν επαγγελματικὲς ομάδες ἡ σύσταση των οποίων ἦταν κρατικὴ ἐπιταγή, ἐνῶ τα *σωματεῖα* ἦταν ἐλεῦθερες ἐνώσεις επαγγελματιῶν. Ὡστόσο, κάτι τέτοιο δεν προκύπτει ἀπὸ το Ἐπαρχικὸ Βιβλίο και την Πείρα.

8. *Synaxarium*, στήλες 721-722.30-32: *Ἀτταλειάτης*, 201.19-202.2, 203.10-12· πρβλ. Magdalino, *Grain Supply*, 39-41.

9. Laiou, *Exchange*, 708.

10. Θεόδωρος Στουδίτης, *Ἐπιστολές*, τ. 1, ἀρ. 11.118-120: *ὥσπερ τινὲς γεωργοὶ καιροσκοποῦντες και καταπραγματενόμενοι τὰς ἐνδείας πρὸς τὸ πωλεῖν και ἀγοράζειν ταῦτα και ἐκεῖνα*.

11. *Prôtaton*, ἀρ. 7.95-98, ἀρ. 8.57-62· πρβλ. K. Smyrliis, *La fortune*, 223-225. Ἀρκετὰ μοναστήρια εἶχαν τα δικά τους πλοία για την ἐμπορευματοποίηση της παραγωγῆς τους, ἕνα τμήμα των οποίων μάλιστα εἶχε *ἐξκοσσεῖα*. Βλ. σχετικά Maria Nystazopoulou-Pélékidou, *Les couvents de l'espace egéen et leur activité maritime* (Xe-XIIIe s.), *Σύμμευστα*, 15, 2002, 109-130.

12. Για τη βιβλιογραφία, βλ. Haldon, *Theory*, 284 σημ. 160.

13. Haldon, *Theory*, 229-231.175-177.

σε κτήρια που εξεμίσθωναν για τον συγκεκριμένο σκοπό διάφοροι ιδιοκτήτες, κοσμικοί και εκκλησιαστικοί.

Στη σκέψη των Βυζαντινών υπήρχε σαφής διαφοροποίηση ανάμεσα στο κερδοσκοπικό εμπόριο και την πώληση της οικείας παραγωγής. Έτσι, το τυπικό του Βασιλείου Β' για τον Άθω, το οποίο είναι έμμεσα γνωστό από το τυπικό του Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου, χαρακτηρίζει την αγορά με σκοπό τη μεταπώληση *φύλαργυρίας και αίσχροκερδείας ἴδιον*¹⁴ και επιτρέπει στις μονές μόνο την πώληση του πλεονάζοντος οίνου σε μια μικρή ακτίνα *μέχρι Θεσσαλονίκης και τῶν ταύτης ἔνδον πολυχίων*¹⁵. Το τυπικό του Κωνσταντίνου Θ' κινείται στην ίδια λογική (*μήτε δὲ ἐκ τοῦ Ὅρους μήτε ἔξωθεν εἶδη τινὰ ἐξωνεῖσθαι, οἶτον φημί ἢ κριθήν, ἢ οἶνον ἢ ἔλαιον ἢ ἕτερόν τι τὸ οἴονοῦν, καὶ ἐμπορικῶς ἀλλαγῶσε ὡς οἱ βιωτικοὶ πραγματεύεσθαι*)¹⁶, είναι ωστόσο λιγότερο αυστηρό, καθώς επιτρέπει την πώληση του διαθέσιμου οίνου μέχρι τη Θεσσαλονίκη στα δυτικά και την Αίνο στα ανατολικά¹⁷. Τα γεγονότα βέβαια έδειξαν ότι τα πράγματα εξελίχθηκαν εντελώς διαφορετικά και ότι οι μονές συχνά δεν δίσταζαν να εμπλακούν σε κερδοσκοπικού χαρακτήρα δραστηριότητες¹⁸. Υπάρχουν επίσης περιπτώσεις που δείχνουν ότι οι μονές παρέκαμπταν το κώλυμα της άμεσης και συνεπώς καταδικαστέας εμπλοκής τους στο μεταπρατικό εμπόριο παραχωρώντας απλώς για ναύλωση τα πλοία τους ή ιδρύοντας και συμμετέχοντας σε εμπορικές εταιρείες¹⁹.

Σαφής ήταν επίσης η διάκριση στη σκέψη των Βυζαντινών ανάμεσα σε λανικό και χονδρικό εμπόριο. Οι Βυζαντινοί είχαν πλήρη συνείδηση του γεγονότος ότι στο χονδρικό εμπόριο μπορεί κανείς να αγοράσει σε καλύτερες τιμές και φαίνεται ότι το επεδίωκαν. Από το Επαρχικό Βιβλίο προκύπτει ότι οι άρχοντες, καθώς και όσοι άλλοι ήθελαν, προμηθεύονταν μεταξύτά ενδύματα εισαγωγής, αρώματα και μπαχαρικά απ' ευθείας από τους εισαγωγείς, χωρίς την παρεμβολή των συντεχνιών που τα εμπορεύονταν, προφανώς για να μπορούν να τα αποκτήσουν σε χαμηλότερη τιμή. Το αίτημά τους γινόταν δεκτό υπό την προϋπόθεση ότι θα αγόραζαν μόνο τις ποσότητες εκείνες που θα εξυπηρετούσαν τις ανάγκες των ιδίων και των οἶκων τους και ότι δεν θα προέβαιναν σε

14. *Prôton*, σφ. 8.62.

15. *Prôton*, σφ. 8.60-61.

16. *Prôton*, σφ. 8.69-71.

17. *Prôton*, σφ. 8.65-67.

18. Smyrlis, *La fortune*, 228, 230.

19. Βλ. σχετικά την περίπτωση της μονής του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου της Πάτμου (N. Oikonomides, *The Monastery of Patmos and its Economic Functions*, στο: του ίδιου, *Social and Economic Life*, σφ. VII, πρώτη δημοσίευση, 8-10).

μεταπώλησή τους²⁰. Υποθέτει κανείς ότι θεωρητικά αυτή η διευκόλυνση δεν ίσχυε μόνο για τους άρχοντες, αλλά για οποιονδήποτε Βυζαντινό, απλώς στην πράξη περιοριζόταν στους οικονομικά εύρωστους που είχαν τη δυνατότητα να προμηθευθούν σημαντικές ποσότητες. Χαρακτηριστικότερο ίσως παράδειγμα είναι αυτό του σεβαστοκράτορα Ισαακίου Κομνηνού, ιδρυτή της μονής της Θεοτόκου Κοσμοσώτειρας στη Βήρα της Θράκης γύρω δεκαετία του 1150. Στο τυπικό που συνέταξε για τη μονή του ο Ισαάκιος συνιστά στον ηγούμενο να παρακολουθεί τις διακυμάνσεις της τιμής του λαδιού και να το αγοράζει μία φορά για όλο τον χρόνο από τα πλοία που έπιαναν σάλα στο λιμάνι της Αίνου και όχι από τους εμπόρους που σίγουρα πουλούσαν ακριβότερα²¹. Με άλλα λόγια, ο ιδρυτής συμβουλεύει τους μοναχούς να προμηθεύονται το λάδι χονδρικώς από τους εισαγωγείς που το μετέφεραν στην Κωνσταντινούπολη –ας μη λησμονούμε ότι η Αίνος ήταν το τελευταίο σημαντικό λιμάνι πριν από την είσοδο στην οικονομική ζώνη της Κωνσταντινούπολης– διότι έτσι θα τους κόστιζε λιγότερο. Υπήρχε δηλαδή μια ελεύθερη αγορά, στην οποία ο καταναλωτής είχε την ευχέρεια να προμηθεύεται, ανάλογα με την οικονομική του δυνατότητα, τα είδη που επιθυμούσε είτε χονδρικώς, είτε στη λιανική, ενώ μπορούσε, με λίγες εξαιρέσεις που αφορούσαν κυρίως σε εμπορεύματα που διακινούνταν από συνεχνίες, να τα μεταπωλήσει.

2. Κοινωνικά στερεότυπα και πραγματικότητα

α) Το ιδεώδες της καλής κοινωνικής θέσης και η περιφρόνηση του κέρδους

Η έντονη κάθετη κινητικότητα ήταν ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα της βυζαντινής κοινωνίας. Η προσωπική αξία αποτελούσε, σε θεωρητικό επίπεδο, αλλά σε μεγάλο βαθμό και στην πραγματικότητα, το μοναδικό κριτήριο κοινωνικής ανέλιξης. Η οικογενειακή προέλευση δεν υπήρξε ποτέ το κυριότερο προσόν των ατόμων που καταλάμβαναν σημαντικές θέσεις στον στρατό και τη διοίκηση, ενώ η ταπεινή καταγωγή δεν αποτελούσε εμπόδιο αζόμη και για την κατάκτηση της ανώτατης εξουσίας²². Είναι χαρακτηριστικό ότι η μη ευγενής καταγωγή ήταν ήσσονος σημασίας κώλυμα σε σχέση με την έλλειψη

20. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 5.4.

21. *Κοσμοσώτεια*, 87-88.1160-1163

22. A. Kazhdan, *The Aristocracy and the Imperial Ideal*, στο: *The Byzantine Aristocracy*, ό.π. σμ. 7, 43-44.

ικανότητας για αυτόν που επεδίωκε να καταλάβει την ανώτατη εξουσία²³. Ωστόσο, παρά το γεγονός ότι η βυζαντινή νοοτροπία ήταν μάλλον ξένη προς την ιδέα της ευγενούς καταγωγής, οι Βυζαντινοί είχαν υιοθετήσει, θεωρητικά, τη ρωμαϊκή νοοτροπία σχετικά με τον τρόπο ζωής ενός εντίμου ανθρώπου. Σύμφωνα με αυτή, η καλλιέργεια της γης ήταν η μόνη αξιοπρεπής οδός πλουτισμού. Οι Ρωμαίοι, ακόμη και αν δεν απέρριπταν συλλήβδην την ιδέα του πλουτισμού μέσω του εμπορίου, θεωρούσαν ότι όταν κάποιος έμπορος πλούτιζε, όφειλε να εγκαταλείψει αυτή τη δραστηριότητα και να επενδύσει στη γη, η οποία παρέχει όλα όσα έχει ανάγκη ένας άνθρωπος. Σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση αυτής της αντίληψης έπαιξε η ταύτιση στη συλλογική συνείδηση των ανθρώπων της εποχής των εμπόρων με τους ναυτικούς, η οποία έγινε αφορμή να αποδοθούν στους πρώτους όλα τα ηθικά μειονεκτήματα που συνήθως αποδίδονταν στους δεύτερους²⁴.

Η ρωμαϊκή νομοθεσία απαγόρευε στα πρόσωπα που κατείχαν δημόσια αξιώματα την ενασχόληση με το εμπόριο²⁵. Τα Βασιλικά συμπεριέλαβαν την ίδια διάταξη, ένδειξη ότι εξακολουθούσε να απηχεί επικρατούσες κοινωνικές αντιλήψεις του τέλους του 9ου και των αρχών του 10ου αι.: *μηδείς έμπορος η μοναχός η τελώνης η από εντελοῦς ὄφρακιόν επιχειρεῖται γίνεσθαι ἀξωματικός· εἰ δὲ καὶ γένηται, πάλιν ἀποδιδόσθω τῷ ἰδίῳ σωματείῳ*²⁶. Η απαγόρευση δεν αφορούσε μόνο στους εμπόρους, αλλά και στους ενοικιαστές φόρων καθώς και σε όσους απασχολούνταν στα νομοματοκοπεία²⁷, γενικά δηλαδή στα άτομα που είχαν σχέση με το χρήμα. Μια άλλη διάταξη των Βασιλικών απαγόρευε σε αυτούς που δεν είχαν αξίωμα καθώς και σε όσους ασχολούνταν με κάποια μη «έντιμη» δραστηριότητα να γίνουν συγκλητικοί: *οἱ ἄτμοι καὶ οἱ αἰσχροὶ οὐ δύνανται γίνεσθαι συγκλητικοί*²⁸. Είναι γνωστή η ιστορία με τον αυτοκράτορα Θεόφιλο (829-842) και τη σύζυγό του Θεοδώρα. Υποτίθεται ότι ο Θεόφιλος διέταξε την πυρπόληση ενός πλοίου το οποίο

23. Ο Μιχαήλ Ε' π.χ. εθεωρείτο ανάξιος για τον θρόνο, όχι τόσο λόγω της ταπεινής του καταγωγής, όσο της έλλειψης προσωπικής αρετής (*Ιωάννου Ζωναραῖ Ἐπιτομὴ Ἱστοριῶν*, ἐκδ. Τ. Büttner-Wobst, *Ioannis Zonarae Epitomae Historiarum*, τ. 3, Βόννη 1897, 606.5-12).

24. Αναλυτικά για τη ρωμαϊκή αντίληψη, βλ. Rougé, *Recherches*, 11-16.

25. *Corpus Juris Civilis*. τ. 2. *Codex Justinianus*, ἐκδ. P. Krüger, ¹1954 (ανατύπωση Ζυρίχη 1967), 12.1.6.

26. *Βασιλικά*, 6.1.23. Για τη χρονολόγηση των Βασιλικών, βλ. το προοίμιο της συλλογής (A. Schminck, *Studien zu mittelbyzantinischen Rechtsbüchern* [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte 13], Φρανκφούρτη 1986, 22.1-4). Για τα προβλήματα που θέτει το προοίμιο, βλ. Schminck, *Studien*, 24-54.

27. Για τους μονεταρίους, βλ. Henty, *Monetary economy*, 326, 327.

28. *Βασιλικά*, 6.1.19.

μετέφερε εμπορεύματα που ανήκαν στην αυτοκράτειρα αγανακτώντας διότι αυτή τον είχε μεταβάλει σε ναύκληρο²⁹. Το επεισόδιο είναι προφανώς ένας μύθος και συνδέεται σίγουρα με την απόπειρα ηθικής αποκατάστασης του Θεοφίλου, η οποία παρατηρείται από τον 10ο αι.³⁰, αλλά ταυτόχρονα απηχεί την αντίληψη σύμφωνα με την οποία το εμπόριο ήταν μια αναξιοπρεπής απασχόληση, ανάρμοστη για έναν άνθρωπο που σέβεται τον εαυτό του.

Κυρίαρχο ιδεώδες της βυζαντινής οικονομικής σκέψης ήταν η αυτάρκεια³¹. Ο Βυζαντινός έπρεπε να ζει κατά το δυνατό με όσα ο ίδιος παρήγε και να ελαχιστοποιεί την εξάρτησή του από την αγορά και τους μηχανισμούς της, όπως ήταν π.χ. ο δανεισμός. Κύριος στόχος του έπρεπε να είναι η εξασφάλιση εξ ιδίων των αναγκαιών προς το ζην, ό,τι και αν κρινόταν ως αναγκαίο για τις διάφορες κοινωνικές ομάδες. Εφ' όσον υπήρχε διαθέσιμο πλεόνασμα, αυτό μπορούσε να επενδυθεί στην απόκτηση άλλων αγαθών. Βέβαια, η πραγματικότητα ήταν εντελώς διαφορετική από την ιδεατή αυτή κατάσταση και φαίνεται ότι η αυτάρκεια ήταν περισσότερο ένα θεωρητικό κατασκεύασμα παρά ένα γεγονός³². Μεγάλοι γαιοκτήμονες και απλοί χωρικοί, λαϊκοί και εκκλησιαστικοί κατέφευγαν στην αγορά για να διαθέσουν το πλεόνασμά τους με στόχο όχι απλώς την εξασφάλιση των αναγκαιών προς το ζην, αλλά την αποκόμιση κέρδους. Η πραγματικότητα αυτή απηχείται στις πηγές της εποχής. Ο Θεόδωρος Στουδίτης στημιτεύει τους επισκόπους που ενδιαφέρονταν κυρίως για τη συγέντρωση υλικού πλούτου συμπεριφερόμενοι *πραγματευτικῶς καὶ ἔμπορικῶς καὶ ὄχι ἐπισκοπικῶς καὶ ἱερατικῶς*³³. Στο ίδιο μήκος κύματος, τέσσερις σχεδόν αιώνες αργότερα, ο αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Ευστάθιος έλεγχε τους μοναχούς που είχε υπό την πνευματική δικαιοδοσία του, επειδή αυτοί ήταν *πραγματευτικοί, ἀεργοί, ἔμπορευτικοί, ἐμπολαῖοι καὶ κερδῶοι* και οτιδήποτε άλλο εκτός από *μεγαλόσχημοι*³⁴. Οι μεταφορές αυτές δηλώνουν την καταδίκη μιας συμπεριφοράς που κατέτεινε στον πλουτισμό όσον αφορά σε μια ορισμένη ομάδα, όπως ήταν οι

29. Ζωναράς, τ. 3, 357.5-358.6. Για το επεισόδιο, βλ. αναλυτικά παρακάτω σελ. 234.

30. A. Markopoulos, The rehabilitation of the Emperor Theophilus, στο: *Byzantium in the Ninth Century: Dead or Alive*, εκδ. Leslie Brubaker, Aldershot 1998, 40-41.

31. Βλ. την ανάλυση του M. Kaplan, *Les hommes et la terre à Byzance du VIe au XIe siècle. Propriété et exploitation du sol* (Byzantina Sorbonensia 10), Παρίσι 1992, 493 κ.ε.

32. Για μια ενδελεχή ανάλυση του προβλήματος, του ιδεολογικού του υποβάθρου, του πλαισίου μέσα στο οποίο εγγράφεται και της εφαρμογής του, βλ. Laiou, *Economic Thought*, 1125-1130.

33. Θεόδωρος Στουδίτης, *Επιστολές*, αρ. 11.120-122.

34. Ευστάθιος Θεσσαλονίκης *Ἐπίσκοπος βίον μοναχοῦ*, στο: *Eustathii Thessalonicensis de emendanda vita monachica*, εκδ., μετ., πίν. Karin Metzler (CFHB XLV), Βερολίνο - Νέα Υόρκη 2006, κεφ. 64.1-6.

εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι, ταυτόχρονα όμως δείχνουν αποδοχή της ίδιας συμπεριφοράς όσον αφορά στους εμπόρους, για τους οποίους θεωρούσε κανείς θεμιτή την επιδίωξη του κέρδους, πάντα βέβαια εντός ορισμένων ορίων³⁵. Οι συνέπειες αυτής της νοοτροπίας διαφαίνονται στο ζήτημα της συγκέντρωσης κεφαλαίου και της αντιμετώπισης του δανεισμού, όπου, όπως θα δούμε, υπήρχε πολιτική αποθάρρυνσης των *ἐντῶμων* να δανείζουν χρήματα ἐπὶ τόκῳ.

β) Η πραγματικότητα: η αριστοκρατία και το εμπόριο

Τα μέλη της ανώτερης κοινωνικής ομάδας είχαν τη δυνατότητα να παράγουν περισσότερα αγαθά από αυτά που χρειάζονταν για τις ανάγκες των ιδίων και των ανθρώπων τους και ήταν λογικό να επιδιώκουν να διαθέσουν στην αγορά το πλεόνασμά τους. Δραστηριότητες όπως η κτηνοτροφία ασκούνταν σε σαφώς κερδοσκοπική βάση³⁶ και το ίδιο συνέβαινε πιθανώς, από τον 12ο αι., με την επένδυση σε ορισμένες καλλιέργειες όπως της ελιάς³⁷. Εν τούτοις, στις περιπτώσεις αυτές δεν διατυπωνόταν αντίρρηση, διότι ἀφ' ενός μὲν δεν υπήρχε κερδοσκοπία με τη στενή έννοια του ὄρου, της αγοράς δηλαδή ενός είδους με σκοπό τη μεταπώλησή του και την αποκόμιση κέρδους, ἀφ' ἑτέρου δε με αυτόν τον τρόπο αντιμετωπιζόταν μια κοινωνική ανάγκη, ο αναφοδιασμός δηλαδή της αγοράς. Ηθικό πρόβλημα ἐτίθετο ἀπὸ τη στιγμή που η αριστοκρατία αναμειγνυόταν στο κερδοσκοπικό εμπόριο εκμεταλλευόμενη μάλιστα ορισμένες φορές δυσμενείς συγκυρίες.

35. Γενικά απαγορευόταν στους εμπόρους το υπερβολικό κέρδος και η εκμετάλλευση δυσμενών συγκυριών με σκοπό την κερδοσκοπία (Laiou, *Economic Thought*, 1132-1135). Στο βυζαντινό, όπως ἄλλωστε και στο ρωμαϊκό, δίκαιο υπήρχε η έννοια της υπερόγκου βλάβης (*laesio enormis*), της διάθεσης δηλαδή ενός αγαθού, κλητού ή ακλητού, σε τιμή κατώτερη του μισού της πραγματικής αξίας του. Σε αυτή την περίπτωση μπορούσε να ακυρωθεί η δικαιοπραξία. Βλ. αναλυτικά G. Maniatis, *Operationalization of the Concept of Just Price in the Byzantine Legal, Economic and Political System, Byz.*, 71, 2001, 131-193.

36. Το παράδειγμα ἀπὸ τον Βίο του αγίου Φιλαρέτου, παρὰ τα δάνεια ἀπὸ το βιβλίο του Ιώβ της Παλαιάς Διαθήκης, δείχνει ὅτι η επένδυση σε ζῶα ἦταν ἀπὸ τις συνηθισμένες ἐπιλογές των μεγάλων γαιοκτημόνων. Βλ. σχετικά L. Rydén, *The Life of St Philaretos the Merciful written by his grandson Niketas. A Critical Edition with Introduction, Translation, Notes and Indices* (Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Byzantina Upsaliensia 8), Ουψάλα 2002, 60.7-10. Βλ. επίσης Kaplan, *Les hommes et la terre*, 344.

37. Lombardo - Morozzo della Rocca, *Nuovi documenti*, αρ. 9, 11. Βλ. επίσης Γερολυμάτου, *Ελακομία*.

Η μελέτη των σχετικών μαρτυριών δείχνει ότι η περίπτωση αυτή δεν ήταν σπάνια. Ο Λέων Φωκάς, αδελφός του Νικηφόρου Β', εκμεταλλεύθηκε τη σιτοδεία του 966-967 –και βέβαια τη στενή συγγενική του σχέση με τον αυτοκράτορα– για να κερδοσκοπήσει. Συγκεκριμένα, αγόραζε σιτηρά σε χαμηλή τιμή, τα οποία στη συνέχεια μεταπώλούσε πολύ ακριβότερα³⁸. Η πράξη του αυτή προκάλεσε τη γενική αποδοκιμασία, η οποία βρήκε ιδανική έκφραση στο δηκτικό σχόλιο του Λέοντος Διακόνου: *τὸν ἀνδρώδη καὶ στρατιωτικὸν αὐτοῦ βίον παρωσάμενος, πρὸς τὸν ἀστικὸν καὶ φιλοκερδῆ μετετάξετο*³⁹. Η παρατήρηση αντιδιαστέλλει το αριστοκρατικό ιδεώδες του στρατιωτικού βίου που ενσάρκωνε ο Λέων Φωκάς με τον αστικό βίο και την άσκηση μιας επαγγελματικής δραστηριότητας με στόχο το κέρδος. Πρέπει να επισημανθεί και στην περίπτωση αυτή ότι ο συγγραφέας δεν απορρίπτει γενικά την ιδέα του κέρδους. Αντίθετα, θεωρεί ότι αποτελεί θεμιτή επιδίωξη ενός *ἀστικοῦ*, κάποιου δηλαδή που δραστηριοποιείται στο *ἄστυ* και συνεπώς στην αγορά. Απλώς θεωρεί ότι αυτός ο τρόπος ζωής είναι ανάρμοστος ενός στρατιωτικού και μάλιστα μέλους μιας από τις ισχυρότερες οικογένειες της αυτοκρατορίας.

Το παράδειγμα του Λέοντος Φωκά αποτελεί σίγουρα μια εξαίρεση, η οποία προκάλεσε έντονες αντιδράσεις για τον πρόσθετο λόγο ότι ο Λέων εκμεταλλεύθηκε μια άσχημη συγκυρία για να κερδοσκοπήσει σε βάρος των ασθενεστερών οικονομικά στρωμάτων. Υπάρχουν ωστόσο σοβαρές ενδείξεις ότι μέλη της αριστοκρατίας επένδυναν συστηματικά στο εμπόριο και τη βιοτεχνία. Το Επαρχικό Βιβλίο αφήνει να εννοηθεί ότι η αριστοκρατία συμμετείχε στο εμπόριο του μεταξιού και των μεταξωτών. Προκειμένου να το επιτύχει αυτό, χρησιμοποίησε ως ενδιάμεσους *οἰκείους* της, πρόσωπα δηλαδή της εμπιστοσύνης της, τα οποία ενεργούσαν για λογαριασμό των υψηλών προσώπων τους, χωρίς οι τελευταίοι να φαίνονται⁴⁰. Ανάλογες πρακτικές μάς είναι γνωστές από τη ρωμαϊκή περίοδο⁴¹. Μια σειρά διατάξεων αποσκοπούσε στον περιορισμό αυτής της δραστηριότητας. Απαγορευόταν έτσι στους μεταξοπράτες, τους εμπόρους δηλαδή του ακατέργαστου μεταξιού, να πωλούν μετὰξι σε *οἰκείους* των *δυνατῶν*⁴², δηλαδή των κρατικών και εκκλησιαστικών αξιωματούχων⁴³. Όσον αφορά στα εισαγόμενα από τη Συρία μεταξωτά, οι άρχοντες είχαν δικαίωμα να

38. Σκολιάζης, 278.66-76· πρβλ. Teall, Grain Supply, 114-116.

39. Λέων Διάκονος, 64.3-7.

40. Βλ. αναλυτικότερα Gerolymatou, L'aristocratie et le commerce (IXe-XIe siècles), *Σύμμεκτα*, 15, 2002, 84-86.

41. Rougé, *Recherches*, 310-311.

42. Επαρχικό Βιβλίο, κεφ. 6.10.

43. Κατάλογος των *δυνατῶν* περιλαμβάνεται στη Νεαρά του έτους 934 του Ρωμανού Α' Λεκαπηνού (Svoronos, *Les nouvelles*, 91.190-195). Βλ. τον σχολιασμό του P. Lemerle, *The Agrarian*

αγοράσουν μόνο την ποσότητα εκείνη που θα κάλυπτε τις ανάγκες των ιδίων και των ανθρώπων τους⁴⁴, έμμεση μαρτυρία ότι προσπαθούσαν να αγοράσουν μεγάλες ποσότητες με σκοπό να κερδοσκοπήσουν. Οι βεστιοπράτες πάλι, έμποροι μεταξωτών ενδυμάτων, ήταν υποχρεωμένοι να παρουσιάζουν στον έπαρχο τα μεταξωτά ενδύματα που είχαν αγοράσει είτε από τους σιρκακιούς, είτε από *άρχοντικά πρόσωπα*, η αξία των οποίων υπερέβαινε τα δέκα χρυσά νομίσματα⁴⁵. Με την επιφύλαξη ότι επρόκειτο για μεταξωτά από δεύτερο χέρι⁴⁶, αυτό σημαίνει ότι τα *άρχοντικά πρόσωπα* είχαν εργαστήρια ραφής μεταξωτών ενδυμάτων υψηλής ποιότητας που προοριζόνταν για την αγορά.

Από τις παραπάνω διατάξεις προκύπτει αφ' ενός μεν ότι οι άρχοντες δεν έμεναν αδιάφοροι στην προοπτική του κέρδους που άφηνε το εμπόριο των μεταξωτών, αφ' ετέρου δε ότι το κράτος δεν τους απαγόρευε την ενασχόληση με αυτό. Προϋπόθεση ήταν ότι θα στηρίζονταν στη δική τους παραγωγή πρώτων υλών και ότι δεν θα ανταγωνίζονταν τις αρμόδιες συντεχνίες συμμετέχοντας στην αγορά μεταξιού και μεταξωτών. Στην πραγματικότητα, είναι πολύ πιθανό ότι οι άρχοντες ήταν από τους κύριους προμηθευτές των επαγγελματιών που ασχολούνταν με το μετάξι. Η σιροτροφία απαιτούσε κατάλληλη υποδομή και σημαντικά χρηματικά κεφάλαια, τα οποία μπορούσαν να εξασφαλίσουν μόνο άτομα με αξιόλογη οικονομική επιφάνεια⁴⁷. Η αντίδραση του κράτους στην ενασχόληση των αρχόντων με το εμπόριο του μεταξιού και των μεταξωτών οφειλόταν σε δύο λόγους. Πρώτον, στην ανάγκη διασφάλισης της τάξης στον χώρο της αγοράς και όχι σε κάποια, υποτιθέμενη, επιθυμία προστασίας των κατά τεκμήριο φτωχότερων από τους άρχοντες μελών των συντεχνιών⁴⁸ και δεύτερον, στην ανάγκη ελέγχου με όσο το δυνατό πιο αποτελεσματικό τρόπο της διακίνησης του μεταξιού και των μεταξωτών.

Το Επαρχικό Βιβλίο απεικονίζει την πραγματικότητα σε μια δεδομένη χρονική στιγμή, η κατάσταση όμως δεν άλλαξε κατά πάσα πιθανότητα ριζικά τους επόμενους αιώνες. Αντιθέτως, θεωρώ ότι η οικονομική ανάπτυξη που

History of Byzantium from the Origins to the Twelfth Century. The Sources and the Problems, Γλασκώβη 1979, 95-96.

44. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 5.4.

45. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 4.2.

46. Για τη δεύτερη χρήση άθικτων τεμαχίων φθαμένων μεταξωτών, βλ. Jacoby, *Silk Economics*, 204-205.

47. Jacoby, *Silk*, 477-480.

48. Βλ. σχετικά Eleutheria Papagianni, *Byzantine Legislation on Economic Activity Relative to Social Class*, στο: *EHB*, τ. 3, 1087-1088, η οποία δείχνει ότι η μέριμνα του κράτους δεν είχε ως στόχο την προστασία των συντεχνιών, αλλά την ομαλή λειτουργία της αγοράς.

σημειώθηκε τον 11ο-12ο αι. αποτέλεσε κίνητρο για δυναμικότερη ανάμειξη των αρχόντων στο εμπόριο της εποχής, ενώ η χαλάρωση του συντεχνιακού συστήματος⁴⁹ οδήγησε στην κατάρριξη ορισμένων από τους φραγκιούς που ίσχυαν τον 10ο αι. Σίγουρα, το συντηρητικό καθεστώς που εγκαίνιασε ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός δεν ευνοούσε, σε ιδεολογικό επίπεδο, την ανάπτυξη τέτοιων δραστηριοτήτων⁵⁰, η πραγματικότητα όμως ήταν κατά πάσα πιθανότητα αρκετά διαφορετική. Είναι πολύ πιθανό ότι η ανάπτυξη της μεταξουργίας στη βυζαντινή επαρχία κατά τον 12ο αι. στηρίχθηκε κυρίως σε κεφάλαια που επένδυσε η τοπική αριστοκρατία⁵¹. Αν εξετάσουμε τις δύο διαφορετικές εκδοχές του ανεκδότου σχετικά με την αυτοκράτειρα Θεοδώρα και τον Θεόφιλο θα διαπιστώσουμε ότι υπάρχει μια ουσιαστική διαφορά μεταξύ της αφήγησης του Γενεσίου και του Συνεχιστή του Θεοφάνους από τη μια και αυτής του Ιωάννη Ζωναρά από την άλλη⁵². Συγκεκριμένα, ενώ ο Γενεσίος δεν αναφέρεται καθόλου στο είδος του φορτίου που μετέφερε το πλοίο της αυτοκράτειρας και ο λίγο μεταγενέστερος Συνεχιστής γράφει για ειδη διατροφής, ο Ζωναράς τον 12ο αι. κάνει λόγο για την *έμπορία* την οποία είχαν αναλάβει άνθρωποι της αυτοκράτειρας που αυτή είχε στεύει στη Συρία. Έχω την εντύπωση ότι η διαφοροποίηση αυτή δεν είναι τυχαία και ότι υποδηλώνει μια εξέλιξη. Ενώ τον 9ο και τον 10ο αι. η ανάμειξη των αρχόντων στο εμπόριο συνίστατο κυρίως στην πώληση του πλεονάσματος της δικής τους παραγωγής, υποθέτω κυρίως σιτηρών, κρασιού και κτηνοτροφικών προϊόντων, τον 12ο αι., μέσα στις νέες οικονομικές συνθήκες που διαμορφώθηκαν, τα μέλη της αριστοκρατίας που διέθεταν κεφάλαια χρηματοδοτούσαν μαζικές εμπορικές επιχειρήσεις, τις οποίες εμπιστευόνταν σε *οικείους* τους. Η άποψη αυτή βρισκεί ενδεχομένως έρεισμα σε ένα έγγραφο του 1192 του Ισαακίου Β΄ Αγγέλου με αποδέκτη τη Γένοβα με το οποίο ο αυτοκράτορας απαιτούσε να αποζημιωθεί αυτός, ο αδελφός του σεβαστοκράτορας Αλέξιος (ο μετέπειτα Αλέξιος Γ΄) και επιφανείς Κωνσταντινουπολίτες έμποροι για τις ζημιές που είχαν υποστεί όταν νηοπομπή, η οποία μετέφερε στην Κωνσταντινούπολη πρεσβεία του Ισαακίου που επέστρεφε από τον Saladin καθώς και πρεσβεία του τελευταίου προς τον Ισαάκιο, είχε δεχθεί επίθεση από γενουατικά πλοία. Η νηοπομπή μετέφερε

49. Βλ. σχετικά παραπάνω σελ. 55.

50. Laiou, Exchange, 753. Για την «αριστοκρατικοποίηση» της κοινωνίας την εποχή των Κομνηνών, βλ. A. Kazhdan - Ann Wharton-Epstein, *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*, Berkeley - Los Angeles 1985, 99 κ.ε.

51. Jacoby, Silk, 477-480.

52. Αναλυτικά για το επεισόδιο και τις διαφορετικές εκδοχές του, βλ. Gerolymatou, *L'aristocratie et le commerce*, ό.π. σμμ. 40, 81-84.

εμπορεύματα που ανήκαν στον αυτοκράτορα, στον *μυστικό*, στους Κωνσταντινουπολίτες εμπόρους, και στον σεβαστοκράτορα. Η αξία των εμπορευμάτων που ανήκαν στους τρεις πρώτους ανερχόταν σε 46.568 υπέρπυρα, ενώ η αξία των εμπορευμάτων που ανήκαν στον σεβαστοκράτορα ανερχόταν σε 50.000 υπέρπυρα⁵³. Είναι λογικό να υποθέσει κανείς ότι δεν προορίζονταν αποκλειστικά για προσωπική χρήση του Αλεξίου Αγγέλου, αλλά ότι αυτός σκόπευε να τα διοχετεύσει στην αγορά⁵⁴. Είναι πιθανό λοιπόν ότι το επιχείρημα που ο Ιωάννης Ζωναράς βάζει στο στόμα του Θεοφίλου όταν αυτός πληροφορείται πως η αυτοκράτειρα επιδιόταν σε εμπορικές επιχειρήσεις με τη Συρία, ότι δηλαδή ασκώντας αυτή το εμπόριο στερούσε τους απλούς ανθρώπους από ένα μέσο βιοπορισμού⁵⁵, απηχεί μια γενικότερη αντίληψη της εποχής του, η οποία ήταν αντίθετη με την ανάμιξη των αρχόντων στο κερδοσκοπικό εμπόριο, ανάμιξη όμως που ήταν μια πραγματικότητα.

3. Η οικονομική και κοινωνική θέση των εμπόρων

Οι Βυζαντινοί αντιλαμβάνονταν την κοινωνία ως ένα σύνολο αποτελούμενο από διάφορα υποσύνολα. Τον 9ο αι. ο Θεοφάνης διέκρινε τους κατοίκους της Κωνσταντινούπολης στις εξής ομάδες: θεματικός στρατός, τάγματα, Σύγκλητος, απλοί πολίτες και *ἐργαστηριακοί*⁵⁶. Είναι ενδιαφέρον ότι απομονώνει τους *ἐργαστηριακούς*, τους βιοτέχνες δηλαδή και τους εμπόρους, από τους υπόλοιπους πολίτες. Ο Συνεχιστής του Θεοφάνους αποδίδει περισσότερο «ταξικό» χαρακτήρα στον διαχωρισμό αναφερόμενος σε *ἀρχοντες, μέσους και χνδαίους*⁵⁷. Με τον όρο *μέσοι* νοούνται πιθανώς χαμηλόβαθμοι υπάλληλοι και έμποροι, ενώ *χνδαῖοι* ήταν ίσως οι άνθρωποι των χαμηλότερων οικονομικά στρωμάτων που εξασφάλιζαν τα προς το ζην ασκώντας κάποια χειρωνακτική εργασία.

53. Dölger, *Regesten*, τ. 2, αρ. 1612· *MM*, τ. 3, αρ. 6, σελ. 38-39.

54. Gerolymatou, *L'aristocratie et le commerce*, ό.π. σημ. 40, 87-88.

55. Ζωναράς, τ. 3, 358.2-6

56. Θεοφάνης, 449.28-31: *ᾤμωσε πᾶς ὁ λαός εἰς τὰ τίμα καὶ ζωοποιὰ ξύλα, οἷ τε τῶν θεμάτων καὶ τῆς συγκλήτου καὶ τῶν ἔσω ταγμάτων καὶ τῶν πολιτῶν πάντων καὶ ἐργαστηριακῶν, τοῦ μὴ δέξασθαι βασιλεῖα ἐκτὸς Λέοντος καὶ Κωνσταντίνου καὶ τοῦ σπέρματος αὐτῶν.*

57. Συνεχιστής Θεοφάνους, 444.2-3.

Ποιοι ήταν όμως οι άνθρωποι του εμπορίου; Πολύ λίγα πράγματα είναι γνωστά για αυτούς, ενώ οι ελάχιστες πληροφορίες που τους αφορούν προέρχονται από ανθρώπους οι οποίοι κατά κανόνα απαξίωναν τους εμπόρους⁵⁸. Η αλληλογραφία του Θεοδώρου Στουδίτη αφήνει να εννοηθεί ότι στην Κωνσταντινούπολη τουλάχιστον οι έμποροι ήταν πολυάριθμοι και δραστήριοι⁵⁹, χωρίς ωστόσο να αποκομίζει κανείς την εντύπωση ότι ήταν ιδιαίτερα ευκατάστατοι. Τον 10ο αι. η οικονομική κατάσταση ενός ναυκλήρου χαρακτηριζόταν μεσαία (*μεσαία τύχη*), δηλαδή δεν ήταν ούτε φτωχός, ούτε πλούσιος, και πιθανώς ανάλογη ήταν η κατάσταση των περισσότερων συναδέλφων του⁶⁰. Υπάρχουν και άλλα παραδείγματα. Λίγο πριν από τα μέσα του 11ου αι. ένας ναυτικός υποσχέθηκε να προσφέρει κάθε χρόνο στον όσιο Λάζαρο τον Γαλησιώτη το ήμισυ των κερδών του. Ο άνθρωπός μας εξασφάλιζε τα προς το ζην κάνοντας μεταφορές και εμπόριο κατά μήκος της δυτικής Μικράς Ασίας, χωρίς όμως να έχει γίνει πλούσιος από αυτή τη δραστηριότητα⁶¹. Τέτοιες περιπτώσεις ήταν πιθανότατα ο κανόνας. Γενικά, αν και οι πληροφορίες μας για το θέμα είναι πενιχρές, φαίνεται ότι μέχρι τον 11ο αι. δεν υπήρχαν έμποροι που είχαν γίνει ιδιαίτερα πλούσιοι από την άσκηση του επαγγέλματός τους. Οι εξαιρέσεις φυσικά δεν λείπουν. Ο Θεοφάνης παραδίδει ότι ο αυτοκράτορας Νικηφόρος Α', όταν πληροφορήθηκε ότι ένας κηρουλαριός είχε συγκεντρώσει μεγάλη περιουσία –είναι χαρακτηριστικό ότι η πηγή μας τον χαρακτηρίζει με μετριολάθεια *άνενδεϊ*, ίσως επειδή η ιδέα της συγκέντρωσης μεγάλου πλούτου από το εμπόριο δεν ήταν αποδεκτή–, του ζήτησε να δηλώσει ενόρκως την περιουσία του. Στην απάντηση του κηρουλαριού ότι αυτή ανερχόταν σε 100 λίτρες χρυσού, ο Νικηφόρος δήμιωσε την περιουσία αφήνοντας στον δυστυχή κηρουλαριό μόνο 100 χρυσά νομίσματα⁶². Η ιστορία δείχνει ότι η συγκέντρωση μεγάλου πλούτου από την άσκηση μιας βιοτεχνικής ή εμπορικής δραστηριότητας δεν ήταν συχνό φαινόμενο αυτή την περίοδο και μάλιστα αντιμετωπιζόταν με καχυποψία. Είναι πιθανό ότι συνδεόταν από τους συγχρόνους με αδικήματα όπως το λαθρεμπόριο, η νοθεία (στην περίπτωση των κηρουλαριών γνωρίζουμε ότι αποτελούσε σύνηθες παράπτωμα⁶³), ή η τοκογλυφία.

Τα πράγματα αρχίζουν να αλλάζουν τον 11ο αι. Την εποχή αυτή κάνει την εμφάνισή της, τουλάχιστον στην Κωνσταντινούπολη, μια διαφοροποίηση μεταξύ των εμπόρων. Οι ιστορικοί της εποχής κάνουν λόγο για τους *της άγορας*

58. Βλ. την προβληματική που αναπτύσσει ο Jacoby, *Outsider*, 129-130.

59. Θεόδωρος Στουδίτης, *Επιστολές*, αρ. 7.53-68· περβλ. αρ. 93, 94.

60. *Βίος Θωμαΐδος της Λεσβίας*, AASS, Νοέμβριος IV, 1925, 239.

61. *Βίος Λαζάρου Γαλησιώτη*, § 75, σελ. 532-533.

62. *Θεοφάνης*, 487.31-488.6.

63. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 11.4.

προεξάρχοντες, χαρακτηρισμός που προφανώς αποδιδόταν στους πιο σημαντικούς οικονομικούς παράγοντες, οι οποίοι αποτελούσαν ένα είδος ηγετών του εμπορικού κόσμου της πρωτεύουσας. Σε αυτούς περιλαμβάνονταν κατά πάσα πιθανότητα οι επικεφαλής των συντεχνιών καθώς και όλοι αυτοί που ήταν επιτυχημένοι στην επαγγελματική τους δραστηριότητα. Οι άνθρωποι αυτοί προφανώς είχαν επωφεληθεί από τη γενικότερη βελτίωση της οικονομίας, η οποία είχε ως συνέπεια την αυξημένη ζήτηση και κατανάλωση. Είναι ακριβώς η εποχή που αρχίζει να γίνεται διάκριση ανάμεσα σε βιοτέχνες και εμπόρους⁶⁴, με τους εμπόρους να παίρνουν τη σκυτάλη της ανάπτυξης. Η οικονομική επιφάνεια των εμπόρων, η οποία μεταφράστηκε σε κοινωνική δύναμη, αντικατοπτρίζεται στον πολιτικό ρόλο που ανέλαβαν τασσόμενοι υπέρ της νόμιμης αυτοκράτειρας Ζωής, όταν ο Μιχαήλ Ε' αποπειράθηκε να την απομακρύνει από την εξουσία⁶⁵. Λίγα χρόνια αργότερα, ο Κωνσταντίνος Θ' παραχώρησε στους επιφανέστερους από αυτούς το δικαίωμα εισδοχής στη Σύγκλητο⁶⁶, μέτρο που προκάλεσε την αντίδραση των συντηρητικών συγχρόνων του⁶⁷. Όποια και αν ήταν η πραγματική αιτία του μέτρου, δημοσιονομική ή πολιτική⁶⁸, γεγονός είναι ότι η εφαρμογή του δεν θα ήταν δυνατή, αν η οικονομική επιφάνεια αυτής της κοινωνικής ομάδας δεν

64. Βλ. παραπάνω σελ. 225.

65. O S. Vryonis Jr., Byzantine Δημοκρατία and the Guilds in the Eleventh Century, *DOP*, 17, 1963, 287-314, ιδιαίτερα 208-213 (= του ίδιου, *Byzantium: its Internal History and Relations with the Muslim World*, Λονδίνο 1971, αρ. III) έχει συγκεντρώσει και σχολιάσει τα κείμενα που αναφέρονται στην κοινωνική άνοδο και την πολιτική αναβάθμιση των συντεχνιών τον 11ο α.

66. Για τις σχετικές μαρτυρίες, βλ. Σταυρούλα Χονδρίδου, *Ο Κωνσταντίνος Θ' Μονομάχος και η εποχή του (ενδέκατος αιώνας μ.Χ.)*, Θεσσαλονίκη 2002, 56-61. Η πληροφορία του Μιχαήλ Ψελλού ότι η συγκλητική ιδιότητα απονεμήθηκε σε όλους σχεδόν τους ανθρώπους της αγοράς είναι μάλλον υπερβολική και αιτηρεί την αγανάκτηση του συγγραφέα για το μέτρο. Ωστόσο, ο ίδιος συγγραφέας σε άλλο σημείο της Χρονογραφίας συνδέει τη γενικευμένη απονομή της συγκλητικής ιδιότητας στο πολιτικών γένος με τον Κωνσταντίνο Γ' (*Μιχαήλ Ψελλού Χρονογραφία* έκδ. Έ. Renault, Michel Psellos *Chronographie ou histoire d'un siècle de Byzance (976-1077)*, τ. 2, Παρίσι 2^η 1967, 145). Το πιθανότερο είναι ότι ο Κωνσταντίνος Θ' επέτρεψε την είσοδο στη Σύγκλητο σε εξέχοντα μέλη του εμποροβιοτεχνικού κόσμου και ότι ο Κωνσταντίνος Γ' επεξέτεινε το δικαίωμα και στους υπολοίπους. Για τις διαφορετικές απόψεις που έχουν εκφραστεί για αυτό το ζήτημα, βλ. Lemerle, *Onzième siècle*, 292- Hendy, *Monetary economy*, 576.

67. Για τις επιφυλάξεις του Μιχαήλ Ψελλού όσον αφορά στην κοινωνική άνοδο αυτών των ομάδων, βλ. Kazhdan - Wharton-Epstein, *Change in Byzantine Culture*, ό.π. σημ. 50, 104. Βλ. επίσης Χονδρίδου, *Κωνσταντίνος Θ' Μονομάχος*, 68-72.

68. Βλ. σχετικά Ν. Oikonomides, *Title and Income at the Byzantine Court*, στο: *Byzantine Court Culture from 829 to 1204*, έκδ. H. Maguire, Dumbarton Oaks, Washington, D.C. 1997, 208 (=του ίδιου, *Social and Economic Life*, αρ. XVII).

ήταν τέτοια, που να της επιτρέπει να καταβάλει το απαιτούμενο κεφάλαιο για την απόκτηση των τιμητικών τίτλων.

Η οικονομική και πολιτική δύναμη των εμπόρων παρέμεινε αμείωτη κατά το δεύτερο μισό του 11ου αι. Ο ιστορικός Νικηφόρος Βρυέννιος αναφερόμενος στην Αντιόχεια της όγδοης δεκαετίας του 11ου αι. κάνει λόγο για τους *ἄρτι προκόπτειν ἀρξαμένους*, αυτούς δηλαδή που είχαν πλουτίσει πρόσφατα, οι οποίοι υποκίνησαν το πλήθος σε εξέγερση κατά της βυζαντινής αρχής⁶⁹. Φαίνεται επίσης ότι γύρω στα μέσα του 11ου αι. ορισμένοι άρχισαν να γίνονται πραγματικά πλούσιοι από την άσκηση του θαλασσιού εμπορίου. Μια τέτοια περίπτωση ήταν ενδεχομένως ο Μαύρηξ, ναυτικός ιδιαίτερα έμπειρος, ο οποίος ήταν σε θέση να δανείσει χρήματα σε έναν βυζαντινό στρατηγό για τις ανάγκες μιας εκστρατείας. Σύμφωνα με τον Βρυέννιο ο Μαύρηξ ήταν πολύτιμος στους αυτοκράτορες για τις υπηρεσίες που τους είχε κατά καιρούς προσφέρει και για τις οποίες είχε ανταμειφθεί πλουσιοπάροχα⁷⁰. Η περίπτωση του γεννά ορισμένα ερωτηματικά. Δεν είναι σαφές αν ήταν έμπορος που επιδιδόταν στο θαλάσσιο εμπόριο ή πειρατής. Το πιθανότερο είναι ότι συνδύαζε και τις δύο ιδιότητες⁷¹. Το παράδειγμα του Μαύρηξ δείχνει τις σημαντικές ευκαιρίες πλουτισμού που προσέφερε στους τολμηρούς της εποχής η ενασχόληση με τη θάλασσα.

Ο 12ος αι. αποτέλεσε ένα κρίσιμο σημείο για την οικονομική και κοινωνική εξέλιξη των βυζαντινών εμπόρων. Η εισβολή των δυτικών στο βυζαντινό εμπόριο περιορίσε οπωσδήποτε τις δυνατότητες ανάπτυξης των γηγενών εμπόρων⁷². Παράλληλα, η αναδιάρθρωση του κράτους από τον Αλέξιο Α΄ είχε αντίκτυπο και στους εμπόρους. Στο νέο σύστημα τιμητικών τίτλων που καθιέρωσε ο πρώτος Κομνηνός, οι έμποροι δεν είχαν θέση⁷³. Ο Αλέξιος περιέστειλε όλα τα προνόμια που συνελάγονταν οι παλαιοί τίτλοι τους καθιστώντας τους ουσιαστικά κενό γράμμα. Στη σκέψη του Αλεξίου κυριαρχούσε η παλαιά αριστοκρατική αντίληψη ότι η επιδίωξη του κέρδους μέσω της άσκησης μιας εμπορικής επιχείρησης δεν ήταν συμβατή με την κατοχή τιμητικού τίτλου⁷⁴. Η ευκολία με την οποία ο Αλέξιος επέβαλε τη μεταρρύθμισή του και η απουσία κάθε αντίδρασης εκ μέρους των

69. *Νικηφόρος Βρυέννιος*, 205.20-21.

70. *Νικηφόρος Βρυέννιος*, 197.17-23.

71. Γερολυμάτου, Παρατηρήσεις, 199-200. Για το πρόσωπο του Μαύρηξ, βλ. σύντομα *DOSeals*, τ. 4, σφ. 1.6, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

72. Αναλυτικά για το ζήτημα, βλ. παρακάτω σελ. 259-261.

73. Lemerle, *Onzième siècle*, 309-310· HENDY, *Monetary economy*, 582-585.

74. *JGR*, τ. 1, 645. Είναι χαρακτηριστική η σχετική διατύπωση Νεαράς που εκδόθηκε με αφορμή τη συζήτηση γύρω από το δικαίωμα δύο πραγματευνών να ορκισθούν στο σπίτι τους κάνοντας χρήση ενός προνομίου που παρείχε ο νόμος στους συγκλητικούς: *ἐκείνους τοὺς συγκλητικούς χρῶν εἶναι*

εμπόρων δείχνει ότι αυτοί δεν είχαν καταφέρει να αποκτήσουν συλλογική συνείδηση και ότι η φιλοδοξία τους περιοριζόταν στην απόκτηση ενός τιμητικού τίτλου. Μακροπρόθεσμα ωστόσο, η συντηρητική πολιτική του Αλεξίου ανατράπηκε εκ των πραγμάτων. Στα τέλη του 12ου αι. ο Νικήτας Χωνιάτης διαπίστωνε με πικρία ότι οι τιμητικοί τίτλοι είχαν πλέον γίνει προσιτοί όχι μόνο στους *κολλυβιστές* και τους οθωνιοπράτες, αλλά στους ξένους, οι οποίοι ήταν πρόθυμοι να καταβάλουν χρήματα για να τους αποκτήσουν⁷⁵. Ήταν προφανές ότι οι συνέπειες της οικονομικής ανάπτυξης δεν ήταν εύκολο να αποτραπούν, όσο και αν η ανατροπή των παραδοσιακών αξιών ήταν πολύ δυσάρεστη εξέλιξη για τους εκπροσώπους της παλαιάς τάξης πραγμάτων.

4. Η συγκέντρωση κεφαλαίου

α) Ο έντοκος δανεισμός

Η ύπαρξη κεφαλαίου είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την άσκηση του εμπορίου. Σε περίπτωση που το προσωπικό κεφάλαιο που έχει στη διάθεσή του ένας έμπορος δεν του επιτρέπει να επιδοθεί με επιτυχία στην επιχείρησή του, υπάρχουν δύο δυνατότητες για να το αυξήσει. Η μία είναι να δανεισθεί εντόκως, η άλλη είναι να ενώσει τις δυνάμεις του με κάποιον άλλο ιδρύοντας μια εμπορική εταιρεία. Οι Βυζαντινοί κατέφευγαν και στις δύο αυτές λύσεις. Η στάση τους απέναντι στον έντοκο δανεισμό επηρεαζόταν εν γένει από δύο αντιθετικούς παράγοντες. Ο ένας ήταν η πολιτειακή νομοθεσία, η οποία τον επέτρεπε⁷⁶ και η οποία καθόριζε συγκεκριμένα επιτόκια, ανάλογα με την κοινωνική ομάδα στην οποία ανήκαν ο πιστωτής και ο δανειολήπτης. Ο άλλος ήταν η χριστιανική θρησκεία, το πνεύμα της οποίας είναι αντίθετο με τον έντοκο δανεισμό. Τελικά, στο Βυζάντιο επικράτησε η αποδοχή του εντόκου δανεισμού, υπό τον όρο ότι αυτός ήταν σε λογικά πλαίσια⁷⁷.

οἷοι ὀμνῆναι, τοὺς μὴ εἰς σύστημα καταγεγραμμένους ὑποκείμενον τῷ ἐπάρχῳ, ἀλλὰ τὸ τοῦ ἀξιώματος φυλάττοντας μέγεθος τοὺς δὲ συστηματικούς καὶ πραγματεύεσθαι βουλομένους, μὴ τοῦ προνομίου τούτου ἀπολαύειν. Ἄλλ' ἐπειδὴ τὸ τῆς πραγματείας ἡρετίσαντο κέρδος καὶ τὸ συστηματικοὶ εἶναι μᾶλλον ἠγάπησαν, δημοσίᾳ τούτους ὀμνῆναι, καθάπερ τοὺς μηδενὸς τετυχηκότας ἀξιώματος.

75. Νικήτας Χωνιάτης, 484. 62-65.

76. Laiou, *Economic Thought*, 1136-1137.

77. Laiou, *Economic Thought*, 1138.

Η ιουστινιάνεια νομοθεσία και αργότερα τα Βασιλικά καθόριζαν το ύψος του τόκου τον οποίο μπορούσαν να απαιτήσουν οι αργυροπράτες και οι έμποροι σε 8% επί του δανειζομένου κεφαλαίου, ενώ οι υπόλοιποι πιστωτές δικαιούνταν να ζητήσουν τόκο μέχρι 6%. Εξίαιρηση αποτελούσαν οι κάτοχοι τιμητικών τίτλων, στην πράξη δηλαδή από τον 9ο αι. όσοι είχαν τον τίτλο του πρωτοσπαθαριού και πάνω, οι οποίοι έπρεπε να περιορισθούν στο 4%. Για τα ναυτικά δάνεια, δεδομένης της επικινδυνότητας της επιχείρησης και συνεπώς του αυξημένου κινδύνου απώλειας του κεφαλαίου, ο επιτρεπόμενος τόκος ήταν 12%⁷⁸. Είναι σαφές ότι οι κάτοχοι τιμητικών τίτλων, αντίθετα από τους εμπόρους, αποβαρύνονταν να δανείζουν χρήματα, ενώ ενθαρρύνονταν να επενδύουν στην αγορά ακινήτων, τα οποία τους προσέφεραν υψηλότερες αποδόσεις⁷⁹.

Τον 11ο αι. σημειώθηκε άνοδος των επιτοκίων. Δείγματα αυτής της τάσης παρατηρούνται ήδη από τις πρώτες δεκαετίες του, όταν, σύμφωνα με τη νομολογία της εποχής, τα επιτρεπόμενα επιτόκια ανέρχονταν σε 11,1% για τους αργυροπράτες και σε 8,33% για τους απλούς ιδιώτες⁸⁰. Αν και τα ονομαστικά επιτόκια παρέμειναν τα ίδια⁸¹, η βάση υπολογισμού των τόκων, η *έκατοστή*, αντικαταστάθηκε από τη λίτρα του χρυσού, η οποία ισοδυναμούσε με 72 χρυσά νομίσματα. Αυτό σημαίνει ότι στην πραγματικότητα τα επιτόκια αυξήθηκαν, έδειξε μιας οικονομίας στην οποία υπήρχε αυξημένη ζήτηση για χρήμα και συνεπώς αυτό κόστιζε ακριβότερα από όσο κόστιζε παλαιότερα⁸². Η εξέλιξη αυτή συμπαρέσυρε και τα ναυτοδάνεια. Τον 12ο αι. ο Θεόδωρος Βαλασαμών κάνει λόγο για επιτόκια που ανέρχονταν σε 4%, 6% και 12%, ανάλογα με το αν ο δανειστής ήταν συγκλητικός, απλός ιδιώτης ή αν επρόκειτο για ναυτοδάνειο, τα υπολογίζει όμως με βάση τη λίτρα χρυσού⁸³. Αυτό στην πράξη σημαίνει επιτόκια που ανέρχονταν σε 5,55% για τους συγκλητικούς, 8,33% για τους ιδιώτες και 16,6% για τα ναυτοδάνεια. Ειδικότερα όσον αφορά στα ναυτοδάνεια, στην πραγματικότητα τα επιτόκια που απαιτούσαν οι πιστωτές υπερέβαιναν συχνά τα επιτρεπόμενα, υπό το πρόσχημα των ιδιαίτερων συνθηκών κάθε τόπου⁸⁴.

78. *Ιουστινιάνειος κώδικας*, ό.π. σημ. 25, 4.32.36 και 32.26· *Βασιλικά*, 23.3.74· *Σχόλια Βασιλικών*, 18.8.3.1· πρβλ. Laiou, *Credit*, 275.

79. Oikonomidès, *Boutiques*, 349-350, 353.

80. Πείρα, 19.1.

81. Πείρα, 19.62.

82. Αγγελική Λαΐου, *Οικονομικά ζητήματα στην Πείρα του Ευσταθίου του Ρωμίου, στο: Η αυτοκρατορία σε κρίση. Το Βυζάντιο τον 11ο αιώνα (1025-1081)*, επιμ. Βασιλική Βλυσίδου (Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών. Διεθνή συμπόσια 11), Αθήνα 2003, 187-188.

83. Laiou, *Credit*, 275-277.

84. Πείρα, 19.62.

Η πρώτη ωστόσο απόπειρα μεταρρύθμισης όσον αφορά στον τρόπο υπολογισμού των τόκων φαίνεται ότι έγινε στις αρχές του 9ου αι. από τον αυτοκράτορα Νικηφόρο Α', ο οποίος παραχώρησε στους σημαντικότερους ναυκλήρους της Κωνσταντινούπολης δάνεια με τόκο τέσσερα κεράτια για κάθε νόμισμα, δηλαδή 16,6%⁸⁵. Δεν γνωρίζουμε αν ο νέος τρόπος υπολογισμού των τόκων καταργήθηκε από τον διάδοχο του μη δημοφιλούς αυτοκράτορα ή αν εξακολούθησε να ισχύει. Από αυτή την άποψη είναι ενδεικτικό ότι το Εκλογάδιο (9ος αι.) ορίζει τα ίδια περίπου ποσοστά τόκων με τον Ιουστινιάνειο κώδικα, με ελάχιστες αποκλίσεις⁸⁶. Ας επικεντρωθούμε λίγο στην ουσία του μέτρου του Νικηφόρου Α'. Τι σημαίνει η υποχρεωτική λήψη δανείου από το κράτος⁸⁷; Θεωρώ ότι το μέτρο δεν είχε καθόλου τον καταναγκαστικό χαρακτήρα που του αποδίδει ο Θεοφάνης. Το πιθανότερο είναι ότι σε μια εποχή που η εξεύρεση του χρήματος δεν ήταν εύκολη υπόθεση⁸⁸, το κράτος αποτελούσε, με το αζημίωτο, τη μοναδική ουσιαστική πηγή κεφαλαίων.

Τόσο τα νομικά κείμενα, όσο και οι νομολογιακές πηγές αποκαλύπτουν ότι τα δάνεια εμπορικού χαρακτήρα ήταν αρκετά συχνά και ότι οι Βυζαντινοί είχαν συνείδηση της ιδιαιτερότητάς τους. Ο Ευστάθιος Ρωμαίος όριζε ότι σε περίπτωση κατά την οποία κάποιος δανείζε χρήματα σε έμπορο με σκοπό αυτός να εμπορευθεί σε ένα πανηγύρι και στη συνέχεια εμφανίζονταν και άλλοι δανειστές διεκδικώντας να πληρωθούν από τα εμπορεύματα που ο έμπορος είχε αγοράσει στο πανηγύρι, ισχυρότερο ήταν, όσον αφορά στη σειρά της αποπληρωμής, το δικαίωμα του δανειστή που είχε δανείσει τον έμπορο με τον σκοπό ο τελευταίος

85. Θεοφάνης, 487.17-19. Βλ. σχετικά Laiou, *Credit*, 275-277. Η ίδια, *Economic Thought*, 1138 υποστηρίζει ότι τα επιτόκια παρέμειναν σταθερά μέχρι τον 11ο αι. και ότι η αύξηση του επιτοκίου των ναυτοδανείων ήταν εξαιρετική.

86. Laiou, *Credit*, 277.

87. Από τις εκφρασθείσες απόψεις περιορίζομαι να αναφέρω τις εξής. Ο Niavis, *Nicephorus I*, ό.π. σελ. 43 σημ. 6, 109 υποστηρίζει ότι το κράτος επεδίωκε να αναλάβει τον έλεγχο του θαλασσιού εμπορίου. Ο E. Frances, *L'empereur Nicéphore Ier et le commerce maritime byzantin*, *Bsl*, 27, 1966, 44-45 θεωρεί ότι το κράτος ήθελε να εξαναγκάσει τους ναυκλήρους να δείξουν μεγαλύτερη αποφασιστικότητα στις επιχειρήσεις τους προκειμένου να μπορέσουν να αποπληρώσουν το δάνειο. Η Αίκατερίνη Χριστοφίλοπούλου, *Η οικονομική και δημοσιονομική πολιτική του αυτοκράτορος Νικηφόρου Α'*, στο: *Άφιέραμα εις Κ. Ήμαντον*, Αθήνα 1960, 430, θεωρεί ότι ο Νικηφόρος Α' καθιέρωσε επιτόκιο ύψους 16,6% για τα δάνεια που χορηγούσε το κράτος, ενώ διατήρησε στο 12% το επιτόκιο για τα ναυτικά δάνεια που χορηγούσαν ιδιώτες. Τελευταία η Laiou, *Exchange*, 711 συσχετίζει το μέτρο με ενδεχόμενη γενική απαγόρευση χορήγησης εντόκων δανείων από ιδιώτες, μέτρο που αποσκοπούσε, αν πραγματικά ισχύσε, στην τόνωση των δημοσίων οικονομικών.

88. Για την ανάγκη για ρευστό χρήμα την εποχή του Νικηφόρου Α', βλ. Cécile Morrisson, *La découverte des trésors à l'époque byzantine: théorie et pratique de εὗρες θησαυρῶν*, *TM*, 8, 1981, 334-335 (=της ίδιας, *Monnaie et finances à Byzance: analyses, techniques*, Aldershot 1994, αρ. VII).

να εμπορευθεί στο συγκεκριμένο πανηγύρι⁸⁹. Ο ειδικός χαρακτήρας των εμπορικών δανείων διαφαίνεται επίσης από τη διάταξη περί εκχωρήσεως των περουσιακών στοιχείων του δανειολήπτη στους πιστωτές του ούτως ώστε να ικανοποιηθούν οι απαιτήσεις τους, σε περίπτωση που αυτός αδυνατούσε να εξοφλήσει τα επιχειρηματικά δάνεια που είχε συνάψει (*ἔξοτσεις ὑπαρχόντων*). Σε αυτή την περίπτωση, οι πιστωτές έπρεπε να αρκασθούν σε όσα μπορούσαν να αποκομίσουν από την πώληση αυτών των περουσιακών στοιχείων και δεν είχαν δικαίωμα να εγείρουν νέες απαιτήσεις, αν στο μέλλον ο οφειλέτης τύχαινε να αποκτήσει κάποιο άλλο περουσιακό στοιχείο. Εν τούτοις, αν ο οφειλέτης που δεν είχε προβεί σε εκχώρηση των περουσιακών στοιχείων του προς τους δανειστές του αποκτούσε πάλι αξιόλογη περιουσία, αυτή υπέκειτο στην ικανοποίηση των απαιτήσεων των τελευταίων. Όπως έχει πολύ σωστά παρατηρηθεί, η διάταξη αυτή αφορά σε δάνεια εμπορικής φύσεως, και όχι σε ένα απλό προσωπικό δάνειο το οποίο μπορεί να συναφθεί υπό έκτακτες συνθήκες. Το μέτρο αποσκοπούσε προφανώς στην προστασία των πιστωτών από εικονικές πτωχεύσεις των δανειοληπτών.

Στο συμπέρασμα περί ευρείας διαδόσεως των εμπορικών δανείων οδηγούν επίσης οι λιγοστές μαρτυρίες των αφηγηματικών πηγών. Σε ένα εξαιρετο απόσπασμα ο Συμεών ο νέος Θεολόγος, ο οποίος έζησε τον 11ο αι., χρησιμοποιεί μεταφορικά το θέμα του εμπόρου που πηγαίνει σε ένα πανηγύρι χωρίς να διαθέτει το απαραίτητο κεφάλαιο, οπότε αναγκάζεται να δανεισθεί επί τόπου, με όρους προφανώς λιγότερο ευνοϊκούς από αυτούς που θα είχε δεχθεί αν είχε φροντίσει να βρει έγκαιρα χρήματα: *ἐκείνος δὲ μηδὲν ὄλως ἐπιφερόμενος περιτρέχει ζητῶν εὐρεῖν πόθεν καὶ δανείσασθαι, ὅπως καὶ αὐτὸς ἐμπορευέσθαι*⁹⁰. Από το απόσπασμα προκύπτει ότι αργυροπράτες ή συγκεκριμένοι τοκογλύφοι έβρισκαν στα πανηγύρια ένα θαυμάσιο πεδίο δράσης. Από την άλλη μεριά, ο Κεκανυμένος συμβούλευε τον γιο του να είναι εξαιρετικά επιφυλακτικός με τους εμπόρους που του ζητούσαν να τους δανείσει χρήματα. Περιγράφει με ιδιαίτερη παραστατικότητα τα μέσα που αυτοί μετέρχονταν προκειμένου να πείσουν πιθανούς πιστωτές να τους χορηγήσουν ένα δάνειο επικαλούμενοι είτε ότι είχαν δανείσει αλλού τα χρήματά τους, είτε ότι ο πωλητής δεν συμβιβαζόταν με τη συγκεκριμένη κοπή χρυσού νομίσματος που είχαν στην κατοχή τους, αλλά ότι

89. Πείρα, 26.1. Για όσα ακολουθούν σε αυτή την παράγραφο, βλ. Olga Maridaki-Karatza, *Legal Aspects of the Financing of Trade*, στο: *EHB*, τ. 3, 1110-1111.

90. Syméon le nouveau théologien, *Traité théologiques et éthiques*, τ. 2, εισ., έκδ., μετ., σχολ. J. Darrouzès (*Sources Chrétiennes* 129), Παρίσι 1967, 386.43-45. Βλ. σχολιασμό του χωρίου σε Laiou, *Jahrmarkt*, 65-66, 68.

απαιτούσε να πληρωθεί με άλλη κοπή, και ότι αν δεν γινόταν αυτό κινδύνευαν να χάσουν το εμπόρευμα⁹¹. Ο ίδιος συνεχίζει γράφοντας ότι, σε περίπτωση που ο πιστωτής ζητούσε την επιστροφή του δανείου, ο δανειολήπτης μπορούσε να επικαλεσθεί ότι δεν είχε πωλήσει ακόμη το εμπόρευμα και συνεπώς δεν ήταν σε θέση να αποπληρώσει το δάνειο. Οι συστάσεις του Κεκαυμένου δείχνουν δύο πράγματα. Πρώτον, ότι την εποχή του οι έμποροι ήταν αρκετά δραστήριοι και επένδυναν ταυτόχρονα σε διάφορες επιχειρήσεις και δεύτερον, ότι το κεφάλαιο που είχαν στη διάθεσή τους ήταν περιορισμένο, αφού συχνά ήταν υποχρεωμένοι να δανειστούν από περισσότερους του ενός πιστωτές προκειμένου να φέρουν εις πέρας την επιχείρησή τους.

β) Η κοινωμία

Ο συχνότερος και καταλληλότερος τρόπος αυξήσεως του διαθέσιμου κεφαλαίου προκειμένου να μεγιστοποιηθούν οι πιθανότητες επιτυχίας μιας εμπορικής επιχείρησης ήταν η *κοινωμία* (*societas* στο ρωμαϊκό δίκαιο)⁹². Η *κοινωμία* προέβλεπε τη συμμετοχή δύο ή περισσότερων ατόμων σε μια επιχείρηση, στην οποία συνεισέφεραν χρηματικό κεφάλαιο και/ή προσωπική εργασία, και ακολούθως τη συμμετοχή στα κέρδη ή τις ζημιές, ανάλογα με το αρχικό ποσοστό συμμετοχής του καθενός σε αυτή⁹³. Αν αυτό το ποσοστό δεν είχε καθορισθεί ρητά από κάποιο συμφωνητικό, τα κέρδη και οι ζημιές επιμερίζονταν εξ ίσου. Οι συμβαλλόμενοι είχαν το δικαίωμα να καταλήξουν σε όποια μορφής συμφωνία επιθυμούσαν, υπό την προϋπόθεση όμως ότι το ποσοστό συμμετοχής στο κέρδος ή τη ζημιά ήταν ανάλογο με το ποσοστό συνεισφοράς σε χρήμα ή/και

91. Κεκαυμένος, 165-167. Ο Κεκαυμένος ζούσε στα χρόνια της νομοματικής υποτίμησης του 11ου αι., όταν κυκλοφορούσαν διαφορετικές κοπές του χρυσού νομίσματος, με διαφορετική περιεκτικότητα σε χρυσό (Morrisson, Dévaluation, 3-47).

92. Για τα γενικά χαρακτηριστικά της *κοινωμίας*, βλ. σύντομα Maridaki-Karatza, Legal Aspects, 1112-1117.

93. *Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos' V.*, έκδ. L. Burgmann (Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte 10), Φρανκφούρτη 1983, 10.4: *συνίσταται κοινωμία έγγραφως ή άγραφως μεταξύ δύο ή και πλεόνων, όπόταν έκαστος έξ αυτών έξ ισότητος ή και ύφ' έλαττον την ούκείαν εις ένθήρηην συνεισάγη μοίραν, ή τωνων μόν ένθήρηην, έτέρου δέ ή έτέρων τούς ούκείους μόχθους και όπερίας καταβαλλομένων. τώ δέ περιποιούμενον αυτοίς κέρδος, μεθ' ύφαιρέων δηλονότι των κεφαλαίων κατά τά έν μέσωφ αυτών στοιχηθέντα επιμερίζεσθαι. ει δέ συμβή επί τη τωιαύτη κοινωμία προσγενέσθαι τη ένθήρηη ζημίαν, έκαστον κοινωνών κατά την τού κέρδους μοίραν και αύτην επιγινώσκειν.*

εργασία στην επιχείρηση⁹⁴. Η διάταξη αποσκοπούσε σαφώς στην προστασία του πιο αδύναμου οικονομικά μέλους της εταιρείας από ενδεχόμενη εκμετάλλευσή του από το ισχυρότερο μέλος⁹⁵. Στο τέλος της επιχείρησης κέρδη και ζημιές επιμερίζονταν ανάλογα με τις αρχικές συμφωνίες. Ως συνεισφορά στην *κοινωνία* λογίζονταν επίσης η προσφορά της υλικοτεχνικής υποδομής (εργαστηρίων κτλ.)⁹⁶, καθώς και του έμπυχου υλικού που κρίνονταν απαραίτητα για την υλοποίηση της επιχείρησης⁹⁷. Η *κοινωνία* ήταν επίσης ένας τρόπος δημιουργίας σημαντικού εμπορικού κεφαλαίου, το οποίο στη συνέχεια οι συμβαλλόμενοι διέθεταν εντόκως στην αγορά⁹⁸.

Ιδιαίτερη μορφή κοινωνίας ήταν η *χρεοκοινωνία*⁹⁹. Ο Νόμος Ροδίων Ναυτικός ορίζει τη *χρεοκοινωνία* ως μια μορφή εταιρείας στην οποία το ένα συμβαλλόμενο μέρος συνεισέφερε το κεφάλαιο και το άλλο την εργασία του με στόχο την πραγματοποίηση μιας ναυτικής εμπορικής επιχείρησης. Κέρδη και ζημιές επιμερίζονταν ανάλογα με ένα προσυμφωνημένο ποσοστό: *καθάπερ τῶν κέρδους ἔδοξε καὶ τὰς ζημίας πρὸς τὰ μέρη κατὰ τὰς συνθήκας ἀναδέχεσθαι*¹⁰⁰. Αν συνέβαινε κάποιο ατύχημα κατά τη διάρκεια ισχύος του συμβολαίου, η ζημιά επιβάρυνε και τους δύο συμβαλλομένους. Αντίθετα, αν το ατύχημα επερχόταν μετά τη λήξη του συμβολαίου, δηλαδή μετά την περάτωση της επιχείρησης, ο συμβαλλόμενος ο οποίος είχε αναλάβει τη διεκπεραίωσή της ώφειλε να επιστρέψει

94. Σχόλια Βασιλικών, 12.1.29.1 (cod. ms. Coisl 152). Το συγκεκριμένο σχόλιο, καθώς και αυτά στα οποία παραπέμπω στη συνέχεια, ανήκουν στην ομάδα των παλαιών σχολίων των Βασιλικών, το γεγονός ωστόσο ότι συμπεριλήφθηκαν στη συλλογή υποδηλώνει ότι εξακολουθούσαν να είναι έγκυρα την εποχή της κατάρτισής της.

95. Σχόλια Βασιλικών, 12.1.29.7 (cod. ms. Coisl 152).

96. Μια τέτοια περίπτωση είναι γνωστή από τα έγγραφα της κάτω Ιταλίας. Ο ένας συμβαλλόμενος παραχωρεί έναν τόπο κατάλληλο για την ανέγερση ελαιουργείου, ενώ ο άλλος αναλαμβάνει τη σχετική δαπάνη. Στη συνέχεια συμφωνείται ότι οι δύο συμβαλλόμενοι θα μοιράζονται εξ ίσου τόσο τα έσοδα, όσο και τα έξοδα λειτουργίας και συντήρησης της επιχείρησης (F. Trinchera, *Syllabus graecarum membranarum*, Napoli 1865, αρ. XLVIII).

97. Σχόλια Βασιλικών, 12.1.14.7 (cod. ms. Coisl 152): *Τι γὰρ ὅτι οἰκέτας ἔχεις δυναμένους ἐμπορίαν μετένα τινά, καὶ τοῦτο εἰδὼς συνεστηράμην πρὸς σέ κοινωνίαν ἐπὶ τῷ ταύτην πράττεσθαι δι' αὐτῶν, καὶ οὐκ ἕως τοὺς οἰκέτας ὑπουργήσαι τῇ κοινωνίᾳ; Ἡ καὶ ἐργαστηρίων εἶχες ἐν τῷ κοινῷ τῆς πόλεως τόπῳ, καὶ τοῦτο εἰδὼς ἐθέμην πρὸς σέ κοινωνίαν ἐπὶ τῷ ἐν τῷ σῶ ἐργαστηρίῳ τὰ φορτὰ πηράσκεσθαι;*

98. Σχόλια Βασιλικών, 12.1.50.21, 12.1.65.5 (cod. ms. Coisl 152).

99. J. Pryor, *The Origins of the Commenda Contract*, *Speculum*, 52, 1977, 25.

100. Η μέχρι πρόποφατα εγχαρότερη έκδοση του Νόμου Ροδίων ήταν του W. Ashburner, *The Rhodian Sea Law*, Οξφόρδη 1909. Νέα έκδοση του κεμένου εξεπόνθη ο Ροδολάκης, *Νόμος Ροδίων*. Στο συγκεκριμένο σημείο του κεμένου ήδη ο Pryor, *The Commenda Contract*, 24 είχε παρατηρήσει ότι είναι επιβεβλημένη η διόρθωση της φράσης *καὶ τὰς συνθήκας* της έκδοσης Ashburner σε *κατὰ τὰς συνθήκας*.

στον άλλο, ο οποίος είχε συνεισφέρει το κεφάλαιο, τα χρήματα που ο τελευταίος είχε επενδύσει¹⁰¹. Κατά έναν τρόπο, η *χρεοκοινωνία* ήταν ο ενδιάμεσος κρίκος ανάμεσα στην *κοινωνία* και στο ναυτοδάνειο¹⁰². Φαίνεται ότι κάποια στιγμή η *χρεοκοινωνία* επικράτησε του δανεισμού ως μέσο χρηματοδότησης του εμπορίου. Οι λόγοι για αυτή την εξέλιξη ήταν διάφοροι. Η συγκεκριμένη εχθρότητα απέναντι στον έντοκο δανεισμό κατά την περίοδο των «σκοτεινών αιώνων», η μεγαλύτερη ασφάλεια που προσέφερε η *χρεοκοινωνία* σε μια εποχή κατά την οποία τα θαλάσσια ταξίδια παρουσίαζαν αυξημένους κινδύνους, καθώς και το γεγονός ότι οι ενδεχόμενες ζημιές επιμερίζονταν ανάμεσα σε περισσότερους του ενός επενδυτές ήταν ασφαλώς οι σημαντικότεροι¹⁰³. Είναι πολύ σημαντικό ότι στη δυτική Ευρώπη ο θεσμός της μονομερούς *commenda*, του αντίστοιχου δηλαδή της *χρεοκοινωνίας*, αναπτύχθηκε μόλις τον 13ο αι.¹⁰⁴

Η *κοινωνία* ήταν ευρύτατα διαδεδομένη. Ένα σχόλιο των Βασιλικών σε μια διάταξη που αφορά στη δικαιοδοτική αρμοδιότητα δικαστηρίων που καλούνταν να κρίνουν υποθέσεις μεταξύ ατόμων που είχαν συστήσει μεταξύ τους περισσότερες από μια *κοινωνίες*, αποκαλύπτει την έκταση του θεσμού: *συνεστησάμην πρὸς σέ κοινωνίαν ἐπὶ ἀγορασίαν ἀνδραπόδων, καὶ ἑτέραν ἐπ' ἐμπορίαν ἐλαίου, καὶ τρίτην ἐπὶ τῷ πραγματεύεσθαι*¹⁰⁵. Σε τέτοιες περιπτώσεις μάλιστα κέρδη και ζημιές από τις διάφορες επιχειρήσεις συμψηφίζονταν¹⁰⁶. Συχνά ένας από τους *κοινωνούς* ήταν αργυροπράτης, πράγμα αναμενόμενο, καθώς αυτοί διέθεταν το απαραίτητο ρευστό χρήμα για να χρηματοδοτήσουν μια επιχείρηση. Πά να αποφευχθεί μάλιστα ο κίνδυνος υπεξαίρεσης, απαγορευόταν στους αργυροπράτες να συμμετέχουν σε *κοινωνία* με χρήματα που τους είχαν εμπιστευθεί οι πελάτες τους¹⁰⁷.

101. Ροδολάκης, *Νόμος Ροδίων*, 254.220-228 (=Ashburner, *The Rhodian Sea Law*, κεφ. 3, § 17).

102. Βλ. την ανάλυση του D. Letsios, *Νόμος Ροδίων Ναυτικός*, *Das Seegesetz der Rhodier. Untersuchungen zu Seerecht und Handelsschifffahrt in Byzanz* (Ινστιτούτο Αιγαίου του Δικαίου της Θάλασσας και του Ναυτικού Δικαίου. Δημοσιεύματα Ναυτικού Δικαίου 1), Ρόδος 1996, 183-186.

103. Angeliki Laiou, *Byzantium and the Commercial Revolution*, στο: *Europa medievale e mondo bizantino. Contatti effettivi e possibilità di studi comparati*, εκδ. G. Arnaldi - G. Cavallo, Ρώμη 1997, 241-243. Για τη σημασία του θεσμού κατά τη διάρκεια των μεταβλατικών αιώνων (7ος-8ος), βλ. R. Lopez, *The Role of Trade in the Economic Readjustment of the Seventh Century*, *DOP*, 13, 1959, 80-82 (=του ίδιου, *Byzantium and the World around it: Economic and Institutional Relations*, Λονδίνο 1978, αφ. X).

104. Laiou, *Commercial Revolution*, 242.

105. Σχόλια Βασιλικών, 12.1.50.12 (cod. ms. Par. gr. 1352).

106. Σχόλια Βασιλικών, 12.1.30.1 (cod. ms. Coisl 152).

107. Βασιλικά, 12.1.50.5-6: *ὁ εἷς τῶν κοινωνῶν ἀργυροπρατῶν οὐ κοινοποιεῖ τὰ ἔξωθεν τῆς τραπέζης αὐτῷ περιουθθέντα*.

Από τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα *κοινωνίας* από τη μεσοβυζαντινή περίοδο είναι αυτό που εμπεριέχεται στην ιστορία του χωρικού Μετρίου στην Παφλαγονία του 9ου αι. Σύμφωνα με αυτή την ιστορία, ένας έμπορος είχε στην κατοχή του 1000 δικά του χρυσά νομίσματα και 500 που είχε πάρει από άλλους, προκειμένου να εμπορευθεί σε ένα πανηγύρι¹⁰⁸. Στο παράδειγμα αυτό μπορούν να προστεθούν και άλλα, λιγότερο εντυπωσιακά, τα οποία δεν έχουν μέχρι στιγμής προσελκύσει την προσοχή των ερευνητών. Σε μια διασκευή Θαιμάτων του αγίου Θεοδώρου που συνετέθησαν τον 4ο αι. ο ανώνυμος διασκευαστής αναφέρεται σε έναν ύπουλο πραγματευτή, ο οποίος πλησίασε έναν προσκυνητή στον ναό του αγίου Θεοδώρου προτείνοντάς του να βάλουν από κοινού τα εμπορεύματά τους και να μοιραστούν τα κέρδη. Η διασκευή στη γλωσσική μορφή που σώζεται σήμερα χρονολογείται τον 16ο αι., στηρίζεται όμως πιθανότατα σε παλαιότερο κείμενο, το οποίο θα πρέπει να χρονολογηθεί γύρω στον 11ο με 12ο αι.¹⁰⁹ Στις αρχές του 12ου αι. ένας Κωνσταντινουπολίτης βεσποπράτης εμπιστεύθηκε σε Βενετό έμπορο μεταξωτά υφάσματα (*pallia*) προκειμένου ο τελευταίος να τα πωλήσει στην Αλεξάνδρεια. Στην επιστροφή του ο Βενετός κατέβαλε στον βεσποπράτη 125 χρυσά νομίσματα, ποσό που αντιπροσώπευε τη συμμετοχή του τελευταίου στα κέρδη της εταιρείας¹¹⁰. Η περίπτωση αυτή είναι η κλασική *χρεοκοινωνία* στην οποία ο ένας συμβαλλόμενος συνεισέφερε το κεφάλαιο, υπό τη μορφή εμπορεύματος (*ένθηκη*), και άλλος την προσωπική του εργασία. Η τρίτη περίπτωση *κοινωνίας* την οποία γνωρίζω προέρχεται από το Επαρχικό Βιβλίο και αναφέρεται στη σύσταση *κοινωνίας* μεταξύ μεταξοπράτων και καταρταρίων με σκοπό την προμήθεια ακατέργαστου μεταξίου. Οι μεταξοπράτες συνεισέφεραν το κεφάλαιο για την αγορά του μεταξίου, ενώ οι καταρτάριοι αναλάμβαναν την επεξεργασία του¹¹¹. Το ενδιαφέρον στοιχείο είναι ότι σε αυτή την περίπτωση έχουμε να κάνουμε με μια μορφή υποχρεωτικής *κοινωνίας*, η οποία δεν εξυπηρετούσε πραγματικές ανάγκες, αλλά υπαγορευόταν από την απόφαση του κράτους να συντηρήσει τη συντεχνία των καταρταρίων. Με άλλα λόγια, η απαγόρευση στους μεταξοπράτες να επεξεργάζονται οι ίδιοι το μετάξι οφειλόταν προφανώς στην επιθυμία να προστατευθούν οι καταρτάριοι από τον συναγωνισμό των ισχυρότερων μεταξοπράτων, οι οποίοι είχαν τα οικονομικά και τεχνικά μέσα να τους υποκαταστήσουν σε αυτό το έργο.

108. *Synaxarium*, στίχες 721-722.46-47· πρβλ. Laiou, *Jahrmarkt*, 68-69.

109. Γερολμάτου, *Τούρκοι*, ό.π. σελ. 137 σημ. 146, 282-283.

110. *Famiglia Zusto*, έκδ. L. Lanfranchi (*Fonti per la storia di Venezia. Archivi privati 1*), Βενετία 1955, σφ. 6.

111. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 7.4.

5. Ο χώρος δράσης του βυζαντινού εμπόρου

Η ιδέα που έχουμε διαμορφώσει για τον βυζαντινό έμπορο είναι αυτή ενός ανθρώπου που παρέμενε σε έναν τόπο περιμένοντας να έλθουν να τον συναντήσουν άλλοι έμποροι για να του πωλήσουν τα εμπορεύματά τους, τα οποία αυτός με τη σειρά του μεταπωλούσε, ή για να αγοράσουν από αυτόν¹¹². Αυτή η εικόνα είναι μέχρι ενός σημείου αληθινή, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά στους εμπόρους της πρωτεύουσας, στην οποία μετέβαινε πλήθος ξένων εμπόρων για να διαθέσουν τα προϊόντα των χωρών τους και να προμηθευθούν άλλα. Μια προσεκτικότερη εξέταση των πηγών όμως δείχνει ορισμένες λεπτές αποχρώσεις. Οι έμποροι της επαρχίας εκ των πραγμάτων ήταν αναγκασμένοι να μετακινούνται προκειμένου να αναζητήσουν πελατεία ή να αγοράσουν είδη που μεταπωλούσαν στην επαρχία¹¹³. Τέτοια παραδείγματα υπάρχουν αρκετά στις πηγές. Το Επαρχικό Βιβλίο αναφέρεται σε εμπόρους που έρχονταν στην πρωτεύουσα για να πωλήσουν είδη πρώτης ανάγκης, βιοτεχνικά είδη και πρώτες ύλες για τη βιοτεχνία¹¹⁴. Τον 9ο και τον 10ο αι., οι κάτοικοι συνοριακών πόλεων, όπως της Τραπεζούντας και της Χερσώνας, κέρδιζαν τα προς το ζην αγοράζοντας οι πρώτοι από τους μουσουλμάνους και οι δεύτεροι από τους νομάδες της στέππας είδη που στη συνέχεια μεταπωλούσαν στην Κωνσταντινούπολη¹¹⁵. Βεβαίως ίσχυε και το αντίστροφο. Ο ιστορικός Μιχαήλ Ατταλειάτης αναφέρεται σε ναυτικούς, οι οποίοι επιστρέφοντας στην Κωνσταντινούπολη από τα ταξίδια τους αγόραζαν σιτηρά και πιθανώς όποιο άλλο είδος παρουσίαζε οικονομικό ενδιαφέρον και τα πωλούσαν στην πρωτεύουσα¹¹⁶. Η δραστηριοποίηση αυτών των ανθρώπων στο εμπόριο συνεχίστηκε τον 12ο αι., παρά τον ανταγωνισμό που αντιμετώπισαν την εποχή αυτή από τους δυτικούς εμπόρους.

Οι βυζαντινοί έμποροι δεν περιορίσαν ποτέ τη δραστηριότητά τους εντός των ορίων της αυτοκρατορίας. Τουλάχιστον μέχρι τα μέσα του 7ου αι. ταξίδευαν σε όλη τη Μεσόγειο φθάνοντας μέχρι τη βόρεια Αφρική και τις βορειοδυτικές

112. Το χαρακτηριστικό αυτό είχε τονίσει ήδη ο Heyd, *Commerce*, τ. 1, 55-56.

113. Την αντίθεση ανάμεσα στον έμπορο της πρωτεύουσας που συνήθως δεν ταξίδευε και στον έμπορο της επαρχίας, ο οποίος επεδείκνυε αξιολογήσιμη κινητικότητα, υπογραμμίζει, κάπως υπερβολικά, ο Ν. Οικονομίδης, *Les marchands qui voyagent, ceux qui ne voyagent pas et la pénurie de textes géographiques byzantins*, στο: *Voyages et voyageurs à Byzance et en Occident du VIe au XIe siècle*, εκδ. A. Dierkens - J. M. Santerre, με τη συνεργασία του J.-L. Kupper, Liège 1999, 307-319.

114. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 6.5, 9.7, 15.3, 19.1.

115. Rosenqvist, *Dossier*, 348.1831-1834 *DAI*, κεφ. 53.530-532.

116. *Ατταλειάτης*, 202.19-20.

ακτές της Μεσογείου¹¹⁷. Είναι πιθανό ότι μακρινά ταξίδια, ίσως περιορισμένα σε αριθμό, πραγματοποιούσαν και κατά το δεύτερο μισό του 7ου, καθώς και τον 8ο αι. Οι ισλαμικές νομικές πραγματείες αυτής της περιόδου, οι οποίες ρυθμιζαν ζητήματα σχετικά με την παραμονή χριστιανών εμπόρων στο χαλιφάτο, δεν αποτελούν απλώς και μόνο θεωρητικές κατασκευές, αλλά αντιμετώπιζαν ένα υπαρκτό ζήτημα¹¹⁸. Η δραστηριότητα των Βυζαντινών στις αγορές της Συρίας εντατικοποιήθηκε τον 10ο αι., όταν ο όγκος των συναλλαγών μεταξύ του Βυζαντίου και του χαλιφάτου αυξήθηκε σημαντικά. Στα τέλη του αιώνα αραβική πηγή αναφέρεται στην παρουσία βυζαντινών πλοίων κοντά στις εκβολές του ποταμού Λάμιου, δυτικά της Ταρσού. Η παρουσία τους συνδέεται σίγουρα με το γεγονός ότι η ευρύτερη περιοχή της Ταρσού αποτελούσε τόπο ανταλλαγής αιχμαλώτων και συνεπώς κέντρο δουλεμπορίου¹¹⁹. Η επιλογή του σημείου είχε πιθανότατα γίνει κατόπιν διμερούς συμφωνίας, επειδή εξυπηρετούσε εξ ίσου τα συμφέροντα των βυζαντινών και των μουσουλμάνων εμπόρων. Την ίδια περίοδο οι Βυζαντινοί πραγματοποιούσαν ταξίδια στη βόρεια ακτή του Ευξείνου Πόντου. Η συνθήκη του 911 μεταξύ Βυζαντίου και Κιέβου προέβλεπε ότι σε περίπτωση κατά την οποία βυζαντινό πλοίο ναυαγούσε κοντά σε ακτή που ελεγχόταν από τους Ρως, οι τελευταίοι είχαν τη δυνατότητα να περισυλλέξουν το εμπόρευμα, το οποίο στη συνέχεια πωλούσαν, με την υποχρέωση όμως να αποδώσουν στους ιδιοκτήτες του την αξία του σε χρήμα, όταν θα μετέβαιναν στην Κωνσταντινούπολη¹²⁰. Παρά τα δυσερχίμενα σημεία που υπάρχουν στο σχετικό άρθρο της συνθήκης¹²¹, αυτό που διακρίνει κανείς είναι ότι βυζαντινά πλοία ταξίδευαν κοντά σε ακτές που ελέγχονταν από τους Ρως, πράγμα που σημαίνει κοντά στις εκβολές του Δνείπερου. Ο Κωνσταντίνος Ζ' μνημονεύει το λεγόμενο πέρασμα του Κραζίου (Vgar), μέσω του οποίου οι Χερσωνίτες επέστρεφαν από

117. *Διήγησις τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος καὶ θαυματουργοῦ Ἀρτεμίου*, ἐκδ. Α. Papadopoulos-Kerameus, *Varia graeca sacra*, Ἁγία Πετροῦπολη 1909 (ανατύπωση Λειψία 1975), 39,8-28, 40,1-8. Πά ἄλλα παραδείγματα, βλ. Γερολυμάτου, Ἐμπορική δραστηριότητα, 354-355.

118. M. Canard, *Les relations politiques et sociales entre Byzance et les Arabes*, *DOP*, 18, 1964, 35-56 καὶ ἰδιαίτερα 50-56 (= του ἴδιου, *Byzance et les Musulmans de Proche Orient*, Λονδῖνο 1973, σφ. XIX).

119. *Ibn Hauqal*, τ. 1, 196. Πά τὴν ἀμέσως προηγούμενη περίοδο, βλ. *Συνεχιστὴς Θεοφάνους*, 443,9-10 πρβλ. T. Lewicki, *Les voies maritimes de la Méditerranée dans le haut Moyen Age d'après les sources arabes*, στο: *La navigazione mediterranea nell'alto medioevo*, τ. 2, Spoleto 1978, 451.

120. *Russian Chronicle*, 67.

121. Πά τον σχολιασμό ορισμένων σημείων του άρθρου ἀπὸ νομικῆς σκοπιάς, βλ. Jana Malingoudi, *Der rechtshistorische Hintergrund einiger Verordnungen aus den russisch-byzantinischen Verträgen des 10. Jhds.*, *Bsl*, 59, 1998, 58-64.

τη Ρωσία¹²². Ορισμένοι μάλιστα πιο ρηφοκίνδυνοι έμποροι δραστηριοποιούνταν στην ευρύτερη ζώνη της Ευρασίας. Το 921 ο Ibn Fadlān, πρεσβευτής του αββασίδη χαλίφη στους Βουλγάρους του Βόλγα¹²³, αναφέρει ότι συνάντησε στο Ιτλ, πρωτεύουσα του χαγανάτου των Χαζάρων, Ρως και βυζαντινούς εμπόρους¹²⁴. Υποθέτω ότι οι τελευταίοι εξήγαν στο Ιτλ υφάσματα πολυτελείας και εισήγαν στην επιστροφή τους γουναρικά και δέρματα, τα οποία μετέφεραν στη Χαζαρία οι Ρως¹²⁵. Η πληροφορία επιβεβαιώνεται έμμεσα από τον Κωνσταντίνο Ζ', σύμφωνα με τον οποίο οι Χερσωνίτες λειτουργούσαν ως μεταπράτες στο εμπόριο μεταξύ της Κωνσταντινούπολης και της ευρασιατικής στέππας¹²⁶.

Τον 11ο αι. τους Βυζαντινούς προσείλκυσαν κυρίως οι αγορές της νοτιοανατολικής Μεσογείου. Τραπεζούντιοι έμποροι ταξίδευαν στη Συρία, πιθανώς για να προμηθευθούν εκείνα τα είδη τα οποία μουσουλμάνοι έμποροι μετέφεραν στην πόλη τους έναν αιώνα νωρίτερα¹²⁷. Το ενδιαφέρον όμως στράφηκε κυρίως στην Αίγυπτο, σημείο κατάληξης των δρόμων που συνέδεαν την ανατολική Ασία με τη Μεσόγειο. Το πλούσιο υλικό της γενίza του Κάιρου αποκαλύπτει ότι τα ταξίδια βυζαντινών εμπόρων στην Αίγυπτο έγιναν συχνά τον 10ο και ιδίως τον 11ο αι. Οι Βυζαντινοί αγόραζαν στην Αίγυπτο κυρίως μπαχαρικά και εξήγαν ρητίνη, μασίχα, ξυλεία, η εμπορία της οποίας κανονικά απαγορευόταν δεδομένου ότι επρόκειτο για υλικό στρατιωτικής σημασίας, και βεβαίως μεταξωτά¹²⁸. Υπάρχουν ενδείξεις ότι μέχρι και τον 11ο αι. οι βυζαντινοί έμποροι υπερερούσαν αριθμητικά των δυτικών συναδέλφων τους στα λιμάνια της Αιγύπτου¹²⁹. Η σχέση αυτή άλλαξε στη διάρκεια του 12ου αι., ωστόσο η βυζαντινή παρουσία ήταν αξιόλογη τουλάχιστον μέχρι τα τέλη του¹³⁰. Η πραγματικότητα αυτή απεικονίζεται στο γεγονός ότι οι ίδιοι οι Βενετοί έβρισκαν

122. *DAI*, κεφ. 9.65-67. Υπάρχει μια συζητήσιμη πληροφορία ότι τον 11ο και τον 12ο αι. οι Βυζαντινοί είχαν εμπορική εγκατάσταση στο Κίεβο (A. Gieysztor, *Les marchés et les marchands entre le Danube et la Volga aux VIIIe-XIe siècles*, στο: *Mercati et mercanti sull'alto medioevo: l'area euroasiatica et l'area mediterranea*, τ. 2, Spoleto 1993, 514).

123. Για τη Βουλγαρία του Βόλγα η Μάχη Βουλγαρία, βλ. *DAI*, Commentary, 62. Βλ. επίσης *EI*, τ. 1, λήμμα *Bulghar* (I. Hrbek).

124. Canard, *La relation du voyage d'Ibn Fadlān chez les Bulgares de la Volga*, *Annales de l'Institut d'Études Orientales de la Faculté des Lettres d'Alger*, 16, 1958, 116, 120-121 (= M. Canard, *Miscellanea Orientalia*, Λονδίνο 1973, αρ. XI).

125. *Ibn Hauqal*, τ. 2, 382-383.

126. Βλ. παραπάνω σελ. 180-181.

127. Rosenqvist, *Dossier*, 190.360-361.

128. Βλ. Jacoby, *Egypt*, 32-47· Goitein, *A Mediterranean Society*, 44· Laiou, *Exchange*, 728.

129. Laiou, *Traders*, 81-82· της ίδιας, *Exchange*, 749. Βλ. τις αντιρροήσεις του Jacoby, *Egypt*, 27-29.

130. *MM*, τ. 3, αρ. 6, σελ. 39.

ορισμένες φορές περισσότερο συμφέρον ή πιο εύκολο να ταξιδεύσουν στην Αίγυπτο με βυζαντινά πλοία¹³¹.

6. Οι ξένοι έμποροι

Το Βυζάντιο δεν απέκλεισε ποτέ την παρουσία και τη δράση ξένων εμπόρων στο έδαφός του. Αντίθετα, την αποδέχθηκε ή ακόμη και τη διευκόλυνε για λόγους που σχετίζονταν όχι τόσο με την οικονομία του κράτους, όσο με την εξωτερική πολιτική. Προσπάθησε ωστόσο να υπαγάγει αυτή τη δραστηριότητα σε ένα κανονιστικό πλαίσιο, προκειμένου να είναι αποτελεσματικότερος ο έλεγχος των ξένων. Σε γενικές γραμμές, η «εθνική» ταυτότητα δεν αποτελούσε καθοριστικό παράγοντα προορισμού της στάσης απέναντι στους ξένους, ενώ η αντιμετώπιση που τους επεφύλασσε η βυζαντινή κυβέρνηση παρουσίαζε πολλά κοινά σημεία με τη στάση που υιοθετούσε απέναντι στους εγχωρίους εμπόρους όταν αυτοί έρχονταν στην Κωνσταντινούπολη¹³². Εξαίρεση αποτελούσε η απαίτηση διαπιστεύσεων από τους Βουλγάρους εμπόρους, τουλάχιστον μέχρι τις αρχές του 9ου αι. –γεγονός που δικαιολογείται από την αμοιβαία καχυποψία που χαρακτήριζε τις σχέσεις μεταξύ των δύο κρατών αυτή την περίοδο– και τους Ρως τον 10ο αι., για παρόμοιους λόγους¹³³. Γενικά, έχω την αίσθηση ότι οι ξένοι έμποροι μπορούσαν να μετακινούνται ελεύθερα στη βυζαντινή επικράτεια, με εξαίρεση την πρωτεύουσα. Τα πανηγύρια τούς προσέφεραν μάλιστα μιας πρώτης τάξης ευκαιρία διείσδυσης στις επαρχιακές αγορές¹³⁴. Εξαίρεσεις υπήρχαν, αλλά ήταν λίγες¹³⁵.

Το διακρατικό εμπόριο εξυπηρετούσε μέχρι και τον 10ο αι. μια σειρά συγκεκριμένων επαρχιακών αγορών, όπου λειτουργούσαν τελωνειακοί σταθμοί. Το βυζαντινο-βουλγαρικό εμπόριο διεξαγόταν τον 9ο και μέχρι τις αρχές του 10ου αι. κυρίως στη Δεβελτό της Θράκης¹³⁶, ενώ φαίνεται ότι και η Θεσσαλονίκη είχε σημαντικό μερίδιο σε αυτό¹³⁷. Οι Ρως, καθώς και άλλοι λαοί της ευρασιατικής στέπας (Χάζαροι, Πετσενέγοι, Κουμάνοι) είχαν συναλλαγές με τη

131. Για μια τέτοια περίπτωση, βλ. Lombardo - Morozzo della Rocca, *Nuovi documenti*, σφ. 9.

132. *Επαρχιό Βιβλίο*, κεφ. 5.5, 6.16.

133. Θεοφάνης, 497.24-26. *Russian Chronicle*, 74.

134. Βλ. π.χ. το πανηγύρι του αγίου Δημητρίου στη Θεσσαλονίκη. Τον 12ο αι. το πανηγύρι του αρχαγγέλου Μιχαήλ στις Χώνες προσείλκε εμπόρους από το σουλτανάτο του Ικονίου (*Μιχαήλ Ακομνάτου του Χωνιάτου τα σωζόμενα*, έκδ. Σ. Λάμπρος, τ. 1, Αθήνα 1879, 56.12-18).

135. Βλ. π.χ. την απαγόρευση ναυσιπλοίας στον Εύξεινο Πόντο που είχε επιβληθεί στους Ιταλούς (παραπάνω σελ. 90-91).

136. Βλ. παραπάνω σελ. 152.

137. Βλ. παραπάνω σελ. 144-146.

Χερσώνα¹³⁸, ενώ φαίνεται ότι επισκέπτονταν διάφορα λιμάνια της νότιας ακτής του Ευξείνου Πόντου, όπως η Άμαστρις¹³⁹. Έμποροι από το Ισλάμ συναλλάσσονταν με τους Βυζαντινούς σε αγορές που βρισκόνταν κοντά στο σύνορο, όπως ήταν η Τραπεζούντα, η Θεοδοσιούπολη και η Μελιτηνή¹⁴⁰. Αυτό το οποίο παρατηρείται δηλαδή μέχρι και τον 10ο αι. είναι η αποκέντρωση του εμπορίου σε μια σειρά συνοριακών αγορών.

Το ενδιαφέρον ωστόσο όλων των ξένων εμπορών προσείλκυε κυρίως η Κωνσταντινούπολη. Το Βυζάντιο δεν είχε αντίρρηση να τους επιτρέψει την πρόσβαση σε αυτή, με την προϋπόθεση ότι δεν διακυβευόταν η ασφάλεια της πρωτεύουσας και ότι δεν θιγόταν το ειδικό οικονομικό καθεστώς της. Τον 11ο αι. δύο εξελίξεις –πρώτον, η αλλαγή που σημειώθηκε στους δρόμους του διεθνούς εμπορίου και δεύτερον, η λεγόμενη εμπορική επανάσταση που συντελέστηκε στη δυτική Ευρώπη– δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για δυναμικότερη ανάμιξη των δυτικών στο διεθνές εμπόριο της εποχής και για την ανάδειξη της Κωνσταντινούπολης σε κυρίαρχη αγορά. Η παρακμή του χαλιφάτου των Αββασιδών, επίκεντρο της εξουσίας των οποίων ήταν η Μεσοποταμία, και η παράλληλη άνοδος του άστρου των Φατιμιδών οδήγησαν στην αναβάθμιση των λιμανιών της Αιγύπτου¹⁴¹. Ανάλογη είναι η εικόνα που δίνουν τα νομισματικά ευρήματα¹⁴². Η Αλεξάνδρεια, η Δαμιέττα και το Κάιρο αποτέλεσαν τον κύριο πόλο έλξης των δυτικών εμπορών¹⁴³. Ήδη στα τέλη του 10ου αι. το Κάιρο

138. Βλ. παραπάνω σελ. 180-182.

139. Βλ. σχετικά την παρατήρηση της Evelyne Patlagean στην ανακοίνωση του A. Gieysztor, *Les marchés et les marchandises entre le Danube et la Volga aux VIIIe-XIe siècles*, στο: *Mercati e mercanti nell'alto medioevo: l'area euroasiatica e l'area mediterranea*, Spoleto 1993, τ. 2, 520.

140. Βλ. παραπάνω σελ. 134.

141. B. Lewis, *The Fatimids and the Route to India*, *Revue de la Faculté des Sciences Économiques d'Istanbul*, 11, 1953, 50-54. Βλ. επίσης R.-R. Di Meglio, *Arab Trade with Indonesia and the Malay Peninsula from the 8th to the 15th Century*, στο: *Islam and the Trade of Asia*, ό.π. σελ. 117 σημ. 2, 112· C. Cahen, *Quelques problèmes concernant l'expansion économique musulmane au haut Moyen Âge*, στο: *L'Occident e l'Islam nell'alto medioevo*, Spoleto 1965, τ. 1, 428-429· T. Lewicki, *Les commerçants juifs dans l'Orient islamique non méditerranéen au IXe-XIe siècle*, στο: *Gli Ebrei nell'alto medioevo*, Spoleto 1980, τ. 1, 385-386.

142. N. Lowick, *Trade Patterns on the Persian Gulf in the Light of Recent Coin Evidence*, στο: *Near Eastern Numismatics, Iconography, Epigraphy and History. Studies in Honor of George C. Miles*, εκδ. D. Kouymajian, Βηρυτός 1974, 319-333 και ιδιαίτερα 320-322 (=του ίδιου, *Islamic Coins and Trade in the Medieval World*, Λονδίνο 1990, αρ. XI)· του ίδιου, *Further unpublished Islamic Coins from the Persian Gulf*, *Studia Iranica*, 11, 1982, 247-261 (=Lowick, *Islamic Coins*, αρ. XII).

143. Goitein, *A mediterranean Society*, 43 κ.ε· πρβλ. Goitein, *Letters*, αρ. 3 (αρχές 11ου αι.): Εβραίοι έμποροι από την Ιταλία μεταβαίνουν στην Αλεξάνδρεια.

χαρακτηρίζεται από αραβική πηγή ως η πρωτεύουσα του εμπορίου¹⁴⁴. Οι σταυροφορίες έδωσαν περαιτέρω ώθηση στις δραστηριότητες των Ιταλών στη νοτιοανατολική Μεσόγειο¹⁴⁵. Τα έγγραφα που αφορούν σε εμπορικές επιχειρήσεις των δυτικών εμπόρων στον χώρο αυτό πολλαπλασιάζονται τα πρώτα χρόνια του 12ου αι. Τα νέα δεδομένα που διαμορφώθηκαν δημιούργησαν με τη σειρά τους την ανάγκη πρόσβασης σε άλλες αγορές προκειμένου να διατεθούν τα εμπορεύματα που οι Ιταλοί προμηθεύονταν στα λιμάνια της Συρίας και της Αιγύπτου και να αγοραστούν βιοτεχνικά είδη, κυρίως μεταξωτά, που είχαν ζήτηση στις αγορές του Ισλάμ και της δυτικής Ευρώπης. Η Κωνσταντινούπολη ήταν ιδανική για τον συγκεκριμένο σκοπό¹⁴⁶. Ο διαρκώς αυξανόμενος αριθμός Ιταλών που εγκαθίστατο στην πρωτεύουσα του βυζαντινού κράτους απεικονίζεται στις ολοένα αυξανόμενες ανάγκες χώρου και στις πιέσεις που ασκούσαν στους αυτοκράτορες για αυτόν τον σκοπό¹⁴⁷.

Οι Ιταλοί έμποροι, ακριβέστερα οι Βενετοί, ανέλαβαν ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο στο εσωτερικό εμπόριο της αυτοκρατορίας ασκώντας έντονο ανταγωνισμό στους Βυζαντινούς, οι οποίοι δεν είχαν τα ίδια με αυτούς προνόμια. Η δυσμενής θέση των βυζαντινών εμπόρων σε σχέση με τους υπηκόους των τριών ιταλικών δημοκρατιών οδήγησε στον προσφυή χαρακτηρισμό τους ως «ξένων»¹⁴⁸. Είναι γεγονός ότι παρά τον κατηγορηματικό ισχυρισμό της Άννας Κομνηνής ότι οι Βενετοί απέκτησαν το 1082 πλήρη φορολογική ατέλεια με ισχύ σε όλη την αυτοκρατορία, στην πραγματικότητα η ατέλεια αυτή δεν ίσχυε παρά μόνο σε συγκεκριμένα λιμάνια, τα οποία αναφέρονταν σε έναν ιδιαίτερο κατάλογο που ενσωματώθηκε στο χρυσόβουλλο¹⁴⁹. Τον 12ο αι. οι Βενετοί είχαν κερδίσει τη μερίδα του λέοντος στη σφαίρα του εσωτερικού εμπορίου. Τους βρίσκουμε κυρίως

144. *Muqaddasi*, § 76.

145. Βλ. π.χ. Morozzo della Rocca - Lombardo, *Documenti*, τ. 1, αρ. 31 (1104): *colleganza* για μεταφορά ειδών διατροφής από την Ιταλία στην Αντιόχεια.

146. Morozzo della Rocca - Lombardo, *Documenti*, τ. 1, αρ. 41(1120): ναύλωση στο Μπάρι της Ιταλίας ενός πλοίου για ένα εμπορικό ταξίδι στη Δαμέττα και στη συνέχεια στην Κωνσταντινούπολη αρ. 42 (1129): εμπορικό ταξίδι από την Κωνσταντινούπολη στην Άκρα αρ. 53 (1129): δάνειο για ένα εμπορικό ταξίδι από την Κωνσταντινούπολη στην Άκρα αρ. 62 (1132): σύσταση στη Συρία μιας *colleganza* με προορισμό την Κωνσταντινούπολη.

147. Müller, *Documenti*, αρ. 34, σελ. 47-49 (=MM, τ. 3, αρ. 3, σελ. 18-23)· MM, τ. 3, αρ. 5, σελ. 31-32.

148. Ο χαρακτηρισμός είναι του Jacoby, *Outsider*, 134 κ.ε.

149. Oikonomides, Role, 1053. Για την αντίθετη άποψη, βλ. Jacoby, *Privileges*, 351-352, σύμφωνα με τον οποίο ο συγκεκριμένος κατάλογος προστέθηκε στο χρυσόβουλλο του 1082 έπειτα από απαίτηση της Βενετίας. Ο Jacoby υποστηρίζει ότι ο κατάλογος περιλαμβάνει τα λιμάνια που είχαν ιδιαίτερο οικονομικό ενδιαφέρον για τη Γαλινοτάτη, τα οποία αυτή έκρινε ότι έπρεπε να αναφερθούν ονομαστικά στο χρυσόβουλλο, χωρίς ωστόσο αυτό να σημαίνει ότι η απαλλαγή είχε ισχύ μόνο σε αυτά.

στον Αλμιυρό, όπου πιθανώς αγόραζαν σιτηρά που στη συνέχεια μετέφεραν στην Κωνσταντινούπολη¹⁵⁰, στην Κόρινθο, όπου προμηθεύονταν λινάρι, βαμβάκι, λάδι, μεταξωτά και κεραμεικά¹⁵¹, στη Θήβα, περίφημη για τα μεταξωτά της¹⁵² και στη Σπάρτη, όπου αγόραζαν λάδι, το οποίο εξήγαν στη συνέχεια στις αγορές της νοτιοανατολικής Μεσογείου καθώς και στην Κωνσταντινούπολη¹⁵³. Πολλοί από αυτούς εγκαταστάθηκαν μόνιμα στη βυζαντινή επικράτεια δημιουργώντας συχνά επιγαμίες με γηγενείς. Το αποτέλεσμα ήταν να δημιουργηθεί έντονη δυσφορία στους Βυζαντινούς, αφού οι Βενετοί είχαν όλα τα δικαιώματα των μόνιμων κατοίκων, χωρίς όμως τις υποχρεώσεις τους. Κάποια στιγμή πριν από το 1171 ο Μανουήλ Α΄ προσπάθησε να δώσει ένα τέλος σε αυτή την κατάσταση επιβάλλοντάς τους να επιλέξουν μεταξύ του καθεστώτος του *βουρτζεσιόν*, του μόνιμου δηλαδή κατοίκου ή του ξένου¹⁵⁴. Κατά τη γνώμη μου, αυτό σημαίνει ότι προσπάθησε να επιβάλει κανονική φορολογία στους Βενετούς που είχαν εγκατασταθεί μόνιμα στο Βυζάντιο θεωρώντας ότι μόνο αυτοί που έρχονταν για μικρό χρονικό διάστημα για τις δουλειές τους δικαιούνταν να ωφεληθούν από τη φοροαπαλλαγή που είχε παραχωρηθεί στη Βενετία. Είναι πολύ αμφίβολο αν το μέτρο έφερε κάποια αποτελέσματα.

Η επίδραση των Ιταλών εμπόρων στην οικονομία ήταν εν γένει θετική. Ίσως δεν είναι σύμπτωση ότι η Κωνσταντινούπολη τον 12ο αι., παρά την αύξηση του πληθυσμού της, δεν δοκιμάστηκε από σιτοδείες. Αυτό βέβαια οφειλόταν κυρίως στην αύξηση της παραγωγής¹⁵⁵, πιθανώς όμως δεν ήταν άσχετο το γεγονός ότι οι Ιταλοί και ιδιαίτερα οι Βενετοί εξασφάλισαν ικανοποιητική και συνεχή ροή αγαθών προς την πρωτεύουσα. Συνετέλεσαν στην τόνωση του εμπορίου εντατικοποιώντας τις οικονομικές επαφές μεταξύ της πρωτεύουσας και της επαρχίας και διακινώντας αγαθά τα οποία κατά το παρελθόν δεν υπήρχε δυνατότητα να μεταφερθούν σε άλλες αγορές. Η εμπορευματοποίηση του κρητικού τυριού, το οποίο έγινε διάσημο στην Κωνσταντινούπολη τον 12ο αι., δεν κατέστη δυνατή παρά μόνο όταν οι Βενετοί άρχισαν να επισκέπτονται την Κρήτη. Το ίδιο προϊόν, αν και γνωστό στην Αίγυπτο από τα μέσα του 11ου αι., διακινήθηκε στο Βυζάντιο αρκετά αργότερα, όταν οι Βενετοί συμπεριέλαβαν την Κρήτη μεταξύ των σταθμών των πλοίων τους προς τα λιμάνια της ανατολικής

150. Morozzo della Rocca - Lombardo, *Documenti*, τ. 1, αρ. 151 (1161), 191 (1167), 214-216 (1169), 221(1170), 236 (1170), 392 (1190).

151. Βλ. παραπάνω σελ. 164-167.

152. Βλ. παραπάνω σελ. 159-161.

153. Βλ. παραπάνω σελ. 168-169.

154. *Κίνναμος*, 281.22-282.7.

155. J. Lefort, *The Rural Economy, Seventh-Twelfth Centuries*, στο: *EHB*, τ. 1, 259-261, 271.

Μεσογείου¹⁵⁶. Οποσδήποτε οι Βενετοί επωφελήθηκαν από τη γενικότερη οικονομική πρόοδο που χαρακτηρίζει τον 11ο και κυρίως τον 12ο αι., η οποία δημιούργησε αυξημένη ζήτηση για πιο εξεζητημένα καταναλωτικά αγαθά¹⁵⁷, καθώς και από τη δημογραφική ανάπτυξη¹⁵⁸, η οποία δημιούργησε νέες ανάγκες ανεφοδιασμού σε βασικά αγαθά. Παράλληλα οι Βενετοί προσέφεραν περισσότερες ευκαιρίες εμπορευματοποίησης του αγροτικού πλεονόματος¹⁵⁹, κάτι που αποτελεί από μόνο του ένα κίνητρο για εντατικοποίηση της παραγωγής. Επομένως, η συνεισφορά τους στην οικονομική ζωή αποτιμάται ως θετική.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να διευκρινισθεί ότι υπάρχει μια σημαντική απόκλιση μεταξύ της εικόνας που μας προσφέρουν τα επίσημα έγγραφα –κυρίως τα χρυσόβουλλα– και της πραγματικότητας, όπως αυτή διαγράφεται μέσα από τα ιδιωτικά βενετικά έγγραφα. Τα χρυσόβουλλα αναφέρουν έναν μεγάλο αριθμό λιμανιών ή διοικητικών περιφερειών όπου οι Βενετοί είχαν ελευθερία εμπορίου χωρίς να υπόκεινται στην πληρωμή των φόρων¹⁶⁰. Στην πράξη όμως τα πράγματα πρέπει να ήταν αρκετά διαφορετικά. Εκτός από τους παράγοντες εκείνους που μετρίαζαν στην καθημερινή πρακτική τα πλεονεκτήματα των πραγματικά εντυπωσιακών προνομίων που είχαν παραχωρηθεί στη Βενετία (αυθαιρεσίες της κρατικής διοίκησης, εξαίρεση των Βυζαντινών που συναλλάσσονταν με τους Βενετούς από το καθεστώς απαλλαγής από τους φόρους μέχρι το 1126)¹⁶¹, υπάρχει μια σειρά ενδείξεων ότι στην πραγματικότητα η κατάσταση δεν ήταν ακριβώς όπως φαίνεται εκ πρώτης όψεως. Μια σύγκριση των λιμανιών και των περιφερειών όπου οι Βενετοί μπορούσαν να εμπορευθούν χωρίς να υπόκεινται σε κανενός είδους φόρο όπως αυτές εμφανίζονται στα χρυσόβουλλα –ιδιαίτά αυτό του 1198, το οποίο περιλαμβάνει όλα σχεδόν τα θέματα της αυτοκρατορίας– και αυτών που εμφανίζονται στα σωζόμενα ιδιωτικά έγγραφα δείχνει σε ποιες περιοχές κινήθηκαν κυρίως οι Βενετοί. Οι περισσότερες από τις πόλεις και τα λιμάνια που αναφέρονται στα χρυσόβουλλα δεν εμφανίζονται στα ιδιωτικά έγγραφα. Φυσικά, ο αριθμός των εγγράφων που έχει περιέλθει σε εμάς είναι

156. Jacoby, Crete, 521-522.

157. Γερολυμάτου, Εμπόριο, κοινωνία, 264, 266-268.

158. Harvey, *Expansion*, 55-56.

159. Morozzo della Rocca - Lombardo, *Documenti*, τ. 1, αφ. 65· Lombardo - Morozzo della Rocca, *Nuovi documenti*, αφ. 9, 11· πρβλ. Laiou, *Traders*, 84-86.

160. Αναλυτικά για τις πόλεις και τις επαρχίες όπου οι Βενετοί είχαν ελευθερία εμπορίου, βλ. Lilie, *Handel*, 116-242. Ορισμένες συμπληρώσεις έκανε ο O. Tuma, *Der Handel der Venezianer in der Romania vor 1204: eine Ergänzung der Belege*, *JÖB*, 37, 1987, 205-212, χωρίς εν τούτοις τα νέα στοιχεία να ανατρέπουν την εικόνα, όπως αυτή σκιαγραφήθηκε από τον Lilie.

161. Jacoby, *Privileges*, 363-368.

οίγουρα πολύ μικρός σε σχέση με τον πραγματικό αριθμό των δικαιοπρακτικών εγγράφων που είχαν ως αντικείμενο τη βενετική δραστηριότητα στη βυζαντινή αυτοκρατορία και συνεπώς ενυπάρχει το στοιχείο του τυχαίου. Ωστόσο, από το δείγμα αυτό είναι δυνατό να γίνουν ορισμένες παρατηρήσεις.

Πρώτα-πρώτα, είναι εντυπωσιακή η απουσία αναφορών σε πόλεις της ηπειρωτικής χώρας, οι οποίες βρίσκονταν μακριά από λιμάνια. Έπειτα, ενώ, η βενετική παρουσία ήταν ιδιαίτερα αισθητή στη νότια Βαλκανική, διαπιστώνει κανείς ότι δεν συνέβαινε το ίδιο στη δυτική Μικρά Ασία. Υπάρχουν μόνο κάποιες σποραδικές μαρτυρίες για δραστηριοποίηση των Βενετών στον χώρο μεταξύ Σμύρνης και Αδριαμυτίου στα μέσα του 12ου αι.¹⁶² Η Φώκαια, αν και περιλαμβάνεται στο χρυσόβουλλο του 1082, δεν προσείλκυσε το ενδιαφέρον των Βενετών, καθώς η εκμετάλλευση των ορυχείων σπύνης δεν άρχισε πριν από τον 13ο αι.¹⁶³ Είναι επίσης πιθανό ότι σε ορισμένες πόλεις οι Βενετοί δεν κατόρθωσαν να εγκατασταθούν, επειδή είχαν να αντιμετωπίσουν τον ισχυρό ανταγωνισμό των άλλων Ιταλών. Το χρυσόβουλλο του 1082 περιελάμβανε την Αττάλεια, τη Σελεύκεια, τη Μοψουεστία, τη Λαοδίκεια και την Αντιόχεια, η οποία πρακτικά είχε παύσει να αποτελεί βυζαντινή κτήση, μεταξύ των σημείων όπου οι Βενετοί είχαν ελευθερία εμπορίου. Στα βενετικά ιδιωτικά έγγραφα υπάρχουν λιγοστές σχετικά αναφορές στην Αντιόχεια¹⁶⁴, ενώ σημαντικά λιμάνια όπως η Αττάλεια δεν εμφανίζονται. Η εξήγηση εντοπίζεται ενδεχομένως στο γεγονός ότι η ζώνη αυτή ήταν χώρος δράσης κυρίως της Πίζας και της Γένουας¹⁶⁵.

Η Πίζα και η Γένοα δεν διαδραμάτισαν τον ίδιο ρόλο με τη Βενετία στην οικονομική ζωή της αυτοκρατορίας. Η καθυστέρηση με την οποία απέκτησαν προνόμια σε σχέση με τη Βενετία και κυρίως το ιδιαίτερα ευνοϊκό φορολογικό καθεστώς που είχε παραχωρηθεί στη δημοκρατία του Αγίου Μάρκου δεν τους άφησαν περιθώρια να αναλάβουν πρωταγωνιστικό ρόλο στο εμπόριο της αυτοκρατορίας¹⁶⁶. Η Πίζα και η Γένοα, παρά τη μείωση του κομμερκίου στο 4%¹⁶⁷, δεν μπόρεσαν να ανταγωνισθούν τη Βενετία, η οποία είχε πετύχει πλήρη

162. Βλ. παραπάνω σελ. 132.

163. Βλ. παραπάνω σελ. 132.

164. Morozzo della Rocca - Lombardo, *Documenti*, τ. 1, αρ. 24 (1095), 31 (1104), 83 (1144), 167 (1165).

165. D. Jacoby, Genoa, silk trade and silk manufacture in the Mediterranean region (ca. 1100-1300), στο: *Tessuti, oreficerie, miniature in Liguria, XIII-XV secolo*, εκδ. A. R. Calderoni Masetti - C. di Fabio - M. Marcenaro, Bordinghera 1999, 21 (=του ίδιου, *Commercial Exchanges*, ό.π. σελ. 104 σημ. 321, αρ. XI).

166. Jacoby, *Privileges*, 364-365.

167. Müller, *Documenti*, αρ. 34, σελ. 44 (=MM, τ. 3, αρ. 3, σελ. 11, 12)· MM, τ. 3, αρ. 5, σελ. 35.

φορολογική απαλλαγή. Όσον αφορά δε στην αγορά και πώληση αγαθών εντός της βυζαντινής αυτοκρατορίας, περιμέναν μέχρι το τέλος του 12ου αι. προκειμένου η ευνοϊκή φορολογική αντιμετώπιση που είχαν για την πώληση στην Κωνσταντινούπολη εμπορευμάτων προερχομένων από το εξωτερικό να επεκταθεί και στην αγοραπωλησία εμπορευμάτων εντός της βυζαντινής επικράτειας¹⁶⁸. Τα ζωτικά συμφέροντα των δύο πόλεων δεν διακυβευόνταν στο Βυζάντιο, αλλά στη νοτιοανατολική Μεσόγειο¹⁶⁹. Το 1156 οι Πιζάτες συνήψαν συμφωνία με το λατινικό βασίλειο της Ιερουσαλήμ, με την οποία απέκτησαν μία εμπορική εγκατάσταση στην Τύρο πετυχαίνοντας παράλληλα απαλλαγή από κάθε είδους φόρο¹⁷⁰. Είναι χαρακτηριστικό ότι η Πίζα και η Γένοια ταλαντεύονταν ως προς την επιλογή συμμάχων διατάζοντας ανάμεσα στο Βυζάντιο από τη μία μεριά, τον Γερμανό αυτοκράτορα, τους Νορμανδούς και τα σταυροφορικά κράτη από την άλλη¹⁷¹. Η αντιπαλότητα που υπέφωσκε μεταξύ της Πίζας, της Γένοιας και της Βενετίας αντικατοπτρίζεται άριστα στον τρόπο με τον οποίο το Βυζάντιο χρησιμοποίησε κατά καιρούς, ανάλογα με τα συμφέροντά του, τη μία εναντίον της άλλης¹⁷².

Αποτέλεσμα των παραπάνω ήταν το μειωμένο σχετικά ενδιαφέρον των άλλων δύο ιταλικών ναυτικών πόλεων για το εσωτερικό εμπόριο της αυτοκρατορίας. Έχει σημασία ότι, όταν η Γένοια ζήτησε το 1192 να μειωθεί από 4% σε 2% το κομμέρσιο που κατέβαλλε για την εισαγωγή και εξαγωγή εμπορευμάτων στην Κωνσταντινούπολη, δεν συμπεριέλαβε τα υπόλοιπα βυζαντινά λιμάνια στο αίτημά της¹⁷³. Βεβαίως αυτό δεν συνεπάγεται ότι οι Γενουάτες ήταν εντελώς αδιάφοροι για τις προοπτικές κέρδους που διαγράφονταν στις επαρχιακές αγορές. Το 1174 ο Μανουήλ Α΄ διάταξε να επιστραφεί σε Γενουάτη έμπορο το ποσό των 72 χρυσών νομισμάτων, ως αδικώς εισπραχθέν από τον κομμερσιάριο Αδριανουπόλεως, αφού ο Γενουάτης είχε ήδη

168. Müller, *Documenti*, αρ. 34, σελ. 46 (=MM, τ. 3, αρ. 3, σελ. 17)· MM, τ. 3, αρ. 5, σελ. 29.

169. Για την παρουσία των Πιζατών στην Αίγυπτο, βλ. Catherine Froux-Otten, *Les Pisans en Orient* (Thèse de Doctorat Troisième Cycle. Université de Paris I-Sorbonne), Παρίσι 1981, τ. 1, 55-56.

170. Müller, *Documenti*, αρ. 5, σελ. 6-7.

171. Για τα οικονομικά συμφέροντα που είχαν η Πίζα και η Γένοια στο νορμανδικό βασίλειο, βλ. Abulafia, *The Two Italies*, ό.π. σελ. 189 σημ. 10, σποραδικά· πρβλ. Heyd, *Commerce*, τ. 1, 182-183.

172. Το 1160 οι Πιζάτες με τη βοήθεια των Βενετών και των Βυζαντινών κατέστρεψαν τη νεοσύστατη γενουατική εγκατάσταση, η οποία συνόρευε με τη δική τους (Balard, *Romanie génoise*, τ. 1, 25). Το 1171 οι Γενουάτες υπερασπίστηκαν τον Αλμυρό απέναντι στους Βενετούς (Balard, *Romanie génoise*, τ. 1, 30).

173. MM, τ. 3, αρ. 5, σελ. 27.

πληρώσει τα χρήματα αυτά στην Κωνσταντινούπολη¹⁷⁴. Το περιστατικό αποκαλύπτει τόσο την αυθαιρεσία της βυζαντινής διοίκησης, όσο και την εμπλοκή, μεμονωμένων πιθανώς, Γενουατών υπηκόων στο εμπόριο μεταξύ της Κωνσταντινούπολης και της Θράκης, για την οποία δεν γνωρίζουμε σχεδόν τίποτα. Υπάρχουν επίσης μαρτυρίες για την παρουσία Γενουατών σε μια σειρά από λιμάνια, μεταξύ των οποίων ήταν η Μεθώνη, η Άνδρος, ο Αλμιρός, η Χρυσούπολη, το Αδραμύττιο, η Χίος, η Ρόδος και η Αττάλεια¹⁷⁵. Τα ίδια ισχύουν και για την Πίζα. Υπάρχουν ορισμένες μαρτυρίες για εγκατάσταση Πιζατών σε πόλεις όπως ο Αλμιρός¹⁷⁶ και η Θεσσαλονίκη¹⁷⁷, ενώ η παρουσία τους είναι βεβαιωμένη σε πόλεις όπως η Μεθώνη στη νότια Πελοπόννησο. Έγγραφο που χρονολογείται το 1201 αναφέρεται στην αγοραπωλησία στη Μεθώνη μιας μεγάλης ποσότητας λαδιού έναντι 1000 υπερπύρων. Οι πωλητές ήταν Πιζάτες, οι οποίοι πιθανώς ήταν οργανωμένοι σε εμπορική εταιρεία, και ο αγοραστής Βενετός¹⁷⁸. Στις περισσότερες όμως περιπτώσεις οι αναφορές στην παρουσία Πιζατών και Γενουατών εμπόρων σε βυζαντινά λιμάνια ερμηνεύονται απλώς και μόνο από το γεγονός ότι τα λιμάνια αυτά ήταν σταθμοί στον θαλάσσιο δρόμο προς την Κωνσταντινούπολη ή προς τα σταυροφορικά κράτη της νοτιο-ανατολικής Μεσογείου. Από αυτή την άποψη, ίσως έχει ενδιαφέρον ότι πριν το 1174 δύο Γενουάτες έμποροι ζήτησαν και έλαβαν αυτοκρατορικό έγγραφο, το οποίο εγγυάτο ασφάλεια για το πλοίο τους, καθώς και για το φορτίο σιτηρών και κρασιού που αυτό μετέφερε, για όσο διάστημα παρέμενε ελλειμενισμένο στην Κωνσταντινούπολη¹⁷⁹. Η έλλειψη οποιασδήποτε αναφοράς σε ζητήματα φορολογίας και η έμφαση στο θέμα της ασφάλειας του πλοίου και του φορτίου με οδηγεί να θεωρήσω ότι το πλοίο ήταν απλά υποχρεωμένο, για άγνωστη αιτία, να παραμείνει ελλειμενισμένο στην Κωνσταντινούπολη και οι ιδιοκτήτες του φορτίου φοβούνταν την εχθρική αντιμετώπιση άλλων Ιταλών.

Δεν γνωρίζουμε σε ποιο βαθμό οι βυζαντινοί έμποροι συνεργάστηκαν με τους Ιταλούς συναδέλφους τους παρέχοντάς τους δάνεια ή δημιουργώντας μαζί τους εμπορικές εταιρείες. Τέτοιες περιπτώσεις σίγουρα δεν ήταν άγνωστες, ενώ

174. Dölger, *Regesten*, τ. 2, σφ. 1402b. Το αίτημα για αποζημίωση μαζί με σειρά άλλων γενουατικών αιτημάτων υποβλήθηκε το 1174 και αφορούσε στην επανόρθωση των ζημιών που είχαν υποστεί κατά το παρελθόν Γενουάτες υπήκοοι στη βυζαντινή επικράτεια (Balard, *Romanie génoise*, τ. 1, 30).

175. Jacoby, *Privileges*, 366-367.

176. *Βενιαμίν εκ Τουδέλης*, 11.

177. Müller, *Documenti*, σφ. 44, σελ. 72.

178. Morozzo della Rocca - Lombardo, *Documenti*, τ. 1, σφ. 456 (1201).

179. Dölger, *Regesten*, τ. 2, σφ. 1402a.

συχνά η συνεργασία επισφραγιζόταν με επιγαμία¹⁸⁰, προφανώς για να αποκτήσει μονιμότερο χαρακτήρα. Το 1111 ένας βεστιοπράτης συνέστησε μια *colleganza* με έναν Βενετό για ένα ταξίδι στην Αλεξάνδρεια¹⁸¹. Το περιστατικό παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Πρώτα-πρώτα, το γεγονός ότι ο βεστιοπράτης εμπιστεύθηκε το εμπόρευσμά του σε Βενετό είναι ένδειξη της αυξανόμενης βενετικής υπεροχής στο θαλάσσιο εμπόριο με τη νοτιοανατολική Μεσόγειο, ήδη από τις αρχές του 12ου αι. Από όσο γνωρίζω, η περίπτωση αυτή είναι η αρχαιότερη μαρτυρία για σύσταση *colleganza* μεταξύ ενός Βυζαντινού και ενός Βενετού. Επίσης, είναι πολύ πιθανό ότι οι Βενετοί προσέφεραν, με το αζημίωτο βέβαια, διάφορες εξυπηρετήσεις σε βυζαντινούς εμπόρους παρουσιάζοντας ως δικά τους εμπορεύματα που ανήκαν στην πραγματικότητα σε Βυζαντινούς και δίνοντας στους τελευταίους τη δυνατότητα να επωφεληθούν από τη φορολογική απαλλαγή που ίσχυε για τους Βενετούς¹⁸².

Το ερώτημα σχετικά με τον βαθμό συνεργασίας ανάμεσα σε Βυζαντινούς και Βενετούς είναι συναφές με αυτό της επίπτωσης που είχαν στους Βυζαντινούς τα προνόμια που παραχωρήθηκαν στις ιταλικές ναυτικές πόλεις και ιδιαίτερα στη Βενετία. Έχει υποστηριχθεί ότι η εξέλιξη αυτή δεν είχε αρνητικά αποτελέσματα για τους βυζαντινούς εμπόρους, η οικονομική κατάσταση των οποίων δεν ήταν και τόσο άσχημη τον 12ο αι.¹⁸³ Στο ίδιο πάντα πνεύμα, η έμφαση που συνήθως δίνεται στη σημασία της ανάμειξης των Ιταλών στο βυζαντινό εμπόριο έχει θεωρηθεί από ορισμένους ερευνητές υπερβολική, αφού το ιταλικό στοιχείο δεν ήταν στην πραγματικότητα τόσο δυναμικό, ούτε αριθμητικά, ούτε οικονομικά¹⁸⁴. Είναι

180. Jacoby, *Outsider*, 139-140.

181. Βλ. παραπάνω σημ. 110.

182. Jacoby, *Outsider*, 140.

183. M. Hendy, *Byzantium, 1081-1204: the Economy Revisited, Twenty Years On*, στο: του ίδιου, *The Economy, Fiscal Administration and Coinage of Byzantium*, Λονδίνο 1989, αρ. III (πρώτη δημοσίευση), 23.

184. Ο Hendy, *Monetary economy*, 593-598 προσπαθεί να αναλύσει τα διάφορα αριθμητικά δεδομένα που αφορούν στο ύψος των ιταλικών επενδύσεων (σε ακίνητα και κινητά) στη βυζαντινή αυτοκρατορία και θεωρεί ότι αυτές δεν υπερέβαιναν στην καλύτερη περίπτωση το ένα εκατομμύριο υπέρπυρα. Θεωρώντας ότι το 1/3 αυτού του ποσού αντιπροσώπευε την αξία των εμπορευμάτων και τα άλλα 2/3 την αξία των πλοίων και των ανανήτων καταλήγει μέσα από διάφορους υπολογισμούς στο συμπέρασμα ότι το κομμέρσιο που έκανε το βυζαντινό κράτος από τις φοροασταλαγές ανερχόταν σε 49.000 περίπου υπέρπυρα, ποσό το οποίο φαίνεται ασήμαντο αν συγκριθεί με τις τρέχουσες κρατικές δαπάνες. Για μια σύνοψη αυτής της ανάλυσης, βλ. Hendy, *Byzantium, 1081-1204*, 25-26.

αναμφισβήτητο ότι οι βυζαντινοί έμποροι του 12ου αι. ήταν σε καλύτερη οικονομική κατάσταση από τους συναδέλφους τους των προηγούμενων αιώνων¹⁸⁵. Ενδέχεται επίσης να ευνοήθηκαν από τη δημιουργία των λατινικών κρατιδίων στον χώρο της Εγγύς Ανατολής, δεδομένου ότι αυτά εξαρτώνταν σε σημαντικό βαθμό για τον ανεφοδιασμό τους από τη βυζαντινή επικράτεια¹⁸⁶. Είναι πιθανό ότι οι Βυζαντινοί ακολουθώντας το παράδειγμα των Ιταλών συναδέλφων τους και ωθούμενοι από την αυξημένη ζήτηση για είδη πολυτελείας επένδυσαν μεγαλύτερα κεφάλαια στο εμπόριο, από τους πραγματευτές των προηγούμενων αιώνων, οι οποίοι απευθύνονταν σε ένα αγοραστικό κοινό με περιορισμένες δυνατότητες κατανάλωσης. Περιπτώσεις όπως αυτή του γνωστού Καλομόδιου, αργυραμοιβού που είχε γίνει εξαιρετικά πλούσιος χρηματοδοτώντας μακρινής εμβέλειας εμπορικές επιχειρήσεις που διεκπεραίωναν έμπιστοί του¹⁸⁷, πιθανώς τόσο Βυζαντινοί όσο και Ιταλοί, δεν είναι μετά τον 7ο αι. γνωστές και πιθανώς δεν υπήρχαν¹⁸⁸. Δεν είμαστε βεβαίως σε θέση να απαντήσουμε στο ερώτημα κατά πόσο το παράδειγμα του Καλομόδιου υπήρξε πρότυπο για άλλους Βυζαντινούς. Φαίνεται πάντως ότι εξέφραζε μια ικανή μερίδα των συγχρόνων του που ασχολούνταν με το εμπόριο. Αυτό τουλάχιστον δείχνει το γεγονός ότι ο κόσμος της αγοράς ξεσηκώθηκε αμέσως μόλις πληροφορήθηκε τη σύλληψη του Καλομόδιου απαιτώντας την άμεση απελευθέρωσή του¹⁸⁹.

Το ζήτημα όμως δεν είναι αν η θέση των βυζαντινών εμπόρων ήταν βελτιωμένη σε σχέση με το παρελθόν, πράγμα βέβαιο¹⁹⁰, ή αν επωφελήθηκαν από την οικονομική ανάπτυξη που χαρακτηρίζει τον 12ο αι., αλλά αν επωφελήθηκαν

185. Βλ. παραπάνω σελ. 238.

186. Αυτή είναι η θέση του J. Richard, *The Eastern Mediterranean and its Relations with its Hinterland (11th-15th Centuries)*, στο: J. Richard, *Les relations entre l'Orient et l'Occident au Moyen Age* (Variorum Reprints), Λονδίνο 1977, αφ. I (πρώτη δημοσίευση), 4.

187. *Νισήτας Χωνιάτης*, 523.50-53.

188. Γνωρίζω μια ανάλογη περίπτωση στο πρώτο μισό του 7ου αι. όταν ένας πλούσιος Κωνσταντινουπολίτης εμπιστεύθηκε, με τη μορφή *ἐνθήκης*, σε έναν Εβραίο πολυτελή ενδύματα τα οποία αυτός έπρεπε να πωλήσει στη βόρεια Αφρική. Συμφωνήθηκε ότι με την επιστροφή του θα εισέπραττε την αμοιβή του, η οποία είχε ορισθεί σε 15 χρυσά νομίσματα για κάθε χρόνο που θα διαρκούσε το ταξίδι (*Doctrina Jacobi nuper baptizati*, έκδ. - μετ. V. Déroche - σχολ. G. Dagron, *TM*, 11, 1991, 215.1-217.28). Στην περίπτωση βέβαια αυτή δεν πρόκειται για *κοινωνία* με την κλασική σημασία, δεδομένου ότι το κέρδος του ενός εκ των συμβαλλομένων ήταν προκαθορισμένο.

189. *Νισήτας Χωνιάτης*, 524.71-78.

190. Τα πωγοπροδρομικά ποιήματα, παρά την όποια υπερβολή τους, δείχνουν ανάγλυφα την ευμάρεια του εμποροβιοτεχνικού κόσμου της πρωτεύουσας σε σχέση με άλλες κοινωνικές ομάδες. Βλ. σχετικά Γερολυμάτου, Εμπόριο, κοινωνία, 263-264.

στον βαθμό που θα μπορούσαν να επωφεληθούν. Στο σημείο αυτό νομίζω ότι η απάντηση είναι αρνητική, αφού οι Βυζαντινοί δεν μπορούσαν να ανταγωνισθούν τους Ιταλούς και ιδιαίτερα τους Βενετούς¹⁹¹. Από την άλλη πλευρά βέβαια είναι λάθος να υποστηρίξουμε ότι το μέλλον των βυζαντινών εμπορών υποθηκεύθηκε από την παρουσία των Ιταλών. Κατ' αρχήν, δεν θα πρέπει να λημονούμε ότι οι Βυζαντινοί είχαν περίπου την αποκλειστικότητα δράσης στα παράλια του Ευξείνου Πόντου¹⁹². Οι σχετικές μαρτυρίες είναι λιγοστές, φαίνεται όμως ότι ταξίδευαν κατά μήκος της νότιας ακτής του Ευξείνου Πόντου φθάνοντας τουλάχιστον μέχρι την Αμισό¹⁹³. Το ίδιο πιθανότατα συνέβαινε και κατά μήκος της δυτικής ακτής. Δεύτερον, είναι σίγουρο ότι η οικονομική ανάπτυξη στην οποία συμμετείχαν οι Βυζαντινοί οφειλόταν εν μέρει στην ώθηση που έδωσε η παρουσία των ξένων εμπορών στην αυτοκρατορία. Έμποροι, όπως ο βεσποπράτης του παραδείγματος που αναφέραμε παραπάνω¹⁹⁴, είχαν κάθε λόγο να συνεργασθούν με τους Βενετούς, αφού έτσι αύξαναν τις πιθανότητες κέρδους της επιχείρησης, δεδομένου ότι οι Βενετοί είχαν πλήρη φορολογική απαλλαγή. Το ίδιο ίσχυε και για τις περιπτώσεις Βυζαντινών που πωλούσαν εμπορεύματα στους Βενετούς ή αγόραζαν από αυτούς, ειδικά μετά το 1126, οπότε ο Ιωάννης Β' Κομνηνός, απάλλαξε τους Βυζαντινούς από το κομμέρτζιο σε περίπτωση που συναλλάσσονταν με τους Βενετούς¹⁹⁵. Η απαίτηση της δημοκρατίας του Αγίου Μάρκου είχε ως στόχο να δώσει ένα ουσιαστικό πλεονέκτημα στους τελευταίους επί των ανταγωνιστών τους καθιστώντας με αυτόν τον τρόπο τους υπηκόους της Γαληνοτάτης πιο ελκυστικούς πελάτες και συνεταίρους. Υποθέτω ότι από εκείνη τη στιγμή οι όποιοι διαταγμοί υπήρχαν ενδεχομένως από την πλευρά των Βυζαντινών προκειμένου να συνεργασθούν με τους Βενετούς έπαυσαν να υφίστανται. Ανάλογα κίνητρα συνεργασίας με τους Ιταλούς είχαν οι βυζαντινοί γαιοκτήμονες, αφού μέσω αυτών μπορούσαν να εμπορευματοποιήσουν ευκολότερα την παραγωγή τους¹⁹⁶. Οι καλύτερες προοπτικές προώθησης των

191. Για τη μειονεκτική θέση των Βυζαντινών εμπορών απέναντι στους Ιταλούς, βλ. τα επιχειρήματα που αναπτύσσει η Laiou, *Exchange*, 751.

192. Βλ. παραπάνω σελ. 90-91.

193. C. Cahen, *La Turquie pré-ottomane* (Varia Turcica 7), Κωνσταντινούπολη-Παρίσι 1988, 64, 122-123.

194. Βλ. παραπάνω σελ. 246.

195. *Trattati*, αφ. 3, σελ. 55. Βλ. επίσης παραπάνω σελ. 212-213.

196. Morozzo della Rocca - Lombardo, *Documenti*, τ. 1, αφ. 456 (1201).

βυζαντινών προϊόντων που προσέφεραν οι Ιταλοί οδήγησαν τους Βυζαντινούς παραγωγούς στην εντατικοποίηση καλλιιεργειών όπως της ελιάς, οι οποίες μέχρι τότε δεν παρουσίαζαν ιδιαίτερο οικονομικό ενδιαφέρον¹⁹⁷.

Στο σημείο αυτό πρέπει ωστόσο να παρατηρήσουμε ότι τα σωζόμενα βενετικά ιδιωτικά έγγραφα αναφέρονται σπάνια σε περιπτώσεις εμπορικής και εν γένει οικονομικής συνεργασίας Βυζαντινών με Βενετούς. Δεν είναι γνωστό π.χ. αν οι Κωνσταντινουπολίτες μεγαλέμποροι που ταξίδευσαν με βενετικά πλοία στην Αίγυπτο το 1192 είχαν συστήσει εταιρείες με Βενετούς ή αν απλώς τα είχαν ναυλώσει για να μεταφέρουν τα εμπορεύματά τους. Αντίθετα, γνωρίζουμε ότι οι Βενετοί συνεργάζονταν κυρίως με ομοπάτριδες τους, πράγμα αναμενόμενο μέχρι ενός σημείου. Είναι πιθανό ότι τελικά ούτε οι Βυζαντινοί, ούτε οι Βενετοί κατάφεραν να ξεπεράσουν μια αμοιβαία δυσπιστία. Με την επιφύλαξη ότι τα έγγραφα που αφορούσαν σε βυζαντινο-βενετική συνεργασία συντάσσονταν ίσως στα ελληνικά και ότι για αυτόν τον λόγο δεν βρήκαν τη θέση τους στα βενετικά αρχεία, αυτό που διαφαίνεται είναι ότι η ανάπτυξη επιχειρηματικών σχέσεων, όχι απλών συναλλαγών, μεταξύ Βυζαντινών και Βενετών υπήρξε σχετικά περιορισμένη.

---

197. Γερολυμάτου, *Ελαιοκομία*.

Δ. Η ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΟΥ ΕΜΠΟΡΙΟΥ

1. Μόνιμες, έκτακτες και περιοδικές αγορές

Στο Βυζάντιο υπήρχαν αγορές που λειτουργούσαν σε μόνιμη βάση και περιστασιακές αγορές, οι οποίες συνήθως δηλώνονται στις πηγές με το όνομα *φόρος* ή *πανήγυρις*. Ο όρος *φόρος* χρησιμοποιείται επίσης για να δηλώσει τον χώρο οργάνωσης της αγοράς¹. Στην Κωνσταντινούπολη, ενδεχομένως δε και στα σημαντικότερα επαρχιακά κέντρα, οι αγορές αυτές ήταν συχνές, διοργανώνονταν σε τακτά διαστήματα, γνωστά στους ενδιαφερομένους (*ἐν ἡμέρᾳ ἀθροισμοῦ τοῦ φόρου*) και αποτελούσαν κατάλληλη ευκαιρία για πλανόδιους πραγματευτές, καθώς και για απλούς χωρικούς που έρχονταν από γειτονικά χωριά, για να διαθέσουν διάφορα προϊόντα, πράγμα το οποίο απαγορευόταν να κάνουν τις υπόλοιπες ημέρες². Κατά τις ίδιες ημέρες επιτρεπόταν στους επαγγελματίες να εκθέτουν το εμπόρευσμά τους προς διάθεση σε *άβακια*, μικρά δηλαδή τραπέζια, εκτός του εργαστηρίου τους³. Η σημασία των αγορών αυτών ήταν πιθανότατα μεγαλύτερη για την επαρχία, όπου υπήρχαν λιγότερες ευκαιρίες προμήθειας ορισμένων ειδών, τόσο για τους απλούς ιδιώτες, όσο και για τους εμπόρους. Αποτελούσαν επίσης πρώτης τάξης ευκαιρία για τους χωρικούς να διαθέσουν το πλεόνασμά τους εξασφαλίζοντας με αυτόν τον τρόπο το απαραίτητο χρυσό νόμισμα για την πληρωμή των φόρων τους. Συνήθως οργανώνονταν με την ευκαιρία θρησκευτικών εορτών, οπότε δηλώνονται με τον όρο *πανήγυρις*. Οι ρίζες του θεσμού ανιχνεύονται στην Αρχαιότητα. Πρόκειται για μια από τις πολλές ειδωλολατρικές πρακτικές που υιοθετήθηκαν από τον χριστιανισμό και προσαρμόστηκαν στις ανάγκες του⁴.

---

1. Βλ. παραπάνω σελ. 60-61· πρβλ. Ό. Λαμπιδου, *Ό ἐκ Πόντου ὄσιος Νέων ὁ Μετανοεῖτε (κείμενα-σχόλια)*, Αθήνα 1982, 251.21, 254.84.

2. Βλ. σχετικά παραπάνω σελ. 62-63.

3. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 2.3, 9.7, 10.1. Ο όρος *άβάκιον* δηλώνει α) τον δίσκο και β) ένα από τα αρχιτεκτονικά τμήματα του αρχαίου θεάτρου: *Liddell - Scott - Jones*, λήμμα *άβασιον*. Το Λεξικό του Φωτίου δίνει τις εξής ερμηνείες: α) ο δίσκος πάνω στον οποίο παίζονταν τα ζάρια και β) ο πίνακας υπολογισμού (*Photii Patriarchae Lexicon*, τ. I, Α-Ε, έκδ. C. Theodoridis, Βερολίνο - Νέα Υόρκη 1982, σφ. 25).

4. S. Vryonis Jr., *The panegyris of the byzantine saint: a study in the nature of a medieval institution, its origins and fate*, στο: *The byzantine saint*, εκδ. S. Hackel, Λονδίνο 1981, 198-200, 206-214.

Ο μεγάλος αριθμός πανηγυριών που οργανωνόταν στο Βυζάντιο αποτελεί αδιάφυστο μάρτυρα της σημασίας τους στην οικονομική και κοινωνική ζωή⁵. Η μελέτη των πηγών αποκαλύπτει σημαντικές διαβαθμίσεις όσον αφορά στην εμβέλειά τους. Υπήρχαν πανηγύρια που οργανώνονταν σε μεγάλα αστικά κέντρα, διαρκούσαν πολλές ημέρες και προσείλκυαν μεγάλο αριθμό εμπορών, πολλοί από τους οποίους μάλιστα έρχονταν από μακριά. Διάσημα τέτοια πανηγύρια ήταν του αγίου Δημητρίου στη Θεσσαλονίκη, του ευαγγελιστή Ιωάννη στην Έφεσο, του αγίου Ευγενίου στην Τραπεζούντα και του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στις Χώνες⁶. Πανηγύρια όπως αυτό του αγίου Θεοδώρου στα Ευχάιτα είχαν περισσότερο τον χαρακτήρα μεγάλης ζωοπανηγυριής⁷. Υπήρχαν, τέλος, μικρά τοπικά πανηγύρια που απευθύνονταν κυρίως στους γηγενείς. Κατά τη διάρκειά τους γίνονταν οι ετήσιες προμήθειες σε ορισμένα γεωργικά αγαθά και βιοτεχνικά είδη (εργαλεία, υφάσματα κ.τ.λ.)⁸. Ακόμη και μονές προμηθεύονταν χονδρικά απαραίτητα είδη, όπως τον μπατισμό των μοναχών, με την ευκαιρία των ετήσιων πανηγυριών⁹.

Η ευελιξία ήταν το κύριο χαρακτηριστικό των πανηγυριών. Οι συναλλαγές πραγματοποιούνταν τόσο σε χρήμα όσο και σε είδος, ανάλογα με τις ανάγκες των συναλλασσομένων. Η μεταξύ τους αναλογική σχέση δεν είναι δυνατό να προσδιορισθεί, το πιθανότερο είναι όμως ότι στον αγροτικό χώρο οι ανταλλαγές σε είδος ήταν πολύ πιο συχνό φαινόμενο από ό,τι στα πανηγύρια του αστικού χώρου¹⁰. Ευελιξία υπήρχε επίσης ως προς την επιλογή της χρονικής στιγμής διεξαγωγής ενός πανηγυριού. Για λόγους διευκόλυνσης των συμμετεχόντων επινοούνταν διάφοροι τρόποι, ώστε πανηγύρια που συνδέονταν με τη μνήμη αγίων που τιμώνται τον χειμώνα να μετατίθενται το καλοκαίρι¹¹. Γενικά,

5. Ο μεγάλος αριθμός πανηγυριών στην Πελοπόννησο κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο δείχνει ότι ορισμένα τουλάχιστον από αυτά είχαν τις ρίζες τους στους προηγούμενους αιώνες (Άννα Λαμπροπούλου, *Οί πανηγύριες στην Πελοπόννησο κατά τή μεσαιωνική εποχή*, στο: *Καθημερινή ζωή*, 291-310).

6. Βλ. σχετικά παραπάνω σελ. 119, 130-131, 148, 250 σημ. 134.

7. Ioannes Mauroporus, *Opera omnia*, έκδ. P. de Lagarde, Göttingen 1882 (ανατύπωση Άμστερταμ 1974), 135.

8. Παρά τις προσπάθειες των ευλαβών συγγραφέων να προβάλλουν συγκεκριμένα τοπικά πανηγύρια όπως αυτό του αγίου Γεωργίου στη Μιτυλήνη (J. B. Aufhauser, *Miracula Sancti Geogii*, Λειψία 1913, 100-101: *ἐν ταύτῃ τῇ νήσῳ ναός ἐστὶν τοῦ ἀγίου ... Γεωργίου ... εἴωθεν οὖν κατ' ἐνιαυτὸν ἐν τῇ μνήμῃ τοῦ ἀγίου πλῆθος λαοῦ οὐκ ὀλίγον ἐπανερχεσθαι καὶ πανηγυρίζειν*) δεν επρόκειτο πιθανότατα για κάτι περισσότερο από τοπικά αγροτοπανηγύρια.

9. P. Gautier, *Le typikon du sébaste Grégoire Pakourianos*, *REB*, 42, 1984, 69.837-845.

10. *Synaxarium*, στήλη 721-722.30-32.

11. Το παράδειγμα του πανηγυριού του αγίου Ευγενίου στην Τραπεζούντα είναι το πιο εύγλωττο. Βλ. σχετικά παραπάνω σελ. 119. Ανάλογες περιπτώσεις χρονικής μετάθεσης πανηγυριών

καταβαλλόταν προσπάθεια ώστε το εκκλησιαστικό ημερολόγιο να συνδυασθεί με τις τοπικές ανάγκες¹².

Στις πόλεις τα πανηγύρια διεξάγονταν συνήθως εντός των τειχών, κοντά στην εκκλησία που εορτάζε¹³. Δεν λείπουν ωστόσο οι μαρτυρίες για πανηγύρια *extra muros*. Αυτό συνέβαινε κυρίως στην περίπτωση αγροτοπανηγυριών, ίσχυε ωστόσο και για ορισμένα αστικά κέντρα. Στις 15 Αυγούστου του έτους 1004 ο Βούλγαρος τσάρος Σαμουήλ επιτέθηκε αφηνδιαστικά στην Αδριανούπολη της Θράκης, όπου γινόταν πανηγύρι, και αποχώρησε αφού αποκόμισε πλούσια λάφυρα¹⁴. Το γεγονός ότι δεν υπάρχει καμιά αναφορά σε καταστροφές περιουσιών με οδηγεί στη σκέψη ότι ίσως το πανηγύρι γινόταν έξω από τα τείχη. Το χαρακτηριστικότερο όμως παράδειγμα είναι αυτό του πανηγυριού του αγίου Δημητρίου, το οποίο γινόταν εκτός των τειχών της Θεσσαλονίκης¹⁵, προφανώς λόγω έλλειψης επαρκούς χώρου μέσα στην πόλη. Ο Τιμαριών μάς πληροφορεί για τις σκηνές των εμπόρων που εκτείνονταν σε στοίχους αφήνοντας ανάμεσα δρόμο για την περιήγηση των επισκεπτών¹⁶.

Ας έλθουμε τώρα σε ορισμένα θεσμικά ζητήματα. Τα πανηγύρια διεξάγονταν σε τόπους που ανήκαν σε φυσικά ή νομικά πρόσωπα (Εκκλησία, κοινότητα χωριού, πόλη). Ο κύριος του τόπου επί του οποίου διεξαγόταν το πανηγύρι ονομαζόταν *δεσπότης τής πανηγύρεως*. Στα τέλη του 10ου αι. η καταλυτική παρουσία των *δυνατών* στην ύπαιθρο άρχισε να βαραίνει στην οργάνωση των πανηγυριών¹⁷. Επειδή τα πανηγύρια απέφεραν σημαντικά οικονομικά οφέλη στους *δεσπότες* τους, συχνά εκδηλώνονταν έντονος

είναι γνωστές και στη δυτική Ευρώπη κατά τον Μεσαίωνα. Βλ. σχετικά P. Demouy, *Les archevêques de Reims et les foires (XIe-XVe siècles)*, στο: *Le marchand au moyen âge, Actes du XIXe colloque de la société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public*, Reims 1992, 82-83.

12. Το γεγονός ότι η μνήμη του αγίου Θεοδώρου Τήρωνος τιμάται το πρώτο Σάββατο της Μεγάλης Τεσσαρακοστής εξυπηρετούσε σίγουρα τους κατοίκους της περιοχής των Ευχαΐτων, όπου γινόταν το μεγαλύτερο πανηγύρι προς τιμή του αγίου. Την εποχή αυτή του χρόνου, ακόμη και σήμερα, είναι συχνές οι αγοραπωλησίες ζώων και οπωσδήποτε η περίοδος ήταν κατάλληλη για τους ζωομπόρους προκειμένου να προμηθευθούν ζώα εν όψει του Πάσχα.

13. Βλ. το παράδειγμα του πανηγυριού του οσίου Νίκωνος στη Σπάρτη (Λαμπροπούλου, *Πανηγύρεις*, 294-295).

14. *Σκυλίτζης*, 346.49-53. Ο Ι. Καραγιαννόπουλος, Η επιδρομή του Σαμουήλ στην «Αδριανούπολη» (15 Αυγούστου 1004), *Comité hellénique d'études sud-est européennes*, αρ. 39, Αθήνα 1996, 7-30 υποστηρίζει ότι δεν πρόκειται για την Αδριανούπολη της Θράκης, αλλά για τη Δρινούπολη της Ηπείρου.

15. *Τιμαριών*, 52.95-96.

16. *Τιμαριών*, 54.129-133· πρβλ. Bouras, *Aspects*, 509.

17. Svoronos, *Les nouvelles*, 216-217.231-253.

ανταγωνισμός μεταξύ *δυνατών* ή μεταξύ ενός *δυνατού* και ενός αδυνάτου για την προσέλκυση των πανηγυριστών. Η νομοθεσία και η νομολογία της εποχής, σε μια προσπάθεια να αναχατίσουν την τάση των *δυνατών* να μονοπωλήσουν το δικαίωμα οργάνωσης πανηγυριών, θέσπισε ότι η βούληση των πανηγυριστών ήταν καθοριστική για την επιλογή του τόπου διεξαγωγής¹⁸. Ωστόσο, ο νομοθέτης έχοντας επίγνωση των μέσων των οποίων μπορούσε να μετέλθει ένας *δυνατός* προκειμένου να εξαγοράσει τους πανηγυριστές έλαβε ειδικά μέτρα για την περίπτωση στην οποία το πανηγύρι επρόκειτο να μεταφερθεί από έναν τόπο που ανήκε σε έναν *αδύνατο* σε άλλον τόπο που ανήκε σε έναν *δυνατό*. Για να μπορέσει να πραγματοποιηθεί αυτή η μετάθεση βασική προϋπόθεση ήταν, εκτός από τη συναίνεση *όλων* των πανηγυριστών, η αρχαιότητα του δικαιώματος, με άλλα λόγια η απόδειξη εκ μέρους του *δυνατού* ότι το πανηγύρι διεξαγόταν σε τόπο που του ανήκε προτού μεταφερθεί αλλού¹⁹. Οι δικαστές του 11ου αι. εκδίκαζαν τις σχετικές υποθέσεις ζητώντας από τους διαδίκους να προσκομίσουν ως αποδεικτικά στοιχεία *δικαιωμάτων πίστιν και χρόνον βοήθειαν*²⁰. Η έκφραση *δικαιωμάτων πίστιν* δεν αναφέρεται πιθανότατα στην ύπαρξη απλώς ενός αγράφου εθιμικού δικαιώματος, αλλά σε γραπτές συμφωνίες μεταξύ του *δεσπότης τής πανηγύρεως* και των πανηγυριστών. Όσον αφορά στην έκφραση *χρόνου βοήθειαν* έχει υποστηριχθεί ότι αναφέρεται στην περίοδο εκείνη που ήταν απαραίτητη για τη θεμελίωση ή την παραγραφή ενός δικαιώματος και η οποία συνήθως ανερχόταν σε τριάντα ή σαράντα έτη²¹.

Το 1088 ο σεβαστός Γρηγόριος Πακουριανός αναφέρει στο τυπικό για τη μονή της Θεοτόκου που ίδρυσε στην περιοχή της Φιλιππούπολης (Βαβκονο) τις ασφάλειες του πανηγυριού της Στενιάχου. Ο Πακουριανός ήταν ο *δεσπότης τής πανηγύρεως* τα δικαιώματα της οποίας μεταβίβασε στη μονή του²². Ο όρος *ασφάλεια* έχει, μεταξύ άλλων, νομικό περιεχόμενο και δηλώνει το ενέχυρο και την

18. Πείρα, 57.1: *τάς γάρ πανηγύρεις εκ τῶν βουλομένων ἀνέχεσθαι καὶ πωλεῖν συνίστασθαι ἔλεγε* πρβλ. Svoronos, *Les nouvelles*, 216.216: *οἱ τὴν πανηγυρῶν συνιστῶντες πραγματευταί.*

19. Αναλυτικά για το ζήτημα, βλ. Laiou, *Jahrmarkt*, 57-58 και πιο πρόσφατα Eleutheria Papagianni, *Byzantine Legislation on Economic Activity Relative to Social Class*, στο: *EHB*, τ. 3, 1089-1090.

20. Πείρα, 57.1.

21. Η Laiou, *Jahrmarkt*, 56-57 ερμηνεύει τον συγκεκριμένο όρο ως παραχώρηση στους *δυνατούς*, οι οποίοι δεν έπρεπε πλέον να αποδείξουν ότι το πανηγύρι γινόταν σε δικό τους έδαφος πριν μεταφερθεί στο έδαφος ενός αδυνάτου. Αρκούσε, κατά την άποψή της, να αποδείξουν ότι διεξαγόταν σε δικό τους έδαφος για διάστημα τριάντα ή σαράντα ετών, οπότε κανείς δεν μπορούσε να διεκδικήσει τη μεταφορά του σε άλλο τόπο.

22. Gautier, *Typikon de Pakourianos*, ό.π. σημ. 9, 131.1842. Για τη Στενιάχο, βλ. Asdracha, *Rhodopes*, 162.

εγγύηση. Είναι πιθανό λοιπόν ότι στα τέλη του 11ου αι. οι πανηγυριστές παρείχαν στον *δεσπότη της πανηγύρεως* γραπτές εγγυήσεις ότι δεν θα εγκατέλειπαν τον δικό του τόπο για να μεταφέρουν το πανηγύρι αλλού. Εάν η υπόθεση αυτή είναι σωστή, αυτό σημαίνει ότι έχουμε μια εξέλιξη σε σχέση με ό,τι συνέβαινε στα μέσα του 11ου αιώνα και πολύ περισσότερο στα τέλη του 10ου, οπότε οι πανηγυριστές είχαν τη δυνατότητα, εάν το επιθυμούσαν, να μεταφέρουν αλλού το πανηγύρι.

Σε τι συνίσταντο όμως τα οικονομικά οφέλη του κυρίου του τόπου επί του οποίου γινόταν το πανηγύρι; Σίγουρα οι πανηγυριστές κατέβαλλαν ένα είδος ενοικίου για το δικαίωμα να οργανώσουν το πανηγύρι σε εδάφη που του ανήκαν (*τοπιατικά*). Λίγο πριν από τα μέσα του 12ου αι. ο σεβαστοκράτορας Ισαάκιος Κομνηνός παραχώρησε στη μονή της Θεοτόκου Κοσμοσώτειρας στη Βήρα της Θράκης το Νεόκαστρον μαζί με τα δικαιώματα των πανηγυριών που τελούνταν εκεί ετησίως²³. Δεν θα πρέπει επίσης να λησμονούμε τα έμμεσα οικονομικά οφέλη τα οποία μπορούσε να αποκομίσει ο *δεσπότης της πανηγύρεως*, αφού ένα πανηγύρι σε δικό του έδαφος του προσέφερε τη δυνατότητα να διαθέσει ευκολότερα το πλεόνασμα της δικής του παραγωγής, χωρίς να επιβαρυνθεί με έξοδα μεταφοράς.

Εκτός από τα πανηγύρια που οργανώνονταν σε τακτά διαστήματα, έκτακτες αγορές οργανώνονταν σε ειδικές περιπτώσεις, με την ευκαιρία πχ. της άφιξης ξένων, οι οποίοι έρχονταν *ποιῆσαι πανήγυριν πωλεῖν τε καὶ ἀγοράζειν*. Σε μια τέτοια περίπτωση αναφέρεται ο Κεκαυμένος στο Στρατηγικόν του. Σε αυτές τις περιπτώσεις η συμβουλή του ήταν να μην απορρίπτονται οι προτάσεις των ξένων, πλην όμως οι γηγενείς να συμπεριφέρονται με μεγάλη σύνεση και ο τοπικός άρχοντας να μην επιτρέπει η συναλλαγή να διεξάγεται ακριβώς δίπλα στα τείχη αλλά μακρύτερα. Αφηγείται μάλιστα το εξής περιστατικό. Άραβες πειρατές ήλθαν κάποτε στη Δημητριάδα της Θεσσαλίας ζητώντας από τους εγχωρίους *ποιῆσαι φόρον καὶ πωλῆσαι αἰχμαλώτους καὶ πράγματα ἃ ἔχουμε ἀπὸ κοῦρσον*. Οι κάτοικοι της Δημητριάδας φάνηκαν αφελείς και δεν έλαβαν τα μέτρα αυτοπροστασίας που συνιστά ο Κεκαυμένος, με αποτέλεσμα οι ξένοι να εκμεταλλευθούν την ολιγωρία των φρουρών και να εισβάλουν στο κάστρο²⁴.

Το απόσπασμα είναι ενδιαφέρον για πολλούς λόγους. Κατ' αρχήν αξίζει να παρατηρηθεί ότι ο όρος *πανήγυρις* χρησιμοποιείται ως συνώνυμος του όρου *φόρος*. Δεύτερον, τόσο από τη διατύπωση του χωρίου, όσο και από αυτό καθ' εαυτό το γεγονός ότι ο Κεκαυμένος περιλαμβάνει τη συγκεκριμένη περίπτωση σε αυτές για τις οποίες κρίνει ότι πρέπει να δώσει τη συμβουλή του, μπορούμε να

23. *Κοσμοσώτειρα*, 93-94.1248-1250.

24. *Κεκαυμένος*, 123-127.

συναγάγουμε ότι οι έκτακτες αυτές αγορές δεν ήταν σπάνιο φαινόμενο. Η σπουδή των εγχωρίων να αποδεχθούν την πρόταση των πειρατών δείχνει ότι όλοι, συμπεριλαμβανομένου του εκπροσώπου της κεντρικής εξουσίας, θεώρησαν την πρόταση οικονομικά ενδιαφέρουσα. Είναι πολύ χαρακτηριστικό ότι σύμφωνα με τον συγγραφέα ο *δυνάστης* της Δημητριάδας, ο οποίος είχε έλθει από την Κωνσταντινούπολη, επεδίωκε να υφαρπάξει ό,τι του άρεσε από τα είδη που είχαν φέρει προς πώληση οι πειρατές, γι' αυτό και όρισε η συναλλαγή να λάβει χώρα ακριβώς δίπλα στα τείχη. Υποθέτω ωστόσο ότι, εκτός από την υστερόβουλη σκέψη που του αποδίδει ο Κεκαυμένος, ο εκπρόσωπος της πρωτεύουσας ήθελε να ελέγξει καλύτερα τη διαπραγμάτευση και ενδεχομένως να επιβάλει κάποια φορολογία. Εν πάση περιπτώσει, το χωρίο δείχνει με πολύ παραστατικό τρόπο ότι εμπόριο και πειρατεία συνυπήρχαν και ότι κανείς δεν νοσολοιόταν από αυτή τη συνύπαρξη. Αξίζει να θυμηθούμε την περίπτωση του ναυτικού Μαύρηικος από την Ηράκλεια του Πόντου, για τη φύση της δραστηριότητας του οποίου υπάρχει, πιθανώς εσκεμμένα, τόση ασάφεια²⁵.

2. Η οργάνωση του χώρου στις μόνιμες αγορές

Στην Κωνσταντινούπολη η αγορά λειτουργούσε υπό την επίβλεψη του επάρχου, ο οποίος μέσω ενός μεγάλου αριθμού υφισταμένων παρακολουθούσε στενά τις καθημερινές συναλλαγές²⁶. Λίγα πράγματα είναι γνωστά για τη μορφή των εργαστηρίων (ο όρος χρησιμοποιείται εδώ με τη σημασία που του έδιναν οι Βυζαντινοί, δηλαδή τόσο του εργαστηρίου, όσο και του καταστήματος). Ορισμένες πληροφορίες αντλούμε από το Επαρχικό Βιβλίο. Σύμφωνα με αυτό το κείμενο τα εργαστήρια εντοπιζόνταν κυρίως κατά μήκος της Μέσης, καθώς και στις πλατείες που διαμορφώνονταν σε αυτή. Τα αρχαιολογικά δεδομένα δείχνουν ότι και στην επαρχία τα εργαστήρια βρισκόνταν συνήθως σε έναν κεντρικό δρόμο, ο οποίος συχνά οδηγούσε στα τείχη²⁷. Τα εργαστήρια αποτελούνταν από περισσότερους του ενός χώρους, δεδομένου ότι συχνά εξυπηρετούσαν τόσο την παραγωγή, όσο και την πώληση εμπορευμάτων, ενώ σίγουρα διέθεταν αποθηκευτικούς χώρους. Όσον αφορά, ειδικότερα, στα εργαστήρια της

25. Βλ. παραπάνω σελ. 238.

26. Ο Ιωάννης Τζέτζης (*Τζέτζης*, αρ. 57, σελ. 81.31-82.2) αναφέρεται με κάποια δόση ειρωνείας στο πλήθος των υπαλλήλων του γραφείου του επάρχου: *ἐπόπται, μανδάτορες, ἐπιτηρηταί, πρωτοκαγκελάριοι, δομέστιοι* πρβλ. Dagron, *Urban Economy*, 410-411.

27. Bouras, *Aspects*, 513.

Κωνσταντινούπολης, γνωρίζουμε ότι στην πρόσοψη υπήρχαν πολλές φορές *άγκοι* (*προβολαί*²⁸), που είτε λειτουργούσαν ως προέκταση του εργαστηρίου, είτε εκμισθώνονταν και χρησιμοποιούνταν για ένα εμπόριο διαφορετικό από αυτό του εργαστηρίου. Οι *προβολαί* μπορούν ενδεχομένως να συσχετισθούν με τα *άβάκια* που αναφέρονται στο Επαρχικό Βιβλίο και στα οποία ορισμένες κατηγορίες επαγγελματιών, όπως οι αργυροπράτες και οι μυρμηόι, εξέθεταν τα εμπορεύματά τους τις ημέρες του *φόρου*²⁹.

Οι περιπτώσεις ανεσκαμμένων εργαστηρίων που έχουν χρονολογηθεί στη μεσοβυζαντινή περίοδο είναι λίγες. Στην έξω πόλη της Πρεσλάβα, πρωτεύουσας του πρώτου βουλγαρικού κράτους, έχει βρεθεί σειρά δεκαοκτώ ομοίων στις διαστάσεις κτισμάτων, η μια πλευρά των οποίων στηρίζεται στο οχυρωματικό τείχος, που έχουν ερμηνευθεί ως εργαστήρια. Η ανεύρεση αμφορέων στο ίδιο σημείο υποδηλώνει ότι ίσως συνδέονταν με το εμπόριο του κρασιού³⁰. Στην Κόρινθο, ο R. Scranton περιέγραψε τρεις τύπους εργαστηρίων διευκρινίζοντας ότι αναφέρεται στον τόπο διάθεσης ενός προϊόντος και όχι στη βιοτεχνική εγκατάσταση. Στον πρώτο τύπο, το εργαστήριο ήταν ένας ορθογώνιος ανεξάρτητος χώρος ο οποίος, μαζί με άλλους παρόμοιους στην κάτοψη χώρους, αποτελούσε τμήμα ενός οικοδομικού συμπλέγματος. Στην πρόσοψή του υπήρχε στοά. Στον δεύτερο τύπο, στο κυρίως βιοτεχνικό εργαστήριο προστίθενταν δευτερεύοντες χώροι που πιθανώς προορίζονταν για την πώληση στη λιανική του προϊόντος που κατασκευαζόταν στο εργαστήριο. Στον τρίτο τύπο, τα εργαστήρια ήταν μονόχωρα και προορίζονταν, κατά την άποψή του, για την πώληση ειδών καθημερινής χρήσης καθώς και για την άσκηση μιας περιορισμένης χειρωνακτικής δραστηριότητας, όπως ήταν π.χ. αυτή του υποδηματοποιού³¹.

Η έλλειψη αρχαιολογικών τεκμηρίων μάς οδηγεί στην αναζήτηση άλλων μαρτυριών. Ένα έγγραφο της μονής Ιβήρων που χρονολογείται το 1104 περιέχει την περιγραφή ενός περίπλοκου αρχιτεκτονικού συμπλέγματος εντός του κάστρου της Θεσσαλονίκης. Το σύμπλεγμα ανήκε στη μονή του Τιμίου Προδρόμου, μετοχίου της μονής Ιβήρων. Σε μία από τις αυλές του υπήρχε ένα επίμηρες κτίσμα (*μακρωνάριον*) από πέτρες και λάσπη (*λιθοπηλόκτιστον*) με δίδρυτη κεραμοσκεπή, το οποίο ήταν χωρισμένο σε επτά ταβέρνες (*καπηλεία*).

28. Oikonomidès, Boutiques, 346, 347.

29. Βλ. παραπάνω σημ. 3.

30 Iordanov, Preslav, 668.

31. *Corinth. Results of Excavations conducted by the American School of Classical Studies at Athens*, τ. XVI. *Medieval Architecture in the Central Area of Corinth*, by R. Scranton, Princeton, New Jersey 1957, 123-124.

Στην πρόσοψη του κτίσματος υπήρχε μονόρρητη κεραμοσκεπής στοά με ξύλινα υποστυλώματα³². Ένας άλλος τύπος εργαστηρίων, περισσότερο σύνθετος, περιγράφεται σε έγγραφο που χρονολογείται το 1117. Πρόκειται για ένα σύμπλεγμα πέντε εργαστηρίων στη Θεσσαλονίκη και συγκεκριμένα στη θέση Σθαβομέση, το οποίο η μονή Δοχειαρίου έδωσε σε ανταλλαγή. Το σύμπλεγμα των εργαστηρίων συμπλήρωναν δύο σπίτια ενώ το αρχιτεκτονικό αυτό σύνολο ήταν οργανωμένο γύρω από μια αυλή. Δύο από τα εργαστήρια ήταν διώροφα (*άνωγεωκατώγια*). Όλα είχαν έξοδο στην αυλή, ενώ η κεντρική τους είσοδος βρισκόταν σε δύο δρόμους³³. Ήταν κτισμένα με πέτρες και πλίνθους (*λιθοπλινθόκτιστα*), είχαν δάπεδο (*πεπατωμένα*), ενώ άλλα έφεραν στέγη από σανίδες (*σανιδόστεγα*) και άλλα από κεραμίδια (*ύποκέραμα*). Τα δύο εργαστήρια που βρίσκονταν στη δυτική πλευρά της αυλής είχαν τοξωτή μονόρρητη στοά προς τη μεριά της αυλής, ενώ τα άλλα τρία στη νότια πλευρά είχαν τοξωτή στοά τόσο προς τη μεριά της αυλής όσο και προς το δρόμο. Κοινό χαρακτηριστικό των δύο συμπλεγμάτων είναι η κεντρική θέση της αυλής γύρω από την οποία βρίσκονταν τα εργαστήρια³⁴. Τα παραπάνω παραδείγματα επιβεβαιώνουν αυτό το οποίο είναι καλά γνωστό από άλλες πηγές, την εμπλοκή δηλαδή της Εκκλησίας σε δραστηριότητες όπως η ενοικίαση ακινήτων για εμπορική χρήση³⁵.

Ένα τμήμα των συναλλαγών διεκπεραιωνόταν στα λιμάνια. Θα πρέπει να υποθέσουμε ότι τα λιμάνια διέθεταν έναν χώρο όπου έδρευαν οι κρατικοί υπάλληλοι που ασχολούνταν με τον έλεγχο και τη φορολογία του εμπορίου. Ειδικά για την Κωνσταντινούπολη, γνωρίζουμε ότι οι υπηρεσίες αυτές βρίσκονταν στην Άβυδο και το Ιερό. Τα πλοία προσέδεναν στις σκάλες όπου γινόταν η φόρτωση και η εκφόρτωση των εμπορευμάτων. Για το δικαίωμα χρήσης της ναυτικής σκάλας οι έμποροι κατέβαλλαν το *οκαλιατικόν*³⁶. Υπήρχε επίσης η δυνατότητα για τους ξένους να αλλάξουν χρήματα στα *καταλλακτικά τραπέζια*³⁷,

32. *Actes d'Iviron*, τ. II, έκδ. J. Lefort - N. Oikonomidès - Denise Papachryssanthou με τη συνεργασία της Vassiliki Kravari και της Hélène Métrévéli (Archives de l'Athos XVI), Παρίσι 1990, αφ. 52.349-351· πρβλ. J.-P. Grélois, A propos du monastère de Prodrome à Thessalonque, *Byz*, 59, 1989, 84.

33. *Actes de Docheiariou*, έκδ. N. Oikonomidès (Archives de l'Athos XIII), Παρίσι 1984, αφ. 4.75-84.

34. Ο Bouras, *Aspects*, 514 υποστηρίζει πολύ σωστά ότι οι αυλές δεν μπορούν να συσχετισθούν, κυρίως λόγω των μικρών διαστάσεών τους, με τις σκεπαστές αγορές που είναι γνωστές στις ισλαμικές πόλεις.

35. Smyrlis, *La fortune*, 119.

36. Βλ. παραπάνω 218.

37. Για τον ρόλο των *καταλλακτών-τραπεζιτών*, βλ. Dagron, *Urban Economy*, 432-435.

τα οποία βρίσκονταν κοντά στις σκάλες³⁸. Οι σκάλες αποτελούσαν έναν περιίλειστο χώρο, ο οποίος διακρινόταν από τον δημόσιο δρόμο από ένα σύμπλεγμα κτηρίων ή από απλή (σιδερένια;) περιφράξη³⁹. Συνήθως ήταν κρατική περιουσία. Ωστόσο από τον 11ο αι. άρχισαν να περιέρονται, με αυθαίρετο πολλές φορές τρόπο, στην κυριότητα μεγάλων γαιοκτημόνων, κοσμικών και εκκλησιαστικών⁴⁰.

3. Καταλύματα

Κοντά στις σκάλες βρίσκονταν εγκαταστάσεις που προορίζονταν για τη διαμονή των εμπόρων και των ναυτικών και την αποθήκευση των εμπορευμάτων (πανδοχεία, *μιτᾶτα*, *κατατόπια* κ.τ.λ.). Η κυριότερη μορφή καταλύματος για τους πάσης φύσεως ταξιδιώτες ήταν τα πανδοχεία. Ανήκαν σε ιδιώτες και ήταν κερδοσκοπικές επιχειρήσεις⁴¹. Διαφορετική περίπτωση ήταν τα *ξενοδοχεία*, τα οποία γεννήθηκαν κατά τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες από την ανάγκη να υπάρξει ένας χώρος υποδοχής και φιλοξενίας απόρων αλλά και ταξιδιωτών, ο οποίος να λειτουργεί σύμφωνα με τους κανόνες της χριστιανικής ηθικής⁴². Μέχρι τον 11ο αι. *ξενοδοχεία* ιδρύονταν κατά κανόνα από το κράτος και την Εκκλησία και είχαν ως κύρια αποστολή την παροχή στέγης και τροφής σε ξένους, ενδεχομένως και σε αναξιοπαθούντες. Πολύ χαρακτηριστική είναι η ίδρυση *ξενοδοχείου* στη θέση τα Μαυριανού από τον Ρωμανό Α΄ Λεκαπηνό με σκοπό την παροχή δωρεάν στέγης και τροφής σε επαρχιώτες που έρχονταν στην πρωτεύουσα για να διεκδικήσουν το δίκαιο τους ενώπιον κάποιου από τα μεγάλα

38. Müller, *Documenti*, αρ. 34, σελ. 48, 49 (=MM, τ. 3, αρ. 3, σελ. 21, 22).

39. Βλ. την περιγραφή που υπάρχει στο χρυσόβουλλο του Ισααίου Β΄ υπέρ της Πίζας (1192): *σκάλα ... ἀποφρασσομένη κατ' Ἴσον τῆς δημοσίας ὁδοῦ διὰ καγκέλων ἀπὸ ἐξαπτήνων διὰ τὸ μὴ εἶναι ἐπὶ ταύτῃ οὐδέματα* (Müller, *Documenti*, αρ. 34, σελ. 48 = MM, τ. 3, αρ. 3, σελ. 21)· πρβλ. Magdalino, *Maritime Neighborhoods*, 224.

40. Ατταλειάτης, 277.24-278.15· πρβλ. Magdalino, *Grain supply*, 42-43.

41. Για ορισμένα παραδείγματα πανδοχείων κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο, βλ. Γεωργίου *μοναχοῦ Βίου τῶν νέων βασιλέων*, ἐκδ. I. Bekker, στο: *Theophanes Continuatus*, Βόννη 1838, 834.6-9· *Νηαφόρος Βρενένιος*, 217.26-27. Το πιο χαρακτηριστικό ωστόσο παράδειγμα, το οποίο μάλιστα αναπαράγει το θέμα του πονηρού πανδοχέα, περιέχεται στον Βίο του οσίου Κυρίλλου του Φιλεώτη (*La vie de saint Cyrille le Philéote*, ὁ.π. σελ. 173 σμμ. 214, κεφ. 18, § 1-2). Βλ. επίσης Dimitroukas, *Reisen*, τ. 1, 122-129, με παραδείγματα κυρίως από την πρωτοβυζαντινή περίοδο.

42. E. Kislinger, *Kaiser Julian und die (christlichen) xenodochia*, στο: *Βυζάντιος*, ὁ.π. σελ. 75 σμμ. 139, 171-184.

δικαστήρια⁴³. Στην ίδια παράδοση της αυτοκρατορικής φιλάνθρωπίας εγγράφεται επίσης η απόφαση του Ισαακίου Β' Αγγέλου να μετατρέψει την οικία του σεβαστοκράτορα Ισαακίου, η οποία βρισκόταν στο κάτω μέρος του λιμανιού του Ιουλιανού (*τὴν ἐπὶ τὸ κάτωθεν ἐν τῷ λιμένι τῶν Σοφῶν ἐστὶν Ἰσαακίου τοῦ σεβαστοκράτορος*) σε *πανδοχεῖον* δυναμικότητας 100 ατόμων⁴⁴. Η χρήση του ὀρου *πανδοχεῖον* ἀπὸ τον ιστορικό ἐξηγείται ἀπὸ το γεγονός ὅτι στις μέρες του το *ξενοδοχεῖον* εἶχε χάσει σημαντικό μέρος του περιεχομένου του, ὅπως θα δούμε στη συνέχεια.

Εξαιρέση στον κανόνα της παροχῆς δωρεάν φιλοξενίας ἀπὸ το κράτος αποτελούσαν πιθανῶς τα *ξενοδοχεῖα* του Σαγγαρίου, των Πυλῶν και της Νικομήδειας, ἀπὸ τα σπουδαιότερα δεδομένης της γεωγραφικῆς θέσης τους⁴⁵. Σε αυτά θα μπορούσαν ἴσως να προστεθοῦν και άλλα, ὅπως του Λοπαδίου⁴⁶. Τα τρία πρώτα *ξενοδοχεῖα* δεν υπάγονταν διοικητικά, ὅπως τα συνέβαινε με τα άλλα, στην ἀρμοδιότητα του *χαρτουλαρίου τῆς σακέλλης*, του υπευθύνου δηλαδή του αυτοκρατορικού θησαυροφυλακίου⁴⁷, ἀλλὰ στον μεγάλο κουράτορα, τον διαχειριστή της περιουσίας του στέμματος⁴⁸. Το γεγονός αυτό με οδηγεί στην υπόθεση ὅτι δεν ἦταν ἀπλῶς ευαγῆ ἰδρύματα, ἀλλὰ κάτι παραπάνω. Η γεωγραφική τους θέση πάνω στους δρόμους που οδηγούσαν ἀπὸ τη Μικρὰ Ἀσία στην Κωνσταντινούπολη και ἡ σύνθετη διοίκησή τους (μεταξύ του προσωπικού τους συγκαταλεγόταν ἕνας οικονομικός διαχειριστής, ο *κουράτωρ*)⁴⁹ ἴσως συνδέονταν με το γεγονός ὅτι δεν προορίζονταν μόνο για τη στέγαση ἀτόρων και ἀπλῶν ταξιδιωτῶν. Πιθανότατα ἦταν οικονομικῆς μονάδες που ἐξυπηρετούσαν κυρίως ἐμπόρους, ἐνῶ δεν αποκλείεται οὐ χώροι τους να προορίζονταν μεταξύ άλλων για τη διεκπεραίωση συναλλαγῶν.

Τον 11ο αι. οὐ αναφορές σε *ξενοδοχεῖα* πολλαπλασιάζονται και ἀρχίζουν να συνδέονται ὄλο και συχνότερα με τη διακίνηση γεωργικῶν αγαθῶν. Ο Μιχαὴλ Ἀπταλειάτης στο ἀπόσπασμα για τον *φούνδακα* της Ραιδεστού γράφει ὅτι μέχρι τότε οὐ συναλλαγῆς μεταξύ χωρικῶν και ἐμπόρων γίνονταν στα *ξενοδοχεῖα* και στα *κατατόπια* που ἀνήκαν σε γηγενεῖς, στην Ἁγία Σοφία Κωνσταντινουπόλεως

43. *Συνεχιστής Θεοφάνους*, 430.6-13.

44. *Νωήτας Χωνιάτης*, 445.19-23.

45. Oikonomides, *Listes*, 123.11-12, 17-19.

46. Συγμεντωτικά για τις σφραγίδες των *ξενοδοχῶν* Λοπαδίου, βλ. Cheynet, L'Éroque byzantine, ὄ.π. σελ. 75 σημ. 140, 337.

47. Oikonomides, *Listes*, 121.3-10, 155.3-4. Είναι χαρακτηριστικό ὅτι στην αυτοκρατορική *σακέλλη* υπάγονταν επίσης οὐ υπεύθυνοι των *γηροκομείων*, οὐ γηροκόμοι.

48. Oikonomides, *Listes*, 318.

49. *The Correspondance of Ignatios the Deacon*, ὄ.π. σελ. 218 σημ. 185, αρ. 6.8-14.

και σε διάφορες μονές⁵⁰. Το τυπικό του Παντοκράτορος αναφέρει μεταξύ των περιουσιακών στοιχείων που ο Ιωάννης Β' Κομνηνός και η σύζυγός του Ειρήνη παραχώρησαν στη μονή διάφορα *ξενοδοχεῖα* που βρίσκονταν μέσα ή κοντά σε *προάστεια*⁵¹. Όπως προκύπτει από το τυπικό, τα *ξενοδοχεῖα* ανήκαν αρχικά σε γαιοκτήμονες και περιήλθαν στην κυριότητα του στέμματος, πιθανώς ύστερα από δήμευση. Ανάλογη είναι η περίπτωση της *ἐπισκέψεως* των Αλωπεκῶν στην περιοχή της Μιλίτου, τμήμα της οποίας παραχωρήθηκε το 1073 στον Ανδρόνικο Δούκα. Η παραχώρηση περιελάμβανε το *οικοπροάστειον* Βάρις, εντός του οποίου υπήρχε ένα *ξενοδοχεῖον*⁵². Προφανώς αυτά τα *ξενοδοχεῖα* δεν είχαν φιλανθρωπικό χαρακτήρα, αλλά προοριζόνταν για την εξυπηρέτηση των συναλλαγών των χωρικών της γύρω περιοχής και βεβαίως για τη φιλοξενία, επί πληρωμή, διερχομένων εμπόρων.

Διαφορετικός ήταν ο χαρακτήρας των *μιτάτων*⁵³. Σύμφωνα με το Επαρχικό Βιβλίο τα *μιτᾶτα* ήταν κρατικά κτήρια όπου κατέλυαν ξένοι έμποροι –Βυζαντινοί και μη– που έρχονταν στην Κωνσταντινούπολη και όπου διεκπεραιώναν τις συναλλαγές τους υπό την επίβλεψη κρατικών υπαλλήλων. Στην πραγματικότητα, ήταν ο προσωρινός τόπος εγκατάστασης εκείνων των ξένων που το κράτος ήθελε να έχει υπό τον άμεσο έλεγχο του. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε *μιτᾶτα* εγκαθίσταντο οι εισαγωγείς ακατέργαστου μεταξίου, οι εισαγωγείς μεταξωτών και άλλων ειδῶν πολυτελείας από τη Συρία και, πιθανώς, οι εισαγωγείς λινῶν⁵⁴. Οι φιλοξενούμενοι κατέβαλλαν ένα ποσό για την παροχή στέγης (*μονή, ἐνοίκιον*), ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις υποχρεώνονταν επίσης στην καταβολή ενός τέλους για το δικαίωμα να χρησιμοποιούν το *μιτᾶτον* για τις συναλλαγές τους (*πρατικά*)⁵⁵. *Μιτᾶτα* μαρτυρούνται τουλάχιστον μέχρι τις αρχές του 13ου αι.⁵⁶, φαίνεται όμως ότι εξυπηρετούσαν πλέον μόνο συγκεκριμένες ομάδες αλλοδαπῶν εμπόρων, όπως τους μουσουλμάνους.

50. *Ατταλειάτης*, 201.21-22, 202.12-13.

51. Gautier, *Pantocrator*, σελ. 115.1450,1456-1457, σελ. 121.1515.

52. *Έγγραφα Πάμμων*, τ. 2, αρ. 50.130.

53. Για τις διάφορες σημασίες του όρου, βλ. παραπάνω σελ. 87 σημ. 228.

54. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 5.1, 6.5, 9.3. Στην τελευταία περίπτωση η ύπαρξη του *μιτάτου* λανθάνει.

55. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 6.5. Οι ομοιότητες που διαπιστώνονται μεταξύ του *μιτάτου* και του ισλαμικού *funduq* έχει οδηγήσει ορισμένους ερευνητές να κάνουν λόγο για επρροή του πρώτου από το δεύτερο (Olivia Remie Constable, *Housing the Stranger in the Mediterranean World. Lodging, Trade, and Travel in Late Antiquity and the Middle Ages*, Cambridge 2003 (ανατύπωση 2006), 148-149).

56. *Νηγάς Χωνιάτης*, 553.3-4.

Τέλος, πρέπει να αναφερθούν τα *κατατόπια*, τα οποία προορίζονταν για την εναπόθεση των εμπορευμάτων και τη διεκπεραίωση των συναλλαγών, χωρίς ωστόσο να παρέχουν ταυτόχρονα τη δυνατότητα φιλοξενίας. Ο Ατταλειάτης αναφέρεται παράλληλα με τα *ξενοδοχεῖα* στα *κατατόπια* της περιοχής της Ραιδεστού⁵⁷. Το απόσπασμα αποδεικνύει ότι οι δύο όροι δεν ήταν ταυτόσημοι. Είναι ενδεικτικό ότι το *κατατόπιον* που παραχώρησε το 1111 στην Πίζα ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός είχε συνεχόμενα οικήματα για τη διαμονή των εμπόρων (*κατατόπιον τοῦ πραγματεύεσθαι ἐπιτήδειον καὶ ἐνδεχόμενον μετὰ οἰκημάτων ἵνα ἀποτεθῆτε τὰς πραγματείας ὑμῶν καὶ καταμένητε*⁵⁸). Αυτό σημαίνει ότι το ίδιο το *κατατόπιον* δεν αποτελούσε κατάλυμα. Το 1197 η Πίζα υπέβαλε στον βυζαντινό αυτοκράτορα το αίτημα να της παραχωρηθεί ένα *fundaco* στη Θεσσαλονίκη καθώς και οικήματα (*domos*)⁵⁹. Δεν είναι σαφές με ποια σημασία χρησιμοποιείται εδώ ο όρος *fundaco*. Τα *fondacos* ήταν γνωστά ως τόπος διαμονής των χριστιανών εμπόρων που επισκέπτονταν τα λιμάνια της νοτιοανατολικής Μεσογείου⁶⁰. Ήταν σύνθετα οικοδομικά συμπλέγματα που περιελάμβαναν εκκλησίες, οικήματα, αποθήκες, λουτρά, φούρνους κ.τ.λ.⁶¹. Στο σημείο αυτό παρუსιάζουν ομοιότητες με τις συνοικίες των δυτικών εμπόρων στην Κωνσταντινούπολη⁶². Το αίτημα των Πιζατών συνίστατο πιθανώς στην παραχώρηση μιας συνοικίας ανάλογης με αυτή που είχαν στην Κωνσταντινούπολη.

4. Ἐμπόρια-ἐμπορεῖα

Σε άμεση συνάφεια με το λιμάνι ενός οικισμού ήταν το *ἐμπόριον* ή *ἐμπορεῖον*. Ο όρος δηλώνει γενικά την εκτός του κάστρου αγορά, η οποία, στην περίπτωση των παραθαλασσιών πόλεων, περιελάμβανε το λιμάνι⁶³. Όταν το 1147

57. Βλ. παραπάνω σημ. 50.

58. Müller, *Documenti*, αρ. 34, σελ. 44 (=MM, τ. 3, αρ. 3, σελ. 11). Η λατινική μετάφραση *locus negotiandi aptus* (Müller, *Documenti*, αρ. 34, σελ. 53) δείχνει ότι δεν υπήρχε στο λεξιλόγιο των δυτικών όρος που να αποδίδει τη σημασία του *κατατόπιον*.

59. Müller, *Documenti*, αρ. 54, σελ. 71-72.

60. Για τα *fondacos*, βλ. Constable, *Housing the Stranger*, 114-126. Αν και ο όρος συζητείται ετυμολογικά με τον ελληνικό όρο *φουνδάξ* υπήρχαν ουσιαδεις διαφορές μεταξύ των δύο αυτών δομών (Constable, *Housing the Stranger*, 151-152).

61. Constable, *Housing the Stranger*, 150-151.

62. Βλ. π.χ. την περιγραφή της συνοικίας των Πιζατών (Müller, *Documenti*, αρ. 34, σελ. 47-48 =MM, τ. 3, αρ. 3, σελ. 18-23) και των Γενουατών (MM, τ. 3, αρ. 5, σελ. 31-32).

63. Γενικά για το *ἐμπόριον*, βλ. Maria Gerolymatou, Note sur l'emporion byzantin, στο: *Τμητικός τόμος Δημητρίου Πολέμη*, επιμ. Ε. Χρυσός - Ελισάβετ Ζαχαριάδου, υπό έκδοση.

οι Νορμανδοί αποβιβάσθηκαν στο ἐμπόριον της Κορίνθου το βρῆκαν ἔρημο, αφού ο πληθυσμός είχε οχυρωθεῖ στον Ακροκόρινθο⁶⁴. Τα παραδείγματα που δείχνουν σαφώς ότι τα ἐμπόρια βρισκόνταν εκτός των τειχῶν είναι πολυάριθμα⁶⁵. Εκεί ἔδρευαν οι κρατικές υπηρεσίες που είχαν ως αποστολή τη φορολογία του εμπορίου. Το 1136 ο Ιωάννης Β' Κομνηνός χάρισε στη μονή του Παντοκράτορος τα εισοδήματα από τη δεκατεία τῶν οἰναριῶν του ἐμπορίου των Κοίλων⁶⁶. Ωστόσο, ο ὅρος ἐμπόριον ἔχει ευρύτερο περιεχόμενο και δεν δηλώνει μόνο το ἐπίγειο. Χρησιμοποιεῖται για να δηλώσει γενικότερα μια αγορά, ἡ οποία δεν ἴταν υποχρεωτικά παραθαλάσσια, βρισκόταν ωστόσο σε σημείο εὐκόλα προσβάσιμο και ἐξυπηρετούσε τις ἀνάγκες τόσο των διερχομένων, ὅσο και των κατοίκων των γειτονικῶν οικισμῶν⁶⁷.

Τα ἐμπόρια αποτελοῦσαν το ἐπίκεντρο της οικονομικῆς ζωῆς του οικισμού. Κρατική ἰδιοκτησία αρχικά, ἀπό τον 12ο αἰ. ἄρχισαν να περιέρχονται στην κυριότητα μεγάλων γαιοκτημόνων, ἐκκλησιαστικῶν και λαϊκῶν, οἱ οποίοι ἀντλοῦσαν εισοδήματα, εἴτε με τη μορφή φόρων, εἴτε με τη μορφή ενοικίων. Ἡ ἐξέλιξη αὐτή θα γενικευθεῖ την εποχὴ των Παλαιολόγων⁶⁸. Διευκόλυναν σημαντικά τις συναλλαγές, αφού προσέφεραν στους συναλλασσομένους τὴ δυνατότητα να μὴ εἰσέρχονται στα κάστρα προκειμένου να πραγματοποιήσουν τις αγοραπωλησίες τους. Με αὐτὸν τον τρόπο οἱ ἔμποροι ἐξοικονομοῦσαν χρόνο και χρήμα, αφού ἡ εἰσόδος σε ἓνα κάστρο συνεπαγόταν τὴν καταβολὴ ἐπιπλέον φόρων. Τα σημαντικότερα ἐμπόρια προσέφεραν τις κατάλληλες υποδομές (ξενοδοχεῖα, λουτρά κ.τ.λ.) για τὴ διαμονὴ των ἐμπόρων⁶⁹. Δεν εἶναι σίγουρα

64. Νικήτας Χωνιάτης, 75.56-58.

65. Rosenqvist, *Dossier*, 238.614-618: τούς δὲ πολλοὺς ἄλλους ἔξω τῶ ἐμπορίῳ ἐπαναπαύθησαν τῆς πόλεως (ἀναφορὰ στο ἐμπόριον τῆς Τραπεζούντας). Βλ. ἐπίσης τὴν περίπτωση των Φυγέλων, ἐμπορίον τῆς Εφέσου, το οποίο βρισκόταν μακριὰ ἀπὸ τον μεσαιωνικὸ οικισμό που εἶχε κτισθεῖ σὲ λόφο (Ἐγγραφα Πάμμου. τ. 1, ἀφ. 23.4-5).

66. Gautier, *Pantocrator*, 119.1485-1486. Το 1102 ο Αλέξιος Α' Κομνηνός παραχώρησε στη μονὴ τῆς Μεγίστης Λαύρας του Ἁθῶ φορολογικὴ ἀπαλλαγὴ για τέσσερα πλοία συνολικῆς χωρητικότητας 6000 μοδίων ἔνθα ἂν προσομιῶσι τὰ τοιαῦτα πλοῖα ... κἂν εἰς κάστρον κἂν εἰς ἐμπόριον κἂν ἀλλαγῶσε που (Lavra I, ἀφ. 55.59-62).

67. JGR, τ. 1, 258: πλὴν εἰ ἐξ αὐτῶν τῶν στρατιωτῶν τινες ἐξελθόντες εἰς τὰ ἐμπόρια τε καὶ χωρία τῆς ὁμαιῆς γῆς ἀπειπολήσουσι ψυχάρια. Βλ. ἐπίσης Βίος Λαζάρου Γαληρωτῆ, § 8, σελ. 511: καὶ ὅπου ἡ ἐσπέρα αὐτοὺς κατέλαβεν, εἰσερχόμενοι, εἴτε κόμη ἦν εἴτε ἐμπορεῖον, ἐπῶλεῖ αὐτά.

68. Βλ. π.χ. Κοσμοσώτεια, 96-97.1269-1271. Για τὴν ἐξέλιξη αὐτή, βλ. ἀναλυτικότερα Gerolymatou, *Note sur l'emporion*.

69. Βλ. π.χ. τὸ ξενοδοχεῖον στο ἐμπόριον των Πυλῶν (βλ. παραπάνω σελ. 274) και τὸ λουτρό του ἐμπορίου Μαδύτου στη θρακικὴ χερσόνησο (Gautier, *Pantocrator*, 19.1488-1489).

τυχαίο το γεγονός ότι η μεγαλύτερη συγκέντρωση *ἐμπορίων* παρατηρείται στην οικονομική ενδοχώρα της Κωνσταντινούπολης και κυρίως στην ευρωπαϊκή και την ασιατική ακτή του Βοσπόρου και της θάλασσας της Προποντίδας, καθώς και στον κόλπο της Νικομήδειας⁷⁰. Τα πολυάριθμα αυτά *ἐμπόρια* εξυπηρετούσαν τις αυξημένες ανάγκες ανεφοδιασμού της πρωτεύουσας, ενώ η μεγάλη διάδοση την οποία γνώρισαν ιδίως τον 11ο και τον 12ο αι. συνδέεται πιθανώς με την ανάγκη αποκέντρωσης της Αβύδου, καθώς και με την ανάπτυξη περιφερειακών προς την Κωνσταντινούπολη αγορών⁷¹. Εν τούτοις, η άποψη ότι ο μεγάλος αριθμός τους στην περιφέρεια της Κωνσταντινούπολης συνδέεται ενδεχομένως με την επιθυμία αποφυγής της φορολογίας⁷² προσκρούει στο γεγονός ότι είναι τεκμηριωμένο ότι στα *ἐμπόρια* επιβαλλόταν κανονικά φορολογία επί των συναλλαγών⁷³.

Αυτό που προκύπτει ως συμπέρασμα είναι ότι στο Βυζάντιο υπήρχε σημαντική ευελιξία όσον αφορά στην επιλογή του τόπου και του τρόπου διάθεσης της πρωτογενούς και της δευτερογενούς παραγωγής. Μόνιμες ή περιστασιακές αγορές, σε τακτική ή έκτακτη βάση, λειτουργούσαν εντός των κάστρων ή οργανώνονταν εκτός αυτών, ανάλογα με τις ανάγκες. Ο χώρος γύρω από το λιμάνι, όπου διεκπεραιώνονταν οι μεγάλες συναλλαγές, προσφερόταν για την οργάνωση τέτοιων αγορών. Αντίθετα, μέσα στα κάστρα λειτουργούσαν κυρίως αγορές ειδών που εξυπηρετούσαν συναλλαγές λιανικής. Ωστόσο, είναι πιθανό ότι η δημογραφική και η οικονομική ανάπτυξη είχαν ως συνέπεια την επέκταση της βιοτεχνικής και εμπορικής δραστηριότητας εκτός των τειχών, όπου υπήρχε ελεύθερος χώρος.

---

70. Για τις σχετικές αναφορές, βλ. Gerolymatou, Note sur l'emporion.

71. N. Oikonomides, The Economic Region of Constantinople, ό.π. σελ. 56 σημ. 16, 228-229.

72. Βλ. προηγούμενη σημείωση.

73. Βλ. παραπάνω σελ. 277.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η έλλειψη αριθμητικών δεδομένων δυσκολεύει σημαντικά την προσπάθεια εξαγωγής συμπερασμάτων σχετικά με τη σημασία του εμπορίου στη ζωή των Βυζαντινών. Αναγκαστικά περιοριζόμαστε σε ορισμένες σκέψεις εδραζόμενοι στην εντύπωση που διαμορφώνουμε από τη συνδυαστική μελέτη των πηγών. Στο Βυζάντιο το πολυσυζητημένο ιδεώδες της αυτάρκειας ήταν περισσότερο μια θεωρητική κατασκευή παρά μια πραγματικότητα. Οι Βυζαντινοί αναγκάζονταν, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, να καταφύγουν στην αγορά, προκειμένου να προμηθευθούν ό,τι χρειάζονταν για την κάλυψη βασικών και μη αναγκών τους. Η μορφή του συναλλακτικού μέσου ποίκιλλε, υπήρχαν δηλαδή συναλλαγές σε είδος και σε νόμισμα. Ο Α. Harvey έχει υποστηρίξει ότι η βυζαντινή οικονομία είχε περιορισμένα περιθώρια ανάπτυξης, διότι, παρά τη σταδιακή αύξηση της ζήτησης που παρατηρείται από τον 9ο μέχρι τον 12ο αι., η αρχή της αυτάρκειας ήταν τόσο βαθειά ριζωμένη στους Βυζαντινούς ώστε να βάζει φραγμό στις εμπορικές συναλλαγές¹. Ωστόσο, η αυτάρκεια ήταν απλώς η αναγκαστική λύση, όταν δεν υπήρχε άλλη επιλογή. Η ανάπτυξη της οικονομίας και η αύξηση της παραγωγής οδήγησαν σε σταδιακή υποχώρηση της αυτάρκειας τόσο στην ύπαιθρο όσο και στα αστικά κέντρα. Η βελτίωση της οικονομικής θέσης μεγάλων κοινωνικών στρωμάτων οδήγησε στην αύξηση της κατανάλωσης και συνακόλουθα στην ανάπτυξη του εμπορίου και την εμφάνιση νέων αγορών. Αν τα περιθώρια ανάπτυξης ήταν πράγματι τόσο περιορισμένα, δεν μπορούν να ερμηνευθούν οι επενδύσεις που πραγματοποίησαν οι δυτικοί έμποροι, κυρίως οι Βενετοί, στο βυζαντινό εμπόριο.

Το εμπόριο ήταν στην πραγματικότητα μια υπόθεση που αφορούσε πολύ περισσότερους ανθρώπους από αυτούς που επισήμως ασκούσαν το επάγγελμα του εμπόρου: μικρούς παραγωγούς, βιοτέχνες, αργυραμοιβούς, μεγάλους γαιοκτήμονες. Ο όγκος και η εμβέλειά του διέφεραν ανάλογα με την ιστορική περίοδο. Ο 9ος και ο 10ος αι. διαφέρουν σημαντικά, όσον αφορά στον όγκο των συναλλαγών, από τον 11ο και ιδίως τον 12ο αι. Πρέπει επίσης να έχουμε υπ' όψιν ότι, ακόμη και σε δεδομένη χρονική στιγμή, ο τύπος και ο όγκος των συναλλαγών διέφεραν ανάλογα με τη γεωγραφική ζώνη. Είναι βέβαιο ότι εκχρηματισμένες συναλλαγές και ανταλλαγές σε είδος συνυπήρχαν πάντοτε. Είναι αδύνατο να δεχθούμε ότι κατά το διάστημα από τα μέσα του 7ου μέχρι τις αρχές του 9ου αι.,

1. Harvey, *Expansion*, 186, 196-197.

κατά την περίοδο δηλαδή των «σκοτεινών αιώνων» οι συναλλαγές γίνονταν αποκλειστικά σε είδος, ή ότι τον 11ο και τον 12ο αι. το νόμισμα είχε κυριαρχήσει παντού. Έχει αποδειχθεί ότι η επιλογή του τρόπου πληρωμής κατά τις μεταβιβάσεις ακινήτων δεν ήταν αποκλειστικά συνάρτηση του βαθμού εκχρηματισμού της οικονομίας, αλλά καθοριζόταν σε μεγάλο βαθμό από τις πρακτικές ανάγκες των συναλλασσομένων². Είναι πολύ πιθανό ότι ο κανόνας αυτός ίσχυε και στις υπόλοιπες συναλλαγές, ιδίως στην ύπαιθρο. Πιθανότατα, οι εκχρηματισμένες συναλλαγές ήταν, σε όλες τις χρονικές περιόδους, περισσότερο σημαντικές στην Κωνσταντινούπολη και κοντά στα παράλια σε σχέση με ό,τι συνέβαινε σε άλλες γεωγραφικές ζώνες στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας ή της Βαλκανικής χερσονήσου. Σε αυτές τις περιοχές η διείσδυση του νομίσματος ήταν δυσκολότερη, είτε διότι η κρατική παρουσία ήταν λιγότερο έντονη, είτε διότι οι ευκαιρίες εμπορίου με μακρινότερες περιοχές που προϋποθέτουν την παρουσία νομίσματος ήταν περιορισμένες, είτε, ακόμη, διότι οι συναλλαγές γίνονταν με λαούς μη εξοικειωμένους με τη χρήση του νομίσματος.

Η περίοπτη θέση της Κωνσταντινούπολης οδηγεί συχνά σε λανθασμένες εντυπώσεις σχετικά με τη θέση της επαρχίας στο εμπόριο. Η εικόνα που έχουμε διαμορφώσει εμείς σήμερα και που είχαν οι ίδιοι οι Βυζαντινοί, ιδιαίτερα τον 12ο αι., είναι αυτή μιας αδηφάγου αγοράς, η οποία απομυζούσε τους φυσικούς πόρους της επαρχίας. Η πρωτεύουσα λειτουργούσε ως ένα βαθμό ως αποθήκη αγαθών με προέλευση τόσο το εσωτερικό, όσο και το εξωτερικό, ταυτόχρονα όμως είχε έναν καιρίο αναδιανεμητικό ρόλο, ενώ σε αυτή κατασκευάζονταν και από εκεί εξάγονταν βιοτεχνικά είδη που είχαν υψηλή ζήτηση τόσο στο εσωτερικό, όσο και στο εξωτερικό. Η Βασιλεύουσα αποτελούσε σημείο αφετηρίας ή κατάληξης για τους εμπόρους, οι οποίοι σπανίως διέρχονταν απλώς από αυτή με προορισμό άλλες αγορές. Στην κεντρική θέση της πρωτεύουσας συνετέλεσαν διάφοροι παράγοντες, μεταξύ των οποίων η γεωγραφική της θέση και η κρατική βούληση –ας μην λησμονούμε ότι ο Εύξεινος Πόντος έμεινε ουσιαστικά κλειστός για τους ξένους μέχρι το 1204.

Χωρίς να ισχυρίζομαι ότι η παραπάνω εικόνα είναι παραπλανητική, αυτή αποτελεί τη μία μόνο όψη της πραγματικότητας. Εμπορικά δίκτυα, λιγότερο ή περισσότερο διευρυμένα, λειτουργούσαν επίσης σε επαρχιακό επίπεδο, ασχέτως αν το είδος των πηγών που έχουμε στη διάθεσή μας δεν επιτρέπει να αντιληφθούμε τις πραγματικές διαστάσεις τους. Αρκετές από τις επαρχιακές αγορές είχαν σημαντική βιοτεχνική και εμπορική δραστηριότητα. Η

2. Βλ. Helen Saradi, Evidence of Barter Economy in the Documents of Private Transactions, *BZ*, 88, 1995, 405-418.

αλληλεξάρτηση αγροτικού χώρου και επαρχιακού αστικού κέντρου ήταν στην πραγματικότητα πολύ πιο σύνθετη από ό,τι φαίνεται σε μια πρώτη προσέγγιση. Η αίσθηση αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι η παραδοσιακή διάκριση πόλης και χωριού είναι πλέον παρωχημένη, δεδομένου ότι υπήρχαν διάφοροι τύποι χωριών και ότι τα όρια μεταξύ μιας μεγάλης κόμης και μιας μικρής πόλης δεν είναι πάντα ευδιάκριτα³. Η βιοτεχνική παραγωγή της επαρχίας άρχισε σταδιακά να υπερβαίνει τα όρια της περιφέρειας και να εξάγεται σε μακρινούς προορισμούς. Οι αγορές που κατάφεραν να διαφοροποιηθούν εντοπιζόνταν κυρίως σε θέσεις με καλή δυνατότητα πρόσβασης, δηλαδή σε λιμάνια, ή σε θέσεις που βρίσκονταν πάνω σε σημαντικούς χερσαίους δρόμους. Η ύπαρξη πλουτοπαραγωγικών πηγών και διαθέσιμου αγροτικού πλεονάσματος ή αξιόλογης δευτερογενούς παραγωγής ήταν ένας άλλος καθοριστικός παράγοντας. Οι συνθήκες ασφάλειας ήταν η τρίτη βασική προϋπόθεση της ανάπτυξης των αγορών.

Αυτό που διαφαίνεται από τη μελέτη των πηγών είναι ότι το κράτος δεν είχε ανάμειξη στην ανάδειξη των αγορών, με την έννοια ότι οι συναλλαγές διεκπεραιώνονταν σε τόπους που επέλεγαν οι ίδιοι οι ενδιαφερόμενοι. Ωστόσο, δημιουργούσε τις κατάλληλες υποδομές που στόχο είχαν πρωτίστως την προώθηση των συμφερόντων του. Εξαιρέση αποτελούσαν οι περιπτώσεις εκείνες στις οποίες λόγοι ασφάλειας επέβαλλαν τη διεκπεραίωση των συναλλαγών σε συγκεκριμένη αγορά. Γενικά, το κράτος είχε υιοθετήσει απέναντι στο εμπόριο μια στάση, η οποία κατά κανένα τρόπο δεν μπορεί να θεωρηθεί παρεμβατική. Ο ρυθμιστικός του ρόλος ήταν αρκετά περιορισμένος. Το ενδιαφέρον του εστιαζόταν σε τομείς που άπτονταν στρατηγικών του συμφερόντων, όπως π.χ. η εξασφάλιση επάρκειας σε συγκεκριμένα είδη (πολύτιμα μέταλλα και ναυπηγική ξυλεία) και ο περιορισμός των παραγόντων που μπορούσαν να οδηγήσουν σε κοινωνική αναταραχή (έλλειψη τροφίμων), ενώ απέδιδε ιδιαίτερη σημασία σε είδη όπως το μετάξι, τα οποία συνδέονταν με την άσκηση διπλωματίας. Το εκ πρώτης όψεως ασυτηρό ρυθμιστικό πλαίσιο που είχε επιβληθεί στην αγορά της Κωνσταντινούπολης άφηνε στην πραγματικότητα αρκετά περιθώρια ευελιξίας στα μέλη των συντεχνιών και εν πάση περιπτώσει δεν αφορούσε παρά μόνο στην πρωτεύουσα. Μετά τον 11ο αι. οι περιορισμοί ήρθαν σε μεγάλο βαθμό, ακόμη και στην Κωνσταντινούπολη. Άλλος τομέας του κρατικού ενδιαφέροντος ήταν η είσπραξη φόρων από το εμπόριο, οι οποίοι απέφεραν βεβαίως λιγότερα έσοδα στα κρατικά ταμεία σε σχέση με τους φόρους που αντλούνταν από άλλες δραστηριότητες, όπως η γεωργία ή η κτηνοτροφία. Είναι πολύ πιθανό ότι τον 12ο

3. Είναι το κυρίαρχο σημείο που προκύπτει από τον συλλογικό τόμο *Villages*. Βλ. σχετικά βιβλιοκρισία στο περιοδικό *Βυζαντινά*, 26, 2006, 508, 512 (Μαρία Γερολυμάτου).

αι., παρά τις παραχωρήσεις που είχαν γίνει στους Ιταλούς, τα έσοδα αυτά ήταν σημαντικά αυξημένα σε σχέση με τον 10ο αι. Η επιβολή μάλιστα φορολογίας σε είδη και σε συναλλαγές που μέχρι εκείνη τη στιγμή δεν φορολογούνταν συνέβαλε καθοριστικά στην αύξηση των κρατικών εσόδων από το εμπόριο.

Η στάση αυτή του κράτους μπορεί να συμβάλει στην ερμηνεία του γεγονότος ότι, αντίθετα με τις προτεραιότητες των συγχρόνων κρατών, το μεσαιωνικό Βυζάντιο δεν ενδιαφέρθηκε ιδιαίτερα για την προαγωγή των εξαγωγών του. Το ερώτημα που διατύπωσε γλαφυρά ο W. Heyd για ποιο λόγο οι βυζαντινοί αυτοκράτορες ικανοποιούσαν απλώς τη ματαιοδοξία τους παρακολουθώντας τα ξένα πλοία να πηγαινοέρχονται στην πρωτεύουσά τους και δεν διοχέτευαν μαζικά τα προϊόντα της βυζαντινής πρωτογενούς και δευτερογενούς παραγωγής στη Δύση⁴, αποτελεί αναχρονισμό ενός ιστορικού που ζούσε μέσα στον απόηχο της βιομηχανικής επανάστασης και στον αναδυόμενο καπιταλισμό. Ούτε η οικονομική κατάσταση στη Δύση ήταν ακόμη τέτοια που να επιτρέπει την, θεωρητική, κατάκλιση των αγορών της με βυζαντινά προϊόντα, ούτε άλλωστε υπήρχε μαζική παραγωγή βυζαντινών ειδών πολυτελείας. Το Βυζάντιο αντιλαμβανόταν το εμπόριο πρωτίστως ως ένα μέσο διασφάλισης επάρκειας σε βασικά αγαθά και ως μια δραστηριότητα που εξασφάλιζε τα προς το ζην σε ένα μέρος των υπηκόων του.

Ωστόσο το κράτος συντελούσε, έστω και αν αυτό δεν αποτελούσε πρωταρχική του επιδίωξη, στην ενίσχυση του εμπορίου. Η υποχρέωση καταβολής του βασικού εγγείου φόρου σε χρυσό νόμισμα ήταν αναμφισβήτητα ένα σοβαρότατο κίνητρο ανάπτυξης του εμπορίου. Οι μεγάλες συναλλαγές διεκπεραιώνονταν σε χρυσό νόμισμα, ενώ οι μικρές υποδιαρέσεις συνέφερε να διατεθούν στην αγορά, καθώς η αποθησαύριση χάλκινων νομισμάτων δεν είχε πρακτικό όφελος. Με αυτόν τον τρόπο, η ανάγκη εξασφάλισης του χρυσού νομίσματος ήταν η απαρχή μιας αλυσίδας εμπορικών συναλλαγών. Από αυτή την άποψη, η δραστηκή πτώση της κυκλοφορίας του χάλκινου νομίσματος κατά τους «σκοτεινούς αιώνες» δεν είναι εύκολο να κατανοηθεί δεδομένου ότι σημαντικές συναλλαγές, έστω και σε ειδικές περιπτώσεις όπως τα πανηγύρια, πραγματοποιούνταν σε αυτή την περίοδο. Το κράτος ήταν επίσης ένας μεγάλος καταναλωτής που σε αρκετές περιπτώσεις κατέφευγε στην ιδιωτική παραγωγή για την αντιμετώπιση διαφόρων αναγκών του. Θα πρέπει ωστόσο να είμαστε προσεκτικοί όσον αφορά στην επίδραση που η συγκεκριμένη πολιτική είχε στο εμπόριο, δεδομένου ότι στην περίπτωση αυτή δεν λειτουργούσαν οι νόμοι της ελεύθερης αγοράς.

4. Heyd, *Commerce*, τ. 1, 55-56.

Αν θελήσει κάποιος να συνοψίσει τα χαρακτηριστικά του βυζαντινού εμπορίου τη συγκεκριμένη περίοδο, η ευελιξία είναι ένας εύστοχος όρος. Βιοτέχνες και έμποροι δραστηριοποιούνταν στις πόλεις, αλλά και στην ύπαιθρο. Μικροί παραγωγοί και απλοί πραγματευτές επισκέπτονταν περιοδικές αγορές που οργανώνονταν στον αστικό και περιαστικό χώρο. Μεταπράτες επιδίδονταν στο διαπεριφερειακό εμπόριο, ενώ οι πιο αποφασιστικοί ταξίδευαν σε αγορές του εξωτερικού. Μέχρι τον 11ο αι. το εμπόριο ακολούθησε σταθερή ανοδική πορεία. Ο 12ος αι. προσέφερε την ευκαιρία μιας εντυπωσιακής ανόδου. Το μέλλον ωστόσο υποθηκεύθηκε από το γεγονός ότι ο έντονος ανταγωνισμός που αντιμετώπισαν οι βυζαντινοί έμποροι από τους ξένους, κυρίως τους Ιταλούς, και μάλιστα με άνισους όρους, δεν τους επέτρεψε να εκδιπλώσουν το δυναμικό τους σε μια εποχή που οι γενικότερες οικονομικές συνθήκες ευνοούσαν την επέκταση των δραστηριοτήτων τους εκτός των ορίων του Βυζαντίου. Έχει γραφεί ότι για τη χαμένη ευκαιρία ευθυνόταν κυρίως η νοοτροπία, η οποία δεν ενεθάρρυνε την ενασχόληση με το εμπόριο⁵. Θεωρώ ωστόσο ότι το κύριο βάρος εντοπίζεται στον αδυσώπητο ανταγωνισμό που υφίσταντο οι έμποροι. Σε μια ανοικτή οικονομία όπου αυτό που μετρούσε δεν ήταν ποιος πωλούσε αλλά τι πωλούσε και σε ποια τιμή ήταν λογικό ότι ο βυζαντινός έμπορος είχε περιορισμένα περιθώρια δράσης.

---

5. Lopez, *The Role of Trade*, ό.π. σελ. 36 σημ. 7.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

Δεν περιλαμβάνονται οι όροι Βυζάντιο, Βυζαντινοί, εμπόριο, έμπορος, εμπορεύματα, εμπορικές συναλλαγές, εμπορικές σχέσεις, Κωνσταντινούπολη

- άβάκιον 270
Αβασγία 118, 119
Αββασιδες 92
    χαλιφότο 96, 98, 117, 125, 126, 248, 251
Αβουδύμος, βλ. Μανουήλ
αβυδικός
    βλ. Αμσός, Θεσσαλονίκη,
    Κεφαλληνία
Άβυδος 56, 57, 58, 59, 79, 124, 145, 151, 156,
    204, 205, 209, 272, 278
    τελωνείο 43, 58, 151
Αγαθούπολη 171
αγαρεία, *άγαρεία* 197, 217, 218, 219
αργεία 40, 68, 69
Άγγελιοι 49
    βλ. επίσης Αλέξιος Γ', Ισαάκιος Β'
Άγγλοι 108
Άγιοι Τόποι 123
Άγιος Μάμας, προάστειο Κωνσταντινού-
    πολης 94, 97
αгнаφάριοι 53
αγορά, αγορές 38, 40, 58, 60, 62, 72, 74, 113,
    114, 137, 138, 140, 149, 163, 167, 168, 171,
    178, 197, 198, 202, 203, 206, 228, 233, 265,
    269-270, 276, 278, 279, 280
    προεξάρχοντες τής αγοράς 236-237
αγορπικά προϊόντα 40, 63, 113, 149, 150, 164,
    266
Αγγιάλος 43, 151, 171
Αδραμύττιο 132, 255, 257
    θέμα 132
    provincia 132
Αδριανούπολη 76, 150, 151, 177, 208
    κομμερτιάριος 146, 256
    πανηγύρι 267
    συνθήκη (1190) 203
    τελωνείο 151
Αδριατική 141, 142, 144, 167
άδύνατοι 268
Αζοφική θάλασσα 181, 183
Αθήνα 88, 138, 163, 178
Αθύρα 142, 177
Αθωνίτες
    εμπόριο οίνου 56
Άθως
    βλ. μονές (Λαύρα, Δοχειαρίου), τυπικά
Αιγαίο πέλαγος 44, 56, 79, 86, 90, 128, 129, 138,
    146, 149, 150, 151, 154, 163, 176
άγειομέταξα 70
Αίγυπτος 47, 85, 89, 106, 122, 125, 127, 132,
    138, 148, 149, 156, 189, 249, 250, 251, 252,
    253, 256, 261
    άγύπτικος 85
Αίμος 47, 48
Αίνος 56, 58, 150, 227, 228
άιαχροί 229
αιμαλώτοι 124, 211-212, 248, 269
Άκροα 252
Ακροκόρινθος 277
άλατι 190
Αλεξάνδρεια 100, 111, 123, 140, 157, 158, 168,
    191, 216, 246, 251, 258
Αλέξιος Α' Κομνηνός 48, 61, 102-103, 104,
    105, 142, 189, 193, 202, 207, 209, 210, 234,
    238-239, 276
Αλέξιος Γ' Άγγελος 234, 235
άλμεια 65, 173, 180
    βλ. επίσης ψάρια

- άλευτική* 66
 al-Mamun 44, 96
 Αλμυρός 77, 143, 144, 149, 155, 156, 253, 256, 257
     ἐπισκέψεις 77, 156
 άλογα 83, 174
 αλυκές 180
Αλωπεκές, ἐπίσκεψις 275
άμάλια λινά ψιλά 170
 Αμάφι 59, 100, 101, 142, 189
 Αμάλφιταινοί 100-101, 108
 Άμμαστρις 120, 251
     έμποροι 120
     ωρειάριος 121
 Αμσός 121, 122, 146, 208, 260
     αβυδικός 145
     ωρειάριος 77
 Αμόριο 44, 114, 115, 137, 167
 αμπελοκαλλιέργεια 78, 79, 150
 Αμφίπολη 150
 αμφορείς 40, 41, 78, 79, 109, 124, 127, 168, 173, 174, 175, 176, 177, 180, 182, 183, 271
 Αναστάσιος Α΄ 215
 Αναστάσιος Βιβλιοθηκάριος 187
 Ανδρόνικος Α΄ Κομνηνός 106, 107
 Ανδρόνικος Δούκας 275
 Άνδρος 88, 160, 257
     ὄριον Άνδρου και Καρύστου 160
 ανεφοδιασμός 38, 57, 74-89, 110, 195, 197, 231
 Άνι 47, 117
 Άννα Κομνηνή 104, 252
 anpna 74
 ανταγωνισμός, αθέμιτος 60, 63, 197
 Άντελμος, λατίνος αρχιεπίσκοπος Πατρών 170
άντιανλον 217
 Αντιόχεια 46, 118, 125, 135-136, 238, 255
 Αντώνιος του Νονγοροδ, περιηγητής 109
 Αξιός (Βαρδάρης) 141, 146, 176
άξιωματικός 229
άποκοπή 221
 Απολλωνία 141
 Απολλωνιάδα 75
 Απουλία 81
     βλ. επίσης οίνος
 Άπρος 142
 Άραβες 44, 109, 126, 130, 137, 157
     γεωγράφοι 117
     βλ. επίσης Edrisi, Ibn Hauqal, Ibn Khurradādhbih
 Αράξης, ποταμός 121
 Άργος 163, 169
 άργυρος 134, 174, 193
 αργυροαμβοί 54, 259, 279
 αργυροπράτες 54, 240, 242, 245, 271
 Αρδανούτζι 119
 αριστοκρατία 36, 49, 231, 234
 Αρκαδιούπολη 177
     ἐπισκέψεις 76
 Αρμενία 117, 120, 134
 Αρμενιάκοι
     θέμα 121
 Αρμένιοι
     έμποροι 108, 121, 136
     πλοιοκτήτης 124
 Αρμόσατον 134
 αρνά 67
 Αρσανίας 134
 Άρτζε 117, 120, 134
 αρτοποιεία 61, 64
 αρτοποιοί 60, 61, 64
     βλ. επίσης μάργιτες
άρχιτέκτονες 215
άρχοντες, άρχοντες 218, 227, 228, 234, 235
     εκκλησιαστικοί 226, 230, 231
     κοσμικοί 226
άρχοντικά πρόσωπα 71, 233
άρχοντίκιον 103, 216, 217-218
 αρώματα, αρωματικές ουσίες 93, 111, 114, 115, 131, 208, 227
 αρωματοπράτες 215
     βλ. επίσης μυρσίφοι
 Ασία 72, 85, 90, 96, 117, 120, 121, 125, 134, 181
άστυ, άστικός 232
άσφάλεια 268
άτμοι 229
 Αττάλεια 122, 123-126, 207, 208, 255, 257
     νομιεργάριος Ατταλείας και Κύπρου

- 214
 τελωνείο 124
 Ατταλειάτης, βλ. Μιχαήλ
 Αττική 160
 Αυγουστόπολη 115
 αυλή, αυλές 271, 272
   βλ. επίσης εργαστήρια
 Αυλώνας 141, 142, 202
 αυτάρχεια 230, 279
ἄψεις 221
 Αφρική, βόρεια 247, 259
 Αχρίδα 141, 144
   provincia 143
- Βαγδάτη 92, 96
 Valachia
   provincia 83
 Βαλκανική χερσόνησος, Βαλκάνια 43, 46,
   49, 86, 136, 142, 145, 146, 151, 164, 171,
   172, 175, 176, 177, 178, 208, 255, 280
 Βαλτική θάλασσα 171
 βαμβακερά υφάσματα 53, 70, 88
 βαμβάκι 69, 70, 164, 253
 Βαν, λίμνη 134
 Βάραγγοι 172
βαρδάριος 146
 Βάρδας Σκληρός 45, 46
 Βάρδας Φωκιάς 77
 Βάρις, *οἰκοπροάστειον* 275
 Βάρνα 171
   βλ. επίσης οἶνος
 Βασίλειος Α' ο Μακεδών 45, 129, 169
 Βασίλειος Β' ο Βουλγαροκτόνος 46, 48, 58,
   77, 95, 102, 205
 Βασιλικά 68, 69, 229, 240
   σχόλια 244, 245
 Βασιλική Οδός 151, 177
 βασιλικά κομμάτια
   βλ. Δεβελτός, Μεσημβρία, Οψίκιον,
   Πόντος
 Βασσόρα
 Βελιγράδι 176, 177
 Βενετία (Γαληνοτάτη, δημοκρατία Αγίου
   Μάρκου) 49, 90, 91, 100, 101, 142, 146,
   164, 166, 190, 252, 255, 258
   χρυσόβουλλο (992) 57, 58, 59, 102, 205-
   206, 216
   χρυσόβουλλο (1082) 90, 101, 102-104,
   131, 142, 150, 156, 169, 212, 216, 252, 255
   χρυσόβουλλο (1126) 212, 260
   χρυσόβουλλο (1198) 83, 90, 132, 143, 169,
   177, 219, 220, 254
 Βενετοί 57, 90, 100, 101, 102, 103-105, 127, 131,
   132, 138, 140, 149, 151, 156, 159, 161, 164,
   168, 177, 190, 193, 205, 206, 211, 212, 213,
   220, 246, 249, 252-255, 257, 258, 260-261,
   279
 βενετοκρατία 138
 Βενιαμίν εκ Τουδέλης 88, 111, 148, 156, 160,
   165
βερζάτικον 65
 Βέρροια
   provincia 157
 βεσποπράτες 70, 71, 72, 84, 233, 246, 258
βηλαρική, βλ. κεντούκλα
 Βήρα 142, 150
 Βίγλα 103, 104
 Βιθυνία 74, 77, 78, 86
 Βίος
   αγίου Βιλιβάδου 154
   αγίου Πιράλδου 101
   αγίου Φιλαρέτου 231
   οσίου Κυριλλου του Φιλεώτη 273
   οσίου Λαζάρου του Γαλησιώτη 75
 βιοτέχνες 225, 237
 βιοτεχνία 165, 232
 βιοτεχνικά είδη (προϊόντα) 40, 53, 58, 102,
   109, 110, 113, 120, 137, 140, 147, 164, 169,
   226, 247, 252, 266
- Βλαδίμηρος
   ηγεμόνας Κιέβου 182
   Βούλγαρος τσάρος 145
 Βλάσιος, όσοις 154
 Βλαχέρνες 61
 Βλαχία 172
 Βοδενά (Έδεσσα) 141, 144
 Bozburun 40

- βόθροι* 83
 Βοιωτία 116, 159, 160
 Βόλγας, ποταμός 96, 181
 βοοειδή 67
 Βόρις 94, 145
 Βόσπορος 62, 65, 181, 278
 Βόσπορος (Κερς) 91, 181
 Βουθρωτός 143, 152
 Βουκελλάριοι
     θέμα 121
 Βουλγαρία, βουλγαρικό κράτος 44, 49, 89, 144, 145, 151, 172, 173, 175, 178, 187
     οικονομία 95
     συνθήκη (716) 187-188, 194
     συνθήκη (815-816) 44
     συνθήκη 864(;) 145
     ρωσική εισβολή 46
 Βούλγαροι 44, 94-95, 98, 99, 187-188, 146, 152, 194, 250
 Βουλγαρία του Βόλγα (Μαύρη Βουλγαρία), Βούλγαροι του Βόλγα 249
 βουλωτής 175, 192
 βούτυρο 69, 82
βουργέσιοι 148, 149, 253
 Βρανίτσεβο 176
Βυζάντιοι 215
     βλ. επίσης Κωνσταντινουπολίτες
 βυρσοδέψες 73, 202

 γαιοκτήμονες 49, 76, 132, 178, 199, 200, 226, 230, 231, 260, 273, 275, 277, 279
 γάλα 82
     ξυνόγαλο 54
 γαλακτοκομικά 81, 82-83
 Γαλάτες 73
 Γαληνός 73
 Γαλήσιον 130
 Γάλλοι, έμποροι 148
 Γάλλος, βασιλέας 108
 Γάνος 174
     βλ. επίσης οίνος
 Γενέσιος 234
 geniza Καΐρου 125, 127, 249

 Γένουα 49, 91, 101, 106-108, 161, 189, 234, 255, 256
     χρυσόβουλλο (1169) 91, 93, 107
     χρυσόβουλλο (1192) 107
 Γενουάτες 91, 106, 107, 138, 151, 156, 177, 193, 256, 257
 Γερμανοί 177
     έμποροι 104, 108, 148
 Γερμανός αυτοκράτορας 49, 105, 189, 190, 256
     βασιλέας 109
 Γεωργιανοί 109
 Γεώργιος, όσιος ασκητής 133
γηροκόμοι 274
 Πάφα 123
 Γουλιέλμος Β', Νορμανδός ηγεμόνας Σικελίας 189
 γουναρικά 96, 98, 109, 171, 174, 249
 γουναράδες 53, 61
 Γρηγόριος Πακουριανός 268
     βλ. επίσης τυπικό Θεοτόκου Βαΐκονο
 γυαλί 128, 147
 γυάλινα αντικείμενα 137, 167
     λυχνίες 120
     βλ. επίσης εργαστήρια, υαλόμαξα, υαλουργία

 Δαλματία 48
 Δαμασκός 92
 Δαμέττα 251, 252
 δάνεια, δανεισμός 157, 204, 230, 239-243, 245
     πιστωτές 240, 241, 242
     δανειολήπτες 242, 243
     επιτόκια 47, 240-241
     βλ. επίσης ναυτοδάνειο
 Δανιήλ περιηγητής 123
 Δανηλίδα 169
 Δανισμενίδες 134
 Δαφνοπάτης, βλ. Θεόδωρος
 Δεάβολη 141
     provincia 143
 Δεβελτός 43, 44, 94, 151, 152, 208, 250
     βασιλικά κομμάτια 151

- κομμερζιάριος 152
(Δεβελτού της *Ρωμανίας*) 152
- δεκατεία, 210-211, 218
δεκατεία τῶν οἰναρίων 78, 210, 211, 277
δεκατεία λινοκόκκου 211
- δεκάτη 207
- δεκατισμός 210
- δεκατιστής 212
- δεκατόω-ῶ 210
- δέγματα 54, 72, 73, 172, 182, 188, 249
βόεια *βυρσάρια* 72
βυρσάρια 181
διφθέρια 72
πολυτελή κόνικα 187, 188
βαβυλωνικά καὶ πάρθικα 208
κάστορα 98
- δευσοποιοί 215
- Δημητριάδα 154, 155, 157, 269, 270
- δημητριακά 64
καλλιέργεια 75, 150
- Δημήτριος, άγιος 145
- δημοκρατίες, ιταλικές 35
- δημόσια, κρατικά κτήματα 129, 195, 201
- δημόσιο 79, 129, 216, 221
- δημόσιον, demosion* 139, 216
- διαβατικίον* 218, 219
- διατροφή, είδη 53, 64-69, 74, 77, 102, 110, 179, 189, 201, 219
απαγόρευση εξαγωγής 58, 190, 191
- διβλάττια* 100
- Διδυμότειχο 75, 150, 208
κομμερζιάριος 146, 151
τελωνείο 151
- Δινογέτια 114, 172, 173, 176, 183
- Διοσκορίδης 73
- διπλωματία 38, 187-190
- Δνειπερος, ποταμός 98, 99, 171, 180, 182, 183, 249
- Δνειστερος, ποταμός 171
- Δοβρουτζά 172, 173, 174, 175
- δομέστικοι* 270
- Δορύστολο 172, 174, 175, 208
κομμερζιάριος 175
μητροπολίτης 109
- Δούκας, βλ. Ανδρόνικος
- δουλεμπόριο 124, 205, 248
- δούλοι 98, 109, 124, 171, 181, 204, 212, 225
ἀνδράποδα 245
οἰκέται 244
ψυχάρια 212
- Δούναβης 47, 48, 172, 173, 174, 175, 176
- δρογγάριος τοῦ πλωῦμον* 85
- Δρυινοπούλη 267
- δυναστής* 270
- δυνατοί* 232, 267-268
- Δυρράχιο 141, 142, 143, 144, 164, 202, 215
κομμερζιάριος 142
(Δύσεως καὶ Δυρραχίου) 215
provincia 143
- Δύσις* 162, 214
κομμερζιάριος 142, 162, 214, 215,
(Δύσεως καὶ Δυρραχίου) 215
- δυτικοί έμποροι 110, 251, 279
- Δωδεκάνησα* 205
- Εβραίοι 59, 88, 93, 103, 109, 127, 148, 156, 160, 161, 165, 168, 251, 259
Καραίτες 125
Ραδανίτες 92-93
- Έβρος 75, 177
- Εγνατία 141-144, 147, 149, 150, 152, 153, 157, 169, 215
- Edrisi 118, 157, 171
- έθνη* 57, 99
- έθνικοί* 57
- είδικόν*, βλ. *σέκρετον είδικού*
- εικόνες 139
- Ειρήνη, αυτοκράτειρα 204, 215
- Ειρήνη, σύζυγος Ιωάννη Β' Κομνηνού 275
- έκατοστή* 68, 240
- Εκκλησία, εκκλησία 65, 113, 132, 178, 226, 267, 272, 273
Αγία Σοφία Κωνσταντινουπόλεως 61, 198, 274
Άγιος Ιωάννης Θεολόγος (Έφεσος) 130
Άγιος Μάρκος (Βενετία) 101, 111
εκκλησιαστικά σκεύη 139

- Εκλογάδιον 241
 ἔκστασις *ὑπαρχόντων* 242
 ελαιοκαλλιέργεια, ελαιοκομία 81, 231, 261
 ελαιοστριβείο 244
 Ελλάδα 44, 86, 138, 143, 144, 147, 154, 155, 156, 157, 162, 166, 178, 208
 Ἑλλάς
   θέμα 77, 157, 213
   κοιμημενιάριος (Ἑλλάδος, Πελοποννήσου καὶ Κεφαλληνίας) 153
 Ἑλλησποντος 74
 ἔμβλησις *γεννημάτων* 219
 ἔμβλητικόν 218, 219
 ἔμβολος, ἔμβολος 62, 106
 ἐμπόριον-ἐμπορεῖον 38, 74, 113, 276-278
   βλ. ἐπίσης Ἐφεσσος, Κοίλα, Κόρινθος, Μάδντος, Πύλες, Τραπεζούντα
 ἐνδύματα 69, 82
   πολυτελή 159, 259
   βλ. ἐπίσης *ἑσθῆτες*
 ἐνθήκη 243, 246, 259
 ἐνοικιαῖα 226
 ἐνοίκιον 219, 275
 ἔντμοι 231
 ἐξαγγελισταί 217
 ἐξάματον, *exsamtum* 170
 ἐξάφολλις 103, 216, 218
 ἐξεμβλητικόν 218, 219
 ἐξκουσσεία 209, 210, 219, 221
   βλ. ἐπίσης πλοία
 ἐξκουσσεύομαι 210
 ἔξωθεν *ἐπιδημοῦντες* 56
 ἔξωθεν *ἐρχόμενοι* 56
 ἐξώνησις 170, 201
 ἐξωτικοί, *extranei* 56, 57
 επαρχία 43, 53, 55, 56, 57, 59, 73, 87, 88, 110, 192, 216, 234, 247, 270
 Επαρχικό Βιβλίον 35, 38, 45, 53-55, 59, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 73, 77, 83, 87, 88, 116, 120, 148, 150, 225, 226, 227, 232, 233, 247, 270
 ἐπαρχος 54, 58, 64, 68, 69, 71, 73, 192, 233, 270, 275, 281
   βλ. ἐπίσης Θεσσαλονίκη, Νίκαια, *σέκρετον* του ἐπάρχου
ἐπισκέψεις 75
   βλ. ἐπίσης Ευσεβίου (τα αγίου), Αλμυρός, Αρκαδιοῦπολη, Λοπάδιο, Μεσσήνη, Τζουρουλόν, Χοιροβάκχοι
ἐπιτηρηταί 270
ἐπιτηρηταί τῆς θαλάσσης 217
ἐπόπται 270
ἐποχαί 66
 εργασία 113, 180, 266
 εργαστήρια 40, 60-62, 63, 101, 103, 225, 244, 270-272
   αυτοκρατορικά (*ἐργοδόσια*) 161, 165, 192
   βεσπιοπρατικά 71
   κεραμεικῆς 79, 166, 169, 174, 180, 183
   μεταξωτών (σηρικαίων) 160, 161, 164-165, 192, 233
   μυρνεϊκά 61
   σαπυνοπρατικά 73
   υαλουργίας 147, 167
ἐργαστηριακοί 235
ἐργοδόσια, βλ. εργαστήρια
 Ερρίκος Δ' 100
ἐσθήματα 85
ἐσθῆς συνηρικῶς 208
ἐσθῆτες 187
 ευναγεῖς οἴκοι 200
 Εύβοια 160
 ευνούχοι 209
 Εύξεινος Πόντος 43, 48, 56, 78, 90, 91, 111, 118, 119, 121, 151, 171, 172, 174, 175, 180, 181, 182, 183, 189, 248, 260
 Ευρασία 36, 146, 181, 182, 208, 249
 Ευρώπη 78, 86, 146, 171, 172, 174, 175, 208, 252, 267, 280
 Ευσεβίου (τα αγίου)
   ωρειάριος 75
 Ευστάθιος, αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης 148, 230
 Ευστάθιος Ρωμαῖος 241
 Ευφράτης 134
 Ευχάτα
   πανηγύρι 82, 266

- Έφεσος 113, 123, 129-131
ἐμπόριον 277
 πανηγύρι 130-131, 204, 266
- ζώα 67, 81-82, 83, 137, 172, 231
 μεταφορικά και καματηρά 59, 83
 εξωτικά 208
- Ζωή, αυτοκράτειρα 237
- Ζωναράς, βλ. Ιωάννης
- ἡμίαντα* 155
- Ἡπειρος 142, 143
- Ἡράκλεια Θράκης 142, 177
 ωρειάριος 75
- Ἡράκλεια Πόντου 120, 122
- Ἡράκλειο 139
 βλ. επίσης Χάνδακας
- Θαύματα
 αγίου Δημητρίου 74
 αγίου Ευγενίου 119
 αγίου Θεοδώρου 246
 αγίου Νικολάου Μύρων 126
- θέμα* 235
 θεματικός στρατός 235
 βλ. επίσης Αδραμίττιο, Βουκελλάριοι, Ελλάδα, Θρακηῖοι, Μαϊάνδρος, Μύλασα και Μελανούδιο, Νικόπολις, Οφίκιον, Παφλαγονία, Πελοπόννησος
- Θεοδόσιος Γ' 188
- Θεοδοσιούπολη 46, 117, 120, 251
- Θεοδώρα, σύζυγος Θεοφίλου 229, 234
- Θεόδωρος Βαλασμιών 55, 240
- Θεόδωρος Δαφνοπάτης 78
- Θεόδωρος Στουδίτης 209, 215, 230
- Θεόδωρος Τήρων, άγιος 267
- Θεοφάνης 130, 204, 209, 236, 241
- Θεόφιλος 43, 44, 96, 163, 179, 229, 230, 234, 235
- Θεσσαλία 77, 157
- Θεσσαλονίκη 44, 88, 95, 114, 116, 141, 142, 143, 144-149, 150, 152, 153, 156, 157, 158, 160, 164, 165, 176, 208, 227, 250, 257
 αβυδικός 122
 έπαρχος 116
 κομμερκιάριος 145, (Θεσσαλονίκης και Κεφαλληνίας) 153, (Νικοπόλεως και Θεσσαλονίκης) 153
 πανηγύρι 148, 250, 266
 τελωνείο 151
 βλ. επίσης νομισματοκοπείο
- Θήβα 48, 87, 88, 140, 143, 148, 149, 157, 158-161, 164, 166, 178, 193, 253
 βλ. επίσης Stives
- Θίσβη, βλ. Καστόριον
- Θράκη 62, 74, 75, 76, 77, 82, 86, 150, 151, 177, 257
 θέμα 214
 κομμερκιάριος Θράκης και Μακεδονίας 214
- Θρακηῖοι, θέμα 129
- θύρες (ναών Ιταλίας) 111-112
- Ιβηρία 119
- Ιβηρική χειρσόνησος 148
- Ibn Khurradādhbih 180
- Ibn Fadlān 249
- Ibn Hauqal 126, 134
- Igor, ηγεμόνας Κιέβου 97
- Ιεριχώ 143
- Ιερό 43, 56, 57, 90, 181, 204, 209, 272
 κόμης 181
- Ιερό Παλάτιο 61
- Ιερουσαλήμ
 λατινικό βασιλείο 256
- Ικόνιο 114
 σουλτανάτο 132, 250
- ιμάτια κονκονλάρικα*, βλ. *κονκονλάρικα*
- ιμάτια λωρωτά μεταξωτά* 85
- Ινδική 120
- ινδικοτήνη 191
- Ίος 138
- Ιουλιανού λμιάνη 77, 82
- Ιουστινιάνειος κώδικας 240, 241
- Ιουστινιανός Α' 53
- Ιράν 117

- Ισαάκιος Β' Άγγελος 104, 105, 106, 107, 156, 203, 210, 234
 Ισαάκιος Κομνηνός 76, 150, 228, 269
 Isaacca 172
 Ισαυρία 122, 123
 Ίσαυροι, δυναστεία 43
 Ισλάμ 70, 85, 92, 96, 100, 118, 121, 208, 252
 Ισπανοί έμποροι 148
ίστουρογούντες 215
Ίστρος 148
 Ιταλία 100, 141, 142, 148, 152, 153, 155, 160, 178
     κάτω Ιταλία 43, 76, 158
 Ιταλοί 35, 61, 62, 89, 94, 100, 107, 125, 148, 149, 155, 156, 189, 199, 211, 252-253, 257, 258, 259, 260, 261, 282
 Ιτίλ 96, 249
 ιχθυοπράτες 65-66, 67
 ιχθυόσκαλες 65
 Ιωάννης Α' Τσιμισκής 47, 124, 100, 173, 211
 Ιωάννης Β' Κομνηνός 48, 212, 217, 260, 275, 277
 Ιωάννης Ζωναράς 234, 235
 Ιωάννης Καμινιάτης 146, 147
 Ιωάννης Κίνναμος 149, 190
 Ιωάννης Μαυρόπουλος 82
 Ιωάννης ο Θεολόγος, ευαγγελιστής 130
 Ιωάννης ο Ξένος 139
 Ιωάννης ο Ορφανοτρόφος 77, 95
 Ιωάννης Τζέτζης 109, 133, 175
 Ιωσήφ, κομμερσιάντης Νικοπόλεως και Θεσσαλονίκης 153
 Ιωσήφ Λαζαρόπουλος, μητροπολίτης Τραπεζούντας 117

 Καζαχία 119
 Κάρο 125, 127, 251-252
 Κασάφεια 47, 114
 Καλαβρία 87, 160
 Καλλίνικον 92
 Καλομόδιος 259
 καμελανκάδες 148
 Καμινιάτης, βλ. Ιωάννης Καμινιάτης

 Κάνινα 143
κανίσκιον 103, 216, 217, 221
 καπηλεία, *καπηλεία* 68, 271
 κάπηλοι 68, 69
 Καππαδοκία 86, 213
 καρβάνια 46, 134, 136
 Κάραθος 138
 καρποί (αποξηραμένοι) 174
 Καρς 117
 Κάροστος
     ὄριον Άνδρου και Καρύστου 160
 Κασπία θάλασσα 65, 117, 121
 Καστελλόριζο 128
 Κατοριά 144
     provincia 143
 Καστόριον 161
 κάστρο 113, 277, 278
     Αρδανούτζι 119
     Δούναβης 174
     Δυρράχιο 142
     Θεσσαλονίκη 271
     Χρυσούπολη 150
 καταρτάριοι 84, 246
 καταστήματα 130
καταλλακτικά τραπέζια 272
     βλ. επίσης αργυροαμοιβοί
κατατόπιον 105, 198, 200, 273, 274, 276
 κατεπανίσιον
     βλ. Κίτρος
 Κατωπικά 157
 Catodica 157, 159
 Καύκασος 118, 119
 Κάουστρος, ποταμός 129
 Κεγχερές 154, 166
 Κεκαυμένα 242-243, 269
κεκωλυμένα (κωλυόμενα) 191-192
κεντούκλα 63
     κέντουκλον 63
 κεραμεική 40, 78, 138, 140, 148, 158, 162, 164, 167, 168, 169, 176
 κεραμικά αντικείμενα 113, 114, 253
 εφυλαγμένα 40, 115, 128, 143, 158, 163, 166, 173, 176
 αδρεγχάρακτα (*incised sgraffito ware*)

- 128, 158
 γραπτά 158
 εγγράφατα (*sgraffito ware*) 128, 140, 166-167, 173
 επιπεδόγλυφα 158
 λεπτεγγράφατα (*fine sgraffito ware*) 155, 158, 166-167
 από λευκό πηλό (*white ware*) 94, 100, 163, 164, 166, 168, 169, 173, 182
 πολύχρωμα από λευκό πηλό 139
 με λευκό επίχρυσμα 166
zeuxippos ware 158
 ισλαμικά εφραλωμένα 127, 164
 βλ. επίσης αμφορείς
- Κερασούντα 89, 122
 κεράτιο 66, 83, 95, 241
 Κεράτιος 61, 62, 65, 67, 104
 κέρδος 196, 197, 198, 226, 230-231, 232, 238, 243, 244, 246, 259
 αρτοποιών 64
 ιχθυοπρατών 66
 μακελαρίων 67
 σαλδαμαρίων 69
 αισχροκέρδεια 195, 198, 203, 227
 κερδοσκοπία 196, 232
- κερί, *κηρία*, *κηρός* 73, 74, 98, 172, 174, 181, 182, 188
- Κέρκυρα 143, 215
 βλ. επίσης *Curfum*
- κεφάλαια 60, 239, 241, 243, 244, 245, 259
κεφάλαιον 210, 221
- Κεφαλληνία, Κεφαλονιά 146
 αβυδικός 122, 145
 κοιμερτζάριος (Ελλάδος, Πελοποννήσου και Κεφαλληνίας) 153, (Θεσσαλονίκης και Κεφαλληνίας) 153
 κηρουλάριοι 61, 225, 236
 κηροπώλες 202
- Κίβρο 90, 95, 182, 249
 βιοτεχνία 109
 κράτος 78, 98, 172, 174, 182, 191
- Κιλικία 46, 213
 Κίνα 86
 Κίνναμος, βλ. Ιωάννης
- Κίος 74
 Κιρκασία 119
 Κιρκάσιοι, -ες 118, 119
 Κίτιο 126
 Κίτρος 157, 158
κατεπανίκιον (*catepanikium*) 157
 βλ. επίσης *Lo Ketro*
- Κλανδιούπολη 120
κογγυλεντές 116, 165
 Κούλα 78-79
εμπόριον 78, 277
κοινωνία 243-246, 259
κοινωνός 243-245
colleganza 164, 252, 258
 κολλυβιστές 239
 κόμης, βλ. Ιερό
- commenda* 111, 245
κοιμερκενέω, -ομαι 93, 200, 212
 κοιμερτζάριος 86, 145, 205, 208, 212, 213-215
 βλ. επίσης κοιμερτζάριος
 Αδριανουπόλεως, Αττάλειας και Κύπρου, Δεβελτού, Δεβαλτού της Ρωμανίας, Διδυμοτείχου, Δορυστόλου, Δύσεως, Δύσεως και Δυρραχίου, Ελλάδος, Πελοποννήσου και Κεφαλληνίας, Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκης και Νικοπόλεως, Κορίνθου, Κρήτης, Θράκης και Μακεδονίας, Πρεσθλαβίτζας, Σελευκείας, Σινώπης, Χαλδίας, Χερσώνος, Χριστουπόλεως
- κοιμερτζάριος της *ἀποθήκης* 195
 βλ. επίσης κοιμερτζάριος της *ἀποθήκης*
 Μεσημβρίας, Παφλαγονίας, Ονωριάδος και της Παράλου του Πόντου
- κοιμέριω, *κοιμέριον* 43, 93, 103, 105, 106, 107, 118, 119, 130, 131, 135, 204-215, 218, 220, 256, 258
- commerc(h)larü* 206
- Κοιμηνοί 48
 βλ. επίσης Αλέξιος Α', Ανδρόνικος Α', Άννα, Ισαάκος, Ιωάννης Β', Μανουήλ Α'
- condominium 126
 Κορινθιακός κόλπος 154, 159, 162

- Κορίνθιοι 154
 Κόρινθος 48, 88, 89, 116, 128, 138, 140, 149,
 152, 153, 154, 155, 157, 158, 159, 161-167,
 168, 169, 178, 214, 253, 271
ἐμπόριον 277
 κομμερκαίριος 214
 Κορώνη 169
 Κοσμάς, κομμερκαίριος 144, 146
κουκουλάρινα 85
 κουκουλίνα 84
 Κουμάνοι 109, 182, 250
 κουρατορεία 134
 κουράτωρ 274
 κουράτωρ, μέγας 274
κοῦρσον 269
 Κραίου πέρασμα 248
 κρασί 68-69, 77-80, 109, 111, 124, 127, 128,
 147, 174, 177, 190, 191, 201, 209, 234, 257,
 271
 φορολογία 78, 210-211
 βλ. επίσης *δεκατεία τῶν οἰναρίων*,
 οινεμπόριο, οίνος
 κράτος 36, 38, 54, 57, 59, 60, 63, 66, 64, 68, 71,
 73, 74, 85, 93, 110, 116, 132, 156, 178, 190-
 203, 207, 211, 216, 218, 225, 233, 241, 273,
 275, 281
 βλ. επίσης ανεφοδιασμός,
 διπλωματία, φορολογία
 κρέας 65, 66, 67, 196, 219
 χοιρινό 67
 παστό 67, 69
κρεοπάλα 215
 βλ. επίσης μακελλάριοι
 Κρήτη 44, 45, 49, 86, 138-140, 253
 κομμερκαίριος 139
 οικονομία 139
 τελωνείο 139, 140
 βλ. επίσης οίνος, τυρί
 Κρητικός, Κρητικοί 133, 139
 κριθάρι 64, 218, 227
 Κριμαία 40, 121, 171, 180
 Κρούμος 152, 187
 κτηνοτροφία 82, 231
 κτηνοτροφικά είδη 63, 82, 234
 οικονομία 137
 κτηνοτρόφοι 113
 Κυκλάδες 205
κυλισταρεία 58, 192
 Κύπρος 45, 49, 86, 122, 123, 126-127, 140
 κομμερκαίριος Ατταλείας και Κύπρου
 214
 Curfum 143, βλ. επίσης Κέρκυρα
 Κύρος, ποταμός 121
κομέρκιν, *κομέρκια* 204, 209
 Κωνσταντία (Κύπρος) 123
 Κωνσταντίνος Ε' 204
 Κωνσταντίνος ΣΤ' 130, 204
 Κωνσταντίνος Ζ' Πορφυρογέννητος 65, 72,
 81, 96, 116, 119, 121, 131, 176, 181, 193,
 201, 248
 Κωνσταντίνος Η' 58, 102, 205
 Κωνσταντίνος Θ' Μονομάχος 237
 βλ. επίσης τυπικά (Άθως)
 Κωνσταντίνος Γ' Δούκας 237
 Κωνσταντινουπολίτες 109, 111, 139, 259
 βεσποπράτης 246
 έμποροι 235, 261
 κουτιά, κατασκευαστές 202
 Κωπάριον 107
 Κως 123, 154
 λάδι, *έλαιον* 69, 77, 80-81, 111, 132, 150, 158,
 168, 169, 191, 201, 209, 227, 228, 245,
 253
 Λαζαρόπουλος, βλ. Ιωσήφ
 Λάζαρος ο Γαλιλαιώτης, όσιος 124, 236
 λαθρεμπόριο 100, 120, 200, 214, 236
Λαμία 76, 77
ώρειον 77
 Λάμος, ποταμός 248
 Λαοδίκεια 255
 Λάρισα 152
 Λατίνοι 109
 λαχανικά 54
 λαχανοπώλισσα 63
λειτουργία 197
 βλ. επίσης αγγαρεία

- Λέσβος, Μυτιλήνη 122, 123, 129, 133
 βλ. επίσης οίνος
- Λεωμικέλλου αγορά 61
- Λέων Γ' ο Ίσαυρος 195
- Λέων Διάκονος 45, 232
- Λέων Ε' ο Αρμένιος 44, 100
- Λέων ΣΤ' ο Σοφός 72
- Λέων μητροπολίτης Συνάδων 82
- Λέων Φωκάς 232
- λίθοι, πολύτιμοι 208
- λίμνια 80, 129, 138, 147, 159, 218, 252, 254, 255, 272, 276, 278, 281
- λιμενάριοι 217
- λιμνιατικόν 103, 216, 218
- λίνα 63, 69, 70, 88-89, 94, 95, 118, 122, 135, 150, 170
- λίναρι 69, 70, 88, 89, 114, 126, 164, 253
- λινόκοκκος 211
- λινομαλοτάρια 169
- Λιουτπράνδος 100, 192
- λίπος, ζωικό 73, 74
- λιτανεία
 Θεοτόκου Οδηγήτριας 62, 63
- λίτρα, λογαρική 68
- λίτρα (χρυσού) 105, 131, 135, 139, 187, 204, 236, 240
- Λογγοβαρδία
 θέμα 59
- Λογγοβάρδοι 108
- Lo Ketro 157
 βλ. επίσης Κίτρος
- Λοπάδιο 75
έπισκέψεις 75
ξενοδοχείον 274
 ωρειάριος 75
- Λουδοβίκος ο Ευσεβής 96
- λουτρό 276, 277
- Λυδία 130
- Λυκία 122
- λυχνάρια 137
- λωροτόμοι 73, 197, 202
- μάγραπες 64
- Μαγνησία του Σιπύλου 130
- Μάδυτος
έμπόριον 277
- μαθητευόμενοι 225
- Μαϊάνδρος ποταμός 129
 θέμα 132
 provincia 132
- Μαίρανο, αδελφοί 132
 βλ. επίσης Romano Maïrano
- Μακεδονία 77, 79, 86, 88, 142, 143, 150
 θέμα 214
 κομμεργάριος Θράκης και Μακεδονίας 214
- μακελλάριοι 61, 66, 67, 68, 82
- Μάκρη Θράκης 142
- Μάκρη Μικράς Ασίας, βλ. Τελμησός
 κόλπος Μάκρης 123
- μαλακατάριοι 54, 73
- μαλλί 69, 82, 113, 114
 αίγιο 70
- μάλλινα υφάσματα 53, 70, 147
 βλ. επίσης *λινομαλοτάρια*, *άμάλια λινά ψιλά*
- μανδάτορες 270
- Μάνη 81, 158, 168
- Μανουήλ Αβούδιμος 148
- Μανουήλ Α' Κομνηνός 48, 104, 107, 156, 161, 190, 202-203, 253, 256
- Μαντζικέρτ 47
- Μάρκος, εναγγελιστής 100
- Μαρώνεια 142
- μαστίχα 126, 133, 249
- Ματράχα 91
 βλ. επίσης Τμουτοροκάν
- Μαύρηξ 122, 238, 270
- Μαυριανού, τα
ξενοδοχείον 273
- Μαυρόπου, βλ. Ιωάννης
- Μέγιστες Καμάρες 65
- Μεθώνη 153, 154, 155, 168, 169, 214, 257
όριον Πατρών και Μεθώνης 169
- Μελανούδιον
 θέμα 132, 133
 provincia 132
- μέλι 69, 74, 94, 95, 98, 174
- Μελιτηνή 46, 134, 251

- Μέση 60, 61, 62, 270
 Μεσημβρία 94, 151
   βασιλικά κοιμητήρια 15
   γενικοί κοιμητήριοι ἀποθήκης 151
 Μεσόγειος 46, 90, 100, 111, 112, 127, 135, 137,
 140, 157, 162, 189, 248, 256
 μέσοι 235
   μέση τύχη 236
 Μεσοποταμία 46
   δούκας 135
   θέμα 134, 135, 208
   στρατηγός 134, 135
 Μεσσήνη
   ἐπισκέψεις 76
 μέταλλα 147, 197
   πολύτιμα 190, 191, 193-194
   πολύτιμα μέταλλα (αντικείμενα) 135,
 169
   μεταλλικά αντικείμενα 113, 114
   μεταλλοτεχνία, είδη 111
   μεταλλωρυχία 194
 μετάξι 208, 246, 275, 281
   παραγωγή, σρητροφία 86-87, 126, 159,
 160, 161, 165, 178, 233,
   εμπόριο 59, 84-85, 86, 87-88, 127, 135, 195,
 225, 232, 233
   περιορισμοί διακίνησης 58-59, 116, 197
 μεταξοπράτες 68, 84, 85, 246
 μεταξουργία
   βλ. μεταξωτά παραγωγή
 μεταξωτά υφάσματα και ενδύματα 95, 101,
 111, 114, 147, 169, 170, 188, 208, 227, 246,
 249, 252, 253
   παραγωγή 71, 84, 88, 115, 148, 159-160,
 161, 164-165, 170, 178, 193, 233
   βαφή 70, 84, 160, 161, 165, 191
   εμπόριο 71-72, 88, 94, 100, 118, 125, 135,
 161, 165, 174, 225, 232, 233
   έλεγχος διακίνησης 58-59, 71, 191-193,
 233
   εισαγωγή από το εξωτερικό 71-72, 85-86,
 232-233
 Μέτρος 246
 μέτρο, θαλάσσιο 68
 migliaio 168
 Μικρά Ασία, μικρασιατική χερσόνησος 43,
 44, 47, 48, 49, 74, 76, 78, 81, 86, 114, 123,
 127, 130, 132, 133, 136, 137, 154, 178, 236,
 255, 274, 280
   ἐπισκέψεις 76
 Μίλητος 113, 123, 129, 130
 Μίλιο 60, 61
 μιλιάρσιο, βλ. νόμισμα
 μίνα (mena), μονάδα μετρήσεως 68
 Μισχία 119
 μιᾶτον 57, 87, 93, 94, 104, 219, 273, 275
 μιωτής 192
 Μιχαήλ Ατταλειάτης 198, 199, 200, 201, 209,
 220, 247, 274
 Μιχαήλ Α΄ Ραγκαβές 188
 Μιχαήλ Γ΄ 129
 Μιχαήλ Δ΄ ο Παφλαγόνας 47
 Μιχαήλ Ε΄ ο Καλαφάτης 229, 237
 Μιχαήλ Ζ΄ Δούκας 200
 Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος 50, 212
 Μιχαήλ Ψελλός 237
 Μόγλενα
   provincia 143
 μόδιος, μονάδα μετρήσεως 64, 127, 199
 μόλυβδος 147
 Μολυσός
   provincia 143
 Μονεμβασία 153, 154, 214
 μονές 76, 79, 129, 198, 200, 266, 275
   εμπόριο 226-227
   Αγίου Γεωργίου, λατινική (Αλμυρός) 156
   Αγίου Ιωάννου Θεολόγου (Πάτριος) 58,
 210, 217, 227
   Αγίου Νικολάου, λατινική
   (Κόρινθος) 164
   Βλαχερνών (Άγρια) 63
   Γηροκομείου (Πάτρα) 170
   Δοχειαρίου (Άθως) 272
   Θεοτόκου (Bačkovno) 75
   Θεοτόκου (τα αγίου Ευσεβίου) 75
   Cluny 170
   Θεοτόκου Κοσμοσώτειρας (Βήρα) 150,
 228, 269

- Μεγίστης Λαύρας (Άθως) 209-210, 217, 220
 Monte Cassino 100, 111
 Μυριοκεφάλων (Κρήτη) 139, 140
 Παντοκράτορας 275, 277
 Ρωμανού, κυρού (Μυρέλαιον) 226
 Τιμίου Προδρόμου (Θεσσαλονίκη) 271
μονή 219, 275
μονιτάριος 229
 Μοράβας, ποταμός 176
 Μοσυνόπολη 142
 μουσουλμάνοι 93, 104, 108, 124, 170, 207, 247, 249, 275
 Μοψουεστία 255
 Μπάρι 59, 252
 μπαχαρικά 92, 111, 188, 208, 249
 Μπουχάρα 117
 Μύλασα
   θέμα 132, 133
   provincia 132
 Μύρα 122, 123, 126, 129
   ωρειάριος 129
 μυρμηόφι 61, 271
 Μυριοκέφαλο 48
 Μυσοί 148
μυστικός 235
 Μωρέας 170
 Μωρόκαμπτος 159
- Ναϊσός 176, 177
 νανάγια 40
   βλ. επίσης Bozburun, Καστελλόριζο, Πελαγώνησος, Serçe Limani
 ναύκληρος 43, 75, 154, 155, 197, 204, 218, 230, 236, 241
 ναύλος 155
navium 217
ναυωτικόν 217, 221
 Ναύπακτος 152, 153
 ναυτοδάνειο 111, 156, 240, 241, 245
 Νεαρά 44, 45, 72, 211, 232, 238
 Νεμάνια, βλ. Στέφανος
 Νεόκαστρον 269
 Νεώριο 65
- Νίκαια 78, 81, 114
   έπαρχος 116
 Νικητάς Χωνιάτης 106, 165, 239
 Νικητάς Ωροφίας 81
 Νικηφορίτζης 75, 198, 211, 220
 Νικηφόρος Α' 204, 205, 236, 241
 Νικηφόρος Β' Φωκάς 46, 137, 138, 193
 Νικηφόρος Βρυέννιος 238
 Νικομήδεια, κόλπος 74, 278
   ξενοδοχείον 274
 Νικόπολη Ηπείρου 153
   θέμα 153
   κοιμερικήριος Νικοπόλεως και Θεσσαλονίκης 153
 Νικόπολη Νέστου 153
 Νικόπολις
   θέμα 153
 Νονιόδιπυμ 175, 192
 νοθεία 74, 218, 225, 236
 νομάδες 247
   βλ. επίσης Πετσενεγόι, Τουρκομάνοι
 νόμισμα 36, 39, 43, 280
   χρυσό 44, 48, 64, 66, 67, 68, 71, 95, 99, 124, 130, 133, 146, 192, 199, 205, 236, 242, 243, 246, 265, 282
   υπέρπυρο 168, 203, 235, 258
   μυλαρίσιο 66, 99
   dirham 99, 124(?)
   γερμανικό μάρκο 203
   χάλκινο (φόλλεις) 66, 130, 163, 172, 282
   ανώνυμοι φόλλεις 99, 136
   τεταρτηρά (μειωμένου βάρους) 158
   εμίρηδον Κρήτης 138, 163
   νομισματικά ευρήματα 46, 99, 158, 167, 172, 179, 251
   θησαυροί 45, 172
   κυκλοφορία 39, 44, 45, 46, 115, 163, 167, 172, 179
   υποτίμηση 47, 48, 199, 200, 243
 νομοματοκοπεία 39, 163
   Θεσσαλονίκης 39
   Κωνσταντινούπολης 39
   Σικελίας 179
   Χερσώνας 179, 182
 Νόμοι Ιουλιανού Ασκαλωνίτη 60

- Νόμος Ροδίων Ναυτικός 244
 Νορμανδοί 49, 149, 158, 159, 189, 256
     επιδρομή 1147 159, 161, 164-165, 277
 Ντέβολι, ποταμός 141
 Nufāru 172
 Ντον, ποταμός 65 , 96 , 183
- Ξάνθεια (Ξάνθη) 142
 Ξενοδοχείον 198, 273-275, 276, 277
     βλ. επίσης Λοπάδιο, Μαυριανού (τα),
     Νικομήδεια, Πύλες, Σαγγάριος
 Ξυλεία 249
     κατασκευαστική 219
     καύσιμη 219
     ναυπηγική 100, 191, 219
xylocalamī 216
ξύλοκάλαμον 103, 216
- οθωνιοπράτες (*l. ὀθωνιο-*) 63, 69, 70, 95, 239
οἰκίος 232, 234
οἶκος 70, 196, 227
 οικονομία 36, 37, 43, 45, 46, 55, 110, 112, 136,
     168, 178, 195, 199, 213, 237, 240, 241, 253,
     279
 οικοτεχνία, προϊόντα 62, 63, 70, 71, 88, 226
 οινεμπόριο 68, 211
 οινέμπορος 69
οἶνοπράτα 215
 οἶνος, *οἶνος* 110, 112, 219, 227
     Απουλίας 111-112
     Βάρνας 80
     Γάνου 79, 100
     Κρήτης 79, 80, 138, 139
     Λέσβου 80, 133
     Μακεδονίας 79
     Νίκαιας 78
     Ρόδου 80
     Σάμου 79, 80, 133
     Τρίγλειας 78
     Χίου 80, 133
 οινοχόες 177
octava 204
 Όλγα 98
- Oleg, ηγεμόνας Κιέβου 99
ὄλοσηρικοπράτης 84
 Ομεΰάδες 92, 207
 Ομουρτάγ, Βούλγαρος ηγεμόνας 44
 Ονωριάδα
     κομμωριάρχος της ἀποθήκης
     Παφλαγονίας, Ονωριάδος και της
     Παράλου του Πόντου 121
 ὄπλα 100, 190, 191, 219
 Οπτίματοι
     θέμα 75
 Orcu 107
ὄρμοι 129
 ὄσπρια 133, 201, 219
 Ὀστροβο, λίμνη (Βεγορίτιδα) 141
 Οτράντο 79, 166
 Ουγγαρία 48, 49
 Ούγγροι 179, 181
 Ούζοι 181
 Ουράλης, ποταμός 181
 Οφίκιον
     βασιλικά κομμέτρια 121
     θέμα 129
- Παβία 101
πάκτον 103, 216, 217, 221
πακωνάριοι 217
Păcuil lui Soare 172
 Παλαὸ Ρωσικὸ Χρονικὸ 95, 174
 Παλέριμο 159
 Παλαιστίνη 123, 127
 Παμφυλία 122, 123
 πανδοχείο, *πανδοχεῖον* 273, 274
 πανηγύρια, *πανηγυρίς* 37, 38, 82, 163, 202,
     226, 242, 246, 250, 265-269, 282
     ζωοπανηγυρίς 82
     δεσπότης τῆς πανηγύρεως 267, 268, 209
     φορολογία 204, 209
     βλ. επίσης Ευχήατα, Ἐφεσος,
     Θεσσαλονίκη, Σπάρτη, Στενίμαχος,
     Τραπεζούντα, Χώνες
 πανηγυριστές 268, 269
πανία ῥασαικά 226
 Πάνομος 74

- παραθαλασσίτης 210, 217
     ἀντιπρόσωπος 217
passagium 219
 Πάταρα 122, 123
 Πάτρα 88, 152, 153, 163, 169-170, 214
     ὄριον Πατρῶν καὶ Μεθώνης 169
 Πατριάκος κόλπος 154
 Παφλαγονία 77
     θέμα 121
     κοιμηριακῶς *ἀποθήκης* 121
pedagium 219
 Πείρα 226
 Πειραιᾶς 154
 πειρατές-πειρατεία 238, 269
     βλ. ἐπίσης πλοία (*νῆες πειρατικά*)
 Πελαγοννήσος 155
 Πελαγονία 141
     provincia 143
 Πελοπόννησος 81, 87, 89, 153, 154, 157, 160,
     165, 208
     κοιμηριακῶς 214,
     (Ἑλλάδος, Πελοποννήσου καὶ
     Κεφαλληνίας) 153
     θέμα 77, 162, 213
 Πέραμα 93, 103, 104, 108
     πύλη 103
 Πέραν 88, 103
 Πέργαμος 130
     θέμα 132
 Perejeslavets
     βλ. Προεσθλαβίτζα
 Περιθεώριον 142, 150
 Pernik 46
Περσική 120
 Περσικός κόλπος 46, 92, 125, 135
 Πετσενέγοι 48, 174, 181, 182, 188, 202, 250
 Πηλοῦσιον 92
 πῆθοι 180
 Πίζα 49, 90, 91, 101, 105-106, 107, 149, 189,
     190, 255-256, 257, 276
     χρυσόβουλλο (1111) 105, 193, 207, 209
     χρυσόβουλλο (1170) 105-106
     χρυσόβουλλο (1192) 101, 106
 Πιζάτες 105-106, 156, 168, 209, 256, 257
 πινάκια 155
 Πίνδος 83
 Πλίνιος ο ἡρεσβύτερος 73
 Πλίσκα 174, 175
 πλοία 58, 76, 127, 129, 150, 155, 227, 248, 250,
     258, 261
     ἐξκομισαία 210, 219, 226
     ναυάγιο 248
     ναύλωση 142, 154-155, 217
     νῆες πειρατικά 165
     νῆες φορταγωγοί 165
     πλοιάρια 74, 173
 πλούτος 236, 237, 238
 πλώμοι 116
 πόλεις 113, 115, 136
πολιτικὸν γένος 237
 Poliponissum 157, 159
     βλ. ἐπίσης Πελοπόννησος
 πολυτελείας εἶδη 96, 100, 112, 188, 139, 166,
     179, 259, 275, 282
     φορολογία 207, 208-209
 Πόντος 120
     γενικός κοιμηριακῶς *ἀποθήκης* 121
     κοιμηριακῶς *ἀποθήκης* Παράλου του
     Πόντου 121
πορταϊκὸν 218, 219
πόροι 219
πορταϊκὸν 103, 216, 218
πορταϊκὸν 218
 πορφύρα 72, 116, 160, 161, 191, 202
     αἰεία 116, 165, 197, 202
 πορφυρά ενδύματα 88, 161, 162, 191
πραγματεία 119, 120, 209, 226, 239
πραγματεύομαι 227, 239, 245
     καταπραγματεύομαι 226
 πραγματευτής 62, 137, 238, 246, 259, 265, 268
πραγματευτικός 230
 πρανδιοπράτες 71
πρατίμιον 220, 275
 Προεσθλαβίτζα (Μικρὴ Προεσλάβα) 174, 208
     κοιμηριακῶς 174
 Προεσλάβα (Μεγάλη) 174, 175-176, 271
 Πρόεσα
     provincia 143
 Πρίλαπος 143, 176
     provincia 143

προάστεια 275*οικοπροάστειον*, βλ. Βάρις

πρόβιατα 67, 68, 82

προβατέμποροι 82, 215

προβολαί 271

βλ. επίσης εργαστήρια

provincia

βλ. Αχρίδα, Αδραμύττιο, Βέρροια,

Βλαχία (Valachie), Καστοριά,

Μαϊανδρος, Μύλασα, Μελανούδιον,

Μολυσκος, Πέργαμος, Πρέσπα

προνόμα 35, 49, 101, 102, 189, 190, 205, 211,
220, 238, 252, 258Προποντίδα 65, 74, 75, 78, 79, 127, 128, 174,
278*πρόσταγμα* 221*προστάτης*

μαλακατάριοι 54

ιχθυοπράτες 66, 67

Προσφορίου, λιμάνι 82

πρυτάνεις 74

πρώτες ύλες 53, 58, 59, 110, 225, 247

πρωτοκαγκελάριοι 270*πρώτος*

βλ. καμελανκάδες

πρωτοσπαθάριος 240

πρωτονοτάριος 201

Πτωχοπρόδρομος 63, 65, 80

Πύλες 74, 78, 82

ἐμπόριον 277*ξενοδοχείον* 274, 277*πυξίδιον* 109

Ραδανίτες, βλ. Εβραίοι

Ραιδεστός 75, 142, 198, 202, 211

Ραμάλα 127

Ράσιον (Ras) 176

ῥεγεῶνες 62

Ρήγιο Θράκης 76, 142, 177

Ρήγιο Καλαβρίας 87

ριζάρι 191

ρητίνη 126, 249

ῥόγα 134

Ρόδιοι 133

Ρόδος 49, 122, 123, 127, 133, 257

rumi 118

Ρύνδακος, ποταμός 75

Ρωμαϊκές Γέφυρες 176

«ρωμαϊκή» θάλασσα 181

Ρωμαίοι 204, 229

ρωμαϊκό δίκαιο 190, 231

ρωμαϊκή νομοθεσία 229

Ῥωμανία 152, 181, 209

Ρωμανός Α' Λεκαπηνός 273

Ρώμη 102

Romano Mairano 157,

βλ. επίσης Mairano

Ρως 73, 74, 94, 95-99, 109, 171, 181, 182, 193,

194, 248, 249, 250

συνθήκες 35, 45, 194

συνθήκη (907) 97

συνθήκη (911) 97, 248

συνθήκη (944) 97, 180

εμπόριο με Ισλάμ 96, 99-100

βλ. επίσης Κίεβο

Ρωσία (πόλη) 91

Σαγγάριος 75, 82

ξενοδοχείον 274*σαγίον* 113

σαγοπώλης 113

Saladin 108, 234

σαλδαμάριοι 60, 69, 95

Σαλέντο, χερσόνησος 141

salgamarius, salgama, 69

βλ. επίσης σαλδαμάριοι

Saloniki(y) 143, 157, 159

βλ. επίσης Θεσσαλονίκη

σαμαριατικόν 219

Σαμαρκάνδη 117

Σάμος 122, 123, 129, 133

βλ. επίσης οίνος

Σαμόσατα 134

Σαμουήλ, τσάρος Βουλγαρίας 267

sapo 73

σατούνι 73

- γαλλικός σάπων 73
 σαπυνοπράτες 225
 Σάρδεις 130
 Σάρκελ 176, 182, 183
 Σαρωνικός κόλπος 162
 σεβαστοκράτορας
 βλ. Ισαάκιος Κομνηνός,
 Αλέξιος Γ' Ἄγγελος
 σέκρετον τῆς θαλάσσης 210, 216, 217, 218,
 220
 σέκρετον τοῦ εἰδικοῦ 72, 73, 226
 σέκρετον του ἐπάρχου 216, 270
 Σελεύκεια Ισαυρίας 122, 124, 208, 255
 τελωνεῖο 125
 Σελεύκεια Πιερίας 125
 Σελτζούκοι 134
 σενδάις 170
 Serçe Limanı 79, 127
 Σερδική (Σόφια) 177
 Σηλυμβρία 142, 177
 Shiraf 92
 σηρικάριο 58, 71, 84, 95, 100, 192, 202, 233
 σηρικολπράτης 84
 σηροτροφία
 βλ. μετάξι, παραγωγή
 Σθλαβομέση 272
 σίδηρος 147, 174, 190, 219
 σιδόνια εργα 170
 σιδόνιος 170
 Σιδώνα 170
 Σικελία 43, 81, 159, 180, 189
 βασιλεῖο 189
 βλ. ἐπίσης νομισματοκοπείο
 σινδόνιον 170
 Σινώπη 208
 κομμερικήριος 121
 σιτάρι 64, 74, 76, 77, 130, 133, 190, 218, 227
 σιτηρά 64, 74-77, 91, 123, 126, 129, 132, 155,
 156, 177, 191, 198-200, 201, 209, 232, 234,
 247, 253, 257
 φορολογία 198, 199-200, 201, 209
 σιτοδεία 77, 126, 191, 232
 σιτοκάπηλοι 198, 199, 201
 σιτώνια 198, 201
 σιτώνες 74
 σιάλα (ναυτική) 133, 149, 200, 218, 272-273
 Αμαλφριτανών 101
 Βενετών 103-104
 Γενουατών 106, 107
 εβραϊκή, παλαιά 103, 104
 Πιζατών 101
 σκαλιατικόν 218, 272
 Σκανδιναβία 86
 Slavania 142
 Σκληρός, βλ. Βάρδας
 Σκόπια 176
 Σκούμπι, ποταμός 141
 Σκύθαι 144
 Σκυθηκή 148
 σκυτοτόμοι 215
 Σλάβοι 74, 98, 144, 148
 Σμύρνη 131, 132, 133, 255
 μητρόπολη 131
 ωρειάριος 129
 Σογδιανή 86
 σολέμνιον 106, 140
 Σουγδαία 85, 121, 171
 Σπάρτη 67, 163, 166, 167-168, 253
 πανηγύρι 267
 Σποράδες 155
 Sredecka, ποταμός 152
 Σταγοί 87, 160
 Σταυράκιος, αυτοκράτορας 188
 Σταυράκιος, κομμερικήριος 144, 146
 σταυροφορίες 177, 252
 σταυροφορία, Β' 177, 203
 σταυροφορία, Γ' 177
 σταυροφορία, Δ' 49
 σταυροφορικά κράτη 128, 149, 256
 σταυροφόροι 189, 202, 203
 στάχη 73
 Στενά 78, 145, 154, 205
 Στενίμαχος
 πανηγύρι 268
 στέπλα 180, 181, 182
 Στέφανος Νεμάνια 48
 Stives 157, 159
 βλ. ἐπίσης Θήβα

- στόλος 72, 138
 Στουδίτης, βλ. Θεόδωρος
 Στρατήγιο 66, 67, 82
 στρατηγός 137
   βλ. επίσης Θρακίσιοι,
   Οψίχιον
 στρατιωτικοί νόμοι 83
 στρατός, στρατεύματα 74, 75, 87, 180, 201
 Στρόβηλος 122, 123, 129
 Στρομώνας 88, 141, 149, 150, 214
 στύψη 132, 255
συβόται 215
 σύγλητος 235, 237
 σύγλητικοί 230, 238, 240
συχώρησις 221
 Συμεών, όσιος ασκητής 133
 Συμεών ο νέος Θεολόγος 242
 Συμεών, τσάρος Βουλγαρίας 144, 146
συμπάθεια 221
 Σύναδα, μητροπολίτης βλ. Λέων
sundus 170
   βλ. επίσης *σενδαΐς*
 Συνεχιστής Θεοφάνους 80, 146, 170, 187, 188,
 234, 235
 συνθήρες 35
   βλ. επίσης Αδριανούπολη, Βουλγαρία,
   Κίεβο, Φατιμίδες, Χαλέπι
συνθήκαι 244
συνήθεια 217, 221
 συντεχνιακό σύστημα, συντεχνιακή
   οργάνωση 36, 54-55, 115, 116, 148, 197-
   198
 συντεχνίες 45, 53-55, 59, 60, 63, 67, 197, 216,
 227, 233, 237
   βλ. επίσης βεστιοπράτες, βόθροι,
   λωροτόμοι, μακελλάριοι, μεταξοπράτες,
   πρανδιοπράτες
σωνωάριοι 217
σωνωνή 219
 Συρία 46, 72, 86, 92, 94, 106 , 118, 119, 123, 124,
 125, 126, 127, 135, 140, 148, 156, 234, 235,
 248, 249, 252, 275
 Σύροι (έμποροι) 57, 93-94, 108, 110, 121, 126,
 136
 Συροπαλαοστίνη 122, 128
σύστημα 54, 225, 239
συστηματικοί 239
 σφαγεία 67, 104
 σχοινοποιοί 202
 Σωζόπετρα 44
 Σωζόπολη 151, 171
σωματεΐον 54, 225, 229

 ταβουλλάριοι 54
 τάγματα 235
ταμίαι 74
   ταμίαι σίτον 74
 τάπητες 53, 82
 Ταρσός 248
 Ταυρίδα 117
Ταῦροι 109
 Ταρσός
 Τελημισός-Μάκρη 122
 τέλος 59, 101, 205, 216
   αλειάς 66
τέλος 213, 214
 τελωνείο, τελωνειακός σταθμός 46, 58, 126,
 208, 214, 250
 τελωνειακοί δασμοί 49, 118, 124, 135
   βλ. επίσης φορολογία εμπορίου
 τελώνης 208, 229
φαμίλια 213
 Τένεδος 122, 123
τετάρτι (μονάδα μετροήσεως) 65
τζαμί 108
 Τζέτζης, βλ. Ιωάννης
τζιτζάκιον 72
 Τζουρουλόν 177
   έπισκέψεις 76
 τιμαλήφι 62
 Τιμαρίων 267
τιμές 59, 196
   εφραλωμένον κεραμεικών 166
   κρασιού 68-69, 80, 81, 196
   κρέατος 67-68
   λαδιού 81, 228
   μεταξιού 87, 196

- μεταξωτών 70, 72, 196
 σιταριού 199-200
 ψωμιού 64, 68, 196
 Τμουροκοάν 91, 171, 180
 τοκογλυφία 236
   τοκογλύφοι 242
 τοπιατικά 199, 200, 220, 269
 Τουρκεστάν 117
 Τούρκοι 47, 108, 109, 123, 125, 137,
   174
 Τουρκοάνοι 137
 Τραϊανού Πύλες 177
tractator 164
 Τρανσυλβανία 172
 Τραπεζούντα 72, 90, 93, 117- 121, 124, 135,
   207, 247, 251
   έμποροι 57, 117, 118, 120, 249
   πανηγύρι 266
   έμπόρων 277
   τελωνείο 118, 124, 134
τριβλάττια 100
 Τρίγλεια 78
 τυπικά μοναστηριακά
   Κοσμοσώτειρας 150
   Άθω 58, 79, 227
   Θεοτόκου (Βαčκovo) 75, 268
   Παντοκράτορος 275
 τυρί 82, 83, 102, 111
   Θεσσαλίας (βλάχικο) 83, 102
   κρητικό 83, 138, 139, 253
 Τύρος 111, 128, 156, 256
- ναλόμαξα 127, 128
 ναλουργία 115, 128, 137, 167
 Υπερκαυκασία 180
 υπέρπυρα, βλ. νόμισμα
 Υπερωξιανή 117
 υποδήματα 54, 72, 73
 υποδηματοποιοί 53, 72
 υφαντουργία 114, 115, 132, 168, 169, 170
 υφαντουργοί 202
 υφάσματα 83-85, 88-89, 102, 113, 266
   πολυτελή 134, 135, 166, 181, 249
- σύμμεικτα (μαλλί και λινάρι) 169-170
 (μαλλί και μετάξι) 70, 208
 (λινάρι και βαμβάκι) 70
 (βαμβάκι και μαλλί) 70
 βλ. επίσης *άμάλια λινά ψιλά, έσθης
 συνηγικός*, βαμβακερά, λινά, μάλλινα,
 μεταξωτά
- φαριμακευτικές ουσίες και φυτά 139, 208
 Φατιμίδες 88, 94, 108, 125, 251
   συνθήκες με Βυζάντιο 45, 95
 Φιλιπούπολη 150, 151, 177
   ωρειάριος 75, 150
 Φιλοπάτιο 171
 φόλλεις, βλ. νόμισμα
fondaco, fundaco 149, 276
 φοροεισπράκτορας 217
 φορολογία εμπορίου 38, 58, 68, 121, 136, 146,
   153, 162, 199-200, 201, 204-221, 253, 270,
   272, 277, 282
   φοροσαπάλαγες 79-80, 98, 103, 131-132,
   140, 193, 207, 212, 220-221, 253, 254, 256,
   258, 260
   φόροι 49, 140, 152, 189, 204, 205, 265, 277,
   281, 282
   έγγειος φόρος 152, 226, 282
   φόρος αναλογικός (*ad valorem*) 204,
   206, 209, 210
   φόρος κατ' αποκοπήν 131, 204, 206, 209
   φόροι δευτερεύοντες 215, 216, 218, 219,
   220
   φόρος επιτηδεύματος 116, 215-216
   φόροι πολιτικοί 215
   φόροι σε είδος 95, 187-188, 195, 198, 213
   βλ. επίσης *δεκατεία, δεκάτη, δεκασιμός
   κοιμέριχο*
φόρος 62, 265, 269, 271
forum του Αμιαστριανού 83
forum του Θεοδοσίου (Ταύρου) 60, 61, 66,
   67, 82
forum του Κωνσταντίνου 61
φουνδακάριος 200
φούνδακας, φούνδαξ 198, 199, 200-201, 202,

- 211, 220, 274, 276
 φούρνοι 60, 276
 Φράγκοι, έμποροι 104, 108
 Φρειδερίκος Α΄ Βαρβαρόσσα, Γερμανός
 αυτοκράτορας 189, 203
 φρούτα 54, 62, 63
 βλ. επίσης καρποί
 Φύγελα 122, 123, 129, 277
 Φώκαια 131, 132, 255
 Φωκάς, βλ. Βάρδας, Λέων, Νικηφόρος Β΄
- χαβιάρι 63, 65
 Χαζαρία 72, 98, 180, 249
 Χάζαροι 63, 65, 96, 179, 250
 Χαλδία
 θέμα 117, 136, 208
 κοιμερζιάριος 118, 136
 στρατηγός 118
 Χαλέπι 46, 92, 135, 136
 εμιράτο 87, 118, 135
 συνθήκη 87, 135
 χαλμνοί 73
 χαλφάτο
 βλ. Αββασιδες, Φατιμίδες
 χαλκέτνποι 215
 Χαλκή πύλη 61
 Χαλκίδα 157, 159, 160
 Χαλκιδική 79, 147, 150
 χαλκός 147
 Χάνδακας 138, 139, 140
 χαρέρια 85, 125
 χαρτοποιοί 116
 χαρτουλάριος της σακέλλης 274
 χειρόγραφα 114, 131, 139
 Χερσώνα 96, 121, 122, 171, 173, 175, 176, 179-
 183, 208, 247, 251
 θέμα 121, 179, 183
 κοιμερζιάριος 175, 179
 βλ. επίσης νομοματοκοπεία
 Χερσωνίτες 65, 174, 180, 181, 182, 188, 248,
 249
- Χίος 122, 123, 129, 133, 257
 Χιώτες 133
 Χλιαρά
 θέμα 132
 χοιρέμποροι 61, 66, 67
 χοιρινά 67, 82
 Χοιροβάκχοι
 επισκέψεις 76
 Χορσάν 117
 χρεοκοινωνία 244-245, 246
 Χριστόδουλος, όσιος 210
 Χριστούπολη 142, 150
 κοιμερζιάριος 146, 151
 χρυσάργυρον 215
 χρυσόβουλλα 190, 221, 254
 βλ. επίσης Βενετία, Γένουα, Πίζα
 χρυσόβουλλοι λόγοι 103
 χρυσόβουλλο σιγίλλιο 217
 χρυσός 45, 134, 193
 Χρυσούπολη 150, 257
 χυδαίοι 235
 Χύτρος-Χύτροι 157
 Χώνες, πανηγύρι 250, 266
 χωρικοί 201, 220, 230
- ψάρια 58, 65-66, 148, 173, 180, 196
 παστά 65, 69, 174, 180
 ιχθυαγορά 148
 ψωμί 64, 196
- Ωρορύφας, βλ. Νικητάς
 ωρεία 76
 βλ. επίσης Λαμία
 ωρειάριος
 βλ. Άμισσους, Άμισός, Ευσεβίου(τα
 αγίου), Ηράκλεια Θράκης, Λοπάδιο,
 Μύρα, Σμύρνη, Φιλιππούπολη

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ «ΑΓΟΡΕΣ, ΕΜΠΟΡΟΙ ΚΑΙ ΕΜΠΟΡΙΟ
ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ (9ος-12ος αι.)»
ΕΚΔΟΘΗΚΕ ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΟΥ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΡΕΥΝΩΝ ΣΕ 600 ΑΝΤΙΤΥΠΑ

Η ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΕΓΙΝΕ ΑΠΟ ΤΗ
«Γ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ Ε.Π.Ε.» ΤΟΝ ΜΑΙΟ 2008

NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION
INSTITUTE FOR BYZANTINE RESEARCH

MONOGRAPHS 9

Maria Gerolymatou

**MARKETS, MERCHANTS AND TRADE
IN BYZANTIUM**
(9th-12th c.)

ATHENS 2008

